

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана

Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№2 (56) 2018

Қазақстан Республикасы
Ішкі істер министрі, генерал-полковник
ҚАЛМҰХАНБЕТ ҚАСЫМОВ

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal**

№2/2 (56) 2018

Бас редактор – Е.О. Алауханов
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының
Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты
мемлекеттік заң кеңесшісі (Ташкент)
Байделдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат
(Воронеж)
Бурханов К.Н., с.ғ.д., профессор
Букалєрова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елєшов Р., -а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім F., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., - т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д., профессор
Коробєев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург) *Коня-*
хин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ҚР Жазушылар Одағының
төрағасы, акын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологи-
ческий взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сағадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-
Петербург халықаралық криминологиялық
клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Азғыбаев А.Н., з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., -а-ш.ғ.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің
депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. - ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-
Петербург)
Қанжєгітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Ғ.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Ғ.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Ғ.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстємова Ғ.Р., з.ғ.д., профессор
Фадєев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукєнова З.К., э.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес док-
торы, профессор (Грузия)
Нхи Thinh, Вьетнам Жазушылар
Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, государственный советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., д.п.н., профессор
Букалорова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с.-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., - д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Заритов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., Председатель Союза Писателей Казахстана, поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Азгыбаев А.Н., д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. - д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик MEATP (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсинов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нхи Think, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Burhanov K.N., Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., - Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Chairman of the Writers' Union, Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor
Sydykova. L.Ch., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law, professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Agibaev A.N., Dr. of Law, professor
Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. - *Doctor of philological sciences, Professor, academician*
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiey O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Е.О. +7 701 111 8828;

Научный редактор: Абдуов Турсынбек Алиевич +7 701 135 64 32

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Венгерского государственного университета
4. Библиотека университета Карлова в Чехии
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека Стамбульского университета
7. Библиотека Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАГС)
8. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
9. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
10. Библиотека Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина
11. Библиотека Московского университета МВД России
12. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
13. Библиотека Белорусского государственного университета
14. Библиотека Киевского государственного университета
15. Национальная научная библиотека Грузии
16. Библиотека Ереванского государственного университета
17. Национальная библиотека Азербайджана
18. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
19. Библиотека Туркменского государственного университета им. Магтымгулы
20. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
21. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
22. Библиотека Таджикского государственного университета
23. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
24. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
25. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
26. Библиотека ВНИИ МВД России
27. Библиотека Российской академии правосудия
28. Библиотека Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
29. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
30. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
31. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
32. Библиотека Рязанской академии права и управления
33. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы (Ростов-на-Дону)
34. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
35. Библиотека Омской академии МВД РФ
36. Библиотека Томского государственного университета
37. Библиотека Саратовской государственной академии права
38. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
39. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
40. Библиотека Дальневосточного государственного университета
41. Библиотека Самарского государственного университета
42. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
43. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
44. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
45. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
46. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
51. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
52. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Айтжанова Д. , Сембаева А.Ғ. ТІЛДЕСУ ЭНЕРЕТИКАСЫНЫҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ.....	13
Ахметова Қарлығаш Асқарқызы. КОНЦЕПТ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ТІЛДІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІН АЙҚЫНДАЙТЫН ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМ.....	17
Adilbayeva Rsaldy. PECULIARITIES OF THE PRIMARY PARTS OF SENTENCES IN ENGLISH AND KAZAKH.....	21
Raushan Sultankhanovna Batyrkhanova FUNCTIONS AND TASKS OF NEWSPAPER HEADLINES.....	26
Байсалова Х.М. ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ МЕЖТЕКСТОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ГИПЕРТЕКСТЕ.....	29
Қ.Ш.Балабекова ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ БАҒЫТТА ЗЕРТТЕЛУІ.....	34
Дениварова Надежда Валерьевна, Кильб Мария Вячеславовна ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	37
Yeshniyaz Gulzada Salmyrzakzy MODALITY IN KAZAKH.....	41
Камалқызы Жанымгүл Р.БЕРДІБАЙ РУБАЙЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ.....	43
Kakzhanova F.A. Daribaeva A.E. Baken A.C. CATEGORY OF DEFINITENESS/INDEFINITENESS IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES.....	50
Kurmanbaeva Uldana Nematullayevna THE REFLEXIVE NATURE OF METASKILLS.....	52
Mahmut Kayaalti MA. Zafer Özgen MA. Mustafa Alp MA GEORGE ORWELL' AND HIS 'ANIMAL FARM.....	54
Mukhamedvaliyeva Zarina Ashatovna. Yerdenova Sandugash Muratovna USING ENGLISH PROVERBS AND SAYINGS IN LESSONS OF A FOREIGN LANGUAGE.....	58
Мейрбеков Ақылбек Қайратбекович ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЗООТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	61
Г.Оралова ДАСТАН-ЭПИКАЛЫҚ САНА МЕН ТАРИХИ ТАНЫМ САБАҚТАСТЫҒЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ШЫҒАРМА.....	63
Оралова Гүлзира Сапарқызы ЭПИКАЛЫҚ БАЯНДАУ.....	66
Omarova A.M., 2Tazhikeyeva A.Sh., 3 Shelestova T.Y., 4Shershnyeva V.Y. ON THE PECULIARITIES OF TECHNICAL TRANSLATION.....	68
B.D.Turlybekov, Nurmaganbet A.K. DIFFICULTIES IN TRANSLATING FILM TITLES FROM ENGLISH INTO RUSSIAN. MOVIE TRANSLATION.....	71
Шафигулина Розалия Рамильевна. Ерденова Сандугаш Муратовна ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ЧАСТЬ КУЛЬТУРНОГО БЫТИЯ НАРОДА.....	75
Эргашева Надра Дадажановна МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ.....	79

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА - PEDAGOGY

Абилкасімова Гульзам. Ахметжанова Гульдарай Адильхановна БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	83
Абдуллина Гулжан Темиржановна. Юлдашева Кумри Фахритдинқызы ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ –БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ.....	86
Асыллова Раушан Омаровна. Капенова Анар Амирхановна. Сыдыкова Бибиғул Тұрсыновна. Тажинова Гульнар Амангельдиновна БОЛАШАҚ ҰСТАЗДЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	88
Б.Р.Ахметов., Т.Б.Касенов ХАЛЫҚ ҚАҒАРМАНЫ ХИУАЗ ДОСПАНОВАНЫҢ ӨШПЕС ЕРЛІКТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫН ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ БАУЛУДАҒЫ ЕРЕКШЕ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	91
З.Х.Ақрамова. Ж.Н.Сүлейменова СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	94
Альменбетова Қарлығаш Жапсарбаевна. Асыллова Раушан Омаровна БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	97
А. Б. Аекенова СЕМЕЙНАЯ ИСТОРИЯ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ МАТЕРИНСКОГО ОТНОШЕНИЯ.....	101
Raushan Sultankhanovna Batyrkhanova EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES (USING THE EXAMPLE OF ENGLISH)..	105
Баєтов Дүйсенбек Мынжасарұлы. Уразбаев Арыстан Арынбекұлы ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНДЕГІ ОЙЫНШЫЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ.....	108
Ғалимова Румия Фаритовна. Танирбергенова Анар Шынболатовна. Журкеева Анар ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ СТУДЕНТОВ.....	110
Гараева Светлана Срапулқызы ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	112
Ерденова Сандугаш Муратовна., Мухамедвалиева Зарина Асхатовна АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПТІК ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ.....	115
Есіркепова Г.Ж. МӨНГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ АЯСЫНДА ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОЙЫНДА ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	118
Жорабекова Манат Курманбековна., Сыраилова Фарида Наурызбаевна ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ ЧТЕНИЯ КАК УСЛОВИЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	121
Иманова Д.Н. Бөлегенова А.Б. БІЛІМДІЛІК РУХАНИ ЖАҒҒЫРУ КЕПШІ.....	124
Куркимбаева Айжан Мұратқызы ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	127
Кекілбекова Мейрамкүл., Төлбасиев Нартай аға ӘЙЕЛДЕР СПОРТЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ДАМУ ПРОЦЕСТЕРІ.....	130
Т.Б.Касенов, Б.Р.Ахметов ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ТАРИХИ ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕРІ.....	132
Каракушикова Гульмира Жексенбаевна., Августанович Татьяна Святославовна., Жолдыбаева Қарлығаш Мурамовна ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	136
Kaliyeva K.M. CASE STUDY AS AN EFFECTIVE METHOD OF PROFESSIONAL COMPETENCE FORMATION OF FUTURE TEACHERS.....	140
Маханбет Ержан Тайбағарұлы., Дүйсенов Қалдыбек Қынабаевич СПОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕЛЕРІ.....	144
Маханбет Ержан Тайбағарұлы., Абусейтов Бекахмет Зайнидинович ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОҚЫТУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІНДЕ КҮШТІ ШЫҢДАУ ЖҮЙЕЛЕРІ.....	148

Оразбаева Кульдархан Оналбековна БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІК БАҒЫТТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	152
Оразбаева Аксаулеш Оразбаевна., Танирбергенова Анар Шынболатовна ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ КЕЗІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ.....	156
Райханова Лаура Кәдірқызы KAZAKLARIN TEK KİŞİLİK EĞİTİM ORDUSU AHMET BAYTURSUNULI.....	158
Сабирава Дина Алтаевна КРИЗИС ИНСТИТУТА СЕМЬИ И ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	163
Серикова Самал Каиржановна., Сабирава Дина Алтаевна ТЕМА СЕМЬИ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	167
Сапарқұлов Сұлтан Халелович., Абдухаликов Қ.Д., Қосан Ғ.Ж. МЕКТЕПТЕГІ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК МӘСЕЛЕСІ.....	170
Саймбетова Жанар Түребековна БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЭТНО-МӘДЕНИ БІЛІКТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	173
Сегизова Г.Т. Канаева Т.А. THE INTERDEPENDENCE HYPOTHESIS OF CUMMINS AND BILINGUAL EDUCATION AND ITS EFFECT ON COGNITIVISM.....	177
А.Е. Саденова., А. С. Айтпаева., К. С. Якубаева ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ ЖОБАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	179
Tasybaeva Saltanat Baltabaevna OBSERVATION OF REFLEXIVITY VIA RESEARCH PROCESS.....	182
Төлепбергенова Бағира Алдабергенқызы., Даулетова Меруерт Дайрабайқызы ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ КІШІ ТОПТАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	184
Бахрамова Г.А., Абдраманова Н.Ш., Салмырза Ж.І., Алдаберген Н.А. БІЛІМ БЕРУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ДАЯРЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	187
Тасенова П.Б. БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ӘРТҮРЛІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҮРЛЕРІН САБАҚ ҮРДІСІНДЕ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ.....	190
Таштауова Ж.Х. Теңізбаева Г БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІ.....	192
Усембаева Индира Бахытовна ЖОО-ДА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БАҒДАРЛЫЛЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	195
Якубаева Клара Сабиржановна., Айтпаева Аида Садыковна ТИПОЛОГИЯ ЗАДАНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ АУДИРОВАНИЮ УЧЕБНО-НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ.....	198
А.А.Якуб., Р.Н.Елжанова ЖАСӨСПІРІМДЕР ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАНЫ ҚОЛДАНУ БОЙЫНША ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ.....	201
Бахрамова Г.А., Абдраманова Н.Ш., Салмырза Ж.І., Алдаберген Н.А. БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЙШЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	205

ЭКОНОМИКА - ECONOMY

Жапақов Сабыржан Мәліұлы ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІШКІ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОРАЛМАНДАР.....	210
Қанабекова Алида Қанабековна ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ОНЫ ТАЛДАУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	216
Li Shan HISTORY OF ECONOMIC SYSTEM REFORMATION OF CHINA, THE OCCURRENCE OF LEGAL STANDARDS OF REGULATION AND APPLICATION OF FOREIGN INVESTMENTS.....	218

ТАРИХ - ИСТОРИЯ - HISTORY

Б.М. Айтуарова., Қ.Д. Арыстанбекова., А.К. Бегалиева., С.А. Нусипбаева., А.Е. Үсенбекова ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ.....	227
Жангабулова Жансая Максутказиевна УЧАСТИЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ЕС В 1992-2016 ГГ.....	230
Уразымбетов Т.Е., Дарибаев Ғ.С. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ЖЕР ЖАННАТЫ - ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНІ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНЕ ТАРИХИ ШОЛУ.....	234

МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ - МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ - MEDICINE

Аймаханов Мақсат Сакенұлы ЖАЛПЫ БЕЙІМДЕЛУ СИНДРОМЫ.....	240
Баєтов Көпжасар Дүрменұлы. Баєтов Биназар Көпжасарұлы АДАПТОГЕНДІ РЕКОМЕНДУЕМЫЕ ФИЗКУЛЬТУРНИКУ.....	242
Баєтов Көпжасар Дүрменұлы. Баєтов Биназар Көпжасарұлы ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ВАРИКОЗНОМУ РАСШИРЕНИЕ ВЕН.....	245
Баєтов Көпжасар Дүрменұлы. Баєтов Биназар Көпжасарұлы О ВРЕДЕ СОЛИ.....	248
Егембердиева Жадыра Исаевна ЖЕДЕЛ ЖҮРЕК ЖЕТКІЛІКСІЗДІГІ.....	251
Жұніспаева А.Б. МІНДЕТТІ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ – ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ МҮДДЕСІН ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ ТҮРІ.....	254
Исаев Надыр Изатуллаевич АЭРОБТЫ ЖӘНЕ АНАЭРОБТЫ ЖҰМЫСТАРДЫ ОРЫНДАУ КЕЗІНДЕГІ ЖҰМЫС ҚАБІЛЕТІЛІГІНІҢ ӨЗГЕРУІ.....	257
Мустафаева Айман Абдугапаровна. Калиева Нурзия Абдешовна РЕВМАТОЛОГИЯЛЫҚ АУРУЛАРДЫ ДИАГНОСТИКАЛАУДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ПРОБЛЕМАЛАР.....	260
Е.Н.Түлежанов. Ф.Ж.Мусабекова УДЗ АПАРАТЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛАТЫН ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ОТАСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	262
Хабибуллаева Ш.Б. ИЗУЧЕНИЕ АМИНОКИСЛОТНОГО СОСТАВА INULA SALICINA L.....	267

ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Айтжанова Д. , Сембаева А.Ғ.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Түйін: Мақалада сөйлеу энергетикасы, сөйлеу әдебі мәселелерінің нейролингвистикалық сипаты қарастырылған. Тілдік коммуникацияның нейролингвистикалық ерекшеліктері сараланған. Сөз қуаты мен сөйлеу әдебінің адамдар арасындағы қарым-қатынасқа тигізер әсері айқындалған.

Резюме: В статье рассматриваются проблемы энергетики речи и речевой культуры. Влияние энергетики мысли и речи на взаимоотношение и взаимопонимание людей.

Summary: In the article are considered the problems of energy of speech and speech culture. Influence of the energy of thought and speech on the relationship and mutual understanding of people.

«Тіл» ұғымының да (дыбысты тіл) ауқымы кең, ол көбінесе қоғамдық ғылымдарда (тарих, социология, педагогика т. б.) жиі қолданылады. Тіл жеке адамның еншісі ғана емес, ол бүкіл адамзатқа ортақ қоғамдық құбылыс. Тіл арқылы әр қоғамның ғасырлар бойына жинақтаған рухани мұрасы ұрпақтан ұрпаққа (ауызекі — фольклорда, жазба түрде) жеткізіліп отырылады. Ал «сөз», сөйлеу жеке адамның өзіндік ерекшелігі. Ол жас балада, ересек, не қарт адамдарда, әртүрлі мамандық иелерінде сөз саптаулары түрліше көрінеді. Психология тіпті есі кіресілі-шығасылы адамдардың да сөйлеу ерекшеліктерін зерттеумен айналысады. Басқа ғылымдар сөйлесудің осы жақтарын қарастырып жатпайды, олар тіл ұғымын адамзат қоғамына ортақ құбылыс ретінде әр қырынан сөз етеді.

Адамның қоғамдық болмысы жан-жақты әрі көп деңгейлі аралық қатынастардан құралатынын жоғарыда әңгіме еткенбіз. Ал осы қатынастар арасында өзінің ерекше мәні мен құрылымы жағынан танылатын құбылыс — бұл тілдік қатынастар. Тілдесу барысында адамдар өзара әрекеттік байланысқа келіп, тұрмыс — еңбек тәсілдері мен нәтижелерін, әрекетке орай туындаған болжамдар мен идеяларын, ниеттерін, қызығулары мен сезімдерін және т.б. өзара бөліседі, алмасады. Тілдік қатынас біршама дербес құбылыс ретінде қабылдануымен, субъект белсенділігінің ерекше бір формасы ретінде көрінеді.

Тілдесу қызметінің нәтижесі — өзгертілген, болмаса қайта жасалған дүниелік не идеялық өнім емес, ол адам мен адамның, адам мен қауым арасында орныққан байланыс қатынасы. Бұл ретте әңгіме тек біреуінің екіншіге бағытталған жай әрекеті не оның ықпалы жөнінде емес, ал өзара, бір-біріне болған әсері туралы. Тілдесу үшін міндетті түрде әрқайсысы өз алдына субъекттік мағынаға ие ең кемінде екі адам болуы қажет.

Қазіргі кезде жалпы психология мәселелерінің көптеген шешімі осы тілдік қатынастарды зерттеуге байланысты болып отыр. Себебі психологиялық бейненің бір формадан екіншісіне өтуі (мыс: түйсіктің сезімге, сезімнің ойға, ойдың сөзге т.с.с.), адам психикасындағы ашық сана аймағы мен астар сана байланысы, адам көңіл шаруларының ерекшеліктері, жеке адам заңдылықтары ж.т.б. осы тілдік қатынастың негізінде жасалады [1,114].

Тілдесу деген не? Тілдесу — біргелікті іс-әрекет қажеттігінен туындаған адамдар арасындағы байланыстардың даму көзі. Тіл қатынасы негізінен әңгімелесушілердің өзара ақпарат алмасуынан қалыптасады. Бұл ақпарат алмасу тіл қатынасының коммуникативтік сипатын құрайды. Тілдесудің екінші тарапы - сөйлеушілердің өзара ықпалы, яғни сөйлесу барысындағы сөз алмасу ғана емес, сонымен қатар бір бірінің әрекетін, қылығын танып, оны өзгеріске келтіруі, жауап беруі. Үшінші, ақырғы тарапы — тіл қатынасы сөйлесу арқылы адамдардың бірін бірі қабылдап, өздерінің психологиялық бейнесін түзуі.

Сонымен, біртұтас тілдесу процесінде үш бағытты байқаймыз: коммуникативтік (ақпарат алмасу), интерактивті (өзара ықпалы әрекетке келу) және перцептивті (адамның бірін бірі қабылдап, түсінісуі). Осы үш бір біріне байланысты тілдесудің қырлары бірлікті қызмет орындауымен сол қызметке араласқан адамдардың өзара қатынасын ұйымдастырудың әдістерін құрайды.

Көптеген ғалымдар тілді тек қана қатынас құралы ретінде қарастырады. Тіл тек қатынас құралы емес, оның, атап айтқанда, қызмет, іс-әрекет екенін дәлелдеу.

Сөйлеу энергетикасы — сөздің жігерлігінің, қуаттылығының, қайраттылығының, пәрменділігінің, қарқындылығының, дәрменділігінің әр алуан түрлерін өндіру, пайдалану, түрлендіру, тасымалдау мәселелерін зерттейтін ғылым саласы [1, 89].

Сөз қуатын зерттеу барысында энергетиканы басқаруда тарихи тұрғыдан 0-ден 20-ға дейінгі аралықтағы шкала қарастырылады: 0 - бұл тыныш, тұңғыш қалып; 6-7 — еліктіру сеансы, еліктірушінің даусының әсер етуі; 9-10 — оқытушының бірқалыпты (монотонды) ырғақпен айтылған дәрістен іш пысуы; 12-17 — шешеннің жұмыс атқаратын бабына келуі, негізгі баяндама оқу кезінде, ғылыми жаңалықтарын қорғау кезінде қолдану ұсынылады; 19-20 - бұл әдіс оратордың аузы көпіргенше өзінің ұрандарын айғайлап, дабыл салып айтуы.

Сөйлеу энергетикасын Сергей Шипунов үш сатыға бөліп қарастырады. Біреуді сендіру немесе қы-

зығушылығын ояту барысында жоғарғы деңгейдегі энергетиканы қолдану өте пайдалы. Сондай – ақ эмоцияны сезіндіру, сезім мен жалынды қарсылық білдірумен қатар, аудиторияны шулы күйден алып шығу үшін қолайлы құрал болып табылады. Өмірлерінен өткен оқиғаны немесе әзіл әңгіме айту барысында жоғарғы энергетиканы пайдаланған тиімді. Бұл энергетиканы пайдалану барысында: тыңдаушыға жақындық пен қарап айту, дауыстың қаттылығы, сезімталдық, дауыс ырғағы, көпжақтылық сияқты факторлар да әсер етеді.

Дәрісханамен логикалық және ақпараттық арақатынас кезінде орташа деңгейдегі энергетиканы пайдалану оңтайлы. Белгілі ақпаратты түсіндіру барысында сан арқылы, логикалық жағын нақты дәлелдеу мен ойландыруға күш жұмсалған жөн.

Бесік жыры, ертегі айтқанда, әлбетте, тиімдісі төмен деңгейдегі энергетика. Төмен деңгейдегі энергетика дәрісхананы тыныштық, босаңқы күйге түсіреді де, тыңдаушылардың жан дүниесін, ішкі сырын білу кезінде тиімді құрал болып табылады.

Ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт «Тіл әрекет жемісі емес (Ergon), іс - әрекет (Energeia)» деп атап көрсетті. Орысша былай деген: «Язык есть не продукт деятельности, а деятельность...». Филолог ғалым Юрий Анатольевич Левицкий: «тілдің өмір сүру тәсілі – үздіксіз іс-әрекет» дегенге саяды. Олай болса, Energeia сөзінен шыққан деятельность сөзінің мағынасы - қызмет, іс-әрекет екенін айта келе, тілді қызмет ретінде пайымдау керек екенін қадап айтқан абзал [2, 104].

В.Ф. Гумбольдттың «Язык развивается только в обществе, и человек понимает себя только тогда, когда на опыте убедится, что его слова понятны так же и другим людям» деген сөзі бар. Макс Мюллер былай дейді: «Язык существует в человеке: он живет, если им говорят, умирает с каждым словом, которое произнесено и не слышится» Бұл екі анықтамаларынан тілдің қоғамда ғана дамитындығын, адам сөйлесе, сол тіл тірі, ал өзінің сөзін өзге адамға жеткізе алмаса, сөзі естілмесе тілдің жойылатындығын көреміз. Ал сөйлеу барысында сөзін жеткізу, екінші адамға өткізу кезінде сөйлеу энергетикасының атқарар қызметі аса зор. Жоғарыда айтып кеткендей, сөйлеу энергетикасы - тыңдаушыға әсер ететін, адам назарын өзіне баурап алатын бірден-бір құрал болса, тілдің әрі қарай қызмет етуіне, өмір сүруіне тікелей әсер ететіндігіне қарсылық білдірудің реті болмас, сірә.

Ғалым Б.Хасанұлы өзінің «Сөйлеу энергетикасы: теориялық ізденістер» атты мақаласында мынандай мысал келтіреді: «поляк саяхатшысы Адольф Янушкевич қазақ билері сөзінің қуат, құдіретіне табына жазған. Мысалы, ол 1846 жылғы 22 мамыр күні былай деп жазды: «Пробудились все интересы и страсти. Каждую минуту выступали новые ораторы, и некоторые из этих степных демосферов захватывали меня своей выразительностью и полной энергии речью. Старшина Токумбай и сам Байсеке сгибались бы под тяжестью лавров, если бы жили в древней Греции или Риме». Міне, сөйлеу энергиясы деп атап айтқанын көресіздер.

Сөз негізінен екі қызметті атқарады коммуникативтік, сигнификативтік. Осы қызметтеріне орай сөз тілдесу құралы және ой мен сананың көріну формасы ретінде танылады. Сөз – бұл дыбыс, белгілі бір мағынаға ие дыбыстар толқыны. Ол біздің миымыздың ең мықты қаруы. Кез келген қаруды жақсылыққа да, жамандыққа да пайдалануға болатыны сияқты, сөзді де қару ретінде жұмсауға болады. [3,4]

Көне үнді философиясына сүйенсек, айтылған идеялар кешені қалыптасқан ойларды қамтиды. Панини, өзінің грамматиканы зерттеуге арналған еңбектерінің өзінде қалай дұрыс сөйлеп, сөйлемді қалай дұрыс құруды үйретеді. Философиялық тұрғыдан алғанда ақыл, ой және сөйлеудің арасында, ақыл мен тән арасында, сондай-ақ ақыл мен жан арасында тығыз байланыс бар екені дәлелденген. Олардың арасында үйлесім болса, дені сау, ақылы бүтін, ойы мен сөзі дұрыс тұлға қалыптасатыны белгілі. Ойлау мен сөйлеудің қыр - сырын психологиялық тұрғыдан зерттейтін тіл біліміндегі жаңа бағыттың бірі – нейролингвистика. Нейролингвистика психологияның дәстүрлі әдістерін қолдана отырып, тілдің когнитивті механизмдерін зерттейтін ғылым саласының бір түрі.

Қазіргі кезде ғалымдар адамдардың сөйлеу барысында жіберетін қателіктер кездейсоқ емес деген болжам айтады. Ол қателер адамның ментальді дамуымен, яғни сана-сезімімен тікелей байланысты. Тілдің күрмелуі, адамның күмілжуі маңызды эмоционалдық ауытқулармен тікелей байланысты. Нейролингвистикалық зерттеулерге сүйенсек, барлық дерлік аурулардың психосоматикалық себептері болады.

Нейролингвистикалық бағыттың басқа бағыттардан басты айырмашылықтарының бірі – адамдар арасындағы тілдесу үдерісінде коммуникацияның мазмұнына баса назар аударатындығында. Сөйлеу мен ойлау, ес, зейін сияқты психологиялық әрекеттердің өзара байланысын зерттей отырып, адамдардың сөйлесу формаларын, вербальды және вербальды қарым-қатынасы кезіндегі мінез-құлқын модельдеу (көшірмелеу) техникасын зерттеуді мақсат етеді. Сонымен қатар, қарым-қатынас неғұрлым тиімді болу үшін, қарым-қатынасқа түсуші рецепиенттердің тілдесу психологиясына терең мән беріп, тілдесудің қыр-сырын нейропсихологиялық тұрғыдан қарастырады.

Яғни, түрлі адамдардың өзара түсінісуіне, бірін-бірі терең тануына, алдына қойған мақсат міндеттерін жоғары деңгейде жүзеге асыруға қажетті адами және коммуникативтік-этикалық қасиеттерді жетілдіруге бағытталған арнайы тәсілдер жүйесін қарастырады.

Өзін-өзі жетілдіруді, басқаруды қалайтын әрбір адам, біріншіден, өзін өзі емдейтін дәрігер болу керек;

екіншіден, сауатты, әрі таза сөйлей білетін тілші, үшіншіден, өзінің ақыл-ойын таразылай білетін, айтатын ойын саралай білетін философ болуы қажет [4,83].

Қазіргі таңда нейролингвист ғалымдар ойдың қуаты болатынын, ой сөз арқылы сыртқа шығатындықтан, сөздің де қуаты болатынын жиі ескертеді

Тілдесудің жеке адам деңгейіндегі сипаты өз алдына. Бұл жағдайдағы оның қызметі үш түрге бөлінеді: ақпараттық тілдесу, реттеу тілдестігі және сезім білдіру тілдестігі. Осыдан тілдестік қатынастың үш түрлі мазмұны ашылады: ақпарат алмасу, адам аралық өзара ықпал және адамдардың бірін-бірі түсінуі.

Коммуникативтік процесте, біріншіден, ақпарат бір жақты біреуден біреуге жеткізіліп қалмастан, екеу арасындағы хабар алмасуы, яғни бір адамның өз ақпаратының мазмұнына сәйкес екіншісі жауап хабар алуға бағытталған әрекеті үздіксіз жүріп жатады. Егер осы ақпарат тілдесу барысында түсінімді қабылданса ғана, тілдескен адамдар үшін өз мәнділігіне ие болады.

Екіншіден, адамдар арасындағы ақпарат алмасу сипаты қоғамда қабылданған таңбалар жүйесі негізінде адамдардың бір біріне ықпалды әсер ете алуына байланысты келеді. Бұл жағдайдағы коммуникативтік ықпал бір адамның екіншісіне жасаған психологиялық әсеріне теңгеріледі.

Үшіншіден, ақпарат алмасудың нәтижесі болған коммуникативтік ықпал тілдесуге қатысқандардың тіл жүйесіндегі таңбаларды теңдей таныса ғана пайда болады. Бірақ, ескертетін жәйт, бір сөзге тән мағынаның өзін біле тұра, адамдардың бірін бірі түсініспейтін жағдайлары болады, мұның себебі сол адамдардың әртүрлі әлеуметтік, саяси, жас ерекшеліктерінің болуында.

Төртіншіден, адамдар өзара сөйлесу барысында ерекше тіл қатынастары кедергісіне ұшырауы мүмкін. Бұл, бір жағынан, әңгімелесушілердің өзара сұхбат өзегін түсіне алмауынан, яғни әртүрлі көзқараста, нанымда, пікірде болуынан, екінші жағынан, кедергілер сөйлесушілердің даралық психологиялық бітістерінен немесе екеу арасындағы тілдесуге мүмкіндік бермейтін адам аралық қатынастардың белең алуынан туындайды.

Ақпараттың қайсысы болмасын таңбалар жүйесі арқылы беріледі. Біздің қолдануымыздағы бұл таңбалар – дыбыс, сөз, сөйлеу. Сөйлеу мен ойлау генетикалық байланыста, қоғамдық еңбек желісінде, адамзаттың әлеуметтік-тарихи дамуында қалыптасты. Сөйлеу процесі санамен реттеледі де, өз кезегінде, адамдар арасындағы тілдесуде қалыптасады. Сананың негізгі қызметі болмысты өрнектермен бейнелесе, сөз бен тіл сол болмысты арнайы қабылданған таңбалармен белгілейді. Болмыс бейнесінің белгісі ретінде сөйлеу де тілмен бірлікті байланыста. Сөйлеу-тілдесу әрекеті, тіл негізінде мағына білдіру, ықпал жасау, ақпарат беру, яғни сөйлеу –әрекеттегі сана мен ойдың көрініс формасы.

Сонымен, сөйлеу - тек адамға тән тіл қатынасының ең жетілген формасы. Бұл қатынас айтушы және тыңдаушының міндетті түрде болуымен жасалады. Айтушы ойды жеткізуге қажет болған сөздерді іріктеп, грамматика ережелеріне сай оларды байланыстырады, артикуляция ағзаларын іске қосумен дыбыстайды. Тыңдаушы сөзді қабылдап, онымен өрнектелген ойды түсінуге әрекет жасайды. Айтушы мен тыңдаушы арасындағы сөз түсіністігімен белгілі ойды қабылдау үшін, сол ойды өрнектеуге бағытталған екі тұлғаға да ортақ сөздерді жүйелестіру құралы мен ережелері болуы шарт. Мұндай құрал және ережелер тобы сипатында көптеген әулеттердің өмір барысында өзара сөйлесуден қалыптасқан белгілі бір ұлттық тіл қызмет етеді.

Тіл - сөйлесу құралдарының қатаң қалыпқа келтірілген жүйесі, ал сөйлеу – ой мен сезімді жеткізуге арналған тілдің екеуара қатынасты әрекеттік қолданылымы. Тілдің өзінде мағына, ой болмайды, ол тек ойды өрнектеуге арналған әртүрлі таңба, белгілердің жиынтығынан тұрады. Ал осы қордан сөйлеу үшін қажетті белгілі тілдік құралдар іріктеліп алынған шақта ғана, ой білдіру мүмкіндігіне ие боламыз.

Сөздің жүйесін, құдыретін білетін қазақ ежелден-ақ сөзге ерекше мән берген. Сөздің қуаты туралы тілімізде «тіл - тас жарар, тас жармаса бас жарар», «айтылған сөз- атылған оқ», «жүйелі қарғыс жүйесін табады, жүйесіз қарғыс иесін табады», жақсы сөз –жанға қуат», көп сөз – көмір, аз сөз – алты», «қаһарлы сөз – қамал бұзар», «жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады»- деген сияқты мақал-мәтелдер жеткілікті.

«Айтылған сөз – атылған оқпен тең» деген мақалдар тілдің қарым - қатынас құралы ғана емес, сонымен қоса қызмет, іс-әрекет екендігін пайымдайды, сол ісәрекетке, қызметке бірден-бір әсер ететін құрал сөздің қуаттылығы, қаһарлығы, пәрменділігі, жігерлілігі, күштілігі, қарқындылығы. Ендеше, тілді қызмет ретінде пайымдаудың жөні басқа, бұл ретте сөйлеу энергетикасының қызметін зерттеу шарт.

Бірде бір ғұлама шәкіртіне «ашық ақыл (open mind), айқын оймен өмір сүру керектігін айтады. Сонда шәкірті: «Сіз ашық ақылмен» өмір сүр дейсіз, онда бар ақылымыз ұшып кетеді ғой»- деген екен. Сонда ұстазы: «Аузыңды мықтап жапсаң ұшпайды» деп кеңес беріпті. Бұл мысалдан «ауыз өзімдікі деп жақсыны да, жаманды да айта бермей, ауызға ие болу керек, яғни сөз этикетін сақтау қажет» деген ой түсіндейміз.

Сөз этикасының этикеттік бөлігі байланыс орнату, байланысты жалғастыру, байланысты аяқтау тәрізді қарым-қатынас тәртібінің ережелерін білу, сол ережелерді коммуниканттың мәртебесіне сай, қарым-қатынастың ресми/бейресми жағдаятында іс жүзінде қолдануға тірек-таяныш болады. Үлкенді сыйлау, құрметтеу; сөйлеушінің сөзін бөлмеу, сөйлеуші тыңдаушыны назардан тыс қалдырмауы, өзін төмен ұстауы, мадақ сөзден қашуы т.б. тәрізді ұлттық сөз саптау дәстүріндегі талаптар сөз этикетіне ұйтқы, тірек-таяныш болады[5,67].

Сөз этикетінің қатысты мұндай талаптар мақал-мәтелдерде айқын аңғарылады: сәлем – сөздің анасы; бір күн үзеңгі жолдасқа қырық күн сәлем; анасы тұрып, қызы сөйлегеннен без, атасы тұрып ұлы сөйлегеннен без; сіз деген – сөздің сынығы, сен деген – сөздің анығы т.б.

Қазақтың ұлттық сөз саптау дәстүрінде этикалық ұғымдарға қоса эстетикалық компоненттер де қабаттаса, қатарласа жүреді. Мысалы: құр айқай бақырған /құлаққа ән емес/ өнерсіз шатылған/ Жігітке сән емес (Абай); Аузынан сөзі түскен, қойнынан бөзі түскен (мақал); сөйлеуші желдей есілген, тыңдаушы бордай езілген (М.Әуезов); (мақал) т.б.

Сөз этикасының дүниетанымдық компонентіне тіл субъектісінің (тіл иесінің) тілге, сөзге қатысты мақал-мәтел түріндегі пайымдауларын жатқызуға болады. Өйткені ұлттық сөз этикасы өнер алды – қызыл тіл; тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады; сиыр мүйізінен байланады, адам сөзінен байланады; таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді т.б. пайымдауларды да тірек-таяныш етеді.

Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісінде адамгершілік, ізгілік элементтері қоса жүреді. Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс. Әр тілдің лингвоэкологиялық ахуалы тілдің дамуының объективті бет-бейнесін көрсетеді.

Жоғарыдағы айтылғандарды түйіндей келгенде, ұлттың дәстүрлі сөз саптау мәдениетінде этикалық, эстетикалық құндылықтардың мәні айрықша болады. Мейірімділік, ізеттілік, адамгершілік, жауапкершілік, деғдарлық, парыз т.б. эстетика-этикалық категориялар адамдар арасындағы тілдік қатынаста үйлестіріп-үндестіріп отырады. Сондай-ақ тілдік қарым-қатынаста дауыс көтеру, айқайлау, шәңкілдеу қарым-қатынас психологиясына кері әсер ететін, эстетикалық принципке қайшы сөз әрекеттері болып саналады.

Нейролингвистикалық бағдарламалаушылар барлық рефлексті әрекеттерге, өзін және өзінің мүмкіндіктерін түсінуге мән береді. Нейролингвистикалық бағдарлау арқылы түрлі топтағы, әр түрлі саладағы адамдарды: қызметкерлерді, тұтынушыларды, басқарушыларды тиімді коммуникация әдістеріне үйрете отырып, түпкі санадағы реакциялар ішкі сезімдерін игеруге, өздерін өзі түсіну арқылы өмірлік мақсат-мұраттарын анықтауға, нақты стратегиялық қадамдарын саналы түрде басқаруға үйретуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. С. Шипунов. *Энергетика речи. ... Часть 2. М:2007- 288 С.*
2. В.Гумбольдт *Избранные труды по языкознанию. Автор: Издательство: Прогресс Год: 2000. Страниц: 400*
3. Б.Хасанұлы. *Сөйлеу энергетикасы: теориялық ізденістер. Алматы. Конференция жинағы.*
4. Абақан Е.М. *Тілдің мәдени философиясы. Алматы, «Айқос». 2000.- 184 б.*
5. Қобланова А. *Қазақ сөз этикеті: Канд. дис. ... автореф. — Алматы, 1998. — 108-б.*

КОНЦЕПТ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ТІЛДІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІН АЙҚЫНДАЙТЫН ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМ

Ахметова Қарлығаш Асқарқызы.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

Түйін: Мақалада «концепт» термині қарастырылады. Аталған терминнің қазіргі лингвистикада кеңінен қолданылатыны атап өтіледі, концептінің қазіргі заманғы лингвистикалық түсінігіне қадамдар көрсетіледі. «Концепт» терминінің ғылымдағы орны анықталады, әр түрлі қадамдар призмасы арқылы «концепт» түсінігінің жайы қаралады, терминге әр түрлі бағыттардың өкілдерінің анықтамалары келтіріледі. Мәдени концептінің негізгі мінездемелері ерекше көрсетіледі. Мәдени концептілердің концептсфера құрайтындығы, жалпылыққа, нақтылыққа ие екендігі көрсетіледі, ол халық тархында қалыптасады және тіл құралдарымен вербалдануы да, вербалданбауы да мүмкін.

Резюме: В статье рассматривается термин «концепт». Отмечается широкое использование данного термина в современной лингвистике, указываются подходы к современному лингвистическому понятию концепта. Определяется место термина «концепт» в науке. Рассматривается сущность понятия «концепт» через призму различных подходов, приводятся определения термину представителями различных направлений. Выделяются основные характеристики культурного концепта. Показывается, что культурные концепты образуют концептосферу, обладают общностью, объективностью, формируются в истории народа и могут быть как вербализованы, так и не вербализованы языковыми средствами.

Summary: In the article the term "concept". It noted the widespread use of the term in modern linguistics, specify the approaches to modern linguistic concepts concept. The place of "concept" of the term in science. We consider the essence of the concept of "concept" through the prism of different approaches, given the definition of term members of different directions. Singles out the main characteristics cultural concept. It is shown that the cultural concepts form the conceptual sphere, They have a common, objective, formed in the history of the people and can be a verbalized, never verbalized language means.

Кез келген қоғамда адам қоршаған ортаны ой қабілеті арқылы танып біледі. Ал тіл ой қызметін таңбалар арқылы бейнелейді. Яғни таным – түсінік тіл арқылы емес, ойлаудың, қабылдаудың нәтижесі арқылы жүзеге асады. Тіл дегеніміздің өзі күрделі танымдық үрдістің маңызды бөлшегі болып табылатындықтан, зерттеушілер әртүрлі тілдік бірліктерді когнитивтік семантика, концептілік талдау, ұлттық таным сияқты ұғымдармен сабақтастыра зерделеп келеді. Бүгінде танымдық қағидалар тарихи мәселелерді шешуде, салыстырмалы, салғастырмалы талдаулар тілдің әмбебап негіздерін сұрыптауда және тілдегі уәж себептерін айқындау барысында да маңызды бағыттарда басшылыққа алынып, жаңа когнитивтік теориялардың қалыптасуына, болашақта қазақ тіл біліміндегі ғылыми мектептер мен бағыттардың жүйеленуіне ықпал етіп отырғаны сөзсіз. Осы тұста А.Ислам: «Лингвомәдениеттануда концепт – жалпы бір ұлт мәдениетінің басты элементі, адамның ментальды әлемінің басты ұяшығы деп танылды және ол этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмысы, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым болып табылады» деп көрсетеді [1].

«Адамзат баласы қашанда өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың мәнін, сыр-сипатын жете білуге тырысқан. Бірте-бірте олардың даму заңдылықтарын ашып, дүниетанымын кеңейткен» [2], – деп, ғалым Б. Сағындықұлы атап көрсеткендей, адам ойының нәтижесінен когнитивтік модель қалыптасады. Белгілі бір мәселені шешу ойлау қаракеті арқылы жүзеге асса, адам сол ойдың иесі. Мұндайда ол бұрыннан жинақталған біліміне сүйенеді. Ойлау қаракеті арқылы санадағы бұрын алынған білім бір-біріне қайшы келуі де ықтимал. Мұндайда индивид ақыл-кеңес алу сияқты біреудің өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенуі мүмкін немесе сол мәселені шешуде алған білімін әрі қарай кеңейту үшін іздене түсуі я болмаса өзге бір индивидпен тәжірибе алмасуы мүмкін. Бұларды индукция, дедукция, ой қорыту, пайымдау, ассоциация тәрізді ойлау процесі барысындағы салыстыру, бірегейлендіру, танып-білу, категорияға топтастыру, объектілерді классификациялау операциялары арқылы алынатын деректер деп танымыз. Ассоциация бұрыннан келе жатқан ұғым мен жаңа қабылданған ұғымның арасындағы байланыс негізінде қалыптасады. Мысалы, тағам атауларына қатысты, «Ет етке, сорпа бетке», «Шешесін көріп, қызын ал», «тойдың көркі аспенен» деген мақалдардың мәні заман ағымына қарай жаңаша мәнге ие болуда. Стереотип – қоршаған ортаның нақты шындық көрінісі. Бізге белгілі кез келген тіркес астарында стереотиптік құбылыс бар. Мысалы, «Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды», «Ақымақ жылынса тон киместей, тойса нан жеместей» және т.б.

Кез келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: ол тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан, нақты әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік – мәдени қоғамдағы «әлем бейнесі» жалғасады. Бұл жерде айпағымыз – ғаламның кез келген ұлттық тілдік бейнесінің әмбебаптығы және өзіндік ерекшелігін айқындайтын деректер символ сөздер болып табылатындығы. Ал символ – көпқырлылығымен танылатын мәдениеттің тұрақты элементі. Біздің ойымызша, бар халық осы әлемді әртүрлі қабылдайды. Осы құбылыс тілде көрініс табады. Ғалымдар Э. Сепир мен Б. Уорфтың болжамы бойынша, түрлі тіл өкілдері әлемді өз көзқарасы негізінде танып, өзінше пайымдайды. Мысалы фразеолог ғалым Р. Вавкова: «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ – сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің

тіл бейнесімен тығыз байланысты», деп көрсетеді [3]. Мысалы, үйлену салтына байланысты қалыптасқан тағам тарату жүйесін айтар болсақ: құйрық-бауыр асату, саумал ішкізу, бас тарту, төс тарту, шашулардың астарында ұлттық символизмдердің жалпы көріністері баяндалған. Ал жоғарыда көрсетілген когнитивті модельді ұйымдастыратын бірліктер мен таңбаларға (ассоциация, стереотип, символ, бейне) зер салсақ, олардың адамның ойлауы мен түсінуіне, қабылдауына, елестетуіне ықпалы ерекше екенін тануымызға болады. Сондай-ақ сөз мағынасының қалыптасуында да айналамыздағы заттар мен құбылыстардың мағыналық элементінің қызметі айырықша. Ал сөздің мағынасы таным теориясымен тығыз бірлікте қарастырылады. Ұлт танымының, оның ішінде жеке бір халық, қазақ халқының, биік танымы мен талғамын танытатын мәдени құндылықтар болса, осы құндылықтарды жүзеге асыратын ұлттық мәдени көрсеткіші көркем де бейнелі тіл арқылы беріледі. Тіл құндылықтарының бір шоғырын қазақ тіл білімінде тағам атаулары құрайды.

Қазіргі тіл білімінде нақ лингвистикалық формалар, тұтас алынған сөз арқылы ойлау қызметі ғана емес, сонымен бірге жалпы тіл ұстанушыларының тілдік бірліктер мен категорияларда көрініс тапқан дүниені қабылдауы мен дүниетанымы да зерттелуде. Мұндай зерттеулерде ең тиімді (идеалды) бірлік концепт болып табылады. Ол – тіл құралдары арқылы репрезенттелген ментальды кешен. Бұл теорияның негізінде концепт лингвомәдени ерекшеліктерді бойына жинаған сөздік және тілдік категориялар арқылы көрінетін ментальды білім ретінде қаралады. Концепт адам санасында әмбебап қызмет атқарады. Ғылымда атаулы ұғымның табиғатына баса назар аударылуда. Оның қазіргі тіл білімінде термин ретінде қарастырылуы әр алуан. Концепт термині ғылыми әдебиеттерде ХХ ғасырдың ортасында қолданысқа енген. Алайда 1928 жылы жарияланған «Концепт и слово» атты мақаласында С.А. Аскольдов «концепт» терминін: «Мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [4], – деп түсіндіреді. Концепт мәселесі ресейлік ғалымдар тарапынан түрлі анықтамаларға ие. Мәселен, Д.Н. Ярцева «концепт термині ұғым сөзінің синонимі» деп, қарастырады («Лингвистический энциклопедический словарь»). Когнитивтік лингвистикада «концепт», «ұғым» мен «мағына» сөздерінің аражігін ажырату қажеттігі туды. Осы тұста белгілі ғалым Б.Қасым: «Концепт пен мағына – ойлану, когнитивті болмыстың құбылыстары. Мағына – қатысым (коммуникация) мақсатында тілдік белгімен берілген концептінің бір бөлігі» – деп қарастырады.

Бастапқы кезде өзара мағыналас, синонимдес деңгейде қарастырылған бұл терминдер, кейін тек мазмұны жағынан ғана емес, әдіснамалық тұрғыдан да, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан да бөлшектеніп талданды. Біріншіден, ұғым – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, концепт – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықалды; екіншіден, ұғым – логика мен пәлсапа терминдері қатарына қабылданса, концепт математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, концепт пен мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі: «концепт шынайы объектінің әлдеқайда тұрақты танымдық көшірмесі іспеттес, өйткені мағынаға қарағанда, ол қоршаған ортамен еркін байланысқа түсе алады, ал сөз бен оның мағынасы, керісінше, сол концептінің бір бөлшегі деп қабылдануы керек [3]. Ғалым В.Н. Телияның көзқарасы бойынша, «концепт – это все то, что мы знаем об объекте во экстенсии этого знания» [5], – яғни белгілі бір заттың жалпы абстракциялы белгілерінің барлық концептіні құрайды. Автор концептінің белгілі бір зат не құбылыстың әлемдегі типтік образдары мен «прототипін» қалыптастыратын категория екенін ерекше атап өтеді. Концепт ұғымы – лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А. Вежицкая), «концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы» (В.Н. Телия), «құдайлық ілімді танудың, сол арқылы, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттық мәдени менталдығын танудың кілті» (В. Гумбольдт) тәрізді анықтамалармен беріліп жүр. Кейбір ғалымдар концепт салыстырмалы түрде ақиқат нысанының тұрақы танымдық көшірмесі, өйткені ол мағынаға қарағанда әлеммен тікелей байланысқа түседі, яғни сөз бен оның мағынасы әрқашанда концептінің бір бөлігі деп көрсетеді. Қай қырынан алып қарасақ та, концептіні – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсінуге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі деуімізге болады. Мысылы, когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде оған: «жадының, ментальды қордың, тұжырымдау жүйесінің әр адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» деген анықтама берілген.

Осыған орай, қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі: лингвистикалық, когнитивтік, меденитанымдық бағытта қарастырылып келеді. Зерттеушілер С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп санайды. Концептінің мәнін когнитивті тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер (З.Д. Попова, И.А. Стернин, сондай-ақ «Краткий словарь когнитивных терминов» сөздігінің авторлары Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л.Г. Лузина, Б. Қасым) концептіні ментальды ойлаудың бірлігі ретінде қарастырады. З.Д. Попова, И.А. Стернин концептіні «ауқымды ойлаудың бірлігі» («как глобальную мыслительную единицу, представляющую собой «квант структурированного знания») ретінде қарастырады. Зерттеушілер Н.Д. Арутюнова, В.В. Колесов, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.С. Степнов, В.Н. Телия, Л.О. Чернейко концепт лингвомәдениеттанымдық аспектіде барынша кең ұғым, оның мазмұнына ұғымдық белгілерден де басқа осы зат, құбылысқа қатысты барлық мәдениаралық ақпарат енеді деп көрсетеді. Ғалымдардың ішінде Н. Арутюнова концептіні ұлттық дәстүр, фольклор, дін, иеология, өмірлік тәжірибе, өнердегі бейнелдер, сезімдік, бағалауыштық жүйе тәрізді факторлардың өзара қарым-қатынасының нәтижесі болып табылатын практикалық (күнделікті қолданыстағы)

философияның ұғымы ретінде қарастырады, «мәдениконцептілер – бұл ең алдымен философиялық тіл бірліктері ғылыми, философиялық, мәдени ұғымдарды таныта отырып, күнделікті ортақ қолданыстағы мағыналардың таңбасы бола алады», – деп көрсетеді [6]. Зерттеуші ғалым А.П. Бабушкин: «Концепт – дискретная содержательная единица коллективного сознания идеального мира, хронимая в национальной паяти носителя языка в вербально обозначенном виде» [7], – деп түсіндірсе, Ю.С. Степанов «концепт» мәдени термин деген анықтама жасайды. Оның пікірінше: концепт – мәдениетті тудыратын, мәдениеттен туатын, экстралингвистикалық, прагматикалық ақпаратқа ие шағын модель [8]. Ғалым В.В. Колесов: «Концепт исходная точка семантического накопления слова и конечный предел развития» [9], – деген тұжырымын ұсынады. Зерттеуші И.В. Карасик те концептіге «алғашқы мәдени құрылым» деген сипаттама бере отырып, адамның алуан болмысынан мағыналы көрініс беретін сөздер тізбегі деп түсіндіреді [10]. З.Д. Попова, И.А. Стернин және т.б. ғалымдар концептіні «ғаламдық ойлау бірлігі» деп есептейді. Олардың көзқарасы бойынша, концепт тілде лексемалар, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, сөйлем мен мәтіндер арқылы көрініс табады [11]. Яғни концептінің тілдік көріністерін қарастыру арқылы, біз сол тілді иеленуші ұлт санасындағы тілдік көріністердің мазмұнын түсіне аламыз деген пікірге тоқталады. Концепт термині мәнінің күрделілігі оның екі жақты табиғатынан аңғарылады. Осыған сәйкес орыс ғалымы В.А. Маслова концептінің төмендегідей белгілерін атайды: «Это минимальная единица человеческого опыта в его идеальном предствлении, вербализующая с помощью слова и имеющая полевую структуру; это основные единицы обработки, хранения и передачи знаний; концепт имеет подвижные границы и конкретные функции; концепт социален, а его ассоциативное поле обуславливает его прагматику; это основная ячейка культуры» [12]. Қазіргі орыс тіл біліміндегі концепт терминіне берілген анықтамаларды саралай келіп, зерттеуші С.А.Юлтемирова оларды үш негізгі бағытқа бөледі: лингвистикалық, когнитивтік және мәдени танушылық бағыттар. Концепт теориясын ұлттық тіл білімі аясында ғылыми негіздеуде қазақ зерттеушілерінің де өзіндік ой-тұжырымдары бар. Қазақ тіл білімінде «концепт» мәселесіне ерекше тоқталып, оның ұғым, мағына және фреймдік құрылымдарға қатысын, оның теориялық өрісін кеңейте түскен танымал ғалым Н. Уәлиев. Ол: «Ұғым мен концептінің мағынасы тепе-тең емес. Ұғым – белгілі бір объектінің танылған аса мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт – мазмұн межесі жағынан объект туралы барлық білімнің жиынтығы, ал тұрпат – меже тұрғысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремологиялық т.б.) құралдардың жиынтығы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрылым» [13], – деп көрсетеді. М. Күштаева: «концепт кез келген ұғым емес, барынша маңызды, күрделі онсыз белгілі бір мәдениетті қабылдау, тану мүмкін болмайтын ұғымдар түрі болып табылады. Концепт тілдің эмоцианалды, экспрессивті, бағалаушылық белгілерін танытады. Концепт – қабылдау, ұғыну, білім, ассоциациялау, сөз арқылы берілетін көңіл-күй. Концепт – эмоцияның, симпатия мен антипатияның, кейде түрлі пікірлер қақтығысының предметі» дейді [14].

Сонымен қазіргі тіл білімінде концепт табиғатына байланысты бірнеше көзқарастар бар: 1) концепт – бұл құбылыстың лингвокогнитивті түсіндірмесі; 2) концепт – лингвомәдени танымдық құбылыс; 3) концепт – жан-жақты құбылыс, ол жоғарыда аталған аспектілердің қай-қайсысы арқылы да талданады. Бірінші бағытты ұстанушылар концептіні лексикалық бірліктердің мағыналары арқылы зерттеуді қажет деп санайды. Екінші бағытты ұстанушылар сөз бен тілдің негізінде «дүние бейнесінің ядролық бірлігі» болып табылатын, жеке тұлғалар үшін, сондай-ақ лингвомәдени танымдық ұғымға бірдей ортақ мәдени концептілерді зерттеуді ұсынады. Үшінші көзқарастағылар мәдени концептілерге практикалық философия тұрғысынан немесе индивидтің, топтың ментальды біліміне когнитивті талдау тұрғысынан келуді мақсат етіп қояды.

Тілші Ш. Елемесова «Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік реаливанттары» тақырыбындағы еңбегінде «концепт» терминіндегі түсінігін үш топқа бөліп жүйелейді:

- Концепт ұғымға синоним ретінде қолданылады;

- Концепт – тіл иесі халықтың жеке тұлғаның (индивидуалдық) және ұжымдық санасындағы ұғымдардың орнын алмастырушы;

- Концепт салт-дәстүр, ауыз әдебиеті үлгілері, дін мен идеология, адамның өмірлік жеке тәжірибесі мен мәдени маңызды құндылықтары жүйесінің өзара әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын «әлем бейнесінің» ментальды құрылымын көрсетеді деп тұжырымдайды [15].

Концепт – бір сөздің бергін ұғымы, түсінігі емес, күрделі семантикалық бірлік. Концепт семантикасы мен құрылымын зерттеу үшін «концептуалды модель» ұғымы аса маңызды. Ол модель концептінің семантикалық құрылымының экспликациялану тәсілі ретінде түсініледі. «Концептіні модельдеуге оның семантикасының базалық компоненттерін анықтау және олардың арасындағы тұрақты байланыстар жиынтығын айқындау жатқызылады» [16]. Концептуалдық модельді жасау барысында, ең алдымен, концепті деп аталған лексеманы семантиологиялық талдаудың маңызы зор. Сондай-ақ берілген концептінің ассоциативтік-мәндік (смысловой) өрісін құрайтын лексемалар семантикасын қарастырудың маңызы зор.

Ол тілдік бірліктердің қандайын болса да (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, дискурс) белгілей алатын, семантикалық өріс ретінде де көрініс беретін мағына. Концептілік өріс – жеке бір адамның, бүкіл бір топтың, тұтас бір халықтың мәдени дәрежесін айқындайтын концептілердің арасындағы байланысты қарастырады. Кез келген көркем шығармаға концептілік талдау жасау ғаламның тілдік бйнесі туралы білім қалыптастыру мақсатында іске асады. Осы ретте В.И. Постовалова: «Концептілік талдаудың мақсаты – бір ғана таңбаның аясында жинақталатын жалпы концептілерді тауып, когнитивті құрылымдағы сол таңбаның болмыс-бітімін анықтау», деп

түсіндіреді [17].

Концептінің ядросына, бірқатар ғалымдардың пайымдауынша, лексеманың лексикографиялық дефинициялары жатады, ал энциклопедиялық, лингвистикалық сөздіктерді қолдана отырып, сол концептінің ұлттық «ғаламның тілдік бейнесі» мен «тілдік санасындағы» орнын анықтауға болады. Бұл ұлттық концептінің пайда болу үрдісі деуге болады. Ұлттық концептілер жайлы М. Күштаева: «Мәдениеттің бір элементі, онымен қатар оны түсінудің кілті. Олар мәдениетті өз ішінен ұғынуға көмектеседі. Бұл сөздердің жаңа мағыналарының пайда болу механизмдері арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай-күйін білеміз» деген пікірге тоқталады [14]. Ал тілші Г. Исаева «Ұлттық мәдени концепт ұлттың рухани және материалдық мәдени құндылығының қадір-қасиетін санада ақпараттармен жүйеленген тілдік бірліктер арқылы ерекшелік көрсететін концепт түрі болып табылады» деп бағамдайды [18].

Жоғарыда келтірілген еңбектердің түп негізіне назар аударар болсақ, ғалым І. Кеңесбаевтың: «Бағзы заманнан халқымызбен қоса жасап, атадан балаға мұра боп селбескен тіл – қазынамыз, ел-жұртымыздың, мәдени сана, ой-парасат, ұғым-наным атаулысының тоғысар түйіні, сарқар арнасы іспетті» [19] деген пікірінің бүгінгі қазақ тіл біліміндегі жаңа бір белесі екендігі даусыз.

Қорыта келгенде, аталған ғылыми деректер мен тұжырымдарға сүйене отырып, лингвомәдениеттану саласында концепт мәселесіне қатысты бірегей пікірдің қалыптасқанын байқадық. Дегенмен ғылыми тұжырымдар негізінде концепт – әр энос үшін әлемдік бейненің сипатын танытатын, ұлттық мәдени тілдік құбылыстардың ерекшелігін айқындайтын тілдік құрылым, этностың мәдени құндылығын кең шеңберде қарастыратын тілдік бірліктердің жиынтығы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ислам А. *Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол.ғыл. д-ы. Ғыл. Дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореф.* / А. Ислам. – Алматы, 2004. – Б. 15-54.
2. Сағындықұлы Б. *Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. I-бөлім* / Б. Сағындықұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – Б. 5-101
3. Мұратова Г. *Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: // ф.ғ.д. ғыл. Дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореф.* / Г. Мұратова. – Алматы, 2009. – Б. 30-70.
4. Авакова Р. *Фразеологиялық семантика* / Р. Авакова. – Алматы, 2002. – Б. 152-276.
5. Аскольдов С.А. *Концепт и слово // Русская словесность: Антология / под ред. Нерознак В.П.* – М.: Академия, 1997. – С. 97-300.
6. Телия В.Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты* / В.Н. Телия. – М. 1996. – С. 117-284.
7. Арутюнова Н.Д. *Образ / опыт концептуального анализа* / Н.Д. Арутюнова // *Референция и проблемы текстоборудования.* – М. 1988. – С. 117-119.
8. Бабушкин А.П. *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка* / А.П. Бабушкин. – ВГУ. 1996. – С. 13-40.
9. Степанов Ю.С. *Константы: Словарь русской культуры* / Ю.С. Степанов. –.: Школа «Язык и русской культуры». 1997. – С. 34-384.
10. Колесов В.В. *Концепт культуры: образ – понятие – символ* / В.В. Колесов // *Вестник СПбГУ. Сер. 2. СП б., 1992. – Вып. 3. – №167 – С. 397.*
11. Карасик В.И. *Модельная личность как лингвокультурный концепт* / В.И. Карасик // *Филология и культура. Матлы III международной конференции ч. 2. Тамбов: Из-во ТГУ. 2001. – С. 98-101.*
12. Попова З.Д., Стернин И.А. *Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях* / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж. 1999. – С. 107.
13. Маслова Л.А. *Когнитивная лингвистика* / Л.А. Маслова. – М.: Академия, 2003. – С. 43-47.
14. Уәлиев Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: ф.ғ.д. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс* / Н. Уәлиев. – Алматы. 2007. – 336 б.
15. Күштаева М.Т. *«Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: ф.ғ.к. ғыл. Дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореф.* / М.Т. Күштаева. – Алматы. 2003. – 27, 192б.
16. Елемесова Ш. *Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары: ф.ғ.к. Дис.* / Ш. Елемесова. – Алматы. 2003. – 94 б.
17. Михальчук И.П. *Концептуальные модели в семантической реконструкции (индоевропейское понятие «закон») / И.П. Михальчук // Известия РАН. – 1997. – С. 29.*
18. Постовалова В.Н. *Роль Человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* / В.И.Постовалова. – М.: Наука. 1988. – С. 80.
19. Исаева Г.С. *Киіз үйге қатысты атулардың этномәдени негізі (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің материалдары бойынша): ф.ғ.к. Ғылыми дәредесін алу үшін дайындалған дисс. Автореф.* / Г.С. Исаева. – Алматы. 2008. – Б. 6-27.
20. Кеңесбаев І. *Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер* / І. Кеңесбаев. – Алма-Ата: Ғылым. 1987. – Б. 110.

PECULIARITIES OF THE PRIMARY PARTS OF SENTENCES IN ENGLISH AND KAZAKH

Adilbayeva Rsaldy

Yassawi University, Turkestan/Kazakhstan

Summary: *The parts of sentences are the basic syntactical units. First and important in the investigation of the structure of the sentence is segmentation that is articulation of the composition of the sentence into constituents.*

A sentence as a unit of the language, with the help of which speech communication is carried out, must reflect, on the one hand all diversity of possible, constantly changing beyond the language situations and, on the other hand, regulate the imagination of them through generalizing character structural schemes and semantic configurations.

Түйін: *Сөйлем мүшелері - ол, негізгі синтаксистік бірліктер. Сөйлем құрылымын зерттеудегі алғашқы және маңыздысы ол сегментация болып табылады, яғни сөйлем құрылымының артикуляция құрылымында болуы. Сөйлем ол тілдің бірлігі, оның көмегімен тілдік қарым-қатынас жүзеге асырылады, бір жағынан барлық өзгерістерде мүмкін, алуан түрлі өзгерістер тілдік ситуацияларда орын алуы мүмкін, ал басқа қырынан алып қарағанда, сол құрылымдық структураңыз сызбасы мен семантикалық конфигурацияларын жалпылағанда олардың ойындарын дұрыстауға болады.*

Резюме: *Части предложений являются основными синтаксическими единицами. Первым и важным в исследовании структуры предложения является сегментация, то есть артикуляция состава предложения на составляющие. Предложение – это, единица языка, с помощью которой осуществляется речевое общение, должно отражать, с одной стороны, все многообразие возможных, постоянно меняющихся вне языковых ситуаций и, с другой стороны, регулировать их воображение посредством обобщения характерных структурных схем и семантических конфигураций.*

The sentence, being composed of words, may in certain cases include only one word of various lexico-grammatical standing. The actual existence of one-word sentences, however, of words, the same as the notion of one-element set in mathematics does not contradict the general idea of the set as a combination of certain elements.

According to M. Balaqayev: “Сөйлем құрауға негіз болатын, өзара предикаттық қатынаста жұмсалатын сөйлем мүшелерін - тұрлаулы мүшелер дейміз” [1,784p].

It means that the main parts of sentence help to make up sentence. According to Balaqayev: “Сөйлемнің кім? не? туралы екенін білдіретін, айтылған ойға негіз болатын тұрлаулы мүше - бастауыш [2,498p]”.

It means that the subject is a main part of sentence which shows the substance and thing and answers questions Who? and What?

According to O.Bekzhan: “Тұрлаулы мүшелердің ең басты, негізгі мүшесі – бастауыш” [3,420p].

In my understanding, the subject is the main and basic part of the principal part of speech.

According to Balaqayev: “Бастауыштар да жеке сөзді – дара (simple), көп сөзден құралған күрделі (compound) не үйірлі болады. Үйірлі бастауыштың күрделі бастауыштан айырмашылығы – үйірлі бастауыштың құрамында бастауыш – баяндауыш ыңғайындағы сөздер тобы болады. Мысалы: Жасы құрдас-құрдас емес, заманы бір- құрдас ” [4,88p].

It means that simple subject consists of only one word: Рақима бүгін ерте келді. -Raqima came early today. While compound subject consists of two or more words in the sentence: Әпкем мен досым бізбен бірге барады. -My sister and friend will go with us.

According to O.Bekzhan: “Бастауыш құрамына қарай дара және күрделі болып бөлінеді. Бастауыштар сонымен қатар басқа сөз таптарынан да жасалады және төмендегідей түрлері бар: зат есімнен жасалған бастауыштар, есімдіктен жасалған бастауыштар және сапалық есімдер мен етістіктен жасалған бастауыштар”[5,633p].

Both grammarians Balaqayev and Bekzhan mentioned simple and compound subjects. But Bekzhan added more types of subject as зат есімнен жасалған бастауыштар, есімдіктен жасалған бастауыштар және сапалық есімдер мен етістіктен жасалған бастауыштар.

According to O.Bekzhan: “Бастауыш болатын негізгі сөз табы – зат есім. Зат есім қазақ тілінде іштей кімдік және нелік деп аталатын екі топқа бөлінеді. Мысалы: Жарас ағаш екті. Жарас – зат есімнен жасалған бастауыш (кімдік зат есім қызметінде тұр) .

Заттық мағынаға ауысып бастауыш қызметін атқаратын сөз таптарының бірі – сан есім.М: Төртеу түгел болса, төбедегі келеді. Төртеу – сан есімнен жасалған бастауыш.

Заттық мағынаны білдіру арқылы бастауыш қызметінде тұратын сөз таптарының бірі – етістік. М: Ерінбеген етікші болар. Ерінбеген - етістіктен жасалған бастауыш”[6,358p].

It means that subject can be expressed by noun, adjective, numeral and verb.

According to Balaqayev : “Бастауыштың жайын, ісін білдіретін сөйлем мүшесі – баяндауыш. Баяндауыш басты – басты негізгі екі салаға бөлінеді: етістікті баяндауыш және есімді баяндауыш. Етістікті баяндауыш та, есімді баяндауыш та дара (simple) және күрделі (compound)болады [7,93] ”.

Predicate goes on to relate something about the subject. Predicate can be simple and compound in both languages: in English and in Kazakh. Simple predicate consists of only one word and compound predicate consists of two or more words. In Kazakh language predicate according its structure have 2 types: verbal predicate (етістікті баяндауыш); nominal predicate (есімді баяндауыш).

According to O.Bekzhan: “ Баяндауыш – грамматикалық формасы жағынан бастауышқа бағынышты мүше. Баяндауыштар құрамы жағынан дара, күрделі болып келеді. Баяндауыштың шақ мағыналы баяндауыш, іс әрекеттің қарқынын білдіретін баяндауыш, іс әрекеттің қалпын білдіретін баяндауыш, іс әрекетті, қимылды, білдіретін мақсат, тілек, қалау мәнді баяндауыштар, модаль баяндауыштар”[8,236р].

In my point of view, the predicate is depended to subject by its grammatic form. Bekzhan added some kinds of predicate like: шақ мағыналы баяндауыш, іс әрекеттің қарқынын білдіретін баяндауыш, іс әрекеттің қалпын білдіретін баяндауыш, іс әрекетті, қимылды, білдіретін мақсат, тілек, қалау мәнді баяндауыштар, модаль баяндауыштар.

According to O.Bekzhan: “ Шақ мағыналы баяндауыштар ретінде негізінен ашық рай етістіктер жұмсалады. М:Шана жолмен келе жатыр. Келе жатыр – келер шақ.

Іс әрекеттің қарқынын білдіретін баяндауыш іс әрекеттің қарқынын білдіріп қана қоймай, сөйлеушінің эмоциялық сезімін қоса білдіреді. Баяндауыштың бұл түрі жатып таласты, жатып кеп таласты тәрізді болып құралады. М: Боздақ жатып кеп жалынды.

Іс әрекеттің қалпын білдіретін баяндауыш –атын, –етін, –ғандай екен, –гендей екен тұлғалы есімшеден жасалады. М: Мамыт болыспаса, егісті зорға бітетінбіз. Егер тоқтамағанда, аттар шынымен арандағандай екен.

Іс әрекетті, қимылды, білдіретін мақсат, тілек, қалау мәнді баяндауыштар – мақ,-мек, –мақшы тұлғалы қимыл атаулы етістіктерді қатыстыру арқылы жасалады. М: Кешкі салқынмен борсықтың інін қазбақшы болдық.

Модаль баяндауыштар іс – әрекетті болжау сипатында атауды білдіреді,

іс – әрекетті жасанды етіп көрсетуге арналады: –ған, –ген + болды. М: Сабақ басталайын деп жатыр дегенді есіткен соң, балаларымызды жетелеп барған болдық”[9,317р].

Сөйлемде қимылы, сапасы баяндауыш арқылы беріліп, зат иесі болып, жалпы септікте тұратын сөйлемнің тұрлаулы мүшесін бастауыш дейміз. Ол who? - кім?, what? - не? деген сұрақтарға жауап береді. Бастауыштың заттық мәні кең ол адам, жанды, жансыз зат, құбылыс, абстракциялық ұғымдар т.б. білдіреді [10, p.376].

Негізінде, бастауыш қызметін зат есімдер мен есімдіктер атқарады. Сонымен қатар жалпы септікте тұрып заттанған басқа да сөз таптары (сын есім, сан есім, етістіктің есімше, тұйық етістік, герундий түрлері) бастауыш қызметін атқара алады:

а) Abai is a great poet. - Абай - ұлы ақын. Abai - зат есім (кісі аты).

Love conquers all. - Махаббат бәрін жеңеді. Love — абстракттілі ұғым.

Camel is an animal. - Түйе - жануар. Camel - зат есім.

The train is green. - Поезд жасыл. The train - зат есім.

Time is a great healer. - Уақыт - зор емші. Time — зат есім.

This is a driver. - Бұл - жүргізуші. This – сілтеу есімдігі.

We are workers. - Біз жұмысшымыз. We - жіктеу есімдігі.^[SEP]It is a very good plan. - Бұл - өте жақсы жоспар.

It - сілтеу есімдігі.

б) Three is a cardinal numeral. Үш - есептік сан есім. Three - заттанған есептік сан есім.

Five are present. - Бесуі қатысып отыр. Five - заттанған сан есім.

в) The green is mine. - Жасылы менікі. The green - заттанған сын есім.

The elders went to their work. - Үлкендері жұмысқа кетті.

The elders - заттанған сын есім.

г) To swim is pleasant. - Шомылу (жүзу) - жан рақаты.

To swim - етістіктің тұйық райы.

ғ) Swimming helps to be healthy. - Жүзу - денсаулыққа пайдалы.

Swimming - герундий.

Seeing is believing. - Көрсен, сенесің. Seeing - герундий.

Қазақ тілінде бастауыш құрамына қарай дара және күрделі болып келеді. Дара бастауыш деп бір ғана сөзден болған сөйлемнің мүшесін айтады [11, p.398].

Рақима бұған бірнеше рет ескерту жасады.

Күрделі бастауышқа кемінде екі сөзден болған сөйлем мүшесі жатады.

Көмір қазушылар ауылда бір жұмадай жатты.

Бастауыштан кейін тұрып, оның қимылын, іс-әрекетін, кім екенін білдіріп, онымен бір тұлғада тұратын

тұрлаулы мүше баяндауыш деп аталады. What does he do? - Ол не істейді? What is done to him? - Оған не болған? What is he like? - Ол қандай адам? т.б. сұрақтарға жауап береді.

Ағылшын және қазақ тілдерінде баяндауыш дара (simple predicate) және күрделі (complex predicate) болып бөлінеді:

1. Қазақ тілінде дара баяндауыш бір ғана сөзден болады.

Олар қонақтан өте ерте оралды.

Ағылшын тіліндегі дара баяндауыш немесе етістікті дара баяндауыш (The Simple Verbal Predicate) етістіктің жақ формаларынан кез келген етіс, рай, шақ түрлерінен және тұрақты тіркестерден жасалады. Мысалы: Ainur goes to ballet school every day. - Айнұр күнде балет мектебіне барады.

I had my lunch at 2 o'clock. - Мен түскі тамағымды сағат екіде іштім.

2. Қазақ тілінде күрделі баяндауыш екі сөздің бірігуінен, қосарлануынан, тіркесуінен және тұрақты тіркестерден жасалады. Мен оның сөзіне қатты ашуланып қалдым.

Қазақ тілінде күрделі баяндауыш жасалу жолына қарай етістікті, есімді, құрама баяндауыштар болып бөлінеді [12, p.336].

Мысалы,

Ол естімеген сияқты ешбір белгі бермеді (етістікті баяндауыш).

Гүл өссе - жердің көркі, қыз өссе - елдің көркі (есімді баяндауыш).

Ол кезде мен оң-солын танымаған, жас қыз едім (құрама баяндауыш) [13,224].

Ағылшын тілінде күрделі баяндауыштар екіге бөлінеді:

а) етістікті күрделі баяндауыш;

б) есімді күрделі баяндауыш;

Етістікті күрделі баяндауыш.

Ағылшын тілінде етістікті күрделі баяндауыш модалық етістіктердің тұйық райлы етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады: to begin - бастау, to continue - жалғастыру, to finish - аяқтау, to like - ұнату, to want - қалау, to try - тырысу, to hope - үміттену етістіктерімен тіркесіп келген тұйық райлы етістіктер және герундийден жасалады. Мысалы:

Every student must study well. - Әр студент жақсы оқуға тиіс.

Almas began to study French a year ago. - Алмас француз тілін бір жыл бұрын оқып үйрене бастады.

Mr. Bell has finished writing his report. - Бел мырза баяндамасын жазып болды.

Күрделі есімді баяндауыш.

Күрделі есімді баяндауыштар байланыстырушы to be - бар, бар болу етістігімен есім сөздерден және to feel - сезу (қалып пен белгіні білдіреді), to remain, to keep - сақтау, қалу (қалып пен белгінің сақталуын білдіреді), to grow, to get, to become, to turn - қалыптасу (қалып пен дамуды білдіреді), to seem, to appear, to look - көріну сияқты байланыстырушы етістіктерден жасады. Мысалы:

She is a dressmaker. - Ол - тігінші.

All women of the world are against the war. - Жер жүзіндегі барлық әйелдер соғысқа қарсы.

Arlen is in front of me. - Әрлен менің алдымда тұр.

He is an old man. Ол - қарт адам.

It is me. Бұл мен.

The teacher's aim is to teach their followers. - Ұстаздың міндеті - шәкірттерді оқыту.

The result of this exam is of great importance to him. - Бұл емтиханның нәтижесі ол үшін өте маңызды.

The question is whether he knows the answer to this question. - Мәселе оның осы сұрақтың жауабын білу-білмеуінде.

He will become an actor. - Ол актер болады.

My friend looks happy. - Менің досым бақытты болып көрінеді.

I got back home late last night. - Мен өткен түнде үйге кеш оралдым.

Күрделі есімді баяндауыштың есім бөлігі зат есім, есімдік, предлогпен келген зат есім немесе есімдік, сын есім немесе есімше, тұйық етістік немесе герундийден құралады. Мысалы:

They are teachers. - Олар - ұстаз (зат есім).

This book is yours. - Бұл кітап - сіздікі (есімдік).

I am against it. - Мен бұған қарсымын (предлогты есімдік).

The evening was warm. - Кеш жылы болды (сын есім).

My duty is to help him immediately. - Менің міндетім - оған тез арада көмектесу (тұйық етістік).

Бастауыш пен баяндауыштың сөйлемдегі байланысы.

Ағылшын тілінде сөйлемде бастауыш пен баяндауыш жақ, шақ, жекеше, көпше түрде қиыса байланысады:

а) жіктеу есімдіктерінен болған бастауыш баяндауышпен үш жақта жекеше, көпше түрде қиысады.

I come - Мен келемін. We come — Біз келеміз.

You come - Сіз келесіз. You come - Сіздер келесіздер.

He comes - Ол келеді. They come - Олар келеді.

She comes - Ол келеді.

ә) егер сөйлемде and жалғаулығы арқылы байланысқан екі бастауыш болса, баяндауыш көпше түрде тұрады [14, p.210].

My brother and I are doctors. - Бауырым да, мен де дәрігерміз.

б) Егер there is, there are сөз орамынан кейін екі немесе бірнеше зат есім тұрса, онда бастауыш оның біріншісімен ғана қиысады.

There is a table and four chairs in the room. - Бөлмеде бір үстел, төрт орындық бар.

в) егер бастауыш жинақтау зат есімінен болып (crowd - топ, family - отбасы, team - команда, т.б.), бір бүтін, тұтас ұғымды білдірсе, онда баяндауыш жекеше түрде қолданылады.

The crew is ready. - Экипаж дайын.

The volleyball team is playing very well. - Волейбол командасы өте жақсы ойнап жатыр.

Егер жинақтау зат есімінің құрамындағы зат есім топтың, отбасы мүшелерінің жеке мүшесі туралы сөз болатын болса, баяндауыш көпше түрде тұрады.

The crew are ready. - Экипаж мүшелері дайын.

The volleyball team are coming to have lunch. - Волейбол командасының мүшелері тамақтануға келе жатыр.

Егер баяндауыш everyone, everybody, everything, nobody, somebody есімдіктерінен болса, баяндауыш жекеше түрде болады.

Everybody knows it. — Бұны әркім біледі.

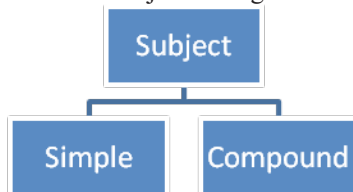
Егер бастауыш who? - кім?, what? - не? сұрау есімдіктерінен болса, баяндауыш жекеше түрде тұрады.

Who writes the novel? - Романды кім жазады?

Ескерту. Егер қазақ тілінде өздік есімдіктің тәуелді жалғаулы түрлерінен болған бастауыштар баяндауыштармен 3 жақта қиыса байланысса, ал ағылшын тілінде өздік есімдік сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады.

I enjoyed myself. - Мен рақаттандым.

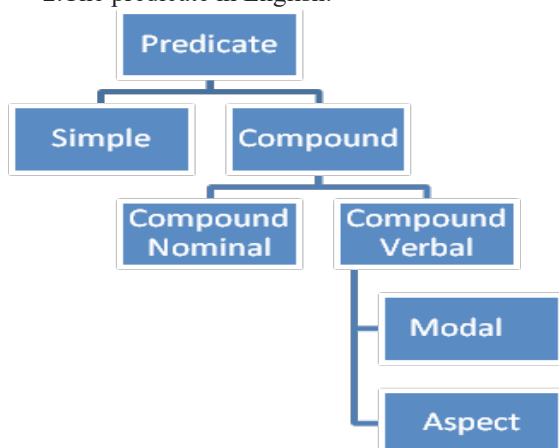
1. The subject in English:

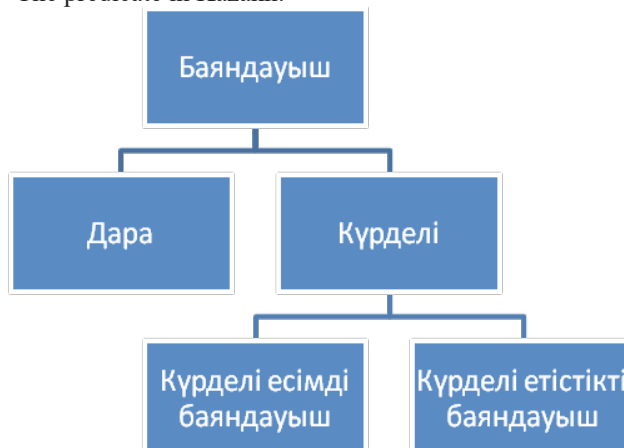
The Subject in Kazakh:

2. The predicate in English:

The predicate in Kazakh:

Comparison of the Subject (Бастауыш) in English and in Kazakh languages

Subject (Бастауыш)	English	Kazakh
	simple	Дара
	compound
	notional	--
	formal	--
	--	үйірлі

Comparison of the Predicate (Баяндауыш) in English and in Kazakh languages

English	Kazakh
Simple predicate	Дара баяндауыш
Complex predicate	Күрделі баяндауыш
Compound verbal predicate	Етістікті күрделі баяндауыш
Compound nominal predicate	Есімді күрделі баяндауыш
Compound verbal modal predicate	модаль баяндауыштар
Compound verbal aspect predicate	шак мағыналы баяндауыш
-----	іс әрекетті, кимылды, білдіретін мақсат, тілсз, қалау мәнді баяндауыштар,
-----	іс әрекеттің қарқынын білдіретін баяндауыш,
-----	іс әрекеттің қалпын білдіретін баяндауыш,

References

1. Longman dictionary. Definition of the notional parts of speech members. -Edinburgh, 2011. - 784p.
2. Корбина Н.А, Корнеева Е.А, Оссовская М.И, Гузеева Г.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис: Учебное пособие для студентов педагогических институтов и университетов: СПб.: Издательство: Союз, 2007. – 498с.
3. Morokhovskaya I.G. Theoretical English Grammar. - М: Nauka, 2009. - 420p.
4. Resnik R.V. Sorokina T.S. Kazaritskaya T.A. Theoretical Grammar of English.- Moscow: Flinta, 2000. - 223p.
5. La Palombara. An Introduction to Grammar Traditional, Structural, Transformational. - Cambridge, Massachusetts, 2009.
6. Freigenbaun, Irwin. The grammar handbook: Oxford University Press, 2007. – 358 p.
7. Celce-Murcia, M. & Larsen-Freeman, D. The grammar book: An ESL/EFL Teacher's course. (2nd Ed.) Boston: Heinle & Heinle. 1999.
8. Балакаев М, Искаков А, Кордабаев Т, Хасенов А. Грамматика казахского языка. Часть II, Алматы: Наука, 2007. - 236.
9. Томанов М., Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. - Алматы, 2008. – 317б.
10. Vadanbekkyzy Z. Modern English and Kazakh grammar in comparison.–Almaty, 2008.-376p.
11. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. 2007. - 398б.
12. Бектұров Ш.К., Бектұрова А.Ш. Қазақ тілі. - Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.
13. Темірешова А. Тіл біліміне кіріспе: Астана – Фолиант, 2008-224 б.
14. Ivanova L.L, Balashova S.P. A course of English. - Moscow, 2009. -210p.

FUNCTIONS AND TASKS OF NEWSPAPER HEADLINES

Raushan Sultankhanovna Batyrkhanova

Master-teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Түйін. Бұл мақалада газет тақырыптарының функциялары мен міндеттері қарастырылады.

Резюме. В этой статье рассматриваются функции и задачи газетных заголовков.

Summary. This article deals with functions and tasks of newspaper headlines.

The headlines play a significant role in this situation. Headlines are special linguistic phenomenon and long in sight linguists. In the 20s, the first attempts were already made to study the headlines, but it was only a few notes considering the general issues related to the analysis of linguistic resources of the media in general. Only in the second half of the XX century, in the headlines were attracted as a special subject of the study. It is important to pay attention to the efficiency, effectiveness of headlines during the formation of the independent Kazakhstan press. Meanwhile, the study of headlines has been conducted in comparative terms.

Jose A. Leo'n pointed out that the press is one of the most important forms of expression available. In the last few years, emphasis has been put on the need to incorporate newspapers into education as an instrument for transmitting knowledge and as a means of establishing significant links between pupils and society. [1].

The question about the headline functions so far is controversial in the modern linguistics. In papers examining headlines, several typologies of this element were presented. Thus, G.O.Vinokur gives interesting considerations on the functional characteristics of the headlines in 1928. Highlighting the verbal problem, G.O.Vinokur calls headlines "canonical verbless genres" and identifies two functions carried out by the headline - as if the demonstrative function, some close to the simple nomination, and quite a special function that can be called advertising if odiousness of the term does not require an euphemism [2].

Takehiko Yoshimi claim that, headlines must convey much information, expressing it as concisely as possible, so they have characteristic styles different from those of ordinary sentences. The characteristic styles are likely to damage the quality of translation by preventing a syntactic parser from generating appropriate parse trees for headlines, thus decreasing the quality of translation [3].

According to G.O.Vinokur, the use of the headlines of verbal constructions in the "advertising", "integrated" aims "does not contradict with the basic, so-called" natural "tendencies of the headlines as the type of speech to verbless" [2]. The tasks of the advertising functions are to "solve the problem of external entertaining, captivate the reader, and intrigue storyline" [2]. G.O.Vinokur speaks of designating, indicating and advertising functions of headlines. He writes that the purpose of the headline is to indicate the event and identify it. [2].

After G.O.Vinokur, V.G. Kostomarov indicates the advertising and indicative-denominative function headlines [4]. However, he also mentions the existence of additional functions without specifying them. The author does not illustrate examples of these functions and disclose their value.

In the article "The syntactic structure of the modern newspaper headlines and its development," Popov notes that each headline "is inherent in the three main functions: 1) the nominative; 2) informative; 3) advertising." The author analyzes each of the three functions in detail. Popov's notion of an informative function is considerably wider than that of other authors. "In the scope of the informative function of headlines, we include also the directiveness and emotionality of headlines, that is volitional and emotional impact of the headline on a listener - reader" [5].

S.P.Suvorov identifies the following "functions or tasks of headlines:

- 1) to distinguish one message from another;
- 2) to draw attention to the material;
- 3) concisely inform the main content of the material;
- 4) to interest the reader;
- 5) to put him under a certain emotional impact "[6].

According to the author, the first and second tasks are solved graphically, and the rest of them are solved by linguistic means. However, the second and fourth tasks are identical in function, and therefore they need to unite as the author mixes the functions and their means of expression.

It seems reasonable to develop a functional typology that would know no boundaries for headings in the texts of all genres and styles of functional, could serve as a study of the essential nature of the header. Here we have in mind is not the completion of the already quite long list of functions headers and selection in their universal, basic types according to the main tasks performed by them.

In the thesis "The structural and functional development of headlines (based on headlines from newspapers and magazines for the 1903-1907, 1935-1939, 1965-1970)", N.E.Baharev identifies three main functions: denominative, informative and advertising. The author notes that "the volume of informative functions also includes appellativity, question and polemicity except communicability or any of these linguistic resources does not deny impact on the reader in varying degrees of informativeness" [7].

Thus, summarizing the findings of linguistic research on functions, the following functions should be allocated:

nominative, informative, advertising, expressive, graphically-excretory, textual, evaluation, text-forming, phatic, installation, directive, incentive, semantic, aesthetic, concisely, beliefs, predication, meaning of a representant, etc. Thus, there is a certain terminological tautology, which is reflected in the following examples: text-forming and textual, installation and directive functions. In many studies on the headlines, functions of advertising and expressivity are not always clearly differentiated.

It appears reasonable to develop a functional typology that would know no boundaries for headlines in the texts of all genres and functional styles, could serve as a study of the essential nature of the headline. Here the completion is not meant and quite a long list of headline functions is enough and the selection of universal, basic types according to the main tasks in them is performed by them.

The headline as the essence has a set of invariant features for the manifestation of any given entity.

Thus, we have identified three universal functions performed by the headline: nominative, informative, pragmatic. Other functions, no matter how important they would have been in any particular case, are in fact optional. It is obvious that every headline performs several functions simultaneously and one or two of them dominates the rest.

It should be noted that the highlighted functions do not represent the different sides of the whole, but, on the contrary, are interrelated and in a close connection. Undoubtedly, it should be allocated that the nominative function remains common core in any form and is inherent in any headline. It is implicit in every other function as the primary; an initial appointment of the headline is a nomination, the identification of a newspaper text.

Nominative function is a historically constituted original function of the headline. It denotes the text and calls it. Its main purpose is in a simple nomination of a text, that is to serve as the title of the text. Therefore, all the headlines, regardless of their structural diversity are considered as names, titles.

By the nominative function, headlines converge with proper names. But "proper names denote individual things, objects without regard to their characteristics, in their very individuality" [6]. However, according to A.M.Peshkovskoy "The headline is always something more than a title" [8]. This "something more" is concluded in mainly informative and other functions of a newspaper headline.

By the nomination, headlines are close to signs, indications, names of ships, factories, etc. But the difference of the headlines from the last is that the headlines stand for a written text and the headlines as the phenomenon of speech do not go beyond it. The signs and the names of ships, etc. stand for a certain material object or thing.

According to A.S.Popov, namely "the nominative function is mostly manifested in the form of the name in the nominative case, the main purpose of which consists in a simple naming in the lexical terms. All others are the segments of speech used as headlines; they appear in the position of the nominative case of name and are equated to it. Consequently, it is possible to understand the entire headline as a name, regardless of their structure." [5].

The nominative function is uniquely reflected in the structure of the headline. The norm here is the name or a noun phrase. This can be a proper noun or a common noun in its singular or plural, or an attributive subordinate phrase or a coordinative combination. For example, the Pleiades /NP, №11.200/, Good and evil /NP, №16. 2000/, the Aral seine /NP, №9. 2000/, Zhanaarka koyi /EK, 04.02.0/, Uzakzhol /EK, 03.04.00./, Margherita Carosio /The Guardian, 20.01.05/, Animal risk /The Guardian, 22.01.05/, Forgetful gunman/[The Guardian, 07.01.0/], Small weed /The Guardian, 08.01.05/, The love drug /The Guardian, 07.01.0/. (Russian language - 25, 6%; the Kazakh language - 27, 8%, English - 24, 2%).

Since our work is about the universality of the allocated functions, we apparently can assume that any segment of speech being the headline has a nominative function, as any headline can be understood as the name of the text placed underneath. However headlines in which the nominative function dominates, may contain a partial informativeness, as they enable the reader to understand who or what will be discussed in a newspaper article.

The nominative function corresponds to nominatives, one of the dominant types of headline models. The reason of their wide distribution is a new quality of communication. An intensive use of nominative structures is caused by the tendency to more capacious generalized abstract thinking.

The core of the nominative construction is considered to be a noun distinguished by a number of features that appeals to this trend; a generalized meaning, semantic stability. A semantic stability of noun supports apperception of newspaper headline semantics.

In nominative headlines, there are many verbal nouns, due to which, as it was noted by linguists at that time, sentences were reduced to the phrase. In accordance with the headlines, verbal constructions were widely used, for instance, Guard or not to guard /CP, 01.05.00/, Participate and win /NP, №14. 2000/, Bosama da ayama da /EK, 02.23.00/. These headline models are most productive in the media in Russian (6.4%).

We note that headlines consisting of several nominatives are joined by a dash: Winner - about children /NP, №12.00/, Retirement - property of the people /NP, №9. 00/, SPID – gasir kasireti. /EK, 01.12.00/ one of the sign of Independence is a boundary /EK, 08.01.00/, Tony Blair - the reality TV show /The Guardian, 20.01.05/, A BMX stunt - the flip side of physics /The Guardian, 06.01.05/.

The most widely used in the media in Russian (7%) and in English (5, 2%) are the headlines, presenting the nominative construction in which the nuclear component has not one but several postpositional dependent members. Such nominative headline models may include separate definition clauses, mainly attributive in its membership. "Kazakhstan - 2030" - a document that is unparalleled in the former Soviet Union /KP 21.03.00/, Dolls, who surprised

the world /CP, 21.03.00/, Barbie doll, Bez and co watch and wonder as feminist icon takes on flatulent sexist /The Guardian, 08.01.05/, The dream of continental cafes for everyone has proved just that - a dream /The Guardian, 22.01.05/, Smashed lives, unwanted toys, lost crops, no electricity - and a honeymoon /The Guardian, 20.01.05/.

There are not nominative headlines including the definite attributive part in the structure of the Kazakh language media as attributive clauses do not exist in the Kazakh language.

The process of transforming prepositional-case combinations of adjectives in continues actively.

Prepositional-case combination, usually of adverbial value associated with the verb, comes in attributive connection with the nouns of nonverbal origin as a result of passage of the control verb. For example, a shot on the river /AZh, 08.05.01/ Meeting in New York /KP, 02.10.01/, For volunteers, a grisly task /The Guardian, 06.01.05/. Sometimes, it specially emphasized by a dash that prepositional-case combination is preverbal: National team is in the final tournament /KP 01.07.01/. The fourth power is in Akmola /NP, №5.01/. Petrarch - the poet who lost his head /The Guardian, 06.04.04/. In the compared Kazakh language and English-language media headlines with indicated structures are unproductive, but they take place (the Russian language - 3.8%, the Kazakh language - 1.2%, English - 1.1%).

In nominative headlines, the expansion capacity of adverbs is reflected to adjoin the noun and in particular to the noun nonverbal type. Although these structures are unproductive in the media both in Russian, Kazakh and English, but still have a place in the nominative headlines. For example, from Pavlodar with gift / NP, №9.00 /.

A characteristic feature of the media of 80-90 years in Russian in the nominative headlines was wide use of interrogative structures, sometimes involving separation or union. Those are the headlines: Membership in NATO / NP, №11.01 /, Honor in order of size / AF, 03/13/01 / Energy fuss ... or something light or dark / CP, 04.03.00 /, Virgins - or grapes? / The Guardian, 06.01.05 /, Will world keep its promises / The Guardian, 03.01.05 /, Who is most powerful man in UK? / The Guardian, 06.01.05 /, Psst, do you want to tell a secret? / The Guardian, 24.08.04 /, Davos World, Dax Americana, New Caliphate or Cycle of Fear - the planet's choices for 2020 / The Guardian, 20.01.05 /.

Such headlines often express a sense of doubt, irony or are of expressive nature. The use of nominative structures in the headlines is quite common.

The informative function is almost peculiar to each headline. The basic operational concept of this function is the "information" of quantitative and qualitative characteristics that allow speaking about the information content of the headline complex. For example, in the headlines Prime Minister seriously intends to address the issues of health / KP 11.22.00 /, The reform of housing and communal relations - an important sector of the economy transformation / KP 19.04.01 /, the first two law project were approved in the meeting / H.A., 13.03 .00 /, A story about village / H.A., 14.02.00. /, Seven children die in crossfire as Israelis target suspected militants / The Guardian, 05.01.05 /, Only 5 get new hospital status / The Guardian, 05.01.05 /, Japan send troops to Iraq / The Guardian, 27.01.04 /, US, Britain open Iraq diplomatic offensive / The Guardian, 28.09.02 /.

Informative function meets the main purpose of the newspaper material, i.e. to inform the reader about the events, facts, sensations, etc.

Informative function is the ability of the headline to transfer general information, the main content of the communication in compressed form.

Newspaper headlines performing informative function may be of the message, question, and controversial character. In contrast to the nominative function, informative function seeks to maximize the accuracy. The action of this function reveals itself in the phenomenon of expansion (proliferation, complications, complications, integration).

For the media in the Kazakh language, such headlines are characterized by unproductiveness. In contrast to the headlines in the Kazakh language, frequency of structures created on the principles of dialogue speech is noted in Russian-speaking headlines.

References:

1. JOSE A. LEO'N. *The effects of headlines and summaries on news comprehension and recall* *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal* 9: 85–106, 1997. 85c 1997 Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands, Springer 1997.
2. G.O.Vinokur *Kultura yazyka*. – M.: Federasya, 1929.- C.166-229
3. Takehiko Yoshimi. *Improvement of Translation Quality of English Newspaper Headlines by Automatic Pre-editing*. *Information Systems Group, Sharp Corporation, 3-2-20 Ishiyamadera Otsu Shiga, 520-0861, Japan Machine Translation* 16: 233–250, 2001. 2003 Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands, Springer 2001.
4. V.G.Kostomarov *From the supervision over newspaper language: newspaper headings*.//*From experience of teaching of Russian by the non-russian*. M: Thought, 1965. - With. 163-181.
5. A.S.Popov *Syntactic's priests structure of modern newspaper titles and its development*//*Development of syntax of modern Russian*. - M: the Science, 1996. - C.96-103.
6. V.G.Suvorov *Feature of style of English newspaper headings*//*Language and style*. - M: Thought, 1965. - With. 181-183
7. N.E.Baharev *Structurally functional development of headings (on a material of headings from newspapers and magazines for 1903-1907, 1935-1939, 1965-1970)*: *Avtoref. dis ... cand. phil. sciences*. - Alma-Ata, 1971. - 26 with.
8. A.M. Peshkovsky. *Russian syntax in scientific illumination*. - M: Uchpedgiz, 1956. - 380 with.

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ МЕЖТЕКСТОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ГИПЕРТЕКСТЕ

Байсалова Х.М.

магистр гуманитарных наук, ассистент преподавателя
КазНУ имени аль-Фараби, г.Алматы, пр. Аль-Фараби

Резюме: В статье рассматриваются проблемы смысловой организации текстов электронных версий печатных изданий, представляющих собой гипертекст. Средствами выражения межтекстового взаимодействия в гипертексте, наряду с интертекстуальностью, являются прецедентные тексты. Под прецедентным текстом понимаются часто цитируемые тексты, значимые для представителей той или иной культуры (строки из популярных произведений, поговорки, фразеологизмы, цитаты из литературных произведений, афоризмы, строки из песен и др.). Основная функция прецедентных текстов не в информировании читателя или слушателя, а в воздействии на него, формировании у него определенного мнения о том или ином событии, ситуации. Показателем активности таких языковых средств служит частотность использования одних и тех же первичных текстов, при этом рассматриваемые тексты-прецеденты превращаются в модель, по которой производятся новые языковые единицы. Фактическим материалом послужила отечественная русскоязычная пресса.

Ключевые слова: прецедентные тексты, гипертекст, Интернет, ссылки, интертекстуальность, постмодернизм.

Summary: The article considers the problems of semantic organization of modern mass media texts, which is a hypertext. The precedent texts, along with intertextuality, are means of expressing of the intertextual interaction in the hypertext. The precedent text stands for the frequently quoted texts that are significant for members of a particular culture (the lines of popular works, proverbs, idioms, quotations from literary works, aphorisms, lines from songs, etc.). The main function of precedent texts is not only to inform the reader or listener, but the impact on him/her, shaping a certain opinion about a particular event, situation. An indicator of activity of precedent texts in modern mass media text is the frequency of usage of the same original texts, while the studied text-precedents become a model according to which new linguistic units are produced. The factual material are domestic Russian-language press.

Keywords: precedenttext, hypertext, Internet, links, intertextuality, postmodernism.

Түйін: Мақалада гипермәтін болып табылатын қазіргі БАҚ мәтіндерінің мағыналық ұйымдастырылу мәселелері қарастырылады. Гипермәтінде интертекстуалдылықпен қатар мәтінаралық өзара әрекеттесуді білдірудің құралдары прецедентті мәтіндер болып табылады. Прецедентті мәтіндер дегеніміз белгілі бір мәдениет өкілдеріне маңызды болып табылатын жиі айтылатын мәтіндер (әйгілі шығармалардан үзінділер, мақалдар, фразеологизмдер, әдеби шығармалардан алынған дәйексөздер, қанатты сөздер, өлең жолдары және т.б.). Прецедентті мәтіндердің негізгі қызметі оқырманды немесе тыңдаушыны хабардар ету емес, оған әсер етіп, белгілі бір оқиға немесе жағдаят туралы пікір қалыптастыру. Қазіргі БАҚ мәтінде прецедентті мәтіндер белсенділігінің көрсеткіші бір бастапқы мәтіндердің қолданылу жиілігі болып табылады, сонымен қатар қарастырылып отырған прецедентті мәтіндер жаңа тілдік бірліктер жасалатын үлгіге айналады. Іс жүзіндегі материал ретінде отандық орыс тіліндегі баспасөз алынды.

Түйін сөздер: прецедентті мәтіндер, гипермәтін, Интернет, сілтемелер, интертекстуалдылық, постмодернизм.

С приходом в жизнь человека в конце прошлого столетия информационных технологий, в частности, Интернета, появляются новые способы обмена информацией между людьми. Расширение коммуникативного пространства приводит к появлению виртуального общения между людьми. По мнению Н.В. Баско, «В конце 80-х – начале 90-х гг. XX века изменилась форма развития человечества: раньше человечество преобразовывало окружающую среду, теперь технологии (глобальное телевидение, компьютеры, Интернет) стали в значительной степени определять характер общественных отношений» [1, 253]. На сегодняшний день можно выделить язык интернета как одну из функциональных разновидностей языка, так как она имеет определенную сферу использования (Сеть Интернет), характерные языковые особенности. Интернет как новая форма коммуникации играет важную роль в жизни человека и имеет «большую область пересечения с СМИ» [2, 142].

Именно средства массовой информации являются отражением культурных представлений, ценностных ориентаций, национального менталитета. По мнению Ю.Н. Караулова, составляющей национального самосознания является национально-культурная память, которая представляет собой «кладезь сведений, эмоций, фактов, откуда мы в нашей повседневности и обыденности черпаем данные для ответа на сакраментальные вопросы: кто мы есть, откуда мы и куда идем; чем гордимся в своем прошлом и настоящем, а чего стыдимся; почему это так, а не иначе; и даже - зачем все это. Это не история в чистом виде, а то, как прошлое представлено в нашей сегодняшней мысли и как оно вписывается в наши знания о современном мире» [3, 28].

Несмотря на стремление современных журналистов к «максимальной свободе, к обнаружению творческой индивидуальности», проявляется тенденция активного использования уже имеющихся текстов. Это связано, прежде всего, с желанием автора «хотя бы отчасти скрыть свою субъективность и соотнести свой текст с существующими традициями» [4, 2]. Обращение к разного рода первичным текстам требует значительной эрудиции автора, поэтому «категория субъекта речи» является основополагающей [5, 5].

Сегодня тексты электронных печатных изданий представляют собой огромный гипертекст. Последний характеризуется такими признаками, как фрагментарность, мультимедийность, открытость, виртуальность

и др. (см. работы Р.К. Потаповой [6], У. Эко [7], А.Н. Баранова [8], О.В. Дедовой [9]). Впервые термин «гипертекст» использовал в 1965 году программист Теодор Нельсон, понимая под гипертекстом документ, состоящий из небольших фрагментов и характеризующийся нелинейностью, то есть читатель сам выбирает путь ознакомления с документом, активируя гиперссылки.

Гипертексты условно можно разделить на несколько основных блоков: претексты, актуальный текст, посттексты, связующим звеном которых является прецедентные тексты. При этом главным элементом гипертекста является прецедентный текст [10, 2]. Средствами выражения межтекстового взаимодействия в гипертексте, наряду с интертекстуальностью, являются прецедентные тексты. Активнее всего прецедентные тексты встречаются на страницах печатных изданий.

Ю.Н. Караулов определяет прецедентные тексты как «значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношении, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая её предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [11, 216].

Активное употребление прецедентных текстов журналистами ученые объясняют по-разному. Сегодня в текстах средств массовой информации заметно ощущается тяга к переосмыслению старых речевых структур. Авторы стремятся переиначить старые выражения, поиграть со словом, блеснуть остроумием. Восприятие прецедентного текста читателем происходит только при наличии у него определенных фоновых знаний. Поэтому в литературе, рассчитанной на массового читателя, в основном используются тексты уровня школьной программы, массовой культуры [12, 100]. Уже существующие тексты рожают новые тексты, «выстреливают» они именно на фоне узнаваемого; в легкой, доступной форме освещается современная ситуация, факт современной жизни. На характер использования прецедентных текстов в значительной степени оказывают влияние «особенности массовой коммуникации» [13, 18].

Различные типы прецедентных текстов, широко используемые в электронных версиях газет, помогают сформировать определённую читательскую оценку. Современные авторы электронных версий газет активно используют их как в тексте, так и в заголовках. Такие языковые средства, как прецедентные тексты, могут говорить о степени начитанности авторов, об уровне культурных знаний. Их использование способствует привлечению внимания читателя к ключевым моментам, а также дает возможность не только подтвердить актуальность использования данного типа языковых средств, но и предположить возрастные, интеллектуальные особенности автора, наличие у них чувства юмора. Они призваны расширять кругозор читателя и развивать художественный вкус.

Использование авторами пословиц, поговорок, крылатых слов, устойчивых сочетаний слов направлено, главным образом, не на украшение речи, а для того, чтобы пробудить в сознании читателя стоящий за прецедентным текстом смысл. Знание или незнание прецедентного текста указывает на принадлежность читателя к определенной эпохе, социальной группе и т.д.

Находящийся в сильной позиции по отношению к другим элементам текста прецедентный текст в большинстве случаев встречается в заголовках. Поэтому нами отобраны и проанализированы прецедентные тексты-заголовки. Читатель, выйдя на сайт газеты, прежде всего акцентирует внимание на названиях статей. Они будут являться внутренними ссылками, ведущими читателя непосредственно к текстам статей. Заголовки могут сопровождаться также иллюстрациями, аудиозаписями, видеозаписями.

В заголовках прецедентные тексты встречаются, как показывает анализ русскоязычной прессы Казахстана, в своем первоначальном или трансформированном виде. Ср.:

Семеро одного не ждут (о мошенниках, приговоренных к различным срокам). Ср. с пословицей. [14]

Мы уважать себя заставим (о флешмобе велолюбителей) и т.д. Ср. со строкой из произведения «Евгений Онегин» А.С. Пушкина [15].

Проанализировав прецедентные тексты в электронных СМИ, мы пришли к выводу, что наибольшую группу составляют тексты, источниками которых являются пословицы и поговорки: Мой двор – моя крепость [15] – об установлении шлагбаума на въезде во двор. Береги жёсть смолоду [15] – о драме «Ўят», прошедшей в алматинском театре «Артишок»), Хаб – всему голова [15] – о торгово-экономических отношениях Южного Казахстана с соседними странами и т.д.

Активное использование песенных текстов казахстанскими журналистами является показателем их национально-культурного мышления.

Часто источник прецедентного текста стирается из памяти носителей той или иной культуры, и тогда они становятся автономными или приписываются другим источникам. Например, прецедентные тексты Деньги исчезают в полночь – о скандале с исчезновением крупной суммы денег), Нефертити оживает в полночь – о параде в Берлине, соотносится нами с названием телесериала-саги В. Краснопольского «Тени исчезают в полдень», хотя одноимённый роман Анатолия Иванова был написан раньше. Так же как и прецедентный текст Хлеб дешевле зрелищ – о динамике цен на зерно, источником которого является выражение из 10-й сатиры древнеримского поэта-сатирика Ювенала «Хлеба и зрелищ», а не название романа А.К. Шеллера-Михайлова [15].

Особую группу прецедентных текстов на страницах казахстанских газет представляют тексты из классических литературных произведений. На страницах газет мы встретили примеры, заимствованные из произведений А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, И.А. Крылова, А.С. Грибоедова, Л.Н. Толстого, У. Шекспира, П.П. Ершова, Ш. Перро, памятников древнерусской литературы, критических статей, произведений советских писателей Н. Островского, К. Чуковского, И. Бродского и др.

Самыми многочисленными по частотности употребления являются строки из произведений А.С. Пушкина. Знание романа «Евгений Онегин» проявляется в частотности использовании строк из произведения: «Мы почитать ее заставим» – в статье о проекте по книгочтению для молодежи. Ср.: Он уважать себя заставил, и лучше выдумать не мог». Вопросительное высказывание из «Сказки о мертвой царевне и семи богатырях» журналистом было преобразовано в «Кто на свете всех сильнее?» – статья о казахстанской армии. Ср.: «Я ль на свете всех милее, всех румяней и белее?». Глава Ассоциации фермеров Костанайской области – председателю объединения «Союз фермеров Казахстана»: Друзья, напрасен наш союз! – строка из стихотворения «19 октября». Ср.: «Друзья мои, прекрасен наш союз!» «Душить прекрасные порывы» – статья о видео с опасными играми среди тинейджеров. Ср.: со строкой из стихотворения «К Чаадаеву». Сравните заголовок статьи «Тридцать три – богатыря» – о преступниках, ограбивших отделение Казпочты в Южно-Казахстанской области) с персонажами сказки «Сказка о царе Салтане...» [15].

«Маленькая трагедия» А.С. Пушкина представлена как «Вампир во время чумы» – о противогнусовой обработке городских территорий. Ср.: «Пир во время чумы». Стихотворение «Зимний вечер» представлено как «Буря мздою небо кроет» – о получении взятки директором Акмолинского филиала РГП ПХВ «Енбек-Кокшетау» Мурата Копенова. Про рок: и виждь, и внемли апеллирует к стихотворению А.С. Пушкина «Пророк» [14].

Название романа М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» представлено как Героин нашего времени – о главном полицейском страны.

С баснями И.А. Крылова носители русского языка знакомы с детства. Некоторые из них стали крылатыми выражениями. Так, строка из басни «Лебедь, Щука и Рак»: Да только воз и ныне там и различные ее трансформации: «Но воз и ныне там» – о проблемах жителей поселка под названием, «А ВИЧ и ныне здесь» – о проблеме лечения ВИЧ-инфицированных иностранцев, «А вуз и ныне там» – о качестве обучения в школах и вузах, «Навоз и ныне там» – о споре в мажилисе об аграрных инновациях [15].

Комедия А.С. Грибоедова «Горе от ума» актуальна и по сей день, и многие строки из этого произведения переросли в афоризмы: «Да и судьи кто?» – о коррупционных действиях чиновников. Ср.: фраза Чацкого «А судьи кто?», «А ферзи кто?» – о борьбе с коррупцией. Счастливые рамсов не наблюдают (о новом клипе Галымжана Молданазарова). Ср.: Счастливые часов не наблюдают [15].

Высказывание Чацкого «И дым отечества нам сладок и приятен» трансформирована автором в прецедентный текст Дым Отечества ни сладок, ни приятен ?» [15].

На страницах газет также используются высказывания из произведений Л.Н. Толстого «Анна Каренина» «Все смешалось в киевском доме [15] – об освобождении экс-губернатора Одесской области Михаила Саакашвили, И. Ильфа и Е. Петрова «Остап Гендер» – о том, как в Шымкенте осудили серийную мошенницу

Также нам встретился прецедентный текст, апеллирующий к памятнику древнерусской литературы «Слово о полку Игореве»: «Слово о полковнике Игоре» – о полковнике Игоре Гиркине [15].

Источниками прецедентных тестов на страницах газет стали также тексты из произведений советских писателей: Как забавлялась сталь – о втором Турнире Воинской славы. Ср. с названием романа Н. Островского «Как закалялась сталь»; Покой им только снится (Время, 27 ноября 2016) – о жизни хоккеистов. Ср. со строкой из стихотворения И. Бродского «И вечный бой. Покой нам только снится...» Не остался в стороне и часто цитируемый роман И. Ильфа и Е. Петрова «Золотой телёнок», представленный в заглавии статьи о ремонте дорог: Ударим автопробегом по беспамятств. Ср. с фразой Остапа Бендера, написанной на транспаранте, укрепленном на машине Адама Козлевича: «Ударим автопробегом по бездорожью, разгильдяйству и бюрократизму!» [15].

Активно используются прецедентные тексты, отсылающие к сказке Ш. Перро «Кот в сапогах» – «Скот в сапогах» – о наводнении в селе Донецкое ВКО; к поэме М. Ю. Лермонтова «Песня про царя Ивана Васильевича...» – Ой ты, гей, еси... – о фестивале «крепкой мужской любви»; к повести Антуана де Сент-Экзюпери «Маленький принц» – Ты в ответе за тех, кого приручил – о людях, пострадавших от нападения собак [15].

Не остаются без внимания и художественные произведения наших дней. Прецедентный текст, апеллирующий к роману современной английской писательницы Э. Джеймс, представлен как «150 оттенков серого» – о приказе Министерства культуры и спорта; Испанский гамбит – о скандале вокруг детского футбольного центра. Ср. с названием романа Б. Акунина «Турецкий гамбит».

Приведенные примеры показывают, что использованные тексты ориентированы на средний уровень образованности (цитаты из произведений школьной программы) и не рассчитаны на высокообразованного читателя.

Следующий источник использования прецедентных текстов в газетном тексте представляют пословицы

и поговорки, которые выражают народную оценку жизни. В текстах электронных печатных изданий реабилитируют именно средства паремии и это, бесспорно, связано с тем, что пословицы и поговорки отражают мудрость народа, способную обогатить речь современников. Журналисты часто обращаются к пословицам и поговоркам, несущим в себе мудрость народа и представляющим собой творчество народа. Большинство пословиц и поговорок, встреченных нами в тексте, имеют трансформированный вид. Авторы, трансформируя данные прецедентные тексты, рассчитывают на информированность читателя, т.к. они легко опознаются и восстанавливаются в памяти.

Использование пословиц и поговорок обусловлено желанием автора отклониться от прямого значения – в них обилуют средства выразительности (тропы, стилистические фигуры). Идиоматичность средств паремии придает тексту образность, экспрессивность, эмоциональность.

На страницах газет представлены следующие прецедентные тексты:

Береги жечь смолоду – о драме «Уят», прошедшей в алматинском театре «Артишок». Не в бронь, а в глаз – о выпуске первой партии бронемашин «Алан» др. [14].

Частым является обращение журналистов к фразам из знаменитых фильмов, их названиям. Обращение к кинофильмам является распространённым приёмом авторов статей. Ими используются названия художественных фильмов, фразы из них, образы главных героев. Одним из самых потребляемых продуктов на телевидении является художественный фильм, что объясняется их популярностью и узнаваемостью среди людей разных социальных групп и возрастных категорий. Многие фразы из кинофильмов стали крылатыми. Их смысл, понятный и узнаваемый, придает привлекательность сообщаемой информации. И тебя вылечат! – о работе психиатрической службы в нашей стране. Ср.: реплика из кинофильма «Иван Васильевич меняет профессию» «И тебя вылечат, и меня вылечат...» [15]. Аксакалы-разбойники – о стариках-вымогателях. Ср. с названием советского художественного фильма Эльдара Рязанова «Старики-разбойники».

Профессор, конечно, лопух – о разоблачении мошенников. Ср.: реплика профессора «Профессор, конечно, лопух. Но аппаратура при нем... При нем...» в кинофильме Леонида Гайдая «Операция «Ы» и другие приключения Шурика». Джентльмены у дачи – о поддержке дачников. Ср. с названием кинофильма А. Серого «Джентльмены удачи». Восток – дело темное – о расследовании убийства Ольги Оллейниковой, Восток – тема тонкая – о раскрытии убийства. Развод – дело тонкое – об увеличении срока рассмотрения дела о разводе. Ср. с фразой из кинофильма «Белое солнце пустыни» «Восток – дело тонкое» [15].

Некоторые из перечисленных примеров могут относиться и к прецедентным тестам, источником которых являются художественные произведения. Здесь возникают затруднения в выяснении первичности того или иного прецедентного текста.

Часто встречаются прецедентные тексты, источниками которых являются популярные песни разных лет. Цитаты из песен вызывают у читателя эмоциональную реакцию и быстро устанавливают с ним контакт. Важной оказывается не сама цитата, а её функция, которая заключается в узнавании: читатель воспринимает заголовок как нечто знакомое. Большую часть прецедентных текстов песенного характера занимают цитаты из песен советского периода:

Трамп не прост, совсем не прост... – Ср. со строкой из песни «Все, что в жизни есть у меня» «Мир не прост, совсем не прост...». Мучат в школе, мучат в школе – о директоре Жанаозенской школы, находящейся под арестом за получение взятки. Ср.: «Учат в школе, учат в школе, учат в школе...» Плати и пой! – о представителях отечественного шоу-бизнеса, игнорирующих государственную казну. Ср. со словами из песни Ларисы Мондрус «Проснись и пой!». Наша крыша – небо голубое, наше горе – жить такой судьбою – статья о судьбе полуразволившегося дома. Ср. со строкой из песни из мультфильма «Бременские музыканты» «Наша крыша – небо голубое. Наше счастье – жить такой судьбою!» Это дает возможность представить участь жителей обветшалого дома в Алматы и др. [14].

Прецедентные тексты песенного характера чаще встречаются в трансформированном виде, чем в виде прямой цитации. Они выступают одним из средств создания языковой игры.

Фразеологизмы отражают картину мира носителей языка и обычно легко «узнаваемы».

Чаще всего значения фразеологизмов и фразеосочетаний в прецедентных текстах представлены в своем истинном смысле:

Курды раздора – о том, чем закончился конфликт США с Турцией в Сирии. Ящик пандоры – о получении взятки экс-главой Минэкономразвития России Алексее Улюкаеве. Переливание голубой крови – о ханском языке на просторах великой степи. Раскроем карты – об археологических раскопках в Акмолинской области. Не падайте ухом – о XIX сурдлимпийских зимних играх в 2019 году [14].

Современные журналисты чаще трансформируют афоризмы, которые являются одним из средств образности и выразительности речи. Но вернемся к нашим баранам (Экспресс-К, 22 марта 2016) – о штрафах на дорогах.

Хлеб дешевле зрелищ – о динамике цен на зерно. Ср. с выражением из 10-й сатиры древнеримского поэта-сатирика Ювенала Хлеба и зрелищ. Йети – цветы жизни – о встрече со снежным человеком. Ср.: Дети – цветы жизни [15].

Также часто встречаются цитаты исторических личностей:

Плюс дедолларизация всей страны – статья о курсе доллара. Ср. с фразой В. И. Ленина «Коммунизм есть Советская власть плюс электрификация всей страны».

...Позади Москва – о Панфиловской дивизии. Ср. с репликой политрука Клочкова у разъезда Дубосеково «Велика Россия, да отступать некуда – позади Москва» [15].

Сказочные мотивы также активно используются в языке газеты. К примеру, строка из русской народной сказки «Курочка ряба»: ...Да не простое, а свежее – об испорченных продуктах на прилавках магазинов и др. [15].

Авторами часто используются иноязычные прецедентные тексты, которые либо фонетически изменены, либо использованы в своем первоначальном звучании. Источниками таких прецедентных текстов являются: роман Александра Дюма «Могикане Парижа», песня группы Queen «TheShowMustGoOn», афоризм финита ля трагедия, дословно означающий «представление окончено». Представлены такие тексты, как: Шерше ля мам! – об оперативности бойцов спецназа; Финита ля трагедия – о смерти тигрицы в Алматинском зоопарке; Шоу мост гоу он – об угрозе разрушения моста через реку Каратал в Талдыкоргане [14].

Подобные заимствованные прецедентные тексты начинают все чаще оформляться кириллицей. К примеру:

Вени, види, вици. Ср.: Veni, vidi, vici. Альтер эго. Ср.: Alterego. Финита ля трагедия (Экспресс-К, 15 мая 2016); Ср.: La commedia è finite [14].

Список использованной литературы

1. Баско Н.В. Развитие русского языка в условиях глобализации // *Языковая политика и языковые конфликты в современном мире*. – М., 2014. – С. 252-256.
2. Кушнерук С.Л. Расширение коммуникативного пространства: специфика текстов электронных СМИ в сравнении с печатными // *Политическая лингвистика*. – Вып. 3(23). – Екатеринбург, 2007. – С. 140-143.
3. Караулов Ю.Н. Вехи национально-культурной памяти в языковом сознании русских в конце XX века // *Актуальные проблемы современной лексикографии*. – М.: Наука, 1999. – С. 26- 37.
4. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации. – Екатеринбург, 2007. – С. 3.
5. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. – М.: Наука, 1981. – Т.40. – №4. – С.356–367.
6. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: Учебное пособие. – М.: МГЛУ, 2002. – 576 с.
7. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике / Пер. с англ. и итал. С. Серебряного. – СПб.: Симпозиум, 2007. – 502 с.
8. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
9. Дедова О.В. Лингвосемиотический анализ электронного гипертекста (на материале русскоязычного интернета): автореферат дис. ...докт. филол. наук. – М., 2006. – 48 с.
10. Эпштейн В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы [электронный ресурс] <http://www.lingvolab.chat.ru/library/hypertext.htm>
11. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 223 с.
12. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.
13. Наумова Е.О. Особенности функционирования прецедентных текстов в современной публицистике // *Автореф. канд.филол. наук 24.11.04*. – М.: МГУ, 2004. – 198 с.
14. *Экспресс-К: ежедневная общественно-политическая газета* <https://express-k.kz/>
15. *Общественно-политическая газета Время* <http://www.time.kz/>

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ БАҒЫТТА ЗЕРТТЕЛУІ

Қ.Ш.Балабекова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан

Түйіндемe: Мақалада соңғы зерттеулерде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем категориясының тілдік табиғаты, негізінен, құрылымдық тіл білімінен коммуникативтік-функционалдық бағытқа қарай дамуымен, жаңа ғасыр басына қарай жаңа ғылыми парадигмалар аясында қарастырылуымен ершеленітіні көрінеді.

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің 90-жылдардан бері қарай, яғни бүгінгі күнге дейін қарастырылып келе жатқан мәселелері сөз болады, функционалдық бағыттың жаңалықтары, жаңаша көзқарастар қарастырылады.

Бұл еңбектердің басты ерекшелігі қазақ елінің егемендік алуымен байланысты ғалымдарымыздың еркін ойлауына, өз көзқарастарын ашық айтуына, сонымен қатар ғылыми идеялардың жан-жақты көріне алу мүмкіндігінің молаюына байланысты болды. Қазірде осы аталған зерттеу бағыттарының әралуандығы негізінде оларды жалпылай, жинақтай келіп, негізгі екі бағытты ажыратады:

Құрмалас сөйлем категориясын функционалдық, коммуникативтік тұрғыдан зерттеудің бірқатар ерекшеліктері құрмалас компоненттерінің байланысу тәсілдерінің жаңа формаларының айқындалуымен де ерекшеленеді.

Түйін сөздер: коммуникативтік, функционалдық, құрмалас сөйлем, синтаксис, құрылымдық категория, компонент, форма, тәсіл.

Резюме: В статье рассматривается проблема классификации сложных предложений в

Исследуемые в советскую эпоху, в основном, в аспекте структурного языкознания теоретические вопросы синтаксиса сложного предложения казахского языка начиная с последнего десятилетия прошлого века рассматривались на более перспективном коммуникативно-функциональном направлении, открывающее новые возможности в углубленном изучении основных теоретических вопросов синтаксиса сложного предложения. Актуальность темы статьи заключается в определении достигнутых новых теоретических результатов синтаксиса сложного предложения казахского языка в этом новом направлении современного языкознания.

Основной целью статьи является определение основных этапов и научных направлений в развитии теории синтаксиса сложного предложения в казахском языкознании и выявление теоретических и практических новшеств в изучении вопросов, касающихся сложного предложения в коммуникативно-функциональном аспекте, доказать их научную значимость в дальнейшем изучении данной категории.

Ключевые слова: коммуникативно-функциональном аспекте, сложного предложения, синтаксис, современного языкознания.

Summary: In the last article of the article, the linguistic nature of the compound language in the Kazakh language is largely reflected in the development of communicative-functional orientation of the structural linguistics, in the context of new scientific paradigms by the beginning of the new century.

The phrase in the Kazakh language has been discussed since the 1990s, so far it is being considered, news of the functional orientation, new approaches.

The main peculiarity of these works is that the Kazakh people depend on the free thinking of the Kazakh people for their sovereignty, the ability to express their views, and the ability to see the scientific ideas in full. Now, based on the diversity of these research trends, it separately summarizes and divides the main two areas:

A number of peculiarities of functional, communicative study of the conditional sentence category differs from the definition of new forms of communication of constitutive components.

Keywords: communicative, functional, coherent clause, syntax, structural category, component, form, approach.

Қазақ тіл білімінің, соның ішінде қазақ тілі синтаксисінің зерттелуі ХІХ ғасырдағы орыс миссионерлерінің алғашқы еңбектерінен басталады деп айтылғанымен, оның ғылыми негізде жолға қойылуы ХХ ғасыр басындағы алаш арыстарының еңбектерімен байланыстырылуы орынды.

Құрмалас сөйлем синтаксисі де - кешеуілдеп зерттеле бастаған сала. Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге алғаш көңіл аударған А.Байтұрсынов деп есептеледі. Ғалымның «Тіл – құрал» атты еңбегінен бастау алған құрмалас сөйлем мәселелері С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаев, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Қ.Есенов, Р.Әміров сынды белгілі ғалымдардың зерттеу еңбектерінде ғылыми негізде талданып, сараланған. Бұл тілтанушылардың құрмалас сөйлем, оның түрлері, проблемалары туралы пікірлері теориялық тұрғыдан маңыздылығымен қазақ тілі синтаксисін зерттеуші кейінгі ұрпақтың ғылыми ізденістерінің негізгі өзегі болып келе жатыр.

Құрмалас сөйлемдер – біртұтас тілдік жүйе. Синтаксистің бұл саласы жайында оқулықтар, монографиялар жазылып, диссертациялар қорғалғанымен, құрмаластық категориясының мәселелері толық және жан-жақты шешілді деп айта алмаймыз. Себебі, функционалдық бағыт алдыңғы орынға шыққан қазіргі кезеңде негізгі теориялық мәселелерге жаңаша тұрғыдан қайта қарау қажеттілігі көрініп отыр. Ғылымдағы қалыптасқан көзқарастарды жаңаша пікірлермен салыстыра, сабақтастыра отырып, құрмалас сөйлемнің құрылымдық, функционалдық, коммуникативтік ерекшеліктерін жаңаша бағамдаған ғылыми көзқарастардың ерекшеліктерін саралай көрсету жұмыстың өзектілігін айқындамақ.

Бүгінгі таңда құрмалас сөйлем мәселелерін теориялық-тәжірибелік жақтарынан жан-жақты зерттеген ғылыми еңбектер баршылық. Мәселен, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаев тәрізді қазақ тіл білімінің классиктер кезеңі өкілдерінің еңбектері өздерінің ауқымдылығымен, сан алуан көзқарастар ерекшеліктерімен көрінсе, орта буындағы М.Балақаев, Т.Қордабаев, Х.Арғынов, Х.Басымов, Қ.Есенов, Р.Әмір тәрізді ғалымдар сол алдыңғы жолды онан әрі дамытып, жалғастырушы буын ретінде көрінді. Осы тұста құрмалас сөйлем саласындағы жеке мәселелер бойынша зерттеулер жүргізген бірқатар ғалымдардың - Қ.Мамытбеков, Қ.Салиева, Қ.Шәукенұлы, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, Ш.Бекмағамбетов, т.б. еңбектерін атап өтуге болады. Кейінгі толқын өкілдері ретінде Т.Ермекова, Б.Сағындықұлы, К.Садирова, С.Айтжанова, А.Өмірзақова, Б.Елікбаев, Ә.Елшібаева, Г.Бекмағамбетова т.б. ғалымдарды көреміз.

Соңғы зерттеулерде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем категориясының тілдік табиғаты, негізінен, құрылымдық тіл білімінен коммуникативтік-функционалдық бағытқа қарай дамуымен, жаңа ғасыр басына қарай жаңа ғылыми парадигмалар аясында қарастырылуымен ерешеленітіні көрінеді.

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің 90-жылдардан бері қарай, яғни бүгінгі күнге дейін қарастырылып келе жатқан мәселелері сөз болады, функционалдық бағыттың жаңалықтары, жаңаша көзқарастар қарастырылады.

Тілді құрылымдық және функционалдық аспектіден басқа бағыттарда да жан жақты зерттеулер қолға алынып отыр. Мысалы, синтаксис саласының өзі логикалық, семантикалық, коммуникативтік, прагматикалық т.б. аспектілерде қарастырылуда. Бұл тұрғыдан ғалымдар Ж.Жақыповтың, З.Ш.Ерназарованың, Т.Ермекованың, Ф.Ш.Оразбаеваның, Д.А.Әлкебаева-ның, Б.Сағындықовтың, А.Алтаеваның, Қ.Ө.Айтмұхаметованың, Ш.Бекмағамбетованың т.б. ғалымдардың диссертациялық еңбектері мен мақалаларын атап айтуға болады. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі қазақ елінің егемендік алуымен байланысты ғалымдарымыздың еркін ойлауына, өз көзқарастарын ашық айтуына, сонымен қатар ғылыми идеялардың жан-жақты көріне алу мүмкіндігінің молаюына байланысты болды. Қазірде осы аталған зерттеу бағыттарының әралуандығы негізінде оларды жалпылай, жинақтай келіп, негізгі екі бағытты ажыратады:

- 1) құрылымдық-семантикалық бағыт;
- 2) функционалды- семантикалық бағыт.

Функционалдық бағыттағы ізденістер бүгінгі күннің ғана жемісі емес, ол қазақ тіл ғылымы дамуының өткен талай жылдар бойындағы дамуының да нәтижесі. Қазірде функционалды грамматика деп аталып жүрген бағыттың негізгі қағидалары да осы тіл табиғатын тереңдей тану талабынан туындайды. Функционалды грамматикада тіл сөйлеу деңгейінде (речь) танылып, динамикалық тұрғыда қарастырылады. Мұнда тілдік бірліктер мен тіл жүйесінің сөйлеудегі қызметі, жұмсалымы сөйлеу жағдаятымен, контекспен бірлікте алып зерттеледі. Сөйлеу жағдаяты тілден тыс, ал контекстік немесе сөйленімдік орта тілдік болып танылады.

Қазіргі таңдағы функционалдық бағыттағы негізгі ұстанымдары ретінде профессор Р.С.Әмір көзқарастарын қарастырамыз. Біздіңше, ғалымның басты бір жаңалығы – «құрмалас сөйлемдер табиғаттағы заттардың, адамдардың іс-әрекетіндегі байланыстарды көрсетеді» деген тұжырымы. Әдетте құрмаластар «күрделі ойды білдіреді» дейтін, мұны Р.Әмір «құрмаластар күрделі пікірді білдіреді» деп өзгерткен. Әрине «күрделі ой» және «күрделі пікір» арасындағы ерекшелікті автор ашып айтпаған, дегенмен қалыптасқан «күрделі ой» ұғымының құрмалас сөйлемнің тілдік табиғатын айқын аша алмайтындығы белгілі. Біріншіден, осы «күрделі ой» дегеннің қандай ой екендігі туралы нақты түсінік жоқ. Кей авторлар ішінара оны «екі не онан да көп ой» деп түсіндіретін жайлары кездеседі, бірақ бұл да сенімді көзқарас бола алмайды. Себебі, құрмалас сөйлем компоненттері қосылып, тіркесіп келіп бір ғана грамматикалық тұтастық болып, бір ғана грамматикалық ойды (синтаксистік қатынасты) білдіреді. Сондықтан да біз құрмалас сөйлемнің тілдегі қызметінің, жалпы құрмалас сөйлем категориясының тілде пайда болуының негізінде оның жаратылыс-болмыстағы алуан түрлі құбылыстар арасындағы байланыстарды синтаксистік қатынастар (мағына) түрінде бейнелеу қызметі тұрғандығы туралы пікірді құрмалас сөйлем категориясының тілдік қызметін айқын бейнелеген жаңаша көзқарас деп танимыз[8].

Құрмалас сөйлем категориясын функционалдық, коммуникативтік тұрғыдан зерттеудің бірқатар ерекшеліктері құрмалас компоненттерінің байланысу тәсілдерінің жаңа формаларының айқындалуымен де ерекшеленеді. Мәселен, интонацияның сөйлем табиғатын өзгертіп, синтаксистік қатынас жасау, яғни, мағынаны ажырату қызметі бар екендігі туралы Ш.Бекмағамбетов пікірі назар аударарлық[7]. Автор интонация қызметінің шешуші мәнін түсіндірмелі қатынас жасайтын –дай/-дей жұрнақтары арқылы жасалған құрмалас сөйлем мысалдарынан айқын көруге болатындығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, құрмалас сөйлемді топтастыруда құрылымдық ұстаным, функционалдық ұстаным, семантика-грамматикалық ұстанымдарды негізге ала отырып зерттеу қажет. Қазіргі кезде құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлері әр оқулықтарда әр түрлі кездесіп жатады. Оның бірден-бір себебі тілдің жан-жақты дамып, жетілуінің нәтижесі. Құрмалас сөйлем адамның ой-өрісінің, дүние тануының кеңейіп, күрделі ойлардың туып, дамуына байланысты, сол ойдың көрсеткіші ретінде қалыптасып, дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев, Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 176 б.
2. Ермекова Т.Н. Компоненттер құрылысының құрмалас сөйлемнің грамматикалық-семантикалық сипатына қатысы: филол. ғыл. д-ры. диссертациясы. – Алматы, 2007. –257 б.
3. Байтұрсынов, А. Тіл тағдымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А., 1966. - 365б.
5. Академик Сауранбаевтың еңбектері//Шығармалары Т.3. – Алматы, 2000.
6. Елиібаева Ә. Салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық, функционалдық арақатынасы. /Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация/ - Алматы, 2006. 127б.
7. Бекмағамбетов Ш. Қазақ тіліндегі түсіндірмелі қатынастағы құрмаластардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері. – Қызылорда: «Тұмар», 2009. -94б.
8. Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. 287 б
9. Төлеуп М. Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдардың функционалдық аспектісі. ҚД. А., 2002.
10. Б. Шалабай. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. – Алматы: 2012 ж.
11. Р. Әмір. Іргелес салалас құрамалас сөйлемдер// Қазақ грамматикасы. /Жауапты ред. Е. Жанпейісов. – Астана: Астана полиграфия, 2002. 695-701.
12. Т. Ермекова. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы, 2008 ж. 233-2

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Дениварова Надежда Валерьевна

магистр филологии, старший преподаватель английского языка, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова г. Караганда

Кильб Мария Вячеславовна

Студентка 3 курса факультета иностранных языков, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова г. Караганда

***Резюме.** Статья поднимает вопросы специфики развития социокультурной компетенции учащихся старших классов в процессе обучения иностранному языку. Авторами проделана большая работа по применению аутентичных видеоматериалов с целью развития социокультурной компетенции, а также приведены результаты практического применения в учебный процесс школы.*

***Түйін:** Мақалада шет тілін оқыту үдерісінде жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамытудың ерекшеліктеріне байланысты сұрақтар туындайды. Авторлар әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамыту мақсатында шынайы бейне материалдарды пайдалану бойынша, сондай-ақ мектептің оқу үрдісінде практикалық қолданудың нәтижелері туралы көп жұмыс жасады.*

***Summary.** The article touches upon the specific problems of sociocultural competence and peculiarities of its development in teaching a foreign language. The authors have done a lot of work on the use of authentic video materials to develop sociocultural competence and also there can be found the results of practical application in the educational process of school.*

Осуществляемая в настоящее время комплексная модернизация иноязычного образования в соответствии с «Концепцией развития иноязычного образования Республики Казахстан» обусловила ориентацию системы иноязычного образования республики на антропоцентрический подход, согласно которому в качестве цели иноязычного образования выдвигается формирование личности субъекта межкультурной коммуникации, то есть личности, способной и готовой к межкультурному иноязычному общению [1]. В системе образования инициаторами изучения межкультурной коммуникации стали преподаватели иностранных языков, которые первыми осознали, что для эффективного общения с представителями других культур недостаточно полного владения иностранным языком. Практика общения с иностранцами показала, что даже глубокие знания иностранного языка не исключают непонимания и конфликтов с носителями этого языка. Поэтому преподавание иностранных языков включает в себя знакомство учащихся с историей, обычаями, традициями, социальной организацией страны изучаемого языка. Однако, как показала практика, только теоретического знакомства с соответствующей культурой оказывается недостаточным для бесконфликтного общения с ее представителями; стало очевидным, что успешные и эффективные контакты с представителями других культур невозможны без практических навыков в межкультурном общении. Необходимо подготовить школьников к эффективным межкультурным контактам на уровне повседневного межличностного общения [2].

Появление термина «социокультурная компетенция» в методике обучения иностранным языкам связывают с деятельностью международной организации «Совет Европы по культурному сотрудничеству», и прежде всего — с работами Яна ван Эка и Джона Трима [3]. Согласно этим работам, социокультурная компетенция — одна из составляющих коммуникативной компетенции, понимаемой как способности к адекватному взаимодействию в ситуациях повседневной жизни, становлению и поддержанию социальных контактов при помощи иностранного языка.

Овладение иностранным языком и его использование предполагает знание социокультурных особенностей носителей изучаемого языка, широкий спектр вербальной и невербальной коммуникации.

Социокультурный компонент в содержании обучения иностранному языку играет существенную роль в развитии личности обучающегося, так как дает возможность не только ознакомиться с наследием культуры страны изучаемого языка, но и сравнить его с культурными ценностями своей страны, что способствует формированию общей культуры учащегося. Данный компонент призван расширить общий, социальный, культурный кругозор обучающихся, стимулировать их познавательные и интеллектуальные процессы [4].

Социокультурная компетенция — готовность и способность учащегося строить свое межкультурное общение на основе знаний культуры народа страны изучаемого языка, его традиций, менталитета, обычаев в рамках тем, сфер, ситуаций общения, отвечающих интересам учащихся на разных этапах обучения; готовность сопоставлять родную культуру и культуру страны изучаемого языка, выделять общее и различное в культурах, объяснять эти различия представителям другой культуры [5].

Иными словами, социокультурная компетенция - совокупность знаний о стране изучаемого языка, национально-культурных особенностях социального и речевого поведения носителей языка и способность пользоваться такими знаниями в процессе общения, следуя обычаям, правилам поведения, нормам этикета,

социальным условиям и стереотипам поведения носителей языка.

Цель обучения социокультурным компонентам содержит следующие направления:

- достижение компетенции в иностранной культуре и одновременно умение формировать эту компетенцию;

- знание собственной культуры и умение рассказывать о ней на иностранном языке;

- достижение межкультурного понимания, которое ведет к уважению другого и к терпимости;

- способность критически рассматривать свою собственную культуру [6].

Все это способствует, как мы считаем, развитию социокультурной компетенции, что способствует приобретению лингвокультурного опыта и делает возможным адекватный диалог культур.

Одним из эффективных путей развития социокультурной компетенции учеников старших классов общеобразовательных школ является видео, как неотъемлемый компонент системы обучения иностранному языку. Данный факт объясняется тем, что динамичность аудиовизуальных средств или видео позволяет представить образцы аутентичного языкового материала в реальном коммуникативном контексте, где и участники ситуации, и их язык легко доступны восприятию [7].

Под видеоматериалом понимается записанная на видеопленку или электронный носитель информации любая телевизионная продукция, сочетающая зрительный и звуковой ряды, характеризующаяся ситуативной адекватностью языковых средств, естественностью лексического наполнения и грамматических форм. Аутентичные видеоматериалы предлагают большое разнообразие образцов языка и речи, включая различные региональные акценты, специальную и общеупотребительную лексику и т. д., причем в реальном контексте, как их используют носители языка, также они обеспечивают возможность для овладения иноязычной культурой. Аутентичные видеоматериалы предлагают большее разнообразие образцов языка и речи, включая различные региональные акценты, общеупотребительную и специальную лексику, идиомы и т.д., причем в реальном контексте, как их используют носители языка [8].

Для того чтобы процесс обучения иностранным языкам с помощью видеоматериалов был эффективным необходимо систематическое и рациональное использование видео на уроках. Также следует определить место видеуроков в системе обучения и частоту предъявления. В зарубежной методической литературе рекомендуется использование видеоматериалов один раз в неделю или, по меньшей мере, один раз в две недели. Продолжительность занятия с использованием видео от 45 минут до 1 часа. Предпочтение отдается коротким по продолжительности видеоматериалам: от 30 секунд до 5-10 минут, при этом считается, что 4-5 минут, демонстрации видео могут обеспечить напряженную работу группы в течение целого часа. Это обусловлено такой специфической особенностью видеоматериалов, как плотность и насыщенность информации. В силу этой особенности целесообразнее использовать короткий отрывок для интенсивного изучения, нежели более продолжительный видеоэпизод – для экстенсивного [9].

Обучающая и воспитывающая функции использования видеоматериалов обуславливаются высокой эффективностью воздействия наглядных образов. Информация, представленная в наглядной форме, является наиболее доступной для восприятия, усваивается легче и быстрее.

В рамках данного исследования была разработана методика развития социокультурной компетенции учащихся старших классов с использованием аутентичных видеоматериалов. Она включает совокупность оптимальных форм, методов и приемов организации образовательного процесса по английскому языку.

Методика разработана в рамках коммуникативного и личностно-ориентированного подходов. В основу методики положены:

- общедидактические принципы (наглядности, доступности и посильности, сознательности, активности, учета возрастных особенностей обучающихся, межкультурного взаимодействия);
- методические принципы (коммуникативности, профессиональной направленности обучения, ситуативно-тематической организации обучения);
- психологический принцип (мотивации).

В рамках разработанной нами методики использовались следующие формы организации обучения английскому языку (виды занятий): практические и групповые занятия, групповые упражнения, специальные и функциональные игры, контрольные занятия, индивидуальные контрольные собеседования, самостоятельная, внеаудиторная работа обучающихся под руководством учителя, викторины и другие.

Разработанная методика развития социокультурной компетенции учащихся старших классов с использованием аутентичных видеоматериалов включает следующие средства обучения: аудиовизуальные средства обучения (аутентичные аудио- и видеоматериалы) и технические средства обучения (компьютер, колонки, ноутбук и проектор).

Ко всем аутентичным видеоматериалам были разработаны упражнения. Упражнения представляют собой целенаправленные, взаимосвязанные действия, выполняемые в порядке нарастания языковых и операционных трудностей, с учетом последовательности становления речевых навыков и умений и характера реально существующих актов речи.

Предложенная нами методика развития социокультурной компетенции представляет собой работу с ау-

тентичными видеоматериалами. Опираясь на теоретические обоснования В.П. Беспалысо, Н.Д. Гальсковой, Н.И. Гез, Р.П. Мильруд, Е.И. Пассова, В.П. Фурмановой, мы разработали специальный комплекс упражнений к аутентичным видеоматериалам на основе следующих принципов.

1. Принцип развития когнитивной сферы обучаемых. Согласно данному принципу, упражнения должны быть направлены не только на развитие социокультурной компетенции, но и на развитие мышления, памяти, внимания, творческих способностей обучающихся.

2. Принцип учета этапов развития социокультурной компетенции студентов при обучении английскому языку. Этот принцип предусматривает развитие социокультурной компетенции учащихся с применением аутентичных видеоматериалов в процессе обучения английскому языку согласно предложенным нами этапам развития социокультурной компетенции обучающихся (ориентации, семантизации, сопоставления, апробации) [10].

В процессе развития умений социокультурной компетенции происходит развитие таких качеств личности, необходимых для межкультурного коммуниканта, как эмпатия, толерантное отношение к культурной самобытности народов стран изучаемого языка и своего народа; готовность и способность использовать и изменять сложившиеся стереотипы в связи с приобретением новых знаний и опыта; стремление расширять знания о социокультурной жизни страны изучаемого языка и родной страны; осознание и проявление себя как равноправного и полноценного участника-субъекта диалога культур, способного осуществлять адекватное межкультурное взаимодействие; межкультурная адаптация; способность к рефлексии [11].

3. Принцип комплексности развития социокультурной компетенции учащихся в процессе обучения английскому языку. Данный принцип предполагает развитие социокультурной компетенции учащихся в сфере профессиональной коммуникации на основе комплексного овладения видами речевой деятельности и их структурных компонентов. Невозможно обучать школьников английскому языку, уделяя внимание лишь развитию социокультурной компетенции. В упражнениях должны тренироваться как фонетика, лексика, подлежащая усвоению (том числе и социокультурно маркированная) так и грамматические структуры, наиболее часто употребляемые в ситуациях профессионального общения. На наш взгляд, упражнения также должны быть направлены на развитие видов речевой деятельности, однако материал, используемый в процессе работы, должен иметь социокультурную окраску.

4. Принцип преемственности и последовательности упражнений. Данный принцип отражается во взаимосвязи упражнений по содержанию, способу выполнения действий и степени сложности умственных и речемыслительных операций и действий, лежащих в их основе.

Разработанная методика строится на положении о том, что развитие социокультурной компетенции учащихся старших классов нужно осуществлять на основе комплекса упражнений, созданного на базе отобранного аутентичного видеоматериала.

При развитии социокультурной компетенции учащихся старших классов процессе обучения английскому языку следует учитывать: а) дидактическое наполнение социокультурной компетенции в сфере иноязычной коммуникации обучающихся; б) необходимость отбора аутентичных видеоматериалов для применения в учебном процессе по английскому языку; в) этапы развития социокультурной компетенции обучающихся с применением аутентичных видеоматериалов.

Развитие социокультурной компетенции учащихся старших классов может быть успешным при применении комплекса упражнений, разработанного на основе методики применения аутентичных видеоматериалов в учебном процессе по английскому языку.

Таким образом, в результате проведенного исследования подтверждена выдвинутая гипотеза, в соответствии с которой развитие социокультурной компетенции учащихся старших классов в процессе обучения английскому языку будет эффективным, если:

- в качестве одного из средств развития социокультурной компетенции студентов в процессе обучения английскому языку будут применяться аутентичные видеоматериалы, содержащие реалии иноязычного делового общения в сфере экономики;
- развитие социокультурной компетенции обучаемых будет осуществляться с помощью методики, разработанной в рамках социокультурного, коммуникативного и личностно ориентированного подходов, которая предполагает применение специально отобранного корпуса аутентичных видеоматериалов;
- аутентичные видеоматериалы будут освоены учениками с помощью специально разработанного комплекса упражнений в соответствии с этапами развития социокультурной компетенции и этапами работы с видеоматериалами.

Перспективы исследования связаны с моделированием систем обучения, оптимальных для конкретных условий, в том числе — с отбором содержания аутентичных материалов и разработкой соответствующего комплекса упражнений применительно к обучению иностранному языку.

Литература

1. Кунанбаева С.С., Карамысова М.К., Иванова А.М. Концепция развития иноязычного образования. Алматы, 2004.
2. Государственная программа функционирования и развития языков на 2011- 2020 годы. <http://www.inform.kz/rus/article/2290539>.
3. Сафонова, В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций/ В. В. Сафонова. — Воронеж: Истоки, 1996. — 95 с.
4. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие/ А.П.Садохин М.: Альфа-М, 2004.-228с.
5. Сафонова С.С. Развитие культуры восприятия устной речи при обучении иностранному языку// Иностранные языки в школе.- 2011- №5. -С.4-5.
6. Хуторской А.В. Основы обучения: Дидактика и методика. Уч.пособие для студ.высш.учеб.зав. –М.: Издат.центр Академия», 2007. -52с.
7. Зубов Е.Г. Социокультурная компетенция// Сб.ст.2 –ой межвуз.науч. практ.конф.студ. и аспирант. «Молодежь, наука, творчество-2004». –Омск, 2004. –С. 122-124.
8. Соловова Е.Н. Использование видео на уроках иностранного языка. – 2003 №1 С.13-20.
9. Коджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования. - М.: Академия, 2003. – с. 256.
10. Колкер Я. М., Устинова Е. С. Практическая методика обучения иностранному языку. Учебное пособие. -М.: "Академия"2001. - с. 167.
11. Маслыко Е.А. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск. Высшая школа – 2000.- с. 113.

MODALITY IN KAZAKH

Yeshniyaz Gulzada Salmyrzakzyz

MA, senior instructor of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty

***Түйін.** Мақалада отандық тіл білімінде модальділік категориясының зерттеу қалпы қарастырылып, аталған категорияның семантикасы мен тіл білімінде алатын орны дәйектеледі. Сондай-ақ, модальділік категориясы қажеттілік және мүмкіндік тұрғысынан түсіндіріледі.*

***Резюме.** В данной статье рассматривается степень исследования категории модальности в отечественной лингвистике, а также определяется семантика категории модальности. Семантика категории модальности объясняется на основе понятия как необходимость и возможность.*

***Summary.** The article analysis the literature on modality in Kazakh linguistics and defines the semantics and role of modality domain. The semantics of modality is explained on the paradigm of necessity and possibility.*

The domain of modality is one of the least investigated categories in Kazakh linguistics which explains the topicality of the present study. The linguistic category of modality enjoys different kind of interpretations in the literature of Western scholars as well as in Kazakh. For instance, if “Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Сөздік-словарь» defines modality as “айтылған сөз бен болмыс арасындағы қатынас түрлері және хабардың әр түрлі қабылдануын көрсететін қызметтік- семантикалық категория” [1], «Қазақ тілі» encyclopedia states that “модальдылық- (лат.modus – шама, modaeis – модальдық) – сөйлем мазмұнының шындыққа қатысын және сөйлеушінің сөйлем мазмұнына көзқарасын білдіретін функционалды-семантикалық категория ” [2]. The former of which is, in our opinion, incorrect at all, as it claims that modality shows the link between the word and reality as well as how the statement is perceived, whereas the latter accounts for modality as a functional - semantic category which shows the truth value of the proposition as well as speaker’s reference to the proposition and which is employed in most linguistic researches in Kazakh.

In addition, it should be noted that the present paper is a part of a larger work. In general, as a result of a literature review on modality we differentiate three types of modality: participant–internal and participant-external and epistemic subtypes of modality and classify each of them according to possibility and necessity paradigms. So, the participant-internal possibility deals with ability and capacity of the subject whereas in participant-internal necessity subjects own needs makes it necessary to carry out the action described in the proposition. In the case of participant-external possibility the enabling factor is extrinsic to the subject, it can derive from the speaker (deontic) or circumstance (moral or legal) while in participant-external necessity a speaker (deontic) or a circumstance makes it necessary to fulfil the action. Epistemic possibility shows speaker’s low certainty concerning the proposition, whereas epistemic necessity displays speaker’s high certainty as he has certain knowledge or evident to back up his assertion.

Most of the works in the field in Kazakh do not consider modality as a separate category, but investigate separate language units which express modality in general. For instance, Mamadilov Q. [3] and Zhanpeyisov E. [4] analyze modal verb constructions and their meanings, Tolegenov O. [5] deals with mood as one way of expressing modality, Nurmakhanova A. [6] investigates verb constructions and their functions in a sentence, considering expression of modality as one of their functions. As these works are concerned with formal properties of a language they are considered to be structural studies, which treat language as a grammatical system consisting of rules. But the primary function of the language is communication and it is best seen and can be analyzed in its functions. Moreover, as Sarysheva et.al states nowadays language is studied from anthropocentric perspective since human being as an only user of a language has a crucial impact on how language is used and how any utterance is formed. Thus, the study of language cannot be carried out without considering the role of human being [7].

However, it is possible to name only two works on modality in Kazakh which differentiated modality meanings and their expression in Kazakh: S. Qulmanov’s work on modality which can be considered as a kind of handbook for the field and A. Abish who devoted PhD thesis to the modality in Kazakh but as spoken in China. Both of them studied modality from the perspective of functionalism. Further we will discuss both works respectively.

Qulmanov S. in his large-scale article “Модальділік категориясының функционалды-семантикалық өрістері” differentiated five modality types [8]:

1. “Міндеттілік модальділігі” (міндет – duty, obligation [9]) which is defined as “сөйлеу мезгіліне қатысты келер шақта жүзеге асырылуы/асырылмауы тиіс реалды емес, потенциалды жағдаяттар” [8]. The scope of “міндеттілік модальділігі” coincides with participant-internal and participant-external necessity meanings. However, S. Qulmanov’s “міндеттілік модальділігі” do not include deontic meaning.

2. “Айқындық модальділігі” (айқын – evident, obvious [9]) covers the meanings of epistemic and evidential modalities and is defined as “сөйлеушінің көзқарасы тұрғысынан сөйлем мазмұнының ақиқат болмысқа сәйкестік дәрежесін білдіретін тілдік құралдар арқылы білдірілетін категория” [8].

3. “Қалаулық модальділігі” (қалау – to choose, to elect [9]) shows the speaker’s wish, desire, and volition and it is mostly expressed by volitive mood and optative mood in Kazakh [8].

4. “Бұйрықтық модальділігі” (бұйрық - command, order [9]) denotes an action which must be fulfilled in the future. Mostly the necessity to carry out the action derives from the speaker. “Imperative modality’s” meaning, from one hand, is close to deontic necessity and possibility, because the speaker gives permission or makes the action necessary to do. On the other hand, it also denotes desire of the speaker as it covers such meanings as request and advice. Thus, it shares some shades of volitive modality.

5. The semantic structure of “мүмкіндік модальділігі” (мүмкіндік – possibility, chance, opportunity [9]) and its realization in Kazakh is studied in his dissertation. The linguist accounts for “мүмкіндік модальділігі” as “бір нәрсенің жүзеге асырылу/асырылмай мүмкіндігі” and following E.I. Beljaeva distinguishes semantic shades of it such as internal and external, the former in its turn includes learnt and inherent, the latter is divided into deontic and non-deontic ones [10].

However it should be noted here, Qulmanov S. lumps together participant-internal possibility and participant-external possibility including deontic possibility under “мүмкіндік модальділігі”.

Generally, the linguist in his research leans on rich empirical data and recognizes all possible markers, both grammaticalized and non-grammaticalized markers, of modality. Nevertheless, two points should be made concerning the whole framework. The first consideration is connected with the status of “imperative modality”, because its semantics overlaps with the meanings of “міндеттілік”, “қалау” and “мүмкіндік” modalities. It could be connected with the meaning of Imperative mood, as it expresses strong participant-external necessity and possibility, including deontic meaning; as well it shows a strong desire of the speaker towards the action. Thus, we think, it could be considered as a marker of mentioned modalities, but not a separate type of modality. Moreover, we consider Imperative as an illocution type, but not modality category.

Applying the framework offered by L. Johanson Ainur Abish defines modality as “the expression of attitudes towards the proposition” [11] and differentiates 3 “modal notions”: volition, necessity including deontic meaning and epistemic possibility including evidentials. As a type of modality the author makes a distinction between subjective and objective modalities. Subjective modality according to A. Abish is only connected with the personal opinion of the speaker and expresses “the addresser’s cognitive and affective attitude toward the event described in the proposition” [11]. Volition which shows the addresser’s subjective will, deontic modality which deals with permission, advice and compulsion and epistemic evaluation which indicates the addresser’s own assessment of the propositional content are considered as a subtype of subjective modality in the study. Alongside with subjective modality the linguist recognizes objective counterpart which presents “evaluations of believability, obligatoriness or desirability of a propositional content as independent of the addresser’s own stance” [11]. Thus, desire (volition), obligation and permission (deontic meaning) and evaluation of the likelihood of an event (epistemic modality) can derive from the external source. However, inherent properties of the participant such as ability and intention are not considered as modality meanings on the ground of the absence of subjectivity i.e. they do not express the speaker opinion.

Ainur Abish in her work studies grammaticalized forms of modality in Kazakh in comparison with other Turkic languages, also taking into consideration the influence of Chinese and Uyghur. She gives a full description of moods and particles as markers of modality. As Kazakh is investigated as spoken in China, there are forms which are not used in Kazakh as spoken in Kazakhstan.

So, reviewing both works we may conclude that the status of epistemic modality and evidentials is clear cut whereas place of ability and deontic meaning is hazy and needs further investigation.

References:

1. Salkynbay A., Abaqan E. *Lingvistikalіq tūsındırme sözdik. “Sözdik - slovar”*. – Almaty, 1998
2. “Qazaq tili” *encyclopedia. IDK-TIPO - Almaty, 1998*
3. Mamadilov Q.A. *Modality constructions in modern Kazakh language (Thesis for the degree of candidate of philology sciences)*. - Almaty, 1996
4. Žanpeysov E. *Sentential modality and its means of expression in Kazakh // Herald of Kazakh SSR Science Academy – 1959, № 1-2(8-9) - pp: 167-170*
5. Tölegenov, O. *Qazirgi qazaq tilindegi žalpı modal’diq žäne maqsat mändi žay söylemder tiypteri*. - Almatı: Mektep, 1968. - pp: 1-163.
6. Nurmakhanova A. *Qazirgi qazaq tili*. - Almaty, 1982
7. Sharysheva K.C., Syrlybayeva G.T. *I. Жансүгіров туындыларындағы эмоцияны бейнелейтін окказионал фразеологизмдер. // Science and life of Kazakhstan – 2017. - №3/2 (47). – pp. 125-128*
8. Qulmanov S. (2011). *Functional-semantic fields of modality. // Functional grammar of Kazakh language, Almaty, Dike Press, 2011. - pp: 225-26*
9. Shnitkov B.N. “*Kazakh- English Dictionary*”. - Mouton &CO, 1966 - pp:145
10. Qulmanov S. *Qazaq tilindegi мүмкіндік modaldiliginin funkciyonal’di-semantikalіq öristeri*. Almatı, 2006 - pp 1-155.
11. Abish A. *Modality in Kazakh as spoken in China. Wiesbaden, Harrassowitz, 2016 – pp. 250*

Р.БЕРДІБАЙ РУБАЙЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Камалқызы Жанымгүл

ф.ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

Түйін: Мақалада сан қырлы ғалым және өнер иесі болған қазақ қоғамындағы ірі тұлға ҚР ҰҒА академигі Рахманқұл Бердібайдың бір шығармашылық қыры сөз болады. Шығыс ғұламаларын пір тұтқан ғалым ақындық өнерінде төрт таған – рубай жанрын жанына жақын тұтқан. Автор мақаласында академиктің рубайларының тақырыптарын жүйелейді. Рубайларда айтылған пікірлердің сырын түсіндіреді. Ғалымның көркемдік ойларына сараптама жасайды. Рубайлардағы сомдалған образдардың бүкіл қоғам қасиетін танытатындығын ашып көрсетеді. Р.Бердібай сыншыл ақын ретінде қоғамдағы түрлі типті адамдар образын жасаған. Қазақ ұлттық қасиеттерінің кеміп бара жатқан себептерін түсіндіреді. Өзі өмір сүрген кезеңдегі замандастарының бейнесінен ащы тілмен сатиралық образдар жасаған. Өзі туралы да, өскен жері, қазақ дәстүрі, мәдениеті, дін туралы қорытындыларын төрт жол өлеңге сыйдырған. Автор академиктің ерекше мұрасы – рубайлары туралы алғаш рет ғылыми мақала жазған.

Кілт сөздер: рубай, философиялық қорытынды, сатиралық образ, экологиялық апат, ажал-жылан, имандылық өсиет.

Summary: This article deals with the creative person, academician of the National Science Academy of Kazakhstan Rakhmankul Berdibai, a great figure in the Kazakh society, who was real scientist and master of art. In the poetic art of the scientist, who had been studying Oriental scholars, he was closer to four genres. The article authorizes the topic of academics' rubais titles. He explains the secrets of the comments made in the comments. Analyzes the artistic thoughts of a scientist. He explains that the slaughtered images in the rug are the whole of society. R. Berdibay, as a critical poet, has created a variety of people in society; explains the underlying causes of the Kazakh nationality. He has satirized images from the contemporary of his contemporaries. Rubais has four lines of poem about its place of origin, Kazakh tradition, culture and religion. The author wrote the first scientific article about the unique heritage of academics.

Key words: Rubai, Philosophical Conclusions, Satirical Image, Ecological Catastrophe, Snake-Death, Morality.

Резюме: Автор статьи - творческая личность академика Национальной академии наук Казахстана Рахманкул Бердибай, великая фигура в казахском обществе, многогранного ученого и мастера искусства. В поэтическом искусстве ученого, изучавшего восточных ученых, он был ближе к четырем жанрам. Статья разрешает тему названий рубрик академиков. Он объясняет секреты комментариев, высказанных в комментариях. Анализируются художественные мысли ученого. Р. Бердибай рассматривается как критический поэт. Объясняются основные причины казахстанской национальности. Он смог создать сатирические образы своих современников. Автор написал первую научную статью об уникальном наследии ученых.

Ключевые слова: Рубаи, философские выводы, сатирический образ, экологическая катастрофа, змея-смерть, нравственность.

Белгілі әдебиеттанушы, фольклортанушы, түріктанушы, өнертанушы ғалым, әдебиет сыншысы, публицист – Рахманқұл Бердібайдың еш жерде айтылмай, жете бағаланбай жүрген бір қыры – оның ақындығы. Әрине, оның ақындығы туралы мүлдем айтылмады деуге келмес. Р.Бердібай туралы мақаласында журналист Әтіргүл Ташимова оның алғашқы әдебиетке басқан қадамын ақындықпен бастағанын айтады. [1.]. Өзі де өмірінен айтқан үзік сырларында «жаяу сал» болып, ауыл арасындағы ақындар айтысына қатысқанын сөз етеді. Академикті өмірде де, ғылымда да аға тұтып, ерекше сыйлаған қазақтың өнерлі де ғалым қызы профессор Алмагүл Қыраубаева Р.Бердібайдың жетпіс бес жылдық мерей тойына арналған жинақта «Көкейкесті арман ғұмыр» атты мақаласы жарияланған. Заманымыздың энциклопедист ғалымы, өнертанушы ірі тұлға Р.Бердібайдың шығармашылығын саралай келіп: «Осындай бірегей тұлғаны қалыптасырған не болды екен?»- деп таңданады да, өзі жауап береді. «Мүмкін Ұлы Жібек жолының бойымен ыңыра қозғалған керуен тізбегінің бірін шығысқа, бірін батысқа шығарып салып жататын екі дүниенің есігіндей, көне цивилизацияның мекені – Түркістан болар. Сондағы ақ топырақты бұрқ-бұрқ кешкен, өлең айтып, домбыра-сырнай тартуға әуес ауыл арасындағы «жаяу серілердің» қызу өмірі ме? Ащысай-Түркістан пойызының сарт-сұрт үнінен асыра айқайды салып айтыса кететін жігіттік күндер ме? ...Әлде «айтыстан артық қызық бар ма?», «Бәйгеден озған ойын бар ма?»- деп білетін жырауы мен жыршысы әр үйден табылатын ауыл стихиясының қалың ортасында өскен адамның балалық дәуренде көргендерін сағыну ма? Болмаса, бүкіл түрік жұртының көсемі Ахмет Ясауи бабаның имандылық өсиетінен өсіп шықты ма? ...Сірә, бәрінің де белгілі дәрежеде әсері болса керек»[1. 54-б.],- деп ой қорытады. Байқаған жанға, ғалым Р.Бердібайдың жас кезінде ақын болғанына куәлік етіп отырғаны көрінеді. Бар ғұмырын ұлттық мұра үшін күреспен өткізген ғалым ақындық жолды мұрат тұтпаған. Елімнің зарын айтамын деп, публицистиканы, ұлтымның елдігі мен ерлігін танытамын деп ғылымды өміріне серік етті. Артына ұрпаққа азық болар мол мұра қалдырды. Бірақ ақындықтан қол үзбеген. Оны өзінің қойын дәптерлеріне жазған жазбалардан көп кездестірдік. Ақындық өнерден шығыс данышпандары ұстанған төрт таған – рубай жанрындағы өлеңдерді өз табиғатына жақын санаған секілді. Өйткені осы тектес өлеңдерін Түркістаннан бірнеше рет жинақ етіп шығарды. Атақты парсы жұртының энциклопедист ғалымы, рубай жанрындағы өлеңдерімен әлемге мәшһүр болған Омар Наям да, зерттеушілердің айтуынша, рубайларын арнайы уақыт арнап жазбаған. Жазып отырған ғылыми еңбектерінің шеттеріне, жазып тастап отырған екен. Ойына келген асыл ойларын қорытып, төрт тағанмен бекітіп

отырған тәрізді. Сондықтан ақын Сәбит Мұқанов: «Мәңгілік төрт тағандап тұрып қалған, Апырмай, Омар Наям неткен күшті?!»- деп тамсанады. Рубай жазу – данышпандықтың белгісі екенін осымен түсіндіреді. Рубай – ерекше таланттылықты, ерекше білімділікті талап ететін өте кірпияз өнер. Өйткені төрт жолға ғана ірі ойларды сыйыстыру сөз құдіретін түсінумен қатар, аса таланттылықты талап ететіні белгілі. Қоғамның ірі мәселелерін, адамдық мұратты, ұрпаққа қалдырар ғибратты ойларын төрт жолға сыйғызып, түйіп тастау ақындық өнердің сирек қолға түсетін қазынасы деуге болады.

Академик рубайларының тақырыптары сан алуан: өмірдің өтпелілігі – ажалдың ақиқаттығы, адам мінезі жайлы, ел, жер мәселесі, экологиялық апат, тіл мен дін, ақ пен қарадан тұратын өмір туралы, т.б. Өмірдің ең өзекті мәселелеріндегі өзін толғандырған жайларды, ширыққан сәттердегі ішкі толғаныстарын төрт тағанға маржандай тізіп отырған. Кейде, өзімен-өзі сырласып отырған сияқты көрінеді.

«Дүниеден жан бар ма опа табар,
Ажал – жылан бір күні сені шағар.
Ойды опырып, қырларды төңкерсең де,
Тек жақсылық істерің есте қалар [2.7-б],- деп толғанады.

«Ажал-жылан» пендеге келмей қоймайтын тағдыр. Оны жеңетін, кейінгілердің есінде қалатын – жақсылық істер ғана.

Енді бір рубайында: «Өмір сырғып өтеді, аялы жоқ,
Кәріні де, жасты да аяуы жоқ.
Оңған бояу секілді билік, байлық,
Бір ғылымнан басқаның баяны жоқ»[2.11-б.],- дейді.

Өмірдің өзі де, билік те, байлық та өтпелі, оны ешкім ұстап қала алмаған, ұстап тұра да алмайды. Өмірдегі баянды нәрсе – ғылым. Осы арқылы өз жолын дұрыс таңдағанына шүкірлік еткендей болады.

Өмірдің адам түсінбес жұмбағы – оның қайшылықтарында екеніне көз жібереді. Ешкім шеше алмайтын өмір құпиясын былай түйіндейді:

«Алтын жатқан жерлерде айдаһар бар»,
Бал жинайтын араның уы заһар.
Гүлге аралас өседі тікенек те,
Зымыстанмен алысып туар баһар [2.11-б.].

Ақ пен қара бояу астасқан өмірдің өзінде бояулардың қарама-қайшы құбылыстарын көзге көрсетеді. Қымбат қазына алтын жатқан жерде өмірге қауіпті айдаһар мекен етеді; дүниедегі ең тәтті тағам беретін бал арасы у да бөледі; өмірдегі әсемдікті бойына жинаған сан түрлі бояуымен көздің жауын алатын гүл тікенекпен бірге өседі; қаһарлы қысты ысырып көктем келеді. Демек, өмір - қарама-қарсы заңдылықтармен ғана берік, оң қолың керек, сол қолың керек емес деуге болмайтындай, бірімен-бірі астасқан сырын түсіну қиын ішкі заңдылықтарға құрылған әлем.

Әдебиеттің ірі зерттеушісі ірі ғалым рубайларындағы «заһар», «зымыстан», «баһар» деген сөздер әдеби тілді бұзуы емес, түрік халықтарының ежелгі сөздік қорын пайдалануы. Ғалым өзінің зерттеу еңбектерінде де мұндай сөздерді мақсатты түрде көп қолданады. Өйткені түрік тілдерінің бір-біріне туыстығын қарапайым мысалмен түсіндіріп отырады. Мысалы «шайыр» деген сөзді ғылыми айналымға енгізді. Қазақ тілінде ескірген сөз болып есептелетін «шүлен» сөзінің мағынасын да түрік жұртынан тапты. «Манас» жырынан алынған «көзқаман» адам мінезінің типтік бейнесі болып енді. Академик әрбір сөздің мәні мен мағынасын, тарихын зерттеу – ұлт тарихын зерттеудің дұрыс жолы екенін көрсетіп отырады. Сөз сырына бойлай отырып, тілде сақталып қалған тарих беттерін тауып отырады.

Ғалымның біраз рубайлары кеңес заманында адасып жүрген сананы түсіндіреді. Одан мен шет қалдым, аманмын демейді, сол ұлы дүрмектің ішінде болғанын айтады. Өзі де өкінеді, айналасындағы үлкенді-кішілі замандастарына ой салады:

«Адамдық парасатты игермедік,
Жақсы үлгіні жат көрдік, үйренбедік.
Иттікті қулық санап дағдыланып,
Күн сайын көрсек сұмдық жиренбедік». [2.12-б.]

Ұлттық сананы ығыстырып, халық санасына біртіндеп енгізіліп жатқан құлдық сананың қасыретті тарихын осы бір төрт жолға сыйғызған. Бабалардан қалған Ұлы дала өркениетін өткен ғасырда кім мойындап еді? Бәріміз алақайлап, «коммунизмге» тезірек жетуге ұмтылмадық па? Мұндай аурудан қай пенде аман қалып еді?.. «Коммунизм елесімен» ауырған қоғам психологиясын осылай суреттейді. Сол қоғамның кейбір «қайраткерлерінің» образын төрт тағанмен сомдап шығады. Түрлі мінез иесін тап басып, дәл көрсетеді. Бір төрт жолдан мына бейнені көреміз:

«Қылмысы бар өлшейтін батпанменен,
Жалған алған орденді таққанменен,
Адалдықтан санада мысқал да жоқ,
Жылпостықпен әркімге жаққанменен.[2.7-б].

Екінші төрт жолдан замандасының тағы бір типін көргендей боламыз:

«Отаншылдық, парасат, биік мұрат,
Деген ұғым ғалымнан жатыр жырақ.
Мансап қуған жандарды мақтауменен,
Қалт-құлт етіп жүргені құлша ұнап».

«Жоқ, мұндай жандар болған жоқ», - деп дау айтар жан табылмасы анық. Сол қоғамның ішінде араласа жүріп, өзі де сол жандармен бірге бір мақсаттамыз деген ойда жүріп, ұлы Абай сияқты айналасына ойлы көзбен қарайды, замандастарының «заманың түлкі болса, тазы болып шал» деген ұстанымға лайық мінездерін ащы сынға алады. Қандай кезеңде де нағыз азамат өз ұлтының мүддесін өзінің өмірлік мұраты етіп ұстауы керектігін насихат етеді. Кейінгі ұрпақ үшін қағаз бетіне өлеңмен сурет салады, «нәфратланар» жан табылар деген үмітін танытады...

Кеңес заманының идеологиясының мықтылығы соншалық, ол заманда өмір сүрген жандардың көпшілігі өз ұлтының бар қадір-қасиетін кеміріп жеп жатқанын, ұрпағын мәңгүртке айналдырып жатқанын сезбегені рас. Сол қоғамның бет бейнесін былай суреттейді:

«Лепірдік тамаша деп осы заман,
Әлемде жоқ деп біздей еркін адам.
Садақаға малданған диуанадай
Болыппыз басы байлы құлдан жаман». [2.22-б.]

Жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» деген романының тақырыбына біраз таңданғанымыз есімізде. Өзі құлдық болса, ол қалай бақытты болмақ? Жазушы өзі өмір сүрген кеңестік дәуірді осылай «бақытты құлдық» дәуірі деп атағанын романды оқыған соң ғана түсіндік. Академик Рахманқұл Бердібай да замандастарының өмір сүріп жатқан қоғамның ішкі астарын толық түсіне алмай, идеология үздіксіз санаға сіңіріп жатқан жалғандықтың құрбаны болғанын осылай көрсетеді. Көпшіліктің халін «Садақаға малданған диуанадай» деп сипаттайды. Бұл қазірде де көрініп қалатын психологиялық ахуал екені жасырын емес. Өз замандастарының қателігін жасырмай айтады, сол арқылы ендігі ұрпақты тәрбиелеуді ойлайды:

«Ойсыз қылып өсірдік баламызды,
Жоғалттық дәстүр, елдік санамызды.
Көрінгенге жамандап елімізді,
Кетірдік қарап жүріп бағамызды». [2.16-б.]
«Қадір тұтып көрмедік барымызды,
Ойламадық ел деген арымызды.
Ата-баба ісіне күйе жағып,
Жаудан бетер сындырдық сағымызды». [2.16-б.]

Жаман мінездің барлығын тек қазақ мінезі деп түсіндіру әлі күнге дейін бар құбылыс. Өз ұлтынан жастарды бездірудің ең оңай жолы. «Дана халқымыз», «данышпан бабалар», «аруақты ерлер», «қасиетті аналар» деген сөз көп үлкендер аузынан естіле бермейді. «Сорлы қазақ», «бейшара қазақ» деген сөздерді қосып, олардың ұлы сөздерін ауыздары қисаймай айтып отыратын қазіргі қарттар сол заманның тәрбиесінен сусындағандар.

Ғалымның Америка Құрама Штаттарына барып, қазақ тілінде дәріс оқығаны белгілі. Барған жерінің тарихы мен дәстүрін зерттей жүретін әдетінше, жолжазбаларында көп сыр ақтарғанын ғалым оқырмандары жақсы біледі. Сол әсерлерін өлеңмен де қалдырыпты.

«Талай өмір бұл жерден ағып өткен,
Үндістер жоқ бұл маңда –бағы кеткен.
Өмір заңы қашан да осылай екен,
Күшті келіп, әлсізді майып еткен. [2.23-б.]
«Қайда үндіс тайпалары шуға толған,
Тұтас халық құрыған, шөптей солған.
Ізі де жоқ олардың әлем өзге,
Теңселеді жай ғана қалың орман...»[2.24-б.]

Осы жолдарда қанша өкініш, қанша мұң тұнып тұр. Өз тілін, өз тарихы мен дәстүрін ұмытқан, әлемге отаршылдардың түсіндіруімен жабайы ел деп таныстырылған Америка үндістерінің тағдыры көрінеді. Ірі өркениетті құртып, өз билігін жүргізген отаршылдар заңынан хабар береді. «Тұтас халық құрыған, шөптей солған. Ізі де жоқ олардың әлем өзге». Үстем зорлық осылай аяуы жоқ, бар асылды жоқ ету олардың бар мұраты. Ғалым осыған қарап отырып, өз елінің тағдырына да алаңдайтыны, өкінетіні өлеңнің ішкі мағынасынан танылады.

Өзге елдермен араластырмай, кеңестік аумақта өмір сүрген аға буын өкілдері тәуелсіздікпен бірге өзге елдермен де байланыс басталғанда, көзілдіріксіз қалған жандай, тосырқап қалғанымыз рас. Біз білетін жалғыз тіл – орыс тілі жаңа байланысқа тым аздық етті. Осындай жағдайды басынан кешкен Р.Бердібай өз

халін былай суреттейді.

«Іске аспай жиып, теріп алған білім,
Тұрғанда сөз айтуға жетпей тілім.
Талайды елі бөтен табындырды,
Домбырам, қасиетті, сенің үнің. [2.23-б.]

Қиналғанда жол тапқан қасиетті қара домбыраға ризалығын білдіреді. Тілімен түсіндіре алмаса да, қазақ домбырасынан төгілген қазақ әуені барған жерде ғалымның мәртебесін көтеріп, ұлт мәдениеті оны көкке көтергенін риза сезіммен толғайды. «Талайды елі бөтен табындырды» деп қасиетті домбыраны аялайды. Өйткені Р.Бердібай өз ұлтының мәдениетінің кез-келген өркениетті елдерді мойындататын ұлы мәдениет екеніне жастайынан сенімді болғандығына оның мыңдаған публицистикалық және ғылыми мақалалары, ғылыми зерттеу еңбектері дәлел.

Ал біраз рубаиларында өзі таныған ұлы мәдениеттен нәр алмай, өзге жұртқа рухани бодан болып жүрген жандардың ұлт болашағы үшін қауіпті боларын ашық айтады: «Ел едік шарапаты таң боп атқан,

Дархан көңілі әлемді таңырқатқан.
Шынымен аздырмақ па өр халықты
Көзқаман тілін, дінін, ділін сатқан?..»

Алғашқы екі жолда бүкіл қазаққа, Ұлы дала мәдениетіне айтылар мадақ көрінеді. Қазақ тарихынан хабары бар жан автормен таласа алмасы анық. Өзі сынап отырған жандар сонау «Манас» жырында кездесетін ерекше мінезді тип – көзқаманның бүгінгі көрінісі екенін көрсетеді. Көзқаман -тілін, дінін, ділін сатқан жандар. Олар неге жиіркенішті мінезбен өмір сүреді, неге олар өз ұлтының алдындағы парызын білмейді? Тілінен, дінінен, ділінен айрылған жанда тірек болар рух қалмайды, елдің азаттығы үшін қауіпті болатын себебі - сырт жаулары дәл осындай жандарды өз мақсатына тартады. Бұл туралы тарихи деректі ғалымның «Көзқамандар туралы» деген мақаласынан алуға болады [3;45-51б.б.].

Жақсы мен жаман, надандық пен зиялылық аралас жүретін, түрлі мінезді жандардан алыс кете алмайтын кәдімгі біз өмір сүретін қоғам келбетіне тағы бір көз салған автор былай ойын түйіндейді:

«Ит риза абалап үргеніне,
Надандар мәз сұмдықты білгеніне,
Зұлымдықтың күллісі татымайды,
Жақсының жадырап бір күлгеніне», [2.9-б].

Мұндай жандардан мезі болғанда, айналасындағы тірек болар замандастарына иек артады. Жаңа мінез қалыптастырған қоғамның емін іздеген автор, әдетінше, бабалар жолынан дәрмен іздейді. Кейбір өзі аса риза болған жандардың атын қоса образын жасайды. Мысалы мына бір рубайында Шәуілдірден үнемі хат жазып, көмек сұрап тұрған ерекше тұлға Асантай туралы:

«Қиратып Отырарды жаулар өктем,
Талай ғасыр халықты зар еңіреткен.
Жоғалғанды қайта іздеп ер Асантай
Еліне мәңгілікке табыс еткен» [2.50-б].

Отырар музейін эрмитаж дәрежесіне көтеремін деп өз күшімен 4 000 экспонат жинап, Отырар музейінің іргесін қалаған Асантай замандасы туралы біз оның хаттарын оқығанда таныс болғанбыз. Сондай азаматтың ерекше ерлік ісін кезінде билік өкілдері бағалай алмағанын, оның ерлікке тең әрекеттеріне көмек берген Р.Бердібай болғандығын сол хаттардан ғана танығанбыз. Ол туралы «Хаттарда сақталған ғасыр шежіресі» атты жинақтағы хаттар қуәлік бере алады[4]. Жоғарыдағы төрт жол сол ізгі жүректі жанға деген ризалығының белгісі.

«Қалдырып қатарын да, қауымын да,
Тәкен жатыр Қаратау бауырында.
Мәңгі бақи мекенін тапқан жанға,
Қауіп емес жауының дауылың да».
«Еңбектерін еліне беріп кетті.

Опасыз дүниеден жеріп кетті.
«Сөз қадірін түсінер жұртым бар» деп
Халқына ғашық көңілі сеніп кетті». [2.33-б.],-

деп жазыпты өзі ерекше құрмет тұтатын талантты жазушы Тәкен Әлімқұлов туралы. Жазушының қиын күндерін көрген, сол сәттерде оған көп қамқорлық та жасаған ғалым Тәкен Әлімқұловтың жазушылық талантын жоғары бағалайтын, ол туралы сын еңбектерін, зерттеулерін оқыған жан жақсы түсінеді. Жазушының талантына бас игенін «Еңбектерін еліне беріп кетті» деген жолмен берсе, талант тағдырын «Опасыз дүниеден жеріп кетті», - деп қысқа қайырады. Өз ұлтын ерекше сүйгендігін ««Сөз қадірін түсінер жұртым бар деп, Халқына ғашық көңілі сеніп кетті» деген жолдарға ғана сыйғызған. «Халқына сеніп кетті», «халқына ғашық жүрек» деген тіркестерді жеке алсақ, жазушының өз ұлтын емірене сүйгендігін түсінуге болады.

І.Есенберлиннің тарихи романдары қатты сыналып жатқан тұста, өткен тарихымызды ұмыттыруға не-

гізделген идеология жақтастарына әдебиеттану ғылымын қару етіп, батыл пікір айтқан жалғыз сыншы Р. Бердібай болғанын оның еңбектерінен білеміз [Р.Бердібай. Бес томдық шығ. жин. Әдебиет сынының көкжиегі., т.б.]. Жазушының кітабын оқығандағы ойын да рубай жолдарына түсіріпті:

«Кітабын оқып шықтым «Алтын Орда»,
Ақиқатты ақыры айттық зорға.
Кетпесін ісі зая ерлерімнің,
Түспесін шындық енді қамау торға. [2.28-б.]

Р.Бердібайдың рубайларынан оның өз басының азаматтық бейнесін тануға болады. Өмірбаянынан да хабардар етеді.

«Менің әкем жан емес білім қуған,
Еңбек десе ер еді белін буған.
Үлгісінің үлкенін алдым білем,

Халқына қамқорлығы дайын тұрған» [2.52-б.], - деп өз әкесі туралы мәлімет береді. Әкесі Бердібай - өте қарулы, қара күшімен отбасын, айналасындағы көрші-қолаңын да асыраған жан екен. Оны естеліктерінде жазған. Әкесінен алған өнегесін орынды мақтаныш етеді. Анасына деген сағынышын, қарапайым қазақ әйелінің перзентінің амандығы үшін жанын шүберекке түйгендей күй кешетінін мына бір рубайында анық көрсетеді:

«Дегендей сұқ пен көзден жүрсін қағып,
Анам маған беруші ед тұмар тағып.
Сол тұмардың киесі, шарапаты
Не қатерден аман-сау қалған алып». [2.39-б.]

Ананың шын көңілінен шыққан әрекеті, шындығында, баласын көп қатерден сақтайтынына сенуге болады.

«Мақтана алман «патшамын, уәзірмін» деп,
Елді билеп еңсеріп жатырмын деп.
Жұбатамын көңілді ұлтым үшін,
«Әрқашан да бейнетке әзірмін» деп. [2.51-б.]

Ғалым: «Қызығым да, қасіретім де – қазақ, қазақ тарихы, ...», - деген журналистерге берген сұхбаттарында Р.Бердібайдың өмірбаянынан хабардар жан бұл сөздерінің де растығын мойындайды.

«Жерлер көп мәртебелі аты шыққан,
Даңқынан, айбарынан жаулар ыққан.
Мен туған жер Қаратау – қара шаңырақ,
Бір емес, күллі қазақ кие тұтқан» [2.51-б.], - деп өзі туған

Топырақ – қасиетті қазақ жерінің киелі өлкесі екенін мақтан етеді. Туған жерге қызмет етем деген әрбір азамат осылай ең алдымен, өз туған топырағының қасиетін тереңнен ұғынып, риясыз сүйеге міндетті екеніне үлгі көрсетеді.

Екінші бір ғалымның өмір бойы үздіксіз қызмет еткен, соның мәртебесі үшін күрескен ұлтымыздың мәдени мұрасы – ана тілі, қазақ тілі. Бұл туралы да төрт тағанға жазған ішкі толғаныстары жетерлік. Соның бірінде:

«Танытқан сәби кезден дүние сырын,
Ұсынған әлемдегі білім гүлін.
Тең келер саған, сірә, қазына жоқ
– Асылым, баға жетпес туған тілім» [2.10-б.], - деп
толғанады.

Ғалым қазақ ұлтын ұлт ретінде сақтап қалатын өзінің ежелден келе жатқан мәдени мұраларының тағы бірі – ұлтымыздың өнері, музыка өнері екенін өз еңбектерінде жан-жақты түсіндіріп жазғаны, соны жойылып кетуден қорғағаны белгілі. Әсіресе әлемде теңдесі жоқ музыкалық мұра қазақ күйлері туралы қанша еңбектері бар. Рубайларында да ұлт мәдениетінің осы жанрына берілген ғажап бағалар көрініс береді.

«Күй түсіну адамға ол да сынақ,
Бұл қызықтан көп пенде қалған жырақ.
Алтыныңның бағасы мыстан төмен,
Кеуде бітеу, шалағай болса құлақ». [2.21-б.]

Күй өнерінің сиқырлы қуатынан сескенген коммунистік партия идеологтары қазақ күйшілерін аяусыз қуғындап, келер ұрпақты бұл мұраны түсінбейтіндей халге түсіргені мәлім. Ғалымның күй туралы, күйшілер туралы жазған мақалаларының өзі бір кітап болуға сұранып тұрған танымдық дүниелер. Көзі тірі Сүгірдің күйлері жазылып алынбай, атақты Тәттімбеттің күйлері жоғалып бара жатқан жерінен ғалымның жанқиярлық еңбегі арқылы сақталып қалғанын айтудың өзі жеткілікті. Бұл сөздеріміздің куәлігі – М.О.Әуезовтің музей-үйінде орналасқан Қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде өткізілген сабақтар туралы ғалым жазбалары [«Аманаттай сақталған асыл мұра»]. Ғалым Тәттімбеттің күйлерін емірене тыңдап, өзі

орындап, орындаушыларды іздеп тауып, сонша іңкәрлікпен оның мұраларына қызыққан, құдіретін таныған. Сондықтан рубаиында былай дейді:

«Қазақта өнерпаздар болған талай,
Секілді нұрлы сәуле атқан арай,
Мәңгіліктің сырласы Тәттімбетті,
Жарасады десек те «күйдегі Абай».

Ұлы Абайды әдебиеттің алыбы десе, Тәттімбетті күйдің осындай алыбы деп бағалайды. Сол мұраларды еліне қайтарып берген ғалымның қазақ өнеріне ғашықтығының арқасы деуге болады. Р.Бердібай алдымен өзі жанымен өнерді сүйеді, соны ғылым тілімен түсіндіреді. Оның жазбаларында бірде-бір жасандылық болмайтыны осыдан болуы керек деген ойдамыз. Оған дәлелді тағы рубаилардан іздеп көрейік. Бір рубаиында ән құдіретін көз етеді:

«Ыңылдап «Бурылтайға» салсам егер,
Елестеп өткен шағым қайта келер.
Кірлеп қалған жанымды серпілдіріп,
Көңілім өкініштің жасын төгер».

Ал екінші бір рубаиында қазақ күйі өзінің рухани азығы болғандығын, үнемі осы мұралардан қуат алып отыратынын сөз етеді:

«Қасіретке кездесем, хал нашарлап,
Шертемін домбыраны «Қосбасарлап»,
Ауыр жүгі қайғының жеңілейіп,
Қиял құсы кетеді әлем шарлап».[2.42-б.]

Ұлы дала мәдениетінің ең асылдарының бірі қазақ әндеріне де кеңес үкіметі жылдары қуғын жасалғаны туралы да Р.Бердібай еңбектерінен оқығанбыз[5]. Қазақ әндерін не үшін қуғындағанын да ғалым түсіндіріп отырады.

«Ел азғанда алдымен әні кетер,
Әні кетсе өмірдің сәні кетер.
Жүрекжарды ән мен күй ғайып болса,
«Құр айғай бақырғанның бәрі бекер».[2.35-б.]

Ұлттық әнді құрту арқылы ел рухын сындыру, елді аздыру мақсаты болғанын көпшілігіміз түсіне бермейтініміз рас. Ғасырлар бойы ұланғайыр жерімізді сақтап қалған бабалардың бізден артықшылығы – рухтарының мықтылығы. Отаршыл ел бұны терең зерттеп, құлдық сана егу үшін, ең алдымен ұлт рухын қуаттандырып тұрған рухани мұраларға шабуыл жасады. Соның бірі – қазақ музыка өнері - қазақ әні мен күйі. Р.Бердібай өмір бойы осы мұраларды сақтап қалу үшін бар күшін аямады. Өйткені олардың ғажап қуатын өзі түсінді. Оны жоғарыдағы рубаиларынан тануға болады.

«Жұт болып мал қырылса, орны толар,
Көшкен ел жайлауына қайта қонар.
Халықтың рухына зақым түссе,

Қандай ем жазылуға дауа болар» [2.14-б],- ақын жаны шарқ ұрады. «Ешбір халық шын азат бола алмайды, Азаматтық санасы оянбаса». [2.18-б]. Р.Бердібай бар ғұмырын халқының азаматтық санасын оятуға жұмсаған күрескер ғалым бола білді, «халық рухына түскен зақымды» емдеу үшін ұлт рухани мұрасын өзіне қайтарып, ұрпақтың санасына сіңіруге күш салды. Соның бірі – таза діни сенім, дәстүрлі, бабалардан келе жатқан өз дініміз. Коммунистік идеология жалғандығын танытып, күйрей жеңілген тұста, қоғамды ұстап тұрған идеология орнын толтырарлық ұлттық идеологияны бірден орнына қою – біздің санасы зақымдалған қоғамда мүмкін болмады. Сол уақытта барлығын зерттеп отырған сырт жаулар қазақ қоғамының діни сенімге сусап отырғанын сезді де, діни астармен жат ағымды қаптатып жіберді. Бұның қасыретін бүгінгі жас қауым көріп отыр. Бауырымыздан өз ұрпағымызды тартып кеткен жат ағымдар сырын ересек қауым енді сезіп отыр. Сол қауіпті ерте сезген ғалым «Хазария қасіреті» деген мақала жазған болатын[7; 69-76 б.б.]. Көп дінге есігін ашып қойған Хазария атты гүлденген мемлекет оп-оңай күйреп түседі. Тарихтан жойылып кетеді. Осыны тарих сабағы ретінде ғалым жазды. Сол туралы рубаиында да жазып қалдырыпты:

«Тарихын талдаймын деп елдің Хазар,
Мақала жазып бүгін болдым әзер.
Бір пайдасы халқыма тиер ме екен,
Сөздеріме патшалар салса назар...» [2.35-б.]

Діндер тасқынының елді күйрететініне анық көзі жеткен ғалым дәл уақытында жазды... Өйткені ғалым атеистік қоғамның тұрғыны, коммунист қатарында болса да дәстүрлі дінді толық мойындаған. Аллаға шын сенген жан болғандығын оның ұлы Абай туралы «Сенімі кәміл кемеңгер», «Ұлылыққа жартыкеш түсінік жүрмейді» деген мақалаларының сонау егемендік алған алғашқы жылдары жарқ ете қалғанынан білуге болады[5].

Ғалым өз қойын дәптеріне жазған өлеңдерінде Аллаға сыйынған жолдар көп ұшырасады. Мысалы:

«Жаратқан! Бермесен де байлығыңды,
Қия гөр қайыспайтын нарлығыңды.
Түсірсең түсір мәрттік майданына,
Көрсетпе қиянат пен тарлығыңды»[2.30-б.],- дейді.

Рубаиларынан мейірімді әкенің перзенттеріне деген ыстық ықыласы да көрінеді. Мысалы: Ұлы туралы:

«Өзіңсің үміт еткен ұлым менің,
Медетім, көңілдегі күнім менің.
Өмірдің сенсің берген сыбағасы,
Сен десем таусылмайды жырым менің»
Қызы туралы: «Атыңнан айналайын алтын қызым,
Жылытқан ақылымен көңіл сызын.
Ауыр ойлар жанымды басқан шақта,
Сені көрсем, жарқырап қоңыр күзім» [2.46-б.]

Р.Бердібай рубайларының көпшілігі өз халқы, оның алдындағы перзенттік борышы туралы болады. Соның бірнешеуін келтірейік:

«Қадірлі, қайырымыды халқым менің,
Сеніменен жасайды даңқым менің.
«жаным, арым, намысым сендік» деген
Жазылған жүрегіме антым менің. [2.40-б.]

Өріне шыққанымша жетпіс бестің,
Ел үшін арпалысып өмір кештім.
Арттырып жиһаз-мүлік жимасам да,
«Отанына қарыздар» демес ешкім. [2.37-б.]

Көп табыс таппасам да өзім үшін,
Өкінбен өткен, кеткен кезім үшін.
Ақыл, қайрат, білімнің жеткен жері
Барлығы туып өскен елім үшін.[2.37-б.]

Бұл сөздерінің бірін де жалған деуге келмейді. ҚР ҰҒА академигі Р.Бердібай 2012 жылы сәуір айында қаза болды. Ғалымды соңғы сапарға шығарып салуға Республиканың барлық аймақтарынан зиялы қауым өкілдері де, қарапайым халық та, ақын-жазушылар да Түркістанға жиналды. Сол жиында өзінің құрдасы, досы профессор Тұрсынбек Кәкішев: «Сен, Роман, елің алдында қарыздар емессің»[8.],- деген болатын. Ғалымның өмірін жақсы білетін, оның барлық мұрат-мақсатын жақсы түсінген мұраттас досы осылай бүкіл ел алдында ағынан жарылды.

Қорыта айтқанда, Рахманқұл Бердібай рубайлары оның адамдық мұратын толық ашып көрсетеді. Ғалымның кім болғанын осы әр кезде, түрлі көңіл күйде жазып отырған төрт жолдық өлең өрнектерінен де тануға болады. Оның рубайларын толық жинап, қайта жариялау, оның көркемдік қырларын тану – келер уақыттың міндетінде қалып отыр.

Әдебиеттер:

- 1.Ғалым мұраты. Белгілі ғалым, ф.ғ.д., профессор ҚР ҰҒА академигі Р.Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция (1 қараша 2002 ж.) материалдары. 2004. Түркістан. – 271 б.
- 2.Бердібай Р. Рубаилар. Түркістан. -2003. 61 б.
- 3.Бердібай Р.Балқаннан Байқалға дейін. Алматы. «Қазақстан». 1996ж. -256 б.
- 4.Хаттарда сақталған гасыр шежіресі. (Р.Бердібай архивінде сақталған хаттар). Құрастырып, баспаға дайындаған Ж.Камалқызы. Алматы. 2017 ж. – 170 б.
- 5.Бердібай Р. Ел боламыз десек. Алматы. «Қазақстан». 2000 ж. – 400 б.
6. Аманаттай сақталған асыл мұра. (М.Әуезов мемориалдық музей-үйінде орналасқан қоғамдық негіздегі Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде өткізілген сабақтар туралы жазбалар) Құрастырушылар: Ж.Камалқызы, А.Р.Бердібай. Алматы. 2017 ж. – 244 б.
7. Бердібай Р. Түбі бір түрікпіз. Астана. «Фоллиант». 2002 ж. -344 б.
- 8.Қазақ рухынан бой көтерген бәйтерек. Түркістан. 2013 ж. – 312 б.

CATEGORY OF DEFINITENESS/INDEFINITENESS IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

Kakzhanova F.A.

Professor

Buketov Karaganda State University

Daribaeva A.E.

Master

KSU, Karaganda, Kazakhstan

Baken A.C.

Master

KSU, Karaganda, Kazakhstan

***Түйін:** Бұл мақала ағылшын грамматикасына тән артикльдерге арналған. Артикльдердің түрлерімен, олардың семантикасы және олардың төңірегіндегі кейбір шешілмеген мәселелер де көтерілген.*

***Резюме:** Эта статья посвящена английским артиклям. Здесь представлены виды артиклей, их семантика, а также о тех проблемах, существующих вокруг этой темы.*

***Summary:** This article is dedicated to the English articles. Types of articles, their semantics and some problems around this theme were presented.*

The articles (definite and indefinite) of the English language are the complicated phenomenon for those speakers, who have no them in their languages.

They have their own discrete meanings and each of them has several particular features.

Articles are grammar category that indicate nouns or noun phrases are specific or unspecific. There are two main articles in the English language: definite and indefinite.

The definite article expresses a noun, which is a specific, unique, known. When the definite article is used, it means that specific object or concept is being discussed.

The indefinite articles expresses a noun, which is an unspecific, undefined unknown. When the indefinite article is used in communication or discourse, it means that unspecific a concepts or person is being discussed.

Articles are not difficult not only for foreign speakers but also for native speakers, sometimes they have some complicated moments in using them.

When you live inside the English, you will find yourself tinkering with a and the The switch from one to the other can bring dramatic changes in meaning, tone, ad reader response. ... When Neil Armstrong became the first person to set on the moon, his words, now part of history, came across as garbled and confusing. It sounded like he said: 'That's one small step for man, one giant leap for mankind'. For years I scratched my head, uncertain of the difference between 'man' and 'mankind' until someone suggested that an 'a' was missing. 'That's one small step for a man, one giant leap for mankind'. That single letter a can mean the world - and in this case the moon'. /1/

Article is a determining unit of the English nouns which expresses itself in syntax semantics. Different views about article category exist. Scientists offer different approaches to the solution of the problem including the nature of the articles.

«The treatments of the article are divided into two categories according to their purposes. Those concerned with defining the definite article are primarily traditional grammarians. For these scholars the Latinate rules of English grammar are well defined. Grammarians such as Sweet and Jespersen are primarily concerned with how words function within a grammar. This group can be subdivided by different definitions of the definite article. One faction sees the definite article as a deictic, or pointing word. The other camp suggests that the does not have the strength of a deictic. In this second group, we find such diverse grammarians as the traditionalist Sweet and a modern grammarian James Peter Thorne, who introduces the localist theory of the definite article. The second large division, which consists primarily of trans-formational grammarians, is not concerned with the meaning of words. Because of their purposes in examining the definite article, their treatments are much different from those of the traditionalists. These articles express definiteness (the) and indefiniteness (a). They are determiners of nouns' /2/.

According to the opinion of A.P. 1. Borozdyn «the category of definite-ness/indefiniteness, although not in its full sense a grammatical universal, can be considered as a universal conceptual category inherent in all languages and manifested in the semantic structure of the utterance /3/.

We consider that the definiteness-indefiniteness are inherent to all lan-guages, because all speakers of different languages identify and evaluate everything existing in their World of View (WV) from the point of the definiteness-indefiniteness. The plane of their contents are the same for all people, but the plane of expression is different if we take into consideration, that there are than three thousand languages in the world.

Articles are considered to be word-morphemes or parts of speech. Not all linguists define articles as an

independent part of speech. Some of them believe that articles are not separately functioning parts in a sentence. In their opinion, articles are needed only for the classification of nouns in sentences. O. Espersen connects articles with pronouns and includes an indefinite article in the class of indefinite pronouns, and defines it as a class of demonstrative pronouns /4/.

He considered that the definite article does not have the strength of a deictic and considered that it is as a weakened form of that. It is the demonstrative pronoun that which has the deictic quality. The definite article serves "to designate or single out.

L.S. Barkhudarov considers, that the article is a special word-determinant of pronominal origin/5/.

From the point of their semantics, they really express pronouns. However, another part of grammarians claims that articles are the service parts of speech.

V.A. Vinogradov in the 'Linguistic Encyclopedic Dictionary' indicates that the number of articles in languages is different, most often there are languages with a system of two articles, but there are languages with only one morphologically pronounced article, for example, Turkish, where the indefinite article *bir* is presented, and the absence of this article is an indicator of definiteness/6/.

But Turkic languages have not only 'bir', but also other equivalents: *osy*, *anay*, *da'l o'zi* and others, these languages also have a set of indicators of the definiteness-indefiniteness.

The article defines the uniqueness, exclusivity or unknown, one of many of the objects or subjects in the described situations.

Nowadays the English articles have such meanings :

The functions of an indefinite article are:

a) the classifying function:

b) the introductory function:

c) the quantifying function:

The functions of a definite article are:

a) the identifying function:

b) the individualizing function:

c) definitizing function.

It is impossible to imagine the English language without these laconic articles, which express huge semantic variations, identifying the attitudes of people to objects and subjects.

The question of the existence of the category of the definiteness/indefiniteness in the Russian language has been controversial in linguistics for many years. According to Professor A.A. Reformatskiy, this category is 'very important for the grammar of Romano-Germanic languages and distinctly expressed in these languages by the distinction between definite and indefinite articles, is absent in the Russian language, but this does not mean that Russians cannot have these meanings in their minds' /7/.

In the Russian language, the value of definiteness/indefiniteness is expressed through different levels of language. From the Old Slavonic language in the modern Russian language, a way of expressing definiteness/indefiniteness with the help of full and short forms of adjectives has been preserved.

The Russian language has its own indicators of definiteness/indefiniteness, because it is impossible to live without these notions. They have them in the WV and the task of the language to reflect to it.

Conclusion:

In the process of communication, the use of articles makes it possible more accurately and unequivocally perceive the meaning of the utterance, which contributes to the achievement of mutual understanding between the speaker and the listener. The article expresses the syntactic relations with the nouns in the sentence, and it fulfills the function of determination, non-determination, the indication of anaphoricity and other meanings.

There is also no consensus on the number of articles in modern English. Some scholars hold the view that there are only two articles in English, others recognize the status of the 'zero article'. Existing points of view indicate the complexity of the phenomenon under investigation, therefore the problem of the article remains relevant for today.

All languages have the category definiteness and indefiniteness and they express them by different way.

Reference

1. Clark, R.P. *The glamour of the grammar*. New York. Little Brown and Company. 2011. P 21 -27
2. Schuller, R.L. *The definite article in recent grammatical theory*. Iowa State University 1976
3. Бороздин А.П. Функционально-семантическая категория определенности и неопределенности и идея скрытой грамматики (www://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalno-semanticheskaya)
4. Jaspersen O. *Filosofija grammatikiju* - M.: KomKniga, 2006. P.161 .
5. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. *Грамматика английского языка* . – М., 1960
6. Vinogradov V. A. *Лингвистический энциклопедический словарь* . - М., 1990. 4. Vinogradov V.V. *Russkij jazyk*. M. – L.: Uchpedgiz, 1947
7. Реформатский А.А. *Введение в языкознание*. М. 1967

THE REFLEXIVE NATURE OF METASKILLS

Kurmanbaeva Uldana Nematullayevna

English teacher, International Kazakh-Turkish University
named after Ahmet Yassawi, Turkestan

***Түйін:** Мақаланың материалы мета-дағдылардың рефлексиялық сипатын зерттеу дағдысын көрсетеді. Рефлексиялық зерттеу зерттеушінің белгілі бір зерттеуге қатысуына қалай әсер ететінін және қалай хабарландырылатынын зерттеуге шақырады.*

***Түйінді сөздер:** рефлексиялық, мета-дағды, түйсік, өзін-өзі үйрету, талдау.*

***Резюме:** Материал статьи отражает умение исследовать отражение мета-навыков. Рефлексивность побуждает нас исследовать, как влияет участие исследователя в конкретном исследовании, воздействует и информирует о таких исследованиях.*

***Ключевые слова:** рефлексивность, мета-навыки, подсознание, самоучка, анализировать.*

***Summary:** Material of the article reflects the skill of investigating the reflection of meta-skills. Reflexivity urges us to explore the ways in which a researcher's involvement with a particular study influences, acts upon and informs such research.*

***Key words:** reflexive, metaskills, subconscious mind, autodidact, analyze.*

Skills training involves performing a skill over and over. As you perform a skill, your subconscious mind constantly tries to figure out how it can help you. At first, it doesn't know how to help you at all, and you have to consciously think about every littlest detail. In time, the subconscious takes over more and more of the workload, allowing you to perform the skill with less and less conscious attention. This is sometimes referred to as muscle memory; you can do the skill without even thinking about it. To get to this point, you have to perform the skill quite a bit. Each time, it come a little easier. Once your subconscious has completely taken over the performance of the skill, it shifts toward finding ways to optimize and improve the skill, and that's how you evolve from a mere expert into a master.

Training a metaskill is the same. Just because a skill is meta, doesn't make it any different from any other skill. The difference is that we don't usually consciously train our meta-skills because most people don't even recognize them as skills. Besides that, training a meta-talent is more difficult than training a skill, because you can't as easily fall into a pattern of repetition. Whereas you can do basketball training by throwing a basketball through a hoop a whole lot of times, you can't, for example, teach yourself calculus a whole lot of times. In order to train the meta ability of being an autodidact, you must consciously seek out new things to teach yourself. If mastering chess requires playing ten thousand games, then mastering autodidacticism requires teaching you ten thousand different skills [21, 157].

The benefit of mastering a skill is that you get to use that one skill. It makes a contribution to your overall intelligence by giving you that much more referential material from which to draw patterns and analogies. By learning Japanese, I've gained the ability to talk to Japanese people in their native tongue. The benefit of mastering a metaskill is that you can get new regular skills more easily, or make better use of the regular skills you already have. When you train a skill, you are making a long term investment; when you train a meta-skill, you are making a "long term" investment. You're making an investment into your ability to make or profit from other long term investments.

The great thing about a meta-skill is that it's reflexive. It's something you apply to skills; but it is a skill, therefore, you can apply it to itself. For example, consider a master teacher who can skillfully teach every skill she possesses: in particular, she can teach how to teach. A master autodidact can, in principle, teach himself any skill: in particular, he can teach himself any metaskill. In a very real sense, master autodidacts are like gods. They can do basically anything. I consider myself something of an intermediate level autodidact.

Here's another example of a metaskill. Skills analysis is the ability to take any skills you know, and break them down, analyzing them and figuring out exactly how they work. For different skills, it requires a different mastery of skills analysis to break them down. For example, just about anyone can analyze the "skill" of flipping coins. But it would take a very good skills analyst to analyze the skill of playing the harp. Skills analysis is itself just another skill, so in theory, a good enough skills analyst could break it down and analyze it [27, 208].

The novel "Cheaper by the Dozen" tells the tale of the family of Frank Gilbreth, a self-described "Efficiency Expert". He devoted his life to finding ways to make various tasks more efficient. He even invented a general system of "therbligs", small indecomposable units of work, for analyzing general tasks. In fact, he was pioneering the "time and motion study" metaskill, which takes skills and finds ways to make them more efficient. What if someone was so good at time and motion study itself more efficient? Then they could apply it to itself more efficiently, and make it even more efficient, and so on. How efficient could it get?

The continuum between skills and metaskills

I've actually been speaking of just "skills" and "meta skills" to simplify the discussion. There's actually an

entire continuous spectrum between the two. Take computer programming, for example. Programming computer games in Java is a specific skill. Programming arbitrary java applets is a slightly more meta skill, which includes the ability to program games, if you're so inclined. Being able to program websites in arbitrary languages, learning the the languages as you need 'em, is a more meta skill. Going even more meta, you have the skill of programming any program, not just websites, in any language, learning the language as you go.

One way to train a metaskill is to figure out the spectrum below it, and start low on the spectrum and work your way up. For example, if you want to learn to be a master teacher, you might start by simply learning how to teach your favorite subject, say, singing. Once you're good at teaching people how to sing, you might generalize it to teaching people performance art in general. And from there, it's not as big a jump to teaching people any arbitrary skill that you yourself possess. The master of a meta-ability probably got that way by applying the technique "by accident", without actually being consciously aware of what was going on.

References

1. Harmer, Jeremy, *"The practice English language teaching"*; London-New York; Longmen, 1991.
2. Schon D.A. *Educating the reflective practitioner.*- New York: Basic Books, 1987.- 180p.
3. Bartlett L. *Teacher development through reflective teaching.*- Cambridge: Cambridge University Press, 1990.- 220p.
4. Arber A. *Reflexivity: A challenge for the researcher as practitioner?* - *Journal of Research in Nursing*, 2006, -150p.
5. Rogova G.V. *Methods of teaching English.*- Москва: Просвещение, 1983.-350p.
6. Mc Douglas S., Littell E. *Building English Skills.*- Illinois: Red Level, 2001.- 250p.
7. Beck U., Beck U., Giddens A. and Lash S. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order.* – Cambridge: Polity, 1994. – 220p.
8. *Forum English Teaching.*- Oxford. October 2003. Volume3,- 56p.

GEORGE ORWELL' AND HIS 'ANIMAL FARM'

Mahmut Kayaaltı MA

English teacher, International Kazakh-Turkish University named after K. Ahmet Yasawi, Turkistan

Zafer Özgen MA

English teacher, International Kazakh-Turkish University named after K. Ahmet Yasawi, Turkistan

Mustafa Alp MA

English teacher, International Kazakh-Turkish University named after K. Ahmet Yasawi, Turkistan

***Summary:** This study has been prepared so as to give a brief information about one of the English literature's great writers, George Orwell, and his famous work 'Animal Farm'. The research has been done in the form of review by the aid of three lecturers.*

***Резюме:** Это исследование было подготовлено, чтобы дать краткую информацию об одном из великих писателей английской литературы Джордже Оруэлле и его знаменитой работе «Ферма Животных». Исследование проводилось в форме обзора с помощью трех лекторов.*

***Түйін:** Бұл зерттеу ағылшын әдебиетінің ұлы жазушысы Джордж Оруэллдің және оның «Жануарлар фермасы» атты әйгілі шығармасының қысқаша баяндауына дайындалды. Зерттеу үш оқытушының көмегімен сауалнама түрінде жүргізілді.*

1. George Orwell and His Works

He opened his eyes to world with the name of Eric Arthur Blair in Motihari, a city of India, on 25th of August.

His father, Richard Blair was an official who had been working in the province of India for the British Empire. After the birth; his mother, Ida Limouzine, took young Eric and settled into England. His father, who went on his colonialism job, would be appearing in Eric's childhood mind as an ambiguous, insignificant man.

Eric was sent to boarding school at the age of his eight. He was striving with hard subjects and so lonely that he was feeling that sense to his hilts. However, his tendency to the literature, and the poems he wrote about patriotism were enough for him to be a modest student in the eyes of his teachers.

He was responsible with 200 men under his command for the security of somewhat 200.000 people in the region called Hathaway. This was something a very heavy duty for a man who was only 21 years old at that time. Specially, for the fondness he felt for 'humanlikes' whom he had to kick and scourge for the sake of his job made his duty even more difficult [1,56].

His duty in colonialism had caused some important changes in Eric's life. He had come to Burma with the words of loneliness, alienage and rootlessness in his pocket, but the things he lived were helping him in understanding, facing, and questioning the world. At that time, he started to indite his thoughts and feelings. In 1922, upon his witness to a honkey (white) policeman kicking a black porter, he wrote those sentences down:

"They were casual, polite and middle-class people (...) and while they were watching this scene, there was nothing on their faces except for a politely approval. They were white and the porter was black or in other words, porter was humanlike, something animal."

With the conscious of not coming from a rich family and being stranger to the worlds of privileges, Eric always had felt lonely in the collage of Eton. During his job in Burma, his loneliness got worse and the hate he held to ruler elites because of being a part of them made him destroyed. He gave his duty up in 1927. According to his own sentences, the reasons of leaving the job; harmful effects of climate conditions on his health, his unrelieved dreams about being a writer, and the mostly, his denial to accept working for colonialism.

When Eric got back to England, he found the 'workers', who struggled in hard situations for their country once a time, suffering with salary deduction and unemployment which is spreading like a plague. To his mind, great depression was not far away. Moreover, the awful rift between rich and poor was expanding day by day. Middle of this chaos, Eric was trying to find right way for himself which would convey him to his writing dreams. He began to work in a bookstore as a temporary job; and his rest times he was spending time with his typewriter.

Soon after, he found himself among the vagrant men and women who were beating the pavements. He was wishing to know everything happening in his own backyard. Once, he even had the police arrest himself in order to know deeply the things in the prison. He was always searching, questioning, and observing. By the answers he got, his mind was tending to 'socialism'.

In 1932, leftist editor Victor Gollanc, accepted to write the book whose name was 'down and out in Paris and London' in which writer narrated what Eric lived in lower class. On the cover of the book which was printed for the fee of 40£, there was name of 'George Orwell'. Orwell was a name of stream in a rural place in Britain. On the other hand; the word 'George' which was always used as footnote like in the 'saint George', was a completely British name. So, with his new name, Eric was expecting to prevent his family from shame he lived with lower class [2,47].

For three years, he kept writing in spite of its low income. In 1934, 'Burmese Days' (its first edition in America) which comprised the Orwell's days in Burma and the scenes he saw starkly; and, in 1935, 'a clergy man's daughter' were

printed. Meanwhile, he was going ahead with working in the bookstore and beating the pavements with mobs.

Besides, in 1936 when the time of publication of 'keep the aspidistra flying'; there would happen some serious changes in Orwell's life in that year. In June, he married with 'Eileen O'shaughnessy' who was supporting Orwell's writing dreams, and also studying psychology in London University at that time. Soon, upon Victor Gollanc's request, he went to north of England, where livings were under awful conditions, in order to write the effects of great depression on worker class. He observed the unemployment and poverty which were in horrible levels. After a time, benefiting from those notes, he published his 'the road to wigan pier'. In December, as a reporter, he moved into Spain where there were the strong signals of civil war.

The civil war in Spain had become one of the most crucial turning points of Orwell's in his life. After the grassroots movement in 1931 which resulted in foundation of republic, fascist general 'Francisco Franco' carried out a great attack to the republic with the support of European countries which included Britain and Nazi Germany. At that time, Spain had become a place which functioned as a laboratory of 'Hitler', in which he used his bombs, cruelty, torture and lots of war plans. The vultures (external powers) flying over the Spain, within a few years would display their cruelties in 'Warsaw – Paris – London – Kiev – Moscow' too.

In Spain where Orwell went as a reporter, he joined the group called 'poum', and started to struggle with them. It was obvious from the photos of those days; Orwell, who was stranger, rootless, homeless, and lonely once a time in Spain, was appearing to find his place where he belonged (he was with crowd). In the middle of a big sordidness in which there were heavy snow, mud, human excrement, mice, deficiency of ammo and strategy; he was smiling warmly with his friends in those photos.

In the event named as 'May days' in Barcelona, Orwell defended his friends who were from 'poum group' with his rifle. The joy of 'revolution dreams' he felt in his heart, lost its significant with the case of suffocation of 500 anti-fascists. He was saved from Barcelona; however, on 20th of May in 1937, a sharp bullet targeted Orwell and rended his throat. Although the doctors had no hope for his life; miraculously he opened his eyes one more time to the world. Yet, the damage on his vocal cords was permanent [3, 22].

As soon as Orwell got out of the hospital, he learned that he was in the list of Stalin, so he started to make escape plans. After a hard struggle, he managed to pass to France with his wife. However, it was not something good ending. His close mate George Kopp, who was not as lucky as Orwell, would stay in prison for over a year as he was one of the members of 'poum'. Another poum fighter Bob Smile, who gave up his bright future in university for the sake of struggle of fascisms, would never drop out the prison. The cruelty, force from the people who fought with once a time and the sorrow of losing his friends made a destructive effect on Orwell. Anymore, he was seeing no difference between the 'Fascism' which killed his friends and 'Stalinism' which was a cruel murder who destroyed Orwell's all comrades.

He returned to England and moved to a country house with his wife in Wallington. In newspapers, when he read a column about the civil war in Spain, he was getting detest. The book he studied on, 'homage to catalonia' was published in 1938. In the same year, as a result of his life which he sustained in bad conditions, his illness was diagnosed; white plague. After that time, he spent most of his time in sanitariums, and in his recovery period he went to Morocco and began to study on his book named 'coming up for air'.

In England, Nazi Germany, and Soviets, many newspapers, presses, articles in which there were pack of lies were making Orwell irritated. They were deprived of true news, and trying to make an artificial atmosphere. However, Orwell was aware of his anger. He was trying to find a right way so as to narrate facts in a basic, simple, and smooth language.

While he was building his own plans in his mind in order to destroy 'great Soviet legends', he witnessed a ten-year boy slashing a horse to get horse-car pulled. Upon that scene, he came up with a new idea. He established a bond between 'the horse', whom was misbehaved by a young boy, and 'the worker'. Surely; the experiences he lived in Burma, and the 'humanlikes' he came over helped him to create that relation.

In 1940, he moved to England where was too close for war. Although Orwell had wanted to fight against Nazis, he was not accepted to army because of his health conditions. He joined the civil defense groups, and the experiences he got in Spain carried him sergeant ship. He began to organize 'London civil defense'. In March, consisting of his articles, 'inside the whale' was published.

In 1941, with a group in which there was T.S. Eliot, he started to work in the Indian service of BBC. However, the compliments which were given for 'allied Soviets' and the hero 'Uncle Joe' were making Orwell disgusted. He mostly benefited from the presses whose types were fable and folk play. In the same year, 'the lion and the unicorn' which he wrote for socialism and his motherland (England) was published.

In 1943, Orwell quitted his job in BBC. He undertook the editorship of a bulletin named 'tribune' which was leftist. Meanwhile; the 'things' he had planed in his mind for a long time, whose roots go back to civil war in Spain, and felt when saw a boy slashing a horse, helped him start to write up 'animal farm'.

At the end of spring, Orwell completed the first state of 'Animal Farm'. However, when it came to publication of the book, some obstacles were put. Some 'high positions' whom the editor Jonathan Cape used to ask for advice, indicated that; on the condition of publication of Animal farm, the national interests which had been set in a peaceful way with the 'allied Soviets' might have been spoiled. After a long wait, Orwell, who lost his hope, started to borrow in order to press his book on his own. Just then, after the defeat of Germany; Frederick Warburg, who had pressed the 'homage to catatonia' once a time, accepted to be responsible with the publication of 'Animal Farm'.

Animal farm which was pressed in England in 1945 and in America in 1946 had Orwell gain reputation world wide.

However, Orwell could not get pleasure from that success. His wife, Eileen, had died on the operating table. Orwell tried to sustain his life getting support from his adoptive son, Richard Horatio Blair'. He lived in seclusion in island named 'Jura' in Scotland. He was spending most of his time with fictionalizing his last book which would be pressed in a future time. In order to maintain the existence of socialism, all his aim was to demolish 'Soviet legends' which were made up deliberately. With the name of 'nineteen eighty-four' he began to create a dystopia by centering the novel 'we' written by 'Yevgeni Ivanovic Zamyatin.

After a short time he completed 'nineteen eighty four' in 1947; in Glasgow, he was taken to the hospital because of his serious disease that destroyed his lung. The book (nineteen eighty four) was published in 1949.

At the same year, though his retrogressive illness, he married with 'Sonia Brownell. Five weeks later from his marriage, Orwell passed away on 13th of January in 1950 [4, 78].

2. An Introductory to Animal Farm

First of all, the points that help Orwell to shape his story (Animal Farm) are doubtlessly his experiences he has got from his early life. His previous days in Bermuda and struggle he gave with his friends in Spain have made him to write up a well-structured story.

'Animal Farm' is one of the most important main works that has been written with regard to power, regime, and human nature. At first sight, even though it is seemed as a kid story, the elements the book contained give it a deep meaning. For, Orwell himself has named the subtitle of book as a 'fairy tale', so it is understood that he tries to give an allegoric message.

First, 'Animal Farm' should not be considered a book which has been written for the purpose of 'only' against Stalin and Russian Revolution. If it is accepted so, then we can not go any further from American politics regarding the book which has been set into education system as a propaganda toy opposite to communism. Animal Farm is obviously the criticism of exploitation, imperialism, capitalism, communism, and Stalinism – existing socialism.

2.1. Animal Farm with Its All Aspects

The story, as it is guessed from its name, takes place in a farm belonging to Mr. Jones, in which there are plenty of animals. Because of Mr. Jones' indifferent behaviors, animals (especially pigs – head team of animals) want to turn Mr. Jones' ruling into their management. For this reason, some days of week they gather in a barn and discuss about what they should do. One night, while they are again in a meeting, the leader of the animals, Old Major, is shot by Mr. Jones, which causes a riot that reaches animals to their aims. After that time, while it is being expected everything will be the use of farm animals, nothing happens as it is hoped.

At the beginning of the story, named as 'Old Major' who is an old male pig, gather all farm animals in a hall, and presents a speech. By talking about poverty, slavery and unfairness, he says if there is one solution, it is rebellion. He emphasizes that the rights will find their owners soon or late by saying 'I do not know when that Rebellion will come, it might be in a week or in a hundred years. He also adds that after the rebellion no animal should be same with human being, no animal should be violent to one another, and all the animals are to equal to each other. After a time, he dies before he sees revolution, and animals use his skull to greet each other after the rebellion. Doubtlessly, Old Major himself is 'Karl Marx', and greeting with skull is probably a reference to portraits of Marx.

After the rebellion, animals create a list which consists of seven rules. Infact, it is a constitution of farm animals. According to the list:

- 1- Creatures with two foot (people) are enemies of animals.
- 2- Creatures with four foot or with wings are friends of animals.
- 3- No animal will wear clothes.
- 4- No animal will sleep on a bed.
- 5- No animal will drink alcohol.
- 6- No animal will kill another animal.
- 7- All animals are equal with each other.

Napoleon, who is the leader pig of all other animals in the farm, shows himself with the matter of milk. The milk gained from cows is nothing for animals. It does not carry any importance for them. Even, sometime it is discussed what thing should be done with the milk, between Napoleon and cows. They reach no conclusion, and then chickens say, at some times Jones mix their shill with milk, so they can use the milk. At that time, cupidity changes the mind of Napoleon, and he sends all animals to field. He takes all the milk to be got benefit by pigs and never let other animals to use it. A similar situation appears while apples are being picked from trees. After these cases, friendly and fairly thoughts in the story begin to disappear, and a relation that reflects ruler and ruled, oppressor and oppressed dominates in the farm.

Being cleverer than other animals, and having the management of farm give pigs some privileges such as doing nothing physically, and waking up later than other animals; and all the animals accept this situation without being any hesitate. Also, unlike the other animals, pig's having more knowledge will be the harm of illiterate animals (society) in further times.

Another pig named Snowball, in the governing with Napoleon, develops an idea to build a mill for the use of animals. However, Napoleon rejects this project and banishes Snowball from the farm. As his ideas are found dangerous, Snowball represents 'Lev Trocki'. Because Napoleon tries to spread dictatorship after the revolution, he represents 'Stalin'. After the banishment, Snowball is defined as a threat and fear element for the farm by Napoleon. Also, he is used in order to make animals confused and not to make animals wakeful about what is being happening in the farm. A rumor

spreads among the animals, rots that give harm to farm, belongs to Snowball; Snowball steals lost keys to take food from the farm; Snowball tries to capture the farm by cooperating with Mr. Pilkington (England) and Mr. Frederick (Germany). All of them are made up by Napoleon so as to show Snowball as a betrayer.

When Snowball is in the farm, he has made a plan to teach all animals how to write and read. However, after his leaving the plan is annulled by Napoleon, and no animal learns how to write and read because of Napoleon. Boxer who is an old horse in the farm always believes that he has to work harder, and all the time Napoleon is right. He represents a pure and hardworking worker who strongly believes communism. While he is dreaming retirement, his life ends in horse butcher.

The dogs that appear for the first time at the moment of Snowball's leaving, protect Napoleon and carry out whatever he says. Therefore, they represent 'KGB'. The animals who are charged with having relation with Snowball are killed by these dogs. They become element of oppression in the farm.

The pig whose name is Squealer appears frequently after the banishment of Snowball. He falsely publishes the decisions of Napoleon to the public. He conducts the slander of Snowball. When an unfair behavior is done, in order to get support, Squealer threatens the animals with the coming back of Mr. Jones. Relevantly or irrelevantly, Squealer frightens farm animals by returning the time that is before the revolution. Therefore, Squealer represents 'media of Stalin'. He is master at propaganda and illusoriness.

Raven named as Moses, as it can be understood from its name, represents religious functionary. He deceives the animals in the farm by saying all labors that animals live will end when they die; and after they die they will be deserved a perfect life in response to their hard labors. He describes the other life (where animal will go after their deaths) elaborately and he makes himself believed one by a big number of animals. The interesting thing in the situations is that although pigs do not believe what Moses says, they hold on feeding it as it keeps animals away from riot

Sheep in the story represent illiterate public. They prevent discussion of serious issues with their slogans which are whether consciously or not. So, they are unseeing obstacles that causes unquestioning of Napoleon by farm animals. They just make nonsense noise [5, 92].

At the end of the story, animal farm is turned into a dictatorship place where is ruled by Napoleon's frightening and unfair decisions. The list that comprises of seven rules is changed one by one, and finally it is deleted totally. The major rule that expresses the equality of all animals is renewed with that rule: 'All animals are equal but some animals are more equal than others'. At its last minute the story ends with a great view that charms readers. There is a dinner that people and pigs have together. Pigs play cards and have talk as human beings do. The animals that look from the windows of farm house, realize strangeness on the faces of pigs, and even they can not distinguish who is pig and who is human. So, it is not known who the owner is of this revilement, people or pigs.

2.2. A Brief Evaluation of Writer in Response to His Story

In terms of content, writer tries to show dishonesty of social structure of Russian Federation. So, in terms of the setting, 'Animal Farm' belongs to a time in which the world 'war' frequently called. Before the publication of the story (before 1945), countries in the world, even each person in the world had been living some hard times because of World War II. There were chaos, ambiguity, and an unfair regime among the countries. Surely, as it happened many times in history, those who paid the bills of all these terrifying situations were people; society . . . In such a conflict condition, writers did what they had to do. They wrote many novels, novellas, and short stories whose themes mainly focused on war. As in the previous world war, writers reflected real position of community. The destiny of humankind, the cold face of war, and many other gaps of world, and colonialism subjected to writers. John Hersey's *A Bell for Adano* (1944); John Hawkes's surrealistic *The Cannibal* (1949); Saul Bellow's *Dangling Man* (1944); *Face of a Hero* (1950), by Louis Falstein; and *A Walk in the Sun* (1944) by Harry Brown were a few of those novels which give a brief knowledge to examine that time. George Orwell shaping his *Animal Farm* during those times was one of sensitive writers of his age who showed his reaction by his novels.

Another point is that the technique used by writer while rehearsing his story is being different from other stories; he employs animals instead of human beings. This approach has had story won a different dimension. Although it seems to a kid story narrated to entertain them, Orwell keeps an allegoric theme beneath the surface. According to critics and to Orwell, this manner saves him from hard expostulations, and reaches to his direct address [6, 62].

Consequently; George Orwell, and his story *Animal Farm* are among the respected writers and novels now. By publishing it, he could manage to send his message to the time of regime and pour his heart out.

References

1. Bloom, Harold, ed. 'George Orwell's *Animal Farm*, *Modern Critical Interpretations*'. Chelsea House Publications; New edition (September 2009)
2. Bowker, Gordon. 'Inside George Orwell: A Biography'. Palgrave Macmillan; 1 edition (September 6, 2003)
3. Taylor, D.J. 'Orwell: The Life'. Holt Paperbacks (September 9, 2004)
4. Brown, Alan. 'The Story behind George Orwell's *Animal Farm*'. Heinemann-Raintree; First Edition (January 15, 2007)
5. Crick, Bernard. 'George Orwell: A life'. Little Brown & Co (T); First U.S. edition (March 1981)
6. Orwell, George. 'Animal Farm'. 1945

USING ENGLISH PROVERBS AND SAYINGS IN LESSONS OF A FOREIGN LANGUAGE

Mukhamedvaliyeva Zarina Ashatovna

MA, English teacher, International Kazakh-Turkish University named after K. Ahmet Yasawi, Turkistan

Yerdenova Sandugash Muratovna

MA, English teacher, International Kazakh-Turkish University named after K. Ahmet Yasawi, Turkistan

Түйін: Осы мақаланың өзектілігі мынада: шет тілін меңгерген кезде белгілі бір елдің мәдениетімен танысу қажет, кез-келген халықтың мәдени құрамдасы және лингвистика негізі болған мақал-мәтелдер ағылшын мәдениетін түсінуге ғана емес, ағылшын тілінің ерекшеліктерін зерттеуге де мүмкіндік береді.

Резюме: Актуальность этой статьи заключается в том, что при изучении иностранного языка возникает необходимость в знакомстве с культурой той или иной страны, а пословицы и поговорки, являясь культурной составляющей любого народа и основой языкознания, позволяют не только вникнуть в английскую культуру, но и изучить особенности английского языка.

Summary: The relevance of this article is that when learning a foreign language there is a need to get acquainted with the culture of a particular country, and proverbs and sayings, being a cultural component of any people and the basis of linguistics, will allow not only to understand English culture, but also to study the peculiarities of English language.

In recent years, the question of the use of modern methods and models of teaching foreign languages in the general education school and their effective use to improve the quality of teaching foreign languages to students, the formation and development of their communicative culture has been increasingly raised. Real practice shows that sometimes the teacher puts pedagogical tasks in accordance with the disclosure of a certain educational material, and not based on the opportunities and prospects for the development of students. The use of proverbs and sayings as a way to organize learning is one of the best ways to make a lesson bright, rich and unordinary, and most importantly interesting for students, which certainly contributes to better memorization.

Proverbs and sayings can be applied at different stages of the lesson and at all levels of instruction (elementary, middle, senior) with different levels of language preparation for students depending on what the teacher's goals are and what skills the teacher wants to form with his students at this stage of training.

Proverbs and sayings are precise expressions created by the people and borrowed from literary works, in short form expressing wise thoughts. Usually proverbs and sayings consist of two rhyming parts. They have a direct and figurative meaning, which is morality. In the lessons of a foreign language, floorboards and sayings can be used not only for the purpose of memorizing and correct interpretation or use in speech, but also as a means of developing and controlling a whole complex of communicative skills and skills: lexical and grammatical, speaking and writing, reading and listening. [1,113]

- This technique in English classes allows solving a number of didactic tasks, namely:
 - Teaching: improving pronunciation and improving pronunciation skills, enhancing grammatical skills, forming translation skills, enriching the vocabulary of students.
 - Developing: expanding the horizon, developing skills to express their thoughts in a foreign language, activating the thinking abilities.
 - Educational: the formation of moral and moral principles,
 - Education of tolerant attitude to the culture and traditions of other peoples.
 - Motivating: developing interest in learning a foreign language by reading in the original language, forming and enhancing sustainable motivation, developing cognitive abilities of students.
 - Since the first lessons of a foreign language are first of all paid attention to pronunciation, it is necessary to note the essential role of using proverbs for the development of pronunciation skills. The use of proverbs in the lesson will help the teacher in the casual play form to work out the pronunciation of individual sounds at the initial stage of training.
 - In addition, proverbs and sayings can help in working out the most difficult English sounds that are absent in the native language, with vivid Examples of which can be:
 - Interdental sounds [θ, ð]: Wealth is nothing without health.
 - Nasal sound [ŋ]: Saying and doing are two different things.
 - As for the middle and senior stages of training, in this case proverbs, sayings can be used as a phonetic charge. This approach provides a logical transition to the main stage of the lesson with a transfer to the topic, and sometimes the personality of the student.
 - Moreover, proverbs and sayings contribute to the activation and automation of individual grammatical forms and structures. Therefore, it is advisable to use them to illustrate new grammatical phenomena, as well as during training exercises [2, 56].

Thus, the imperative mood, which carries out an incentive function in communication, namely: a request, advice,

proposal, wish, permission, prohibition, warning - is widely represented in proverbs:

Never put off till tomorrow. Never say die.

To fix the grammatical material on the topic of the degree of comparison of adjectives, you can use the following proverbs and sayings:

Promise little, but do much. The hardest work is to do nothing.

Activating various topics, such as modal verbs (no to after can, must):

A man can do no more than he can. You make your bed and you must lie on it.

A study of numerals will certainly be more interesting and effective if you use proverbs and sayings, since in the context of the numbers are remembered more quickly:

Rain before seven, fine before eleven. A bird in the hand is worth two in the bush.

One of the tasks for vocabulary is to pick up the missed antonym in the proverb: Easy come, easy ... (go)

When studying individual lexical topics, proverbs and sayings serve as an illustrative material for the formation of lexical skills on many topics, for example, on the topic "Knowledge":

It is never too late to learn. Live and learn.

As practice confirms, thanks to the original form of proverbs -franked and short, new words are easily remembered and permanently stored in memory. Students often include them in their own statements on certain topics.

At the middle and senior levels of learning, the proverb can become an exposition to the lesson and a support for further discussion. The teacher's goal is to interest students, create motivation for further discussion of the problem, contributing to the development of monologic and dialogical speech. So, on the topic: "Friends" you can begin the lesson of one of the following proverbs:

They are rich, who have true friends.

A friend to all is a friend to none.

Then there is a discussion, you can offer a series of questions on this topic: Do you agree? Do you have real friends? What should be a real friend? What qualities should he have?

At an advanced stage, in a group with a fairly good level of communicative competence, the proverb can be a topic for writing.

The need to find means for the equivalent translation of proverbs and sayings into Russian develops the ability to adequately select lexical units, stimulates students' interest in working with the dictionary, improves the translation skills and skills.

Such researchers as Z.K. Tarlanov, L.B. Savenkova, G.D. Sidorkova,

A. Taylor, A. Fox, N. Barley note that by studying proverbs and sayings in a foreign language, we can better understand the speakers of this language, since proverbs and sayings reflect the features of the history, culture and way of life of this people. Thus, it can be said that the search for Russian equivalents of English proverbs makes the process of mastering English more entertaining and interesting [3, 47].

Working with proverbs and sayings helps to develop a linguistic and contextual guess, because often the words used in English proverbs sound quite differently in the Russian translation. (For example, to kill two birds with one stone - one shot to kill two birds with one stone).

Since the assignment of a foreign language as a subject of school instruction is in the formation of communicative competence, much attention should be given to speaking-the development of monological and dialogical speech. You can identify the following types of tasks using proverbs and sayings:

- Starting with easy tasks such as:

- Selection of rhyme: East or West, home is..... (best)

- Addition of missing words: Like father, like..... (son)

- Illustration and explanation of the proverb: More haste, less speed.

- Proverbs auction. (Auction of Proverbs): you can spend on different topics: about the seasons, about animals, about friendship, about love, students in turn name one proverb, whose team will be the last that wins [4, 25].

And more complex, but at the same time feasible tasks:

- Listening to situations and selecting appropriate proverbs:

1. I'm not investing my money in that company again. Last time I did lost everything. Thus, I prefer to keep my savings at home. At least, I can spend my money when I wish.

2. Filling the stomach is not the purpose of life. To keep fit is more important. That's why.

3. I'm not impressed by our prime minister's grand speeches. Why does not the government have something for ordinary people in our country? They face so many problems nowadays.

- a) Once bitten, twice shy. b) Live not to eat, but eat to live. c) Actions speak louder than words.

- Mixed proverbs and sayings - find the three proverbs hidden here.

You can measure it by yourself. (You cannot tell a book by its cover;

- Restore proverbs from fragments:

Little strokes like pupil.

Like teacher fell great oaks.

• "Flip-flops" - replace the words with the opposite in meaning and read the famous proverbs: [5, 189]

Worse early than always. - Better late than never.

Die but rest. - Live and learn.

The above types of exercises allow each student to show their activity, their creative potential, to activate the cognitive activity of the student in the process of teaching English.

Thus, after considering the use of proverbs and sayings, one can come to the conclusion that it contributes to the student's motivation to learn and master new material, and also makes it possible to apply his knowledge in various communication situations. One of the significant results of applying this model in the teaching of foreign languages is the interest of students.

Proverbs and sayings allow in the game form to train grammatical material and vocabulary, make it possible to penetrate another language model and thereby expand the scope of our own way of thinking and prepare for communication with representatives of not only one's own, but also another culture.

References

1. Дубровин М.И. *Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях*. - М.: Просвещение, 2000. - 179 с.
2. Жигулёв А.М. *Работа с пословицами и поговорками на уроке английского языка*. - М.: Просвещение, 2002. - 87 с.
3. Палей О.И. *Работа с пословицами и поговорками на уроке английского языка в IX классе*. // *Иностранные языки в школе*. 2000. №1 - 76 с.
4. Померанцева Т.А. *Использование поговорок и скороговорок на уроке английского языка* // *Иностранные языки в школе*. 2001. № 2 - 44 с.
5. Рейдаут Р., Уиттинг К. *Толковый словарь английских пословиц*. - СПб: Лань, 2002. - 374 с.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЗООТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Мейрбеков Ақылбек Қайратбекович

PhD. доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ағылшын тілі кафедрасының меңгерушісі ОҚО, Түркістан қаласы

Түйін: Мақалада қазақ және ағылшын зоотопонимдеріндегі жасалу тенденциясы мен зоотопонимдердің деривациялық ерекшеліктерінің жалпы есімдерді түсіну мен қабылдауға ықпалы көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде шығу тегі екі бөлек тілдердің зоотопонимдерінің ұқсастықтары мен мәдениет аралық байланыстары берілген.

Резюме: В статье рассмотрены источники и тенденции образования зоотопонимов на казахском и английском языках, и влияние восприятия зоотопонимов в деривационных особенностях. В результате исследований выявлены межкультурные сходства в образовании зоотопонимов в двух не родственных языках.

Summary: This article considers the sources and tendencies of formation of modern zootoponyms on Kazakh and English languages, and influence on perception of zootoponyms in derivational peculiarities. As a result of research is revealed intercultural similarities in creation of zootoponyms in submitted two non-related languages.

Әлемдік және қазақ тіл білімінің қазіргі таңдағы дамуы лингвистикалық зерттеулердің мәдениеттанымдық аспектілерімен сипатталады, тілді ішкі жүйелік талдаудан антропоцентристік талдауға көшу ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы кез келген ұлттық тіл білімінің есте қаларлықтай ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Себебі топонимдерді зерттеуде лингвомәдениеттанымдық аспектілер тілдік таңбаларда жалпы есімдерде берілген білімді концептілеу мен категориялау процестері ескеріледі.

Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын танымдық, этикалық, эстетикалық, рухани және тұрмыстық қатынастар мен олардың заңдылықтарын тілдік құралдар арқылы зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Осы тұрғыдан алғанда өзге және өз елінің топонимдерін зерттеуде лингвомәдениеттанудың негізгі мақсаты – сол ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, халықтық, танымдық, рухани болмысын, мәдениетін таныту болып табылады. В.А. Маслова тіл мен мәдениеттің байланысын былай топшылайды. «...мәдениет тіл ішіне енеді, онда дамиды және сол тілдің мәдениетін білдіреді, халық мәдениетін танытушы ғылым саласы» [1,9].

Демек лингвомәдениеттану этнос болмысының сан түрлі қырын зерттейтін этнолингвистикамен сабақтас, этнос тіліне жалпы қатысы бар ғылымның барлық түрімен байланысты болады. Бұл сала этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты болмаса да, этностың мәдениетін таныту мүддесін көздеген мәдениеттанумен сабақтас. Егер топонимдерді зерттеудегі когнитивтік әдіс «білім», «таным», «ойлау» қатынастарын негізге алынатын болса, ал онимдерді зерттеудегі лингвомәдениеттанымдық әдісте мәдени-ұлттық өзіндік сана мен оның таңбалық белгісі аралығында топонимдер мен мәдениеттің қатынасы, өзара әрекеті басты назарға алынады. В.В.Воробьев ұлт тілі мен мәдениеттің өзара байланысы туралы былай деп жазады: «Тіл дегеніміз – қарым-қатынас пен ойды білдірудің аса маңызды құралы ғана емес, ол сондай-ақ мәдениет білімдерін жинақтау құралы болып табылады. Күрделі таңбалық жүйе бола отырып, тіл ақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы да бола алады. Тіл сияқты, мәдениет те ақпарат беруге қабілетті таңбалық (семиотикалық) жүйе болып саналады, бірақ оның тілден айырмашылығы – ол өз бетінше ұйымдасуға қабілетті емес, өйткені мәдениет дегеніміз – ең алдымен жады, ес, күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – жады, ес, ал негізгі қасиеті – жинақтау мен шексіз жалпылыққа талпыну. Өзінің шексіз бірегейлік қасиетіне талпыныста болған тұлға қарым-қатынас, мәдениеттер диалогынан тыс қала алмайды. Сондықтан «тіл – ұлт (ұлттық тұлға) - мәдениет» - лингвомәдениеттанымдағы орталық үштік (триада), осы ғылым саласындағы аса маңызды мәселелер түйісетін және шешілетін орталық нүкте (фокус) болып табылады» [2,12-13].

Неміс ғалымы Claire Kramersch «the relationship between language and culture from three different perspectives: sociological, psychological and linguistic. In the first perspective, language and culture can be separable, since it is possible for a language to express or create, different realities or cultures. In the psychological perspective these two are inseparable, since an individual carries all the linguistic and cultural experience within oneself. The third perspective is valid only in the practice of linguistics where language is analysed outside of its cultural context» дей келе тіл мен мәдениеттің байланысын еркшелеп танымдық аспектілерін белгілейді [3, 107-124].

Әр халықтың мәдени тарихымен байланысты ерекшеліктері, ұлттық, этникалық реңк өзгешеліктері болатындығы белгілі, ұлттық топонимдер ұлттық мәдениет ерекшеліктерін білдіреді. Кейбір топонимдерде ұлттық - мәдени болмыс айқын көрінсе, ал басқаларында оның қарқыны әдеттегідей көрініс таппайды, алайда оны жасаған немесе қолданушы халықтың мәдениетімен байланысы жоқ есім бола қоймайды.

Қай ұлттың болмасын шаруашылық жүргізу тәсілі, рухани және материалдық мәдениет ерекшеліктері арқылы берілетін ұлттық-мәдени ерекшелігіне этностың өмір сүру ортасы да зор әсер етеді. Бәрімізге белгілі рухани және материалдық мәдениет тілдің лексикалық жүйесінде бейнеленеді, әсіресе топонимикада өз көрінісін дөп басып отырады. Сонымен қатар топонимдерде сол жерде мекен еткен халықтың орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, халықтың рухани әрі әлеуметтік өмірінің

басқа да салалары туралы мәліметтер орын алуы әбден мүмкін.

Мәселен, қазақ халқының ежелгі кәсіби мал шаруашылығы, тіршілік арқауы төрт түлік болғандықтан зооморфтік принципке сай уәжділік белгі көптеп кездеседі: Ақбайтал, Ақтайлақ, Ақтүйе, Алабайтал, Ат-жайлау, Атоттаған, Биесыймас, Ботамойнақ, Ешкіқарасу, Қошқар, Есекартқан, Текелі, Ешкіөлмес т.б. Осы келтірілген төрт түлікке байланысты топонимикалық ұғымдар халық танымында қалыптасқан ұлттық мәдениет стереотиптеріне айналады, мұндай топонимдер этностың, жеке тілдік тұлғаның аялық біліміне енеді.

Қазақтың төрт түлігіне байланысты дүниетанымдық сипаты бар ғалам бейнесін суреттейтін төмендегідей түсінік-кодтар бар. Мысалы, Ж.Қ. Каракузова мен М.Ш. Хасанов көрсеткендей: «Қазақ әлеуметтік дәреженің толықтығын, бүтіндігін көрсету үшін төрт түлік малды атайды: жылқы, түйе, қой, сиыр. Олар дүниенің төрт бұрышын, төрт стихияны, төрт бағытты, адамның төрт түрлі мінезін білдіреді. Осылардан басқа әр жануардың жалпы өзіндік мінезі, басқалардан өзгешілік нышаны бар: жылқы – жоғарғы әлем, қой – материалдық әлем, яғни жер, сиыр – о дүние, өлілер әлемін білдіреді. Ал түйе – бұлардың барлығын жинақтап байланыстырып тұрған төртінші бірлік – ғарыштың символы.

Ағылшын халқы өмір сүріп отырған ареалында түйе жануарының тіршілік етпеуіне, халық тұрмысы түйе шаруашылығымен байланысты болмағанына және тағы сол сияқты факторларға байланысты түйе жануарының атауынан жасалған ағылшын топонимдері көрініс алмаған. Бұл өз кезегінде қазақ халқының түйе атауына қатысты жасалған есімдерінің өзіндік ұлттық мәдени ерекшелігін аңғартады.

Қазақтар үшін жылқы – жоғарғы әлемнің, даналық әлемнің, ата-бабалар әлемінің символы. Әсіресе. Ол – салт-дәстүрде айқын көрініс табады: дүниеге келу, жерлеу, үйлену салттарында жылқы малы – жоғарғы әлем, интеллект белгісі. Сондықтан барлық батырлар жырларында жылқы ақылшы, көмекші ретінде көрсетіледі. Жылқы – ата бабалар символы, олар батырдың жердегі және ғарыштық істеріне көмектеседі, қорғайды» □4,32□.

Осындай ұқсастықтарды ағылшын жылқы жануарының атауынан жасалған жер атауларынан да байқауға болады. Мысалы: Destry қалашығының атауы ағылшын тілінен аударғанда жауынгер жылқы (орыс тілінде «боевой конь») деген мағынаны білдіреді; Howard есімі ағылшын тілінде ha («horse, high», қазақ тілінде «жылқы, биік») және ward («warden, guard», қазақ тілінде «бастық, қараушы»), яғни, толық мағынасы атты күзет немесе атты әскер басшысы дегенге саяды. Howard есімі орта ғасырдағы жылқы жануарына байланысты кәсіптік атаудан туған есім болып саналады [5].

Ағылшын халқының топонимдер тарихын, мәдениеті мен дәстүрін зерттегенде жылқы жануарының атауына қатысты жасалған есімдерді ағылшын халқының тарихымен бірге қарастыру қажет. Өйткені, жылқы Британияның алғашқы қауымының тіршілік етуіне, жұмыс істеуіне, кезбелік жасауына және тіпті соғысуына үлкен әсер еткен. Ағылшын халқының мәдениетінде жылқы көлік құралы, жұмыс күші, сән белгісі және байлық нышаны ретінде қалыптасқан. Әсіресе жұмыс күші ретінде, ағылшындарда жылқы тұрмыстық өмірдің барлық өндірістік саласындағы ауыр жұмысты атқарған. Яғни, ағылшын халқының тарихы мен мәдениетін байытуда жылқы жануарының атқарған рөлі зор.

Қорытындылай келе, жануарларға байланысты жасалған есімдер екі халықта да ең алғашқы зоотопонимдер екені байқалады. Бұл есімдердің кәсіпке байланысты қойылған нұсқалары кейінірек пайда болған.

Көне дәуірден қазіргі таңға дейін қазақ тілінің зоотопонимдерінің негізгі құрамын халықтың мәдени тарихи тұрмысы бейнелейді. Тілде көрініс табатын ұлттық ерекшеліктер зоотопонимдердің құрамындағы ұлттық мәдени компонентімен байланысты. Мәселен, үй жануарларының тақырып тобын қарасак, казак тілінің зоотопонимдер көбіне жылқы, қой, түйе, өгіз, компоненттері, ал ағылшын тілінде жылқы, сиыр, ешкі, шошқа компоненттері жиі қолданылады, яғни кейбір атаулардың есім жасауда белсенділігі қазақ тілінде жоғары, ағылшын тілінде төмен болса, ал кейбір атаулардың осы қасиеті керісінше, ағылшын тілінде жоғары, қазақ тілінде төмен болып келеді немесе екі тілге үй жануарлары атауынан зоотопонимдер жасауда көп қолданыс табатын ортақ жануар атауы бар.

Зерттеу үрдісінде үй жануарларының атауына байланысты қалыптасқан кісі есімдері ағылшын тіліне қарағанда қазақ тілінің топонимдер қорында түйе атауына қатысты жасалған зоотопонимдер басым екені көрсетілген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. М.: Искусство., 2001.-208с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы) М.: РУДН, 1997.-331с.
3. Kramsch, C. (2009). "Discourse, the symbolic dimension of intercultural competence". In A. Hu and M. Byram (eds) *Interkulturelle Kompetenz und fremdsprachliches Lernen. Tübingen: Gunter Narr, pp. 107-124.*
4. Каракузова Ж.К. Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры.-Алматы.: Евразия., 1993.177с.
5. MacLysaght, Edward, *Irish Families Their Names, Arms, and Origins 4th edition. Dublin: Irish Academic, 1982*

**ДАСТАН-ЭПИКАЛЫҚ САНА МЕН ТАРИХИ ТАНЫМ САБАҚТАСТЫҒЫНА
НЕГІЗДЕЛГЕН ШЫҒАРМА**

Г.Оралова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты.

***Түйін:** Қазақ әдебиетіндегі ақындық поэзияның негізгі көркемдік арнасын дастан жанрындағы шығармалар құрайды. Ауызша және жазбаша көркемдік үрдістер тоғысуынан туындаған ақындардың эпикалық дастандары халықтық өнердің әлемдік өркениеттегі биік мәртебесін де танытады. Дастан жанрының – ұлттық рухани құндылықтарымыздың, болашаққа жалғаса беретін көркемдік үрдісі екендігі осы мақалада баяндалады.*

***Резюме:** Основу поэтической поэзии казахской литературы составляет произведения с художественной направленностью жанра дастан. В устном и письменном художественном творчестве зарождение эпических дастанов знакомят нас с народным искусством, как высокоцивилизованное произведение. В этой статье говорится о жанре дастан как о духовном национальном богатстве, о будущем поколении с ее художественными традициями.*

***Summary:** The basis of poetic poetry of Kazakh literature is composed with works of artistic genre - dastan. In oral and written artistic creation, the birth of epic dastans introduces us to folk art as a highly civilized work. In this article it is told about the genre of dastan as a spiritual national wealth, about the future generation with its artistic traditions.*

Қазақ әдебиетіндегі ақындық поэзияның негізгі көркемдік арнасын дастан жанрындағы шығармалар құрайды. Ұлттық дүниетаным кеңістігіндегі тарихи шындықтың санадағы поэтикалық сәулеленуі дастанның басты белгісі болып саналады. Мәселен, Сыр өңірінің төменгі сағасында өмір сүрген ақындардың тарихи тақырыптағы дастандары арқылы халықтың жүріп өткен кезеңдердегі өмір шындығын анық аңғарамыз. Халық тарихындағы оқиғаларды көрнекті тұлғаларға байланысты жақтарымен тұтастай жырлаған ақындар әдебиеттің эстетикалық тағылымын нығайта түсті. Бұл үрдіс арқылы қазақ сөз өнері мұраларының космос дәуірінде де ұлттық-этнографиялық мазмұндағы поэтикалық қуатын жоғалтпайтын күдіреті дәлелденуде.

Ақындар дастандарындағы тарихи шындық және көркемдік жинақтау мәселелерінің айқындалуында фольклордағы қалыптасқан халықтық-эстетикалық дүниетаным негіз болды. Қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан дүниетаным кеңістігінде батырлық және ғашықтық, сонымен бірге тарихи дастандарды қабылдауға бейімделген эпикалық сананың маңыздылығы анық. Дастандарды қабылдауға бейім халық есінің, шежірелік естің, тарихи естің, т.б. психологиялық жағдайлардың көлемді жырларды орындаушылар арқылы да бағалаған. Өйткені шығармада эпикалық баяндау мен көркемдік шешім басым көрінеді. Атап айтқанда, Нұрмағамбеттің «Сартай батыр», Нұрсұлтаннның «Жанқожа батыр», «Муса әпенді», «Бегім ана» дастандары, «Балалы киік» мысал-балладасы, «Әскерден қайтқан жігіт» балладасы, Байназардың «Жаппасбай батыр», «Қашақбай – елдің ері» дастандары – бәрі де ақындық поэзияның дәстүрлі жанрды жалғастырудағы көрнекті үлгілері. Ауызша және жазбаша көркемдік үрдістер тоғысуынан туындаған ақындардың эпикалық дастандары халықтық өнердің әлемдік өркениеттегі биік мәртебесін де танытады. Бұл – ұлттық рухани құндылықтарымыздың, болашаққа жалғаса беретін көркемдік үрдісі.

Дастан – эпикалық сана мен тарихи таным сабақтастығына негізделе жырланған шығарма. Ақындық поэзиядағы дастандар эпикалық ойлау кеңістігі аясында танылады. Эпикалық ойлау дегеніміз – уақыт пен кеңістік жүйесіндегі өткен мен бүгінді және болашақты тұтастандыра танытатын өмір шындығын кең көлемде қамтып жырлау. Ақындық поэзиядағы дастандардың дәстүрлік және көркемдік негізі фольклордағы батырлық және ғашықтық жырларда жатыр. Халқымыздың эпикалық санасының шынайы болмысын жинақтаған бұл жырлар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, үздіксіз жырланып келеді.

Ақындық поэзиядағы эпикалық дастандардың барлығының да сюжеттік-композициялық құрылымында халық тарихының аса елеулі оқиғалары негізге алынады. Халықтың эпикалық санасы аясында эпикалық дұшпандар, әділдік пен қиянат мәселесінде адаспау, ел мүддесі үшін жасалған ерлік, т.б. жалпы шындық кең қамтылады.

Арал, Қазалы өңірлері ақындық поэзиясындағы көрнекті тұлғалар Нұртуған Кенжеғұлұлының «Қарасай–Қази», «Тағаймұрат», «Ақ Кете Шернияз», «Шұбырынды ақтабан», «Мәулімнияз–Едіге», «Орақ–Мамай», Нұрмағамбет Қосжанұлының «Сартай батыр», Нұрсұлтан Жұбатұлының «Муса әпенді», «Балалы киік», «Әскерден қайтқан жігіт», «Бегім Ана», «Жанқожа батыр», Байназар Өтепұлының «Жаппасбай батыр», «Қашақбай елдің ері» атты дастандары – халық әдебиетіндегі эпикалық дәстүрмен жырланған шығармалар.

Эпикалық сана – ақындық поэзиядағы дастандарды жырлаудағы тарихилықтың негізі. Арал, Қазалы өңірлеріндегі поэзия өкілдері дастандарында қазақ тарихының әр түрлі кезеңдеріндегі оқиғалар, тұлғалар нақтылы деректерден туындаған өмір шындығы аясында жинақталып жырланды. Аталған дастандардың сюжеттік-композициялық желісінің тарихи дамумен сақталып келгендігіне байланысты зерттеушілер (И. Голеншиков–Кутузов, Е.Тұрсынов) пікірлері бойынша «халық есінің» түрлерін (1. Ата-бабалар туралы ес, яғни табиғи ес (память о предках, природная память); 2. Шежірелік ес (генеалогическая память); тарихта із қалдырған атақты адамдар туралы ес (память о некоторых выдающихся личностях); 3. Тарихи ес (историче-

ская память) де аталған ақындық поэзия дастандарына дәстүрлік негіз болғанын байқаймыз.

Ақындық поэзиядағы дастандардың халыққа кеңінен таралып насихатталуы жыршылық өнердің эстетикалық-шығармашылық қызметі арқылы орындалып келгендігінде. Аталған ақындардың тарихи негізділігі анық эпикалық дастандарының жыршылардың орындаушылық өнері арқылы халықтың да, эпикалық сананың шынайы көрінісі болып саналатын тыңдаушылық қасиеттерін кеңейте, нығайта түскендігі ақиқат.

Тарихи дамудағы эпикалық поэтика, эпикалық социум, эпикалық кейіпкерлер, эпикалық тұрмыс, батыр мен оның тұлпары, маңайындағы тұлғалар, әлеуметтік ортасы – бәрі де эпикалық ақындық пен орындаушы жыршылар өнері сабақтастығы жүйесін құрайтын мәселелер. Жалпы ақындық поэзиядағы дастандардың ұрпақтар сабақтастығы жүйесінде тәлім-тәрбие құралы болып келе жатқан эстетикалық-гуманистік қызметі халықтың жан дүниесіндегі көркемдік сананы, талғамды қалыптастыруда елеулі ықпал жасағандығы анық. Сондықтан Арал, Қазалы өңірлері ақындары шығармашылығындағы аталған дастандардың эпикалық сана аясында көркемдік-эстетикалық мәні бар тарихи танымды ұрпақтан ұрпаққа жалғастыра дамытып келген.

Эпикалық баяндау және көркемдік шешім – эпостық әдеби тек жанрларының көлемділеріне тән поэтикалық ерекшеліктер. Ақындар дастандарындағы эпикалық баяндау аясында қазақ тұрмысының фольклорлық-этнографиялық дәстүрлері, қалмақтармен, неміс фашистерімен болған қанды шайқастар, ел басқарған хандардың, би-шешендердің қызметі, шығарма кейіпкерлерінің мінезделуі, даралануы, географиялық-топонимикалық атаулар және т.б. сан алуан мәселелер қамтылады.

Дастандар құрылымындағы эпикалық баяндаулар жүйесінде өмір шындығының барлық қырлары қамтылады, әрине шығарманың мазмұны мен пішініне кіретін бөліктерде лирикалық толғаныстар да араласып жырланады. Сөз нысанындағы Арал, Қазалы өңірлері ақындары шығармашылығындағы дастандарда дидактикалық-философиялық мағыналы лирикалық толғаныстардың да кездесетіні байқалады.

Эпикалық дастандардағы көркемдік шешім – туынды авторларының әрқайсысының өзіндік шығармашылық даралығын да айқындайтын ерекшеліктердің бірі. Тарихи деректерді негізге ала отырып, оқиғаларды өрістету, кейіпкерлерді даралау, авторлық көркемдік шешім арқылы жүзеге асырылады.

Нұрмағамбет Қосжанұлының «Сартай батыр» дастанынан тақырыптық, идеялық-композициялық желісіндегі эпикалық баяндау мен көркемдік шешім тұтастығын танимыз. ХҮІІІ ғасырдағы қазақ пен қалмақ соғысының шындығын жырлауда автор көптеген тарихи тұлғаларды (хандар, билер, елшілер, сұлтан-дар, батырлар) даралап танытқан. Дастанда он екі – он алты жастағы ержүрек ұландардың ерліктері тарихи поэтика аясында жинақтала жырланған. Дастанның басты кейіпкері Сартай – халықтың өткені мен бүгінін және болашағын жалғастырып келе жатқан ақылды ұрпақтың қасиеттерін жинақтаған тұлға. Дастанның идеялық-композициялық желісінде қолданылған дидактикалық-философиялық терме-толғаулар, насихаттық нақыл өлеңдер туындының поэтикалық көркемдік сипатын күшейту қызметін атқарған. Дастанның көркемдік-бейнелілік өрнектері (теңеулер, айқындаулар, ауыстырулар), тарихи сөздер (историзмдер) – эпикалық туындының халықтық дүниетаным аясындағы көркемдік сипатын дәлелдейді.

Нұрсұлтан ақынның «Жанқожа батыр» дастанының идеялық-композициялық құрылымынан тарихилық пен көркемдік жинақтау сабақтастығындағы ерекшеліктер жүйелене жырланған. Қазақ жерінің географиялық кеңістігі, Жанқожаның ататек әулеті, батырдың дүниеге келуінің тарихи-этнографиялық негізделуі, Хиуа ханы Мәдемінің, оның баласы Мәдірейімнің билігі заманындағы қазақтың Әлім аталығы ұрпақтарының шапқыншылыққа ұшырағаны, Хиуа және қарақалпақ хандықтарына қазақ әскерінің жиналып аттануы мәселелері тарихи деректілік аясында қамтылған. Дастан – көшпелі қазақ мәдениетінің дәстүрлі сипаттарын (батырлық-жауынгерлік борыш, шаруашылық кәсібі, ағайындардың қарым-қатынас мәдениеті, өнерге бейімділік, салдық-серілік мінез, тұлпар ат, алғыр қыран, жүйрік тазы, жауынгерлік құралдар және т.б.) кешенді түрде қамтыған кең тынысты, мол бояулы туынды.

Нұрсұлтан ақынның «Муса әпенді», «Бегім ана» дастандары, «Балалы киік» мысал-балладасы, «Әскерден қайтқан жігіт» балладасы – дидактикалық-философиялық мағыналы шығармалар. Аталған эпикалық шығармаларға ортақ мәселе – адамгершілік-имандылық қасиеттер (мейірімділік, жомарттық, ананың перзентіне махаббаты, ерлі-зайыпты жұбайлық одақты таза сақтау, нәпсі құмарлықты айыптау, т.б.).

«Муса әпенді» дастанында қырғидан торғайды құтқарған, қырғиға денесін тамаққа ұсынған сахилыққа періштелердің ризалығы арқылы баға берілген. «Бегім ана» дастанында алыс аймақтарды, алуан мінезді адамдарды туыстық-жегжаттық, ағайындық байланыстарға сабақтастыруынан әйел жынысының күдіреті дәлелденген. «Балалы киік» мысал-балладасында лағы үшін оққа кеудесін тосқан киік арқылы перзенті үшін өз басының амандығын да ұмытатын ана махаббатының күдіреті әйгіленді. «Әскерден қайтқан жігіт» балладасында өзі жоқта бөтен еркекпен ашына болып нәпсіқұмарлықтың жиренішті батпағына батқан опасыз әйелін де, өзін де өлтірген трагедиялық оқиға жырланған.

Б.Өтепұлының «Жаппасбай батыр» дастаны – екінші дүниежүзілік соғыс (1941–1945 жж.) кезіндегі қазақ халқының ұлы ерлігін, жалпы адамзатты фашизмнен құтқарған сол алып майданда өшпес ерлік жасаған қазақ батырларының бірі Кеңес Одағының Батыры Жаппасбай Нұрсейітовтің тарихи – поэтикалық тұлғасын сомдаған эпикалық шығарма. Дастанның композициясында Сыр өңірінің арғы-бергі тарихы, қоныс берекесі, атақты адамдар туралы толғаныстар, басты кейіпкердің дүниеге келуі, отбасы тәрбиесі, балалық,

жастық шағы, соғыстағы жауынгерлік ерліктері, халық атынан айтылған мадақ, бата-тілектер жырланған.

Дастан – жеке адам тағдырының ұлағатын негізге ала отырып, қазақтың қаһармандық-жауынгершілік рух биіктігін танытқан туынды. Дастанның көркемдік сипатын танытатын психологиялық құбылыстар (пулеметіне арнау айтуы, өзіне-өзі серт беруі, бата-тілек, нақыл-термелер түріндегі толғаныстар) үйлесімді өрілген. Кейіпкер тұлғасы келбетіне арналған тіркестер («Жұмыр білек, кең кеуде, денесі сұлу сомдаған»), нақылдар, мақал-мәтелдер, жеті-сегіз, он бір буындық өлшем-өрімдер туындының көркемдік-стильдік ұлағатын танытады.

Байназардың «Қашақбай – елдің ері» дастаны – тарихи-көсемсөздік шығарма. Дастанның идеялық-композициялық құрылысындағы авторлық лирикалық толғаныстар, басты кейіпкердің қалыптасу жолының эволюциялық-реалистік шынайылығын суреттеу, жеке адам мен қоғамдық-әлеуметтік ортаның тұрмыстық қатынастарын азаматтық-отаншылдық рухпен жырлау арқылы ақындық поэзияның дәстүрлі жалғастығы тереңдетілген. Дастандағы көркемдік өрнектер (теңеулер, айқындаулар, ауыстырулар, т.б.), шешендік толғаныстар, бата-тілектер, арнаулар – бәрі де ақындық поэзияның халықтық көркемдік ойлау негіздерінен нәр алған эстетикалық тағылымын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Арал, Қазалы өңірлері ақындарының әдеби мұралары негізінде ақындық поэзия дәстүрінің көркемдік жалғастығы жүйесінің үздіксіз шығармашылық қозғалыстағы болмысы айқындалады. Қазақ халқының талай мыңжылдықтар белестерінен өткен, енді қазіргі жаңа тарихының мәңгілік болашаққа ұласатын жолында ақындық поэзия дәстүрінің ұлттық сипатын сақтай, жаңғыра жалғаса беретіні айқын байқалады.

Сондықтан, қазақ әдебиетінің өткен ғасырлардағы фольклоры мен әдебиеті мұраларының барлығын да түгендеп, қазіргі заманғы көзқарастармен қарастыру бағдарындағы зерттеулердің мемлекеттік пәрменді бағдарлама арқылы жүзеге асырыла беретіні ақиқат. Қазақ халқының рухани құндылықтары осылайша әлемдік өркениеттегі өзіндік даму жолын жалғастыра береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М.О. *Әдебиет тарихы*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Исмайылов Е. *Ақындар*. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 342 б.
3. Қосжанұлы Н. *Сартай батыр: Дастан*. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1997. – 72 б.
4. Қосжанұлы Н. *Ер тарықпай толықпас. Әйел сыны // Ақмешіт апталығы*. – 1995. – 3 маусым.
5. Жұбатұлы Н. *Сөз сөйле, қызыл тілім, тұрма босқа*. – Қызылорда: Тұмар, 2005. – 204 б.
6. Өтепұлы Б. *Халқым деп соққан жүрегім*. – Қызылорда: Тұмар, 2004. – 180 б.
7. Өтепұлы Б. *Жүйріктің аты шықпас озбай көпте*. – Қызылорда: Тұмар, 2005. – 120 б.
8. *Қазақ тарихи жырларының мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.

Оралова Гүлзира Сапарқызы
филология ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ

Түйіндеме: Ақындық поэзиядағы дастандардың ұлттық сөз өнеріндегі өзге жанрлармен поэтикалық байланыста болатындығы сөз болады. Дастан жанрындағы шығармалардың басты ерекшелігі-эпикалық сипатында екендігі тұжырымдалады. Эпикалық баяндау – әдеби шығармадағы уақыт пен кеңістік жүйесін қамтитын поэтикалық ұғым екендігіне талдаулар жасалады.

Тірек сөздер: Поэтикалық байланыс, эпикалық сана, эпикалық баяндау, уақыт пен кеңістік, поэтикалық ұғым, фольклорлық-этнографиялық дәстүр, дидактикалық-философиялық толғаныстар, көркемдік жалғастық, эпикалық шығарма, жыршылық өнер.

Резюме: В статье говорится о том что дастан взаимодействует с другими жанрами народного искусства слова. Главной особенностью жанра дастан является эпическая характеристика. Эпическое изложение анализирует, что литературная работа – поэтическая концепция, которая включает в себя систему времени и пространства.

Summary: This article discusses epic forms of poetry based on poems by poets. The poetic nature of epic consciousness is also analyzed in author's poetry. Epic consciousness is the basis of historicism in the publication of poems in poetry. Author's poetic poetry in the land of Syr consists of scientific assessments of stories at different stages of the history of the Kazakh people and the fact that they accumulate in the context of realities derived from factual data.

Әлемдік сөз өнері дамуының тарихында әдебиет тектері жанрларының өзара поэтикалық сабақтастықта болатыны мәлім. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жолының негізгі арнасы болып саналатын ақындық поэзиядағы дастандар да ұлттық сөз өнеріндегі өзге де жанрлармен поэтикалық байланыстылық жағдайында болады. Алайда, фольклор мен әдебиет дәстүрлерінің көркемдік сипаттарын бойына сіңіре, бірақ өзіндік даралығын айқындаған дастан жанрындағы шығармалардың басты ерекшелігі – эпикалық сипат. Әлемдік өркениет қолданысында «Эпический (грек. epikos), свойственный эпосу, повествовательный. Перен. – величаво – спокойный, бесстрастный» [1, 15-61] болып қалыптасқан поэтикалық сипаттың осы тектес жанр табиғатына негіз болып келе жатқаны мәлім.

Қазақ сөз өнерін құрайтын фольклор мен әдебиет шығармашылығының жанрларын, солар арқылы сөйлеу және жазу мәдениетінің қалай болуы керектігін ұлттық әдебиеттануда тұңғыш рет теориялық тұрғыда негіздеп жазған Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабында эпостық әдеби текті «әуезе» деп атап, оның жанрлық поэтикасына тән ерекшелікке анықтама берген еді: «Әуезе әңгімесінің айтатын түріне қарай бірнеше тарауға бөлінеді. Біреулері өткенді сөз қылғанда, уақыт сарынымен айтады, екіншілері біреуден біреуді туғызып, туыс сарынымен сөйлейді. Біреуі бір адамның өмірін, яки мінезін әңгіме қылғанда бүтін жұрттың өмірін, яки мінезін әңгіме қылады» [2, 398]. Бұл – ақындар дастандарындағы эпикалық баяндау аясына қамтылатын өмір шындығын аңғартатын пікір.

Эпикалық баяндау – әдеби шығармадағы уақыт пен кеңістік жүйесін қамтитын поэтикалық ұғым. Жеке адамдардың тағдырларынан халық тұрмысының мазмұны құралады. Тарихи тұлғалардың тағылымды іс-әрекеттері оларды қоршаған әлеуметтік ортаның мүдделеріне байланысты туындайды.

Қазақ халқының қалыптасу, даму жолындағы тарихи оқиғалардың оң шешімін табуында қайраткерлердің (хандардың, би-шешендердің, батырлардың) ықпалды, жетекші орын алғаны мәлім. Ақындардың дастандарындағы эпикалық баяндау аясында қазақ тұрмысының фольклорлық-этнографиялық дәстүрлері, қалмақтармен, неміс фашистерімен болған қанды шайқастар, ел басқарған хандардың, би-шешендердің қызметі, шығарма кейіпкерлерінің мінезделуі, даралануы, географиялық топономикалық атаулар және т.б. саналуан мәселелер қамтылады.

Зерттеуші Г. Н. Поспеловтің эпикалық шығармадағы кейіпкерлер мен қоршаған әлеуметтік-тұрмыстық орта байланыстарына арналған пікірі де осы мәселені теориялық тұрғыда түсінуге бағдарлайды: «Но в деятельности эпических персонажей и проявляются в наибольшей мере пространственно-временные координаты социального бытия. Эта деятельность всегда протекает в пространстве и, что особенно важно, во времени. Поступки персонажей всегда бывают разновременны, и при этом обычно одни из них вызывают и порождают собой другие, ответные. Тем самым все вместе они вступают между собой в причинно-временные связи и обнаруживают соответственную временную последовательность. Поэтому в эпических произведениях всегда что-то происходит, а все происходящее очень часто смыкается в некоторое единство – в происшествие» [3, 36].

Демек, ақындық поэзиядағы эпикалық баяндаулар жүйесінде өмір шындығының барлық қырлары қамтылады, әрине шығарманың мазмұны мен пішініне кіретін бөліктерде лирикалық толғаныстар да араласып жырланады. Сыр өңірі ақындары шығармашылығындағы эпикалық баяндаулар жүйесінде дидактикалық-философиялық толғаныстардың да кездесетіні байқалады. Қазақ тарихының аса елеулі кезеңдерін себепті уақыттық байланыстар және уақыт бірізділігі жүйесімен жырлаған ақындардың дастандарындағы эпикалық баяндаулар әдеби шығармалардың эстетикалық ықпалын жыршылық-орындаушылық өнер арқылы нығайтты.

Эпикалық дастандардағы көркемдік шешім – туындылар авторларының әрқайсысының өзіндік шығармашылық даралығын да айқындайтын ерекшеліктердің бірі. Тарихи деректерді негізге ала отырып, оқиғалардың өрістеуіне, кейіпкерлер тағдырларының әралуан мінез-құлық психологиясы өзгешеліктерімен даралануында авторлық

көзқарастардың айырмашылықтары, мәнер ерекшеліктері сараланады. Бұл – эпикалық туындылардағы көркемдік шешім арқылы байқалатын құбылыс.

Қазақ әдебиеті тарихының қалыптасу кезеңдерінің негізгі өзекті арнасы – ақындық поэзия. Ақындардың лирикалық және эпикалық шығармаларында халық тұрмысының тарихи шындық оқиғалары көркем шындықпен жырланды. Қазақтың ақындық поэзиясындағы дәстүрлі ауызша суырып салма (импровизация) өнері кейіннен жазбаша сипатпен тоғыса, тұтаса дамып жетіліп, әдеби дамудағы көркемдік кемелдену деңгейіне көтерілді. Ақындардың ауызша және жазбаша әдеби шығармашылығы дәстүрлі қалыпқа түсіп, фольклордағы көркемдік үрдістерді дара авторлық мәнермен жалғастыруына ұласты. Ақындық поэзиядағы фольклор мен әдебиет дәстүрлерінің тұтаса сақталуы әдеби дамудағы халықтық сипаттың мәңгілік сақталуын қамтамасыз етті.

Авторлығы даралана қалыптасқан ақындық поэзиядағы осындай байырғы ата-бабалық эстетикалық үрдістердің сақталуы, көркемдік жалғастықпен жырлануы тарихилық ұғымының аясында бағаланады. Бұл орайда әдебиеттанушы А.Ісімақованың пікірі біздің сөз желісіндегі ойларымызбен үндес естіледі: «...тарихилық белгілі бір заманның нақты тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлттық-тарихи және өмір шындығын, идеялық-танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың көркемдік философиясын шеберлікпен жеткізу» [4, 195]. Демек, ақындық поэзия дәстүрінің көркемдік жалғастығы жүйесінде ақындардың шығармаларына тән тарихилық тағылымы сөз өнері дамуындағы өзге салалардың бағдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақтың ақындық поэзиясының көркемдік жалғастығы жолында ақын Нұрмағамбет Қосжанұлының (1897–1937) әдеби мұрасы да өзіндік орнымен даралана бағаланады. Ақынның шығармашылық өмірбаянының географиялық ортасы – қазіргі Арал теңізі жағалау аймақтарынан құралатын өңір. Ақындық өнер бойына туа біткен дарындылық, таланттылық негізінде танылған. Балалық, жастық шағы өткен Арал теңізінің төңірек аймақтарындағы бұрынғы-соңғы ақын-жыраулардың (Сыпыра Сұрғылтайұлы, Асан Қайғы, Қазтуған Сүйінішұлы, Әбубәкір Боранқұлұлы, Базар Оңдасынұлы, Омар Шораяқұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Жүсіп Кәдірбергеновұлы, Ерімбет Көлейбекұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Нұртуған Кенжеғұлұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы және т.б.) шығармашылық өнегелері оның ақындық өнер жолына түсуіне игі ықпал жасады. Оның дидактикалық-философиялық мағыналы лирикалық өлеңдері халықтың арасына таралып, өлең өнерінің эстетикалық тәлім-тәрбиелік ықпалын танытқан.

Нұрмағамбет Бөлебайұлы Қосжанов (1897–1937) қазіргі Қызылорда облысы Арал ауданына қарасты Көкарал елді-мекенінде дүниеге келген. Жас кезінде өзінше ізденіп сауаттанып, оқып, ер жете келе араб, орыс тілдерінде сөйлеуді, жазуды меңгерген.

Нұрмағамбет ақынның «Сартай батыр» атты дастаны – эпикалық тарихи шығарма. Эпикалық тарихи дастандардың басты ерекшелігі – халықтың ұлттық қалыптасу кезеңдеріндегі белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік оқиғаны қамтып жырлайтындығы. Сонымен бірге, сол қоғамдық-әлеуметтік оқиғалардың негізгі қозғаушы күштері (жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар) де даралана көрінеді. Тарихи дастандарда халықтың әртүрлі ататек жіктелістерінің шоғырланып, ұлттық тұтастануға ұласып жатқан кезеңдеріндегі мемлекеттік мәні бар мүдделердің болашағы да айқындалады. Бұл орайда Мұхтар Әуезовтің «Кенесары–Наурызбай», «Исатай–Махамбет», «Бекет батыр» дастандарын тарихилық заңдылықтары аясында бағалайтын пікіріне жүгінеміз:

«Тарих өлеңдері ең алдымен ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады. Пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи дәуірдің жыры. Сол дәуірде арнаулы оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жыры болады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі адамдар жалпақ елге аты белгілі, жалпақ елге қадірлі сүйікті адамдар. Сол адамдардың істеген ісі, беттеген мақсаты, көптің өміріне қозғау салған әсері көптің аузында неше алуан әңгіме болып қалады. Сондайлық тарихи оқиғалар өз тұсында көпке жайылған жанды әңгіме болып жүрсе, кейде ақындардың қолына жетіп, өлең өлшеуіне түседі. Тарихта болған оқиға өлеңге айналған соң өзі ескінің тарихы болып жоғалмайтын болады» [5, 140-141]. Нұрмағамбет ақынның «Сартай батыр» дастанының тақырыбы – ХҮІІІ ға-сырдағы қазақ пен қалмақ соғысы болған тарихи кезең шындығы. Идеясы – басқыншы жауларды талқандаудағы қазақ халқының ауыз біршілік туының астына жиналатын ата-бабалық туыстық-қандастық, қаһармандық сезім күдіретінің болмысын дәлелдеу.

Қазақ әдебиетіндегі негізгі көркемдік арна болып саналатын ақындық поэзиядағы осындай тарихи дастандар ұлттық сөз өнері дамуындағы эпикалық шығармашылықтың халықтық сипатын тереңдете жырлады. Халық әдебиетінде ежелден қалыптасқан жыршылық өнер дәстүрінің аясында жаңаша үлгілермен жалғаса өркендеген мұндай эпикалық туындылар ақындық поэзияның кәсіби жазба өнердегі тектес жанрларға да көркемдік ықпалын қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
3. Поспелов Г.Н. Лирика: Среди литературных родов. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 208 с.
4. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
5. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

ON THE PECULIARITIES OF TECHNICAL TRANSLATION

¹Omarova A.M., ²Tazhikeyeva A.Sh., ³Shelestova T.Y., ⁴Shershnyeva V.Y.

(¹teacher, ²PhD., ³docent, ⁴senior teacher, ⁴teacher, E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda city)

Түйін: Аталған мақалада аудармашыға түпнұсқа мәтін мағынасын тереңірек ұғынып, баламалы аударма жасауға мүмкіндік беретін техникалық аударманың ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар сонымен қатар аударма мәтінін бағалауда маңызды рөл атқаратын, түпнұсқаның мағынасын дәлме-дәл аудару, терминологияның бірізділігі, стильдің бара-барлығы сияқты қағидаларға тоқталады.

Резюме: В данной статье рассматриваются особенности технического перевода, которые позволяют переводчику глубже понять смысл переводимого текста и перевести его адекватно. Авторы рассматривают важнейшие критерии оценивания переводимого текста, такие как четкость при передаче смысла оригинала, единство терминологии и стилистическая эквивалентность.

Summary: This article deals with peculiarities of technical translation which allow translators to comprehend a text better and translate it adequately. Authors dwell on important criteria that can be of great help in evaluating the translated text such as accuracy in rendering the meaning of the original, the unity of terminology, stylistic unity.

Nowadays there are different types of translation considering that a language is the most important means of human communication, through which people exchange thoughts and achieve mutual understanding. If communicating people speak the same language, then communication takes place directly [1]. But when people speak different languages, direct communication becomes impossible. In this case, the translation comes for help, i.e. transfers thoughts of one language using another language. The issue of technical translation has been regarded by a great number of scholars such as T.A. Kazakhova, V.A. Sudohovtcev, A.L. Pumpyanskiy, S.V. Tyulenev, V.A. Komissarov, I.S. Alexeyeva and others. This article aims to explore the peculiarities of technical texts, to reveal the difficulties, interesting features in technical translation. The statement of the problem is using the specific research papers to explore the most common mistakes in the translation of foreign literature to prevent them in the future works [2].

Technical translation is a special kind of oral or written translation. It is generally applied in the complex technical projects, in engineering and computer industry, when setting up equipment with the participation of foreign specialists and training personnel to work with new types of technical devices. Translators working in the scientific and technical sphere have to deal with large amounts of information daily: various types of reports, drawings, certificates, instructions, and etc. The result of the translation of any foreign language text into the target language should be a text that would correspond to the standards of target language. This principle becomes fundamental if it concerns technical translation [1].

Translation performed in an inappropriate style or incorrect and incomplete translation can lead to serious problems. These problems can bring serious damage to people's health or breakdowns of machinery. In addition translation errors entail legal trouble, which can greatly affect the reputation of the company. That's why it is essential for a technical translator to have special knowledge in a specific technical field, obtained from professional experience in technical work. In any case, technical translator must have a profound knowledge of highly specialized subjects. Starting to work on a technical text, the translator should be able to use special dictionaries, as well as additional material, to guarantee a clear, accurate result, including an adequate translation of possible idiomatic expressions. It is important to note that a good technical translator should take on the translation only in his native language. Also it is better to bear in mind that the same concepts can be called differently in different regions or even in different companies. For instance, in the field of piping: a cart carrying the pipe from one site to another, foreign specialists from the same country working in Russia, can call in English both "bogie" and "indexer", although in essence these concepts differ. In such cases, when translating documents compiled by different specialists for the same enterprise, it is necessary to consult with its representatives on issues of terminology [3].

The task of a technical translator is to create in the target language the text corresponding to the original in terms of content, terminology and symbols. In this sense, the translator is to some extent the editor of the source text, because if he/she has experience in this field, he/she is able to discern errors, inconsistencies and other shortcomings in the submission of technical information that must be transmitted to the language of translation without any omissions, errors and ambiguities. Depending on the conditions and circumstances of the order, translator sometimes has to check the text. The following requirements of technical translator should be mentioned: reliable, sociable, taking into account all the specifics of terminology and the style of the document. Technical text cannot be a free paraphrase, even while maintaining the meaning of the translated document. It should not contain any emotional statements and subjective assessments [2].

Existing features of the translation of scientific and technical texts contributed to the appearance of quality criteria for the completed translation, with the help of which the degree of distortion of the contents of the original after the translation is assessed. The following criteria are used in evaluating the text:

- Accuracy. The meaning of the original must be preserved, the translation itself should not contain untranslated abbreviations, untranslated words or omissions.
- Terminology. The unity of terminology should be observed.
- Compulsory observance of linguistic norms. When translating, grammatical errors, errors in control, syntax, or timing must not be allowed. All words must be used in the correct order. You cannot break lexical norms, allow spelling mistakes and typos.
- Style. The existing feature of scientific and technical translation should not violate the stylistic unity of the foregoing. The style of the subject should correspond to the scope of the translation. There should not be word parasites, unreasonable repetitions, and the text itself should be easily perceived. When translating, the syntactic structure of the original must be preserved [3].

Moreover, it is necessary to adapt the technical data to the standards of target language. This applies to both the style of presentation and the format of numbers, dates, etc. When translating scientific and technical texts, the most serious are the semantic errors, when the translator could not convey the meaning of the original. In some cases, semantic errors can lead to the most unpredictable negative consequences. Therefore, it is significantly important for a technical translator to understand the information provided fully and correctly. At the same time, the logic of the foregoing should be preserved so that the translation does not cause confusion and is understandable. Spelling and stylistic errors should not seem to be the least serious issue; however, they do not entail essential difficulties and problems. Last but not least, the translator must refer to additional material prepared for him/her in advance or found by him-/herself, and apply the information including the terminology accepted in the company [4].

Also of great importance to single out the basic principles of technical text translating:

- Full understanding of the content and technical data of the source text;
- Full and clear transmission of the source text to the target language without errors and omissions;
- Adaptation of data to the standards of target language, including the format of numbers, dates, possibly currencies, additional explanations regarding the non-existent in the country of the language of translation of industry norms, etc.
- Application of appropriate terminology, for example, through TM programs;
- To discuss with the customer the possible errors or even to edit both the original and the translation.

Another common problem is related to terms. In each separate case of translation, the technical translator is obliged to focus on the information provided to him by the customer, since the company may have specialized terminology. If the documentation has not been provided, the translator is looking for additional material or relies on his/her own experience. One of the essential things to understand and to clarify from the client's point of view is that technical translation generally costs more than business translation and may take more time. The extra cost and time may be different owing to the level of scientific or technical knowledge required for the project/translation, the number of specialized translators available in the required language, and the need for those translators. The relatively high demand for technical translations in Japanese-English language pair, coupled with the relatively small number of qualified translators, makes this a relatively expensive proposition. One can see why translation of these documents would require a certain art as well as the appropriate scientific and technical knowledge.

It would be appropriate to focus on the lexical difficulties of translation, because it is essential and challenging in technical translation. The difference between the terminology of Russian and English is the issue where a lot of questions may appear. The vocabulary of scientific and technical literature is characterized by the use of a large number of scientific and technical terms, that is, words or phrases denoting scientific or technical concepts. It is impossible to draw a clear line between the terms of the usual language due to the different meanings of words. When comparing the internal form of terms consisting of two nouns, the following types of discrepancies are observed:

1. Changing the case form of the defining noun (replacement of the common case into the genitive case form): risk figure-indicator of risk;
2. Change in the case form of the defining noun and the introduction of a preposition: income tax – profit tax;
3. Changing the number simultaneously with the change of the case form (including with the introduction preposition): order inflow- receipt of orders;

Regarding the adaptation of various data, the translation difficulty is that technical standards, legal acts, and etc., may not have equivalents in the target language. In this case, the technical translator must decide on the transfer of this information to the recipient, i.e. whether it is necessary to translate such information or whether a detailed explanation of the concept or standard should be given. Some technical translators concentrate more on patent translation, which involves not only subject matter expertise, but also the art of writing patents, which is governed by legal and practical requirements. A freelance patent translator described one of the special demands of patent translation: “The aim is often to craft the wording of a very broad claim covering all bases for all possible future applications for a new method, technique, gadget or gizmo, while disclosing as little real, new information as possible, because such information disclosure would naturally tend to narrow down the scope of the patent's claims [4]”.

Concerning the style peculiarities, it is really important to consider technical style of the target language. It can be exemplified by translation from English into Russian: a distinctive feature of technical literature in English is the author's appeal to the reader in a more personal manner, which is not at all characteristic of technical texts in Russian. Russian instructions and manuals are much more formal in terms of language. Therefore, when translating into Russian, it is necessary to change the style of presentation. Perhaps, this is the main difference. Also the main types of technical translation should be carefully considered. There are at least 7 principle types:

-Translation of technical documentation, containing specific information related to various areas of expertise. The peculiarity of this type of translation lies not only in translating individual words, phrases and sentences. The translator must take the specific topics of the particular translation into account for this is what determines the qualification of a technical translator in a particular field.

-Translation of passports for equipment. Due to the special significance of the information specified in the passport documentation, this is a challenging translation that can be performed only by a translator who is perfectly fluent in technical terms and who can convey the information in a language used by corresponding professionals. This type of translation also requires compliance with all regulations and standards applicable in the particular industry.

-Translation of scientific and technical literature – performance of this serious work requires a lot of knowledge and experience since in this case the translator has to convey not only the precise meaning of texts, but also reflect the individual style used by the authors in the original text.

-Translation of technical texts requires the precise use of terms without losing the general meaning. These may be translations on motor vehicles, construction and other highly technical subjects. This type of translation has a very important feature - the translator should have a good comprehension of the topic being translated for sometimes technical terms do not have direct translations in the target language.

-Localisation of software and translation of interfaces includes a full range of services for adapting the elements of the interface as well as auxiliary files and documentation. This is performed by specialists with excellent scientific and technical expertise.

-Translation of instructions for various devices and equipment as well as user manuals, guidelines for installation and repair of equipment requires outstanding language skills and the ability to express complicated things using simple expressions.

-Translation of equipment catalogues is usually performed in close collaboration with the client for in most cases the translator must strictly follow internal glossaries and standards for translation and the formatting of documentation developed by the client [1].

On the basis of the above-mentioned it is reasonable to say that translators should be versatile in all aspects including his or her ability to understand the sense of the source text based on its genre features in order to reproduce in the target language the text corresponding to the original. In other words translators have to be able to operate with translation transformations taking into account linguistic and stylistic peculiarities of source and target languages. Therefore translators should be skillful in preserving the communicative value of the text by choosing proper equivalents and translation strategies [5].

In conclusion the principal and essential tips in order to improve the accuracy of technical translation could be offered for observation and consideration: the high level of knowledge of the language, the compulsory knowledge of the translator of all terms relating to a specific technical field of translation, qualification not only in linguistics, but also in technical courses, the style of the original document must be maintained with a high-quality technical translation, translation of values into a more understandable format, practice and improvement of skills. The central issue studied in this paper was about the peculiarities and difficulties the translator faces during technical translation. One of the more significant findings to emerge from this study is that this type of translation has own peculiarities considering every language pair engaged in translation, and the translator should be aware of them. This research has brought to light several questions in need of further investigation owing to different structures of languages.

References:

1. *Technical translations*, <http://www.polyglot.lv/en/industries/technical-translations>
2. Сахарна Виктория, *PECULIARITIES OF TRANSLATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS*, https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/7408/1/20170411_Innovation_P301-304.pdf
3. Bernadine Racoma, *The Technicalities of Technical Translations*, 2017, <https://www.daytranslations.com/blog/2017/07/technicalities-technical-translations-9463>
4. Alexeyeva I.S. *Professionalnyy trening perevodchika*. – Sankt Peterburg, 2005.
5. A.B. Barsakbayeva. *Basics of translation: textbook*. – Kostanai, 2017. – 108 p.

DIFFICULTIES IN TRANSLATING FILM TITLES FROM ENGLISH INTO RUSSIAN. MOVIE TRANSLATION

B.D.Turlybekov, Nurmaganbet A.K.
Yassawi University, Turkestan/Kazakhstan

***Summary:** Translator is the person who makes the countries closer and the profession of international services. His aim not only translating the word, but an addition showing the culture of words and good example of culture of himself.*

Consequently, by this research was achieved our goal to discover the difficulties in translation film titles from English into Russian. Now, already knowing these difficulties, we may produce a qualitative translation of foreign film titles.

***Түйін:** Аудармашы бұл – елдерді жақын ететін және халықаралық кәсіби қызмет көрсететін тұлға болып табылады. Оның мақсаты тек қана сөз аудару ғана емес, алайда қосымша сөз мәдениеті мен өз мәдениетінің жақсы мысалын ұсыну.*

Демек, осы зерттеуден ағылшын тілінен орыс тіліне фильмдерге аударма жасағанда туындайтын қиындықтарды анықтауда мақсатқа қол жеткізілді. Келесіде осы қиындықтарды біле тұра, біз шетелдік фильмдердің аттарын сапалы түрдегі аудармасын шығара алуымыз мүмкін.

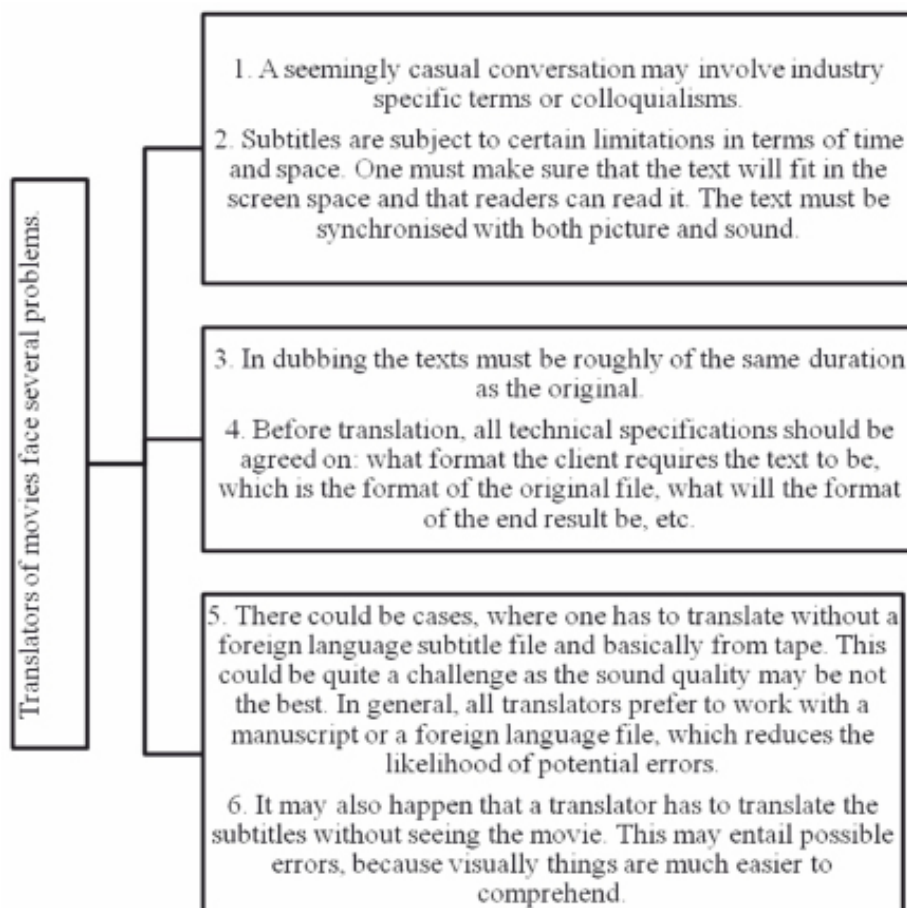
***Резюме:** Переводчик это – человек, который делает страны ближе и профессионал международных сервисов. Его цель не только перевод слова, но к дополнению представление культуру слова и хороший пример своей культуры.*

Следовательно, в данном исследовании была достигнута цель обнаружении трудности в переводе названиях фильмов с английского на русский. Теперь, уже зная эти трудности, мы можем произвести качественный перевод названий иностранных фильмов.

Movie translation can be evidenced, for example, in movie theatres or while watching TV at home, and in both cases errors or omissions in subtitles catch the eye of many. It is obviously not acceptable if a subtitle has several misprints or translation errors, but in fact, the preparation of movie subtitles requires consideration of a number of details that make this type of translation complicated. The following provides an overview of some of the principles that apply to movie translation.

Translators of movies face several problems.

1. A seemingly casual conversation may involve industry specific terms or colloquialisms.
2. Subtitles are subject to certain limitations in terms of time and space. One must make sure that the text will fit in the screen space and that readers can read it. The text must be synchronised with both picture and sound.
3. In dubbing the texts must be roughly of the same duration as the original.
4. Before translation, all technical specifications should be agreed on: what format the client requires the text to be, which is the format of the original file, what will the format of the end result be, etc.
5. There could be cases, where one has to translate without a foreign language subtitle file and basically from tape. This could be quite a challenge as the sound quality may be not the best. In general, all translators prefer to work with a manuscript or a foreign language file, which reduces the likelihood of potential errors.
6. It may also happen that a translator has to translate the subtitles without seeing the movie. This may entail possible errors, because visually things are much easier to comprehend.

It may seem that translating movies is an easy task as many movies and series involve the use of everyday language. However, if we want to fathom what we see on television, there are quite a few hospital or police series that involve medical and forensic terms and movies that deal with environment protection, diplomacy and multiple other fields. Therefore the translator of movies must be prepared for any surprise that may occur in a movie.

Furthermore, movie translators must recognise any cultural cues and connotations that are particularly difficult to translate, as the amount of text fitted in the screen is limited. In the case of dubbing it may sometimes be easier, for example, to explain or even reword an expression, yet the same cannot be easily accomplished with subtitles.

Each translator feels sorry for leaving aside a beautiful and depictive expression and replacing it with something laconic and ordinary because of restricted space.

Many movie translations are also available on the Internet but their quality cannot always be trusted. Although good translations of movies can sometimes be seen, usually the translations are full of semantic and spelling errors as they have been predominantly translated by amateurs and, as a rule, from tape only.

Errors in Translation: Foreign Movie Titles

The Ignorance of the Cultural Background cause for error translation. Culture is the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression . Any performance should be conducted within the range of culture. The correct construction of phrases makes the translation clear as original one, so-called “the center of communication”, “logical nouns”, “stressed elements”. At this way the choosing of the most suitable one makes the translated elements keep the very style of original texts.

The point of the translation of sentences is as follows :

- 1) Translations which is nearly
- 2)Translations with the help of changings
- 3)Sentences which is very difficult.

Let talk about first kind of translation

The sentences which translates almost word by word, and we could meet such text not often. For instance, “I see a picture” translates as “Я вижу картину”. [1, p.113].

Due to the great differences between the English and Chinese cultures and translators’ lack of adequate knowledge of them, mistranslation occurs. For example, the Oscar-winner American Beauty is difficult to understand for most

Chinese audiences. According to the dictionary, American Beauty is a type of rose bearing large, long-stemmed purplish-red flowers instead of the beautiful girl.

There are some examples of titles which was erroneously translated:

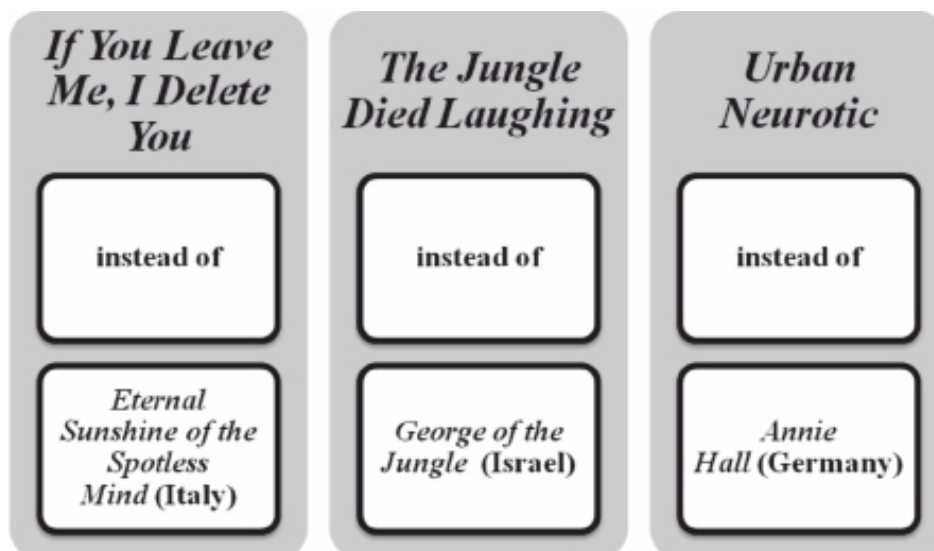
If You Leave Me, I Delete You, instead of Eternal Sunshine of the Spotless Mind (Italy)

The Jungle Died Laughing, instead of George of the Jungle (Israel)

Urban Neurotic, instead of Annie Hall (Germany)

His Great Device Makes Him Famous, instead of Boogie Nights (China)

Six Naked Pigs, instead of The Full Monty (China)

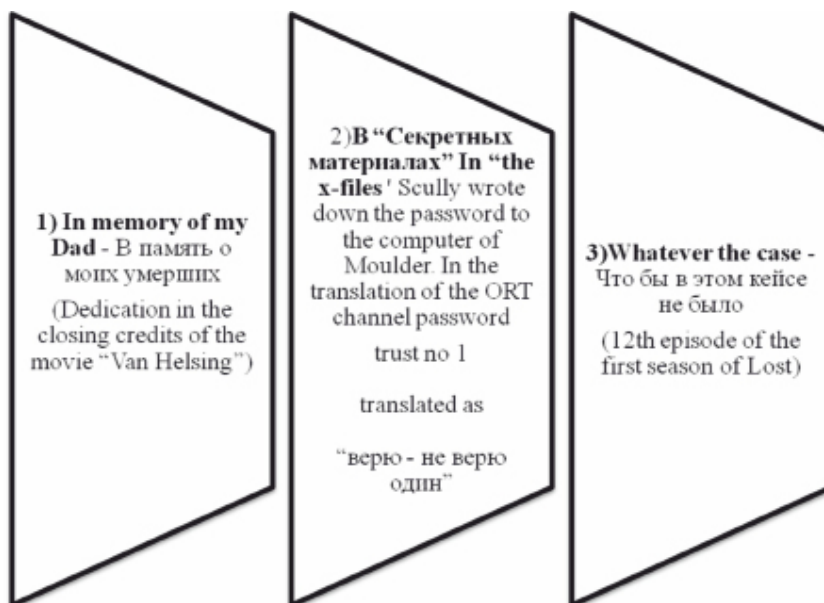

Something seems missing from these titles. Some lack nuance. Others lack cleverness, though perhaps that is lost in the back-translation. In any case, the translations are hardly a faithful representation of the original title.

We can put this into a simple equation: Actual Translation = Exact Translation + error

But is that error actually random? Likely not, as we can assume that the film's international distributors worked very hard to come up with a title that would attract an audience in that country. Audiences in Germany, the re-title suggests, are much more interested in seeing a film with a descriptive (and accurate!) title than a person's name. In this case, marketing appears to be the force that is adding error to the relationship between the actual title and an exact translation of the original title. Instructors should be careful. We laugh at funny translated movie titles, but poor test items are no laughing matter. Just consider the uproar about a story question featuring a rabbit racing a pineapple that made news this spring. It was a funny, entertaining question that made a lot of people mad. It was just another error in translation [2, p.2]. The art of translation is a very difficult art; it shows us that one and the same original text may have a lot of translations. The difficulty for us is to use the one of them, which would suit the situation best of all. The same difficulty appears when we deal with movie titles, sometimes the original title is absolutely different from the translation we are given. The explanation may be very simple; the Russian translation may be better understood by Russian-speaking community, than the original variant of the title. The work of finding a better and a more suitable translation is very difficult but at the same time very interesting. So, let us enter the world of translating the movie titles [3, p.1].

The following examples are my experiences which is connected with the errors in the text of films while watching TV and my notices about it

2. I have a friend from Nigeria, her name is Kelly. One day I had a chat with her, and said that I was working on the theme about films, which was erroneously translated. She was interested in it, and was eager to help, to add some examples which she noticed while watching TV at home or in computer by internet.

She said: "I get films from friends which they mostly download illegally and movies are really pirated in my country. If I want to get original DVDs, I will have to go to the big malls which I don't do, because I can get it from friends. Most big movies I watch at the cinema like "Avengers", "Transformers", mostly action films which are not subtitled. So if I need a subtitle for a movie I want to watch, I just go to subscene.com and most of subtitles on the sites are translated by movie buffs. It's mostly not perfect.

Then I asked about films which was not perfectly translated, to tell the truth with the translation errors.

She replied as: "A lot, I just need to find the perfectly translated subtitle. Sometimes I might end up downloading 10 subs. The last one that had no correct subtitle was "Kings man-secret service", but it was translated by movie buffs. Not the original translation from the movie companies".

She watches movies in English, French sometimes, Asian movies are constant. And in addition she said to me a few list of films with errors.

1. English – Jupiter ascending
2. Kings man-secret service
3. Seventh son

So in conclusion she said that she notices errors in the text of films even while watching movies by internet with subtitles and even from pirated DVDs.

3. Ex-specialist of languages of our University Nursaula Rsalieva, had a research work devoted for the I. Esenberlin's "Nomads" which was translated erroneously into English language. I. Esenberlin's main idea of writing this work was as "to show the history of Kazakhs, and to how Kazakh nations built as country. "Nomads" are the answer for the many of confused thoughts. Kazakh nation is country and it proves that we have very old history and the history of Kazakhstan takes one of the part of world history". She made a notice that this trilogy was translated at first from Kazakh language into Russian, but then into English. Afterwards such translation led for the big mistakes, as the meanings and words or many names of characters were wholly changed. For example, anthroponym Shyngiz Khan which we could encounter many times are translated into 12 kind of translation. And some examples:

1. Tauke Khan which was translated as Tauk-Khan, Khan Tauk or Az-Tauk-Wise-Tauk. We can see that not Tauke Khan but "Tauk" which means chicken in Kazakh language.

2. Akbala-Arkala

3. Asan-Kaigy- Assan the Poor Devil

4. «...О, страна орысов это не Джунгария!...» - «...The Orys land is not like Jungaria! »

All these are rude mistakes which can not be justified.

We saw the title as "Translated by Oleg Chorakaev", but we can not see and know that this trilogy translated from Russian into English, not from Kazakh into English. That's why there is lack of coincidence.

References

1. В. Сарсекенова «Пособие по практическому переводу с английского на русский (для начинающих), Учебное пособие, Издательство «Фолиант» Астана-2008. ISBN 9965-35-534-7-113р.
2. Newmark, P. (2001). A textbook of translation. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. -2p.
3. (1997) Subtitles, Translation & Idioms. Copenhagen: The Faculty of Humanities, University of Copenhagen.-1p

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ЧАСТЬ КУЛЬТУРНОГО БЫТИЯ НАРОДА

Шафигулина Розалия Рамильевна

Магистр филологических наук

Преподаватель английского языка в Международном казахско-турецком университете имени А.Ясауи, Подготовительный факультет г.Туркестан

Ерденова Сандугаш Муратовна

Магистр педагогических наук

Преподаватель английского языка в Международном казахско-турецком университете имени А.Ясауи, Подготовительный факультет г.Кентау

Резюме: Данная статья посвящена языковой картине мира как части культурного бытия народа. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира или языковую картину мира. Между картиной мира и языковой картиной мира как фиксацией этого отражения существуют сложные отношения, при этом концептуальной картине мира в данном процессе принадлежит роль импульса, ибо каждый национальный язык отражает специфический способ восприятия и концептуализации мира этнокультурным сообществом, формирующим языковую картину мира.

Ключевые слова: языковая картина мира, лингвофилософская концепция, культура народа, наивная картина мира, фразеологические единицы

Түйін: Бұл мақала тілдік бейнесі әлемнің бір бөлігі ретінде мәдени болмысына байланысты. Әрбір табиғи тіл белгілі бір тәсілді және қабылдау құрылғылары әлем немесе тілдік әлем бейнесін көрсетеді. Арасындағы көрініс әлемнің тілдік әлем көрінісі ретінде белгілей отырып, осы көрсету бар күрделі қарым-қатынас, бұл тұжырымдамалық әлем бейнесі осы процестегі рөлі тиесілі импульс, өйткені әрбір ұлттық тілі спецификалық тәсілі қабылдау және тұжырымдамалық әлемнің этномәдени қоғамдастық және қалыптастыратын тілдік әлем бейнесін баяндайды.

Summary: This article is devoted to linguistic picture of the world as part of the cultural life of people. Each natural language reflects a certain way of perceiving the world and the facility of the language picture of the world. In the view of the world and the language picture of the world as a fixation of this reflection there are complex relationship with a conceptual image of the world in this process belongs to the role of the pulse, for each national language reflects a particular way of perceiving and conceptualizing the world ethno cultural community, forming a language picture of the world.

Признанный лингвист В. фон Гумбольдт писал: «Язык – это мир, лежащий между миром внешних явлений и внутренним миром человека». [1] Язык непосредственно участвует в двух процессах, связанных с картиной мира. Во-первых, в нем формируется языковая картина мира. Во-вторых, язык выражает другие картины мира человека, которые входят в язык, привнося в него черты человека. Языковая картина мира, отраженная в голове человека, представляет собой чрезвычайно сложное явление. Она необычайно вариативна, изменчива, непостоянна. Однако в ней есть стабильные элементы, обеспечивающие взаимопонимание людей.

В каждой языковой сфере формируется своя языковая картина мира, обусловленная историей народа, его ролью в общественно-историческом процессе, его сознанием. Языковая картина мира является совокупностью знаний человека о мире, запечатленных в языковой форме. Через языковую картину мира выявляется этнокультурная специфика человеческого существования, своеобразное мировидение. Языковая картина мира не только отражает определенный способ концептуализации мира, но и помогает формировать этот мир и задавать определенные нормы поведения человека.

Проблемами языка и культуры занимались также и философы, которые связывали возникновение языка с развитием культуры. Крупнейшие философы XX века отводили центральное место этому в своих концепциях языка. Выдающийся мыслитель нашего времени ученый Х.Г. Гадамер (1993) [2] утверждал, что «язык - единственная надежда на освобождение...», а ученый-философ М. Хайдеггер (1991) [3] считал, что именно язык первосущностью, которая не только отражает, но и создает ту реальность, в которой живет человек... Попытки решения проблемы взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры наблюдаются в трудах ученых В. фон Гумбольдта [4], А.А. Потебни (2007) [5], которые понимали язык как духовную силу. Ученый-лингвист Гумбольдт признавал изначальное единство языка, мышления и культуры, тождество языка и национального духа, он ввел понятие внутренней формы языка. Несколько фундаментальных мыслей исследователя В. Гумбольдта были развиты ученым А.А. Потебни, который сформулировал идею о языковой деятельности человека как о творческом познании мира и об изначальной «художественности» этого процесса. Как философ А.А. Потебня смотрит на язык как на отражение и словесное, общепонятное воплощение «духа народа» — понятия, которое он наполняет не абстрактно-идеалистическим содержанием, как это было у В. Гумбольдта, а исторической конкретикой, обусловленной историей данного этноса - носителя этого языка. В языке, равно как и в народном творчестве, он видит следы глубокой древности, сохранившиеся до нашего времени не потому, что их, как экспонаты в музеях, бережно хранили от всякого

соприкосновения с реальной жизнью, а, наоборот, потому, что их активно использовали, они играли свою важную роль в практической жизни этноса и адаптировались ко всем новациям в культуре, социальном устройстве общества, его политической и экономической системах и тому подобное [5].

В XX веке эту проблему исследовали различные школы неогумбольдтианцев, как например, этнолингвисты Э. Сепир [6] и Б. Уорф [7] разработавшие гипотезу лингвистической относительности. В основе гипотезы лежит убеждение, что люди видят мир сквозь призму своего родного языка. Любой язык направляет мышление его носителей по тому руслу, которое определяется мировидением, заключенным в языке. Данная гипотеза получила поддержку и дальнейшую разработку в трудах позднего неогумбольдтианца Л. Вайсгербера (1993) [8], в его концепции языка как «промежуточного мира», стоящего между объективной действительностью и сознанием. Л. Вайсгербер ввел понятие «языковой картины мира», ему принадлежит идея этничности языкового содержания.

Заслуга исследователя Л. Вайсгербера заключается в том, что он ввел в научную терминологическую систему понятие «языковая картина мира». Это понятие определило своеобразие его лингвофилософской концепции наряду с «промежуточным миром» и «энергией» языка.

Способ отражения действительности у ученого-лингвиста Л. Вайсгербера носит идиоэтнический характер и соответствует статичной форме языка. По сути, учёный акцентирует интересубъектную часть мышления индивида: «Нет сомнения в том, что многие укоренившиеся в нас воззрения и способы поведения и отношения оказываются «выученными», то есть общественно обусловленными, как только мы проследим сферу их проявления по всему миру». Современные представления о языковой картине мира выглядят следующим образом. Культура народа вербализуется в языке, именно язык аккумулирует ключевые концепты культуры, транслируя их в знаковом воплощении – словах. Создаваемая языком модель мира есть субъективный образ объективного мира, она несет в себе черты человеческого способа миропостижения, т.е. антропоцентризма, который пронизывает весь язык. Однако в ней есть стабильные элементы, обеспечивающие взаимопонимание людей. Информация, полученная из анализа языковых проявлений, помогает понять человека, его лингвистическую природу, которая варьируется в этноспецифичных языковых картинах мира. Полное описание человека невозможно без учета его лингвистической природы. В значениях языковых единиц представлена «идеальная форма существования предметного мира, его свойств и отношений».

Ученый-лингвист Ю.Д. Апресян [9; 39] считает, что понятие наивной языковой картины мира «...представляет отраженные в естественном языке способы восприятия и концептуализации мира, когда основные концепты языка складываются в единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка...». Языковая картина мира, как отмечает исследователь Г.В. Колшанский [10], базируется на особенностях социального и трудового опыта каждого народа. В конечном счете, эти особенности находят свое выражение в различиях лексической и грамматической номинации явлений и процессов, в сочетаемости тех или иных значений, в их этимологии (выбор первоначального признака при номинации и образовании значения слова и т.д.) в языке «...закрепляется все разнообразие творческой познавательной деятельности человека (социальной и индивидуальной)...», которая заключается именно в том, что «...он в соответствии с необозримым количеством условий, являющихся стимулом в его направленном познании, каждый раз выбирает и закрепляет одно из бесчисленных свойств предметов, явлений и их связей. Именно этот человеческий фактор наглядно просматривается во всех языковых образованиях, как в норме, так и в его отклонениях и индивидуальных стилях...» [10].

Из чего можно заключить, понятие языковая картина мира включает две связанные между собой, но различные идеи:

- 1) картина мира, предлагаемая языком, отличается от «научной»;
- 2) каждый язык рисует свою картину, изображающую действительность несколько иначе, чем это делают другие языки.

Реконструкция языковой картины мира составляет одну из важнейших задач современной лингвистической семантики. Исследование языковой картины мира ведется в двух направлениях, в соответствии с названными двумя составляющими этого понятия. С одной стороны, на основании системного семантического анализа лексики определенного языка производится реконструкция цельной системы представлений, отраженной в данном языке, безотносительно к тому, является она специфичной для данного языка или универсальной, отражающей «наивный» взгляд на мир в противоположность «научному». С другой стороны, исследуются отдельные характерные для данного языка (лингвоспецифичные) концепты, обладающие двумя свойствами: они являются «ключевыми» для данной культуры (в том смысле, что дают «ключ» к ее пониманию) и одновременно соответствующие слова плохо переводятся на другие языки: переводной эквивалент либо вообще отсутствует (как, например, для русских слов тоска, надрыв, авось, удаль, воля, неприкаянный, задушевность, совестно, обидно, неудобно), либо такой эквивалент в принципе имеется, но он не содержит именно тех компонентов значения, которые являются для данного слова специфичными (таковы, например, русские слова душа, судьба, счастье, справедливость, пошлость, разлука, обида, жалость, утро, собираться, добираться, как бы).

Человек воспринимает картину мира не как хаотическое нагромождение фактов и предметов, а как «... упорядоченную совокупность знаний о действительности, сформировавшуюся в общественном (групповом, индивидуальном) сознании...», - утверждает исследователь А. Вежицкая [11]. Восприятие мира в значительной мере обусловлено, с одной стороны, принадлежностью индивида к различным общностям и, с другой стороны, его личными характеристиками: образованием, профессией, возрастом, полом. «Картина мира содержит и этнический компонент, который представлен языковой картиной мира и совокупностью традиций, обычаев, верований, суеверий, то есть тем, что предопределяет этнический стереотип поведения представителей того или иного этноса», - убеждает ученый Л.Н. Гумилев [12; 81].

Второй составляющей этнической картины мира, играющей важную роль в восприятии действительности, являются, как было уже сказано, традиции, обычаи, верования, суеверия этносов. Например, там, где мы видим одно число, англичане (и некоторые другие народы) видят другое. Речь идет об этажах. Если англичанин говорит, что он живет на третьем этаже (*on the third floor*), то для нас это означает, что он живет на четвертом этаже, то есть в таких случаях первый этаж не учитывается, считается как бы нулевым.

Слово душа, привлечшее в свое время внимание одного из выдающихся лингвистов В. фон Гумбольдта [4: 181], при переводе на другие языки интерпретируется весьма разнообразно. Из 34 русских фразеологизмов со словом душа, приводимых российским ученым-лингвистом С. Г. Тер-Минасовой, [13: 29] лишь 4 переведены с использованием слова *soul* (в основном в значении человек – *not a soul*); чаще используется *heart* «сердце» (15 раз): *всей душой* – *with all one's heart*, *работать с душой* – *to put one's heart to one's work*; встречается также слово *conscience* «совесть»: *кривить душой* – *to act against one's conscience*» [13: 162-170]. В русской языковой картине мира слово и концепт душа – внутренний психический мир человека – занимают особое место; отсюда тяга к самоанализу, погружение в сферу внутренних переживаний, «копание в себе», так прекрасно описанные русскими писателями. Различия в отображении языковой картины мира имманентно заложены в лексической системе языка. При этом различные участки этой картины «разработаны» в разных языках неодинаково, что в одних случаях объясняется условиями жизни, климатом. Как считает ученый-лингвист Л.Н. Гумилев этнос – это «явление географическое, всегда связанное с вмещающим ландшафтом, который кормит адаптированный этнос» [12: 29]. Этим объясняется наличие в языке эскимосов обширной группы слов, обозначающих различное состояние льда, а в арабском языке – номинаций многочисленных разновидностей верблюда. Понятие «уют» в англоязычной культуре ассоциируется с понятием тепла в доме: *cosy* – *comfortable and warm*; *snug* – *cosy and tight*. Уют и тепло связываются общим оценочным знаком только в тех культурах, где людям часто бывает холодно. В других случаях «разработанность» отдельных участков лексики обусловлена этнокультурными особенностями народа. Так, лингвист А. Вежицкая считает, что в русской лексике широко – гораздо шире, чем в английской – представлены такие сферы, как эмоциональность, иррациональность, любовь к морали, отражающие наиболее яркие черты русского национального характера [14: 33–34]. По мнению ученого П. Л. Коробки, в русской фразеологии шире представлены концепты гостеприимство, корпоративность, а в английской – эгоизм [15: 16–17]. Подобные «разработанные» или «акцентированные» (с точки зрения другого языка) участки концептуальной сферы будем называть, вслед за исследователем Е.В. Падучевой, семантическими доминантами» [16: 163–165]. Семантические доминанты могут создаваться не только лексическими единицами, но и грамматическими средствами. Так, исследователь А. Вежицкая выделяет концепт неагентивность, создаваемый построениями с субъектом в дательном падеже типа *мне не спится, мне хочется, мне молено, мне нельзя, мне нужно* и др. [11: 33–34]. Исследователи Г.А. Волохина и З.Д. Попова на материале русского простого предложения выделяют концепты бытие объекта, бытие признака объекта, инобытие объекта, небытие объекта как мыслительные образы, стоящие за синтаксическими конструкциями различного типа и – наряду с лексическими единицами – формирующими семантическое пространство русского языка [17: 194–196]. Тезис В. фон Гумбольдта «язык есть выражение духа народа» в той или иной форме развивается во всех культурологически ориентированных лингвистических теориях [4: 372].

Что касается отражения картины мира в языке, то введения понятия «картины мира» в антропологическую лингвистику позволяет различать два вида влияния человека на язык – влияние психофизиологических и другого рода особенностей человека на конститутивные свойства языка и влияние на язык различных картин мира – религиозно-мифологической, философской, научной, художественной.

Как уже было отмечено выше, восприятие окружающего мира отчасти зависит от этнокультурных особенностей носителей конкретного языка. Поэтому с точки зрения этнологии, лингвокультурологии и других смежных областей наиболее интересным является установление причин расхождений в языковых картинах мира, а эти расхождения действительно существуют. Решение такого вопроса – это выход за пределы лингвистики и углубление в тайны познания мира другими народами. Существует огромное множество причин таких расхождений, но только несколько из них представляются видимыми, а поэтому – основными. Можно выделить три главнейших фактора или причины языковых различий: природа, культура, познание. Рассмотрим эти факторы. Первый фактор – природа. Природа – это, прежде всего внешние условия жизни людей, которые по-разному отражены в языках. Человек даёт названия тем животным, местностям, расте-

ниям, которые ему известны, тому состоянию природы, которое он ощущает. Природные условия диктуют языковому сознанию человека особенности восприятия, даже таких явлений, каким является восприятие цвета. Обозначение разновидностей цвета часто мотивируется семантическими признаками зрительного восприятия предметов окружающей природы. С тем или иным цветом ассоциируется конкретный природный объект. В разных языковых культурах закреплены собственные ассоциации, связанные с цветовыми обозначениями, которые и совпадают в чём-то, но и в чём-то отличаются друг от друга [9; 351]. Второй фактор - культура. По-мнению исследователя В.Н. Манакина: «Культура - это то, что человек не получил от мира природы, а привнёс, сделал, создал сам».

Как видим, существует много интерпретаций понятия «языковая картина мира». Это обусловлено существующими расхождениями в картинах мира разных языков, так как восприятие окружающего мира зависит от культурно-национальных особенностей носителей конкретного языка. Каждая из картин мира задаёт своё видение языка, поэтому очень важно различать понятия «научной (концептуальной) картины мира» и «языковой (наивной) картины мира».

Использованная литература:

1. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества Электронный ресурс. Режим доступа: www.lecton.perm.ru/library.shtml. Проверено 12.06.2008.
2. Гадамер, Г.Г. История понятий как философия // Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С. 26–43.
3. Хайдеггер, М. Язык/ Текст. /М. Хайдеггер. СПб.: Эйдос, 1991. - 20 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. – 245 с.
5. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. М.: Лабиринт, 2007. -241 с.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; под ред. А.Е. Кибрика. 2-е изд. - М.: Прогресс, 2002. — 654 с.
7. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 174.
8. Вайсгербер Л. Язык и философия// Вопросы языкознания, 1993. №2
9. Апресян Ю.Д. (ред.). Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. - М.: Языки русской культуры, 1997.
10. Колишанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М.: Наука, 1990.
11. Вежбицкая, А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики Текст. / А. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996. – с.416
12. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. М., 2000. – 203 с.
13. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово/ Slovo, 2000.
14. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Перевод с англ. /Отв. ред. М.А. Кронгауз. Вступ. ст. Е.В. Падучевой/. М.: Русские словари, 1996. - 416 с.
15. Коробка П.Л. Идиоматическая фразеология как лингводидактическая проблема. Дисс.. кандидата фил. наук. М., 1998
16. Падучева Е. В. Неопределенность как семантическая доминанта русской языковой картины мира // *Determinatezza e indeterminatezza nelle lingue slave*. Unipress, 1966. С. 163—165.
17. Волохина Г. А., Попова З. Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж, 1999. С. 3—5, 194—196.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Эргашева Надра Дадажановна

Кафедра Английский язык

Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави,

г.Туркестан, Казахстан

Резюме: В этой статье рассматривается формирование и развитие лингвокультурологического полиязычного общения студентов в Казахстане и связанных с развитием образовательных, политических, экономических, культурных взаимоотношений, выходящих за рамки государства.

Исследования лингвокультурологического полиязычного общения студентов имеет свое отражение в систематизации информации, отобранной в процессе исследования. Полученные итоги вносят вклад в разработку подходов к реализации лингвокультурологического аспекта в полиязычном общении, раскрывают особенности лингвокультурологического полиязычного общения в казахской, русской и английской лингвокультурах, отражают основные вклады и достижения ученых в развитие лингвокультурологического подхода в общении.

Ключевые слова: лингвокультурология, общение, фразеологизм, исследования, межкультурные связи.

Түйін: Бұл мақалада Қазақстандағы көптілді студенттердің қос тілділік мәдениеті мен көптілдік мәдениетін қалыптастыру, сонымен қатар оның дамуымен байланысты білім беру, саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынас шеңберіндегі даму барысы қарастырылады.

Қос тілділік мәдениеті мен көптілділік мәдениетін зерттеу барысында көптілді студенттердің қарым-қатынасын ақпаратты жүйелендіру кезінде көрініс табады. Алынған қорытындылар көптілділік мәдениетінің аспектісінде көптілділік қарым-қатынастың ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Ғалымдар көптілділік мәдениетінің салымдарын, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі қарым-қатынастың жетістіктерін айқындап көрсетеді.

Кілт сөздер: көптілдік мәдениеті, байланыс, фразеология, зерттеу, мәдениетаралық байланыстар.

Summary: This article examines the formation and development of linguistic and cultural linguistic communication in Kazakhstan and associated with the development of educational, political, economic, cultural relations that go beyond the state.

Studies of linguocultural, multilingual communication of students are reflected in the systematization of information selected in the process of research. The results obtained contribute to the development of approaches to the implementation of the linguistic and cultural aspects in the multilingual communication. The data also demonstrate the revealing characteristics of linguocultural polygonal communication in Kazakh, Russian and English linguocultures, and reflect the main contributions and achievements of scientists' in the development of the linguistic and cultural approach in communication.

Key words: linguocultural, communication, phraseology, research, intercultural ties.

Исследования особенностей лингвокультурологического полиязычного общения в Казахстане становятся одним из приоритетных вопросов в сфере языкознания как следствие развития культурных, социальных, политических, экономических и образовательных связей между странами. Однако, усиление этих связей также может стать причиной столкновения родной культуры с иностранными. Этот конфликт связан с проблемой понимания и уважения ценностей иностранной культуры, разным стилем жизни представителей разных культур и стереотипами.

Сегодня, в современных условиях развития общества, перед каждым преподавателем иностранного языка стоит основная задача, заключающаяся в использовании всего уникального опыта и знаний о культурных традициях народности, общечеловеческих ценностях и мировой культуре. Это создание благоприятной коммуникативной среды, способствующей формированию не только коммуникативной личности, но и обеспечению условий для исследования особенностей лингвокультурологического полиязычного общения.

Полиязычное общение студентов может быть реализовано как в форме урока, так и в форме внеурочной деятельности. Эффективная организация полиязычного общения студентов в контексте лингвокультурологии и межкультурного контекста зависит от использования следующих форм и видов деятельности: проведение парной или групповой работы, работы с различными информационными источниками (книги, журналы, интернет-ресурсы, телевидение, музыка и др.), кейс-интервью, театральные постановки, дебаты, конкурсы и т.д.

Как следствие, реализуются три цели: практическая (обучение общению); образовательная (расширение мировоззрения учащихся, повышения уровня образования) и воспитательная (готовность учащихся налаживать межкультурные связи, представлять духовные ценности своего народа и уметь принимать особенности культуры представителей других наций). Для полиязычного общества необходимо понимание различных ситуаций общения и внимательное использование слов, речевых клише, с учетом того, что люди разных национальных культур, живущих на одной территории, по-разному воспринимают слова, поведение, жесты, характерные для каждой народности. Поэтому, для сохранения мирного сосуществования и дружбы, необходимо развивать толерантное и дружеское отношение друг к другу, веру в себя и друг друга.

С целью создания условий для осуществления лингвокультурологического полиязычного общения студентов необходимо внедрение современных методов и средств обучения.

В этом случае мы можем обратиться к уже известным методам изучения особенностей лингвокультурологического полиязычного общения.

Самым популярным источником, демонстрирующим особенности менталитета, национальной культуры носителей языка, выступают фразеологизмы, поскольку образы, которые они вызывают, тесно связаны с фоновыми культурными знаниями народа, например, сесть в калошу, работать засучив рукава, куры не клюют и др. Особую роль играет изучение пословиц и поговорок, за которыми, как отмечал В.И. Даль, нет сомнения, нужно обращаться к народу [1]. Также проводятся исследования, имеющие цель выявить лингвокультурологическую специфику определенных концептов; такие работы основываются, как правило, на текстах художественной литературы.

Вместе с тем исследования взаимодействия языка и культуры только на основании слов или словосочетаний и текстов вряд ли помогут представить адекватное представление о лингвокультурологии, поэтому обращение к методам неформального обучения может стать продуктивным направлением для развития лингвокультурологических исследований.

В данной главе мы рассматриваем методы неформального обучения, которые помогут не только создать условия для реализации лингвокультурологического полиязычного общения, но и выявить его особенности.

Неформальное обучение сегодня представляется одной из самых популярных форм обучения. Оригинальный подход к организации образовательной деятельности ориентирован на изменения в социокультурной среде, положительное влияние на самообразование, саморазвитие и самовоспитание.

Ключевым моментом в организации и реализации методов неформального обучения в поликультурном пространстве является создание условий для лингвокультурологического полиязычного общения [2].

Такое обучение не требует какого-либо определенного места и формата организации. Основная цель данного обучения обыкновенное социокультурное взаимодействие. В таком взаимодействии участники обмениваются знаниями, установками, опытом, разными культурными нормами и формами поведения.

Вопросы исследования особенностей и возможностей методов неформального обучения широко представлены в педагогике. Особое внимание уделяется теоретическим вопросам неформального обучения, принципам формирования системы неформального обучения. Активно изучается имеющийся опыт непрерывного неформального образования. (О.В. Ройтблат, Р. Даве, Ж. Гайлос, А. Малинаускас, Д. Петкаускас, Л. Рагаускас, Balasanyan G. и др.) [3-4].

В первую очередь, не обходимо отметить, что неформальное обучение в плане организации является наиболее гибким, современным по форме и разнообразным по тематике. Неформальное обучение сегодня выступает в роли значимого средства воспитания поликультурной и полиязычной личности.

Большинство людей во всем мире учились в школе. Это формальное школьное образование, основанное на «вертикальном» отношении между учеником и учителем: носителем знаний (учителем) и получателем (учащимся). Обычно учитель передает знание студенту в форме курса и согласно учебной программе. В конце обучения письменная, проверочная работа или устный экзамен, подтверждающий знания, полученные учащимся согласно официальным критериям. Эти сертификаты и дипломы служат ключом, которые открывают двери на биржах труда и в обществе. Академические дипломы чаще всего ориентированы на наличие теоретических знаний. Тем не менее, не стоя на месте, с годами высокоинтеллектуальное общество требует все больше новых критериев в образовании. Более чем когда либо, в наше время каждому необходимо учиться и строить компетенции на протяжении всей своей жизни. Уже сейчас, а тем более, завтра не стоит думать только о формальном образовании. Необходимо расширять наше понимание об образовании, делать реальностью пожизненное обучение. Люди постоянно ищут альтернативные способы образования, системы, которые смогли бы доказать свою эффективность и целесообразность, которые смогли бы удовлетворить человеческое любопытство. Одной из таких систем является неформальное обучение. Определение неформальному обучению, иногда его называют «открытым», было впервые дано Кляйсом в 1973 году [5]. Это целевое и систематическое образовательное учреждение (обычно не имеющее никакого отношения к традиционному школьному образованию), в котором содержание адаптировано к уникальным потребностям (ситуациям) учащихся, нацеленное на максимизацию обучения и уменьшение других элементов, которыми часто занимаются формальные школьные учителя [5]. Диез Хохляйтнер дал более широкое значение термину неформального обучения – как охват всех обучающих процессов на протяжении всей жизни, которые дадут доступ к знаниям и основным или продвинутым навыкам, независимо от того, будет ли такой процесс наделяться законным статусом, или нет, ведет ли он к получению научной степени, или нет. Однако самое детальное значение было предложено ЮНЕСКО [6], которое относится как к аудитории, так и к образовательным объектам и дает следующее определение как любых организованных и поддерживаемых образовательную деятельность учреждений, которые точно не соответствуют определению формального обучения. Неформальное обучение может иметь место как внутри образовательного института, так и за его стенами и обслуживать людей разного возраста. Независимо от ситуации в стране, оно может затрагивать образовательные программы, чтобы влиять на грамотность взрослых, начальное образование для детей дошкольного возраста, навыки самостоятельности, трудовые навыки, и в целом на культуру. Для неформальных образовательных программ нет необходимости придерживаться системы «лестницы», оно может иметь различную продолжительность, они могут выдавать сертификат о полученных достижениях. Для нашего дальнейшего обращения к термину мы будем использовать как «неформальное образование» подтвержденное идеологией того, что обучение обычно рассматривается как процесс приобретения навыков в определенных областях, в то время как мы имеем дело здесь с образовательной методологией. Неформальное обучение можно резюми-

ровать как «обучение в процессе работы». Методология обучения лежит во взаимодействии между учащимся и конкретными ситуациями, в которые он попадает. Обычно тут не бывает учителей или лекторов, которые дают знания, вместо этого учащиеся и помощники получают знания и навыки вместе, в горизонтальном отношении друг к другу [7-8]. Преподаватель или помощник может принимать участие в процессе обучения более или менее активно, в пользу учащегося. Учащиеся находятся в центре их собственного процесса обучения и тренера, а помощники лишь поддерживают их.

Таблица 1 подводит итог ключевых аргументов неформального образования и представляет неотъемлемые ценности, методологические особенности, которых стоит придерживаться в образовательном процессе в таком неодинаковом мире глобализации.

Таблица 1 - Практическая ценность неформального образования и общая структурная классификация

Структурные особенности	Методологические особенности	Ценности	Ключевые компетенции неформального образования практиканта
<ul style="list-style-type: none"> - имеет место вне структурах традиционной образовательной системы и отличается способом организации и типом обучения ему; - целевое и добровольное; - цели: передавать и практиковать ценности и навыки 	<ul style="list-style-type: none"> - сбалансированное сосуществование и взаимодействие между когнитивным, эмоциональным и практическим размерами изучения; - действенное и личностно-ориентированное; 	<p><i>Ценности связанные с личностным развитием:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - творчество, - открытость. <p><i>ценности связанные с социальным развитием: коммуникативная способность,</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - ответственность - участие. 	<ul style="list-style-type: none"> - использование совместного подхода; - использование разнообразий как положительный инструмент обучения; - знание о жизни молодых людей и их деятельности.

Продолжение таблицы 1.

<ul style="list-style-type: none"> демократической жизни; - зависит от нужд участников и иллюстрирует их интересы; - восходящий подход 	<ul style="list-style-type: none"> - близость к реальным жизненным отношениям, экспериментальное и практически ориентированное на использование межкультурных изменений и столкновений как процесс обучения 	<p><i>Этические ценности:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - терпимость, - межкультурное обучение и понимание. 	
---	--	--	--

Список использованной литературы

1. Даль В.И. Пословицы русского народа. Сборник. – М., 1957. 891 с.
2. Якушина М.С. Способы и формы организации неформального образования для разновозрастных сообществ // Человек и образование. – 2014. - №1 (38). – С. 20-24.
3. Dave R.H. Foundations of lifelong education: Some methodological aspects. – In: Foundations of lifelong education - Hambourg, 1973.
4. Balasanyan G. Intercultural learning and non-formal education: Graduation Paper for Master's Degree. Gyumri. 2011. – 83 с.
5. Kleis, J. L. ((1973)). Toward a contextual definition of non-formal education. Non-formal education discussion papers , pp. 3-6.
6. UNESCO. (2006). Guidebook for Planning Education in Emergency and Reconstruction. UNESCO.
7. Ph.D. Nurzhanova A., Ph.D. Burbekova S., Ph.D. assos. Prof. Mulhamady K. The development of Turkish students' linguacultural competence in learning Kazakh // Procedia. Social and Behavioral Sciences. – 2014. - №112. – С. 532-537
8. Купнис М. Тренируем умение влиять на людей в любом режиме общения. 59 лучших игр и упражнений для развития управления коммуникациями/ Михаил Купнис. – М.: АСТ; Владимир: ВКТ, 2011. – 192 с.: ил.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Абилкасимова Гульзам

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Ахметжанова Гульдарай Адильхановна

өнертану ғылымының магистрі, оқытушы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Түйін: Мақалада болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық аспектілері анықталады. Құзыреттілік ұғымына талдау жүргізіліп оның жаңашыл идеяларын, жаңашыл әдіс-тәсілдерін оқу-тәрбие процесіне өз кәсіби тәжірибесіне, жоғары білім беру мектеп жағдайына, болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының білім дәрежесінде байланысты әрекеті негізінде ұсынылған. Авторлар зерттеу нәтижесінде берілген анықтамаларға сүйене отырып, кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды аса қажетті сапа дамыту мәселесін шешеді деп көрсеткен.

Резюме: В статье определены теоретические аспекты формирования профессиональной компетентности будущих педагогов. Анализ показывает, что компетентность это инновационный подход к учебному процессу в отношении его профессиональной практики, состояния высшего образования, отношений будущих педагогов профессионального обучения. Авторы показали, что основываясь на результатах исследования можно решить проблему развития самого важного качества, это профессиональной компетентности.

Summary: The article defines the theoretical aspects of the formation of the professional competence of future teachers. The analysis shows that competence is an innovative approach to the educational process in relation to its professional practice, the state of higher education, the relationship of future teachers of vocational training. The authors showed that based on the results of the research it is possible to solve the problem of developing the most important quality, this is professional competence.

Болашақ педагогтардың кәсіби мәдениетінің мәнді бөлігі, оның кәсіптік қызметті жүзеге асыруға қабілеттілігі және даярлығының бейнесі болып табылатын кәсіби құзыреттіліктің негізі жоғары оқу орнында қаланады. Педагогтың инновациялық іс-әрекетті жүзеге асыру құзыреттілігі, жалпы кәсіби құзыреттілік сияқты, оның бүкіл кәсіптік өмірі барысында қалыптасып, дамиды. Жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың инновациялық технологияларды жүзеге асыруға кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі, кең мағынасында, отандық экономиканың, өндірістің инновациялық дамуымен байланысты жаратылыстану пәндерін оқытудың жаңа міндеттерінен туындайды.

Осыған орай, қазіргі кездегі жоғары білім беру алдында студенттер мен оқытушылардың жұмыстарының түрлері мен әдістерін жүзеге асыру мәселесі тұр. Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда.

Сол себепті бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары алдына әлеуметтік-экономикалық, экономикалық және ұйымдастыру-басқарушылық, кәсіби құзыретті, сауатты мамандарды даярлау міндеті қойылып отыр. Педагог мамандардың кәсіби іс-әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мұның өзі оларды жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен әдістемесін игерген кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейін игерген маман ретінде даярлау мәселесін тудырады.

Қазіргі кез маманының біліктілік деңгейінің өзекті көрсеткіші кәсіби құзыреттілік болып табылады. Білім беруді акпараттандыру жағдайында болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда жаңа құрылымы туындап отыр бұл жоғары оқу орнында қалыптасатын акпараттық-технологиялық құзыреттілік.

Осы тұрғыда «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарының анықтамаларына тоқталсақ.

«Құзырлық» сөзі «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне баса назар аударамыз. Бұл туралы қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «құзыр (компетенция) – жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» деп берілген. Ал Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында, «құзырет (компетенция)» – нақты органның не лауазымды тұлғаның заң жүзінде белгіленген өкілеттіліктерінің, құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы деп көрсетілген. Латын тілінен аударғанда «құзырлық – өз ісін жетік білу, танымы мол, тәжірибелі» деген мағынаны білдіреді. Белгілі бір саладағы құзырлықты меңгерген тұлға өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған қандай да бір негізі бар ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды есептеуге болады. Енді осы ұғымдардың мәнін тереңірек талдайтын болсақ, онда «құзыр» – тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білімі, біліктілігі, дағдысы мен іс-әрекеттері тәсілінің өзара байланысқан сапаларының жиынтығы, ал «құзырлық» – адамның іс-әрекеті саласына сай құзырлықтарды меңгеруі [1].

Бұл екі ұғымды керек болған жағдайда бөліп қарастырады. Мысалы, құзырлық студенттер дайындығына алдын-ала қойылатын талаптарды, ал құзыреттілік олардың қалыптасқан тұлғалық сапасын және белгілі бір саладағы іс-әрекетке қатысты жинақталған тәжірибесін айтады.

Қазақ тілінде «құзыр» ұғымының мән-мағынасын анықтауға бағытталған мәселелер ғылыми-әдістемелік басылымдарда, білім саясатын анықтайтын құжаттарда және әлеуметтік, философиялық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерде жиі қолданылатынына көзіміз жетті. Бұл осы ұғымның жалпы білім берудегі жүйелілік-практикалық қызметімен байланысты. Дәстүрлі оқыту әдістемесінде «құзырлық» жаңа ұғым емес. Мәселен, лингвистикалық құзырлықты орыс тілін оқыту әдістемесінің мамандары бұрыннан қолданып келгені мәлім. Ал филология мен информатикада «коммуникативтік құзырлық» жиі қолданылады [2].

Латын тіліндегі «competens» сөзін ғалым К.Құдайбергенова былайша түсіндіреді: «Құзырлық ұғымы - соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлықты білімін, біліктілігін, дағдысын, тұлға мінез-құлқын, ең бастысы, тұлға мүмкіндігін бағалаудың критерийі мақсатында қарастыру құзырлық маңызын толық аша алады. Олай болса, құзырлық, нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесінің сапалық критерийі ретінде әлеуметтік және өмірлік көзқарастарды есепке алуы қажет» [3]. Жоғарыда берілген анықтамалардың негізінде «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарын былайша түсіндіруге болады: құзырет нақты өмірлік жағдайда тиімді қызмет ету үшін тұлғаның өз білімін, біліктілігі мен дағдыларын жұмылдыруға дайындығы болса, ал құзыреттілік тұлғаның өзіне қатысты құзыреттіліктерді меңгеруі, иеленуі, яғни біліктілік пен қызметтілікке деген оның жеке қарым-қатынасы. Білімнің нәтижеге айналуы - оқытудың

«Құзыреттілік» түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті. «Кәсіби құзыреттілік, жете білушілік» ұғымын енгізудің қажеттілігі оның мазмұнының кеңдігімен, интегративтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» және т.б. түсініктерді біріктіреді [4].

Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық қырларын Ш.Х.Құрманалина [5] (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т.Кенжебеков [6] (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Әбілқасымова (болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру), Г.Ж.Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі) [7] және т.б. ғалымдар зерттеген.

Томас Дюран [8] жаңа қоғам адамының құзыреттілік деңгейлері ретінде мыналарды қарастырады: кабілет, ақпарат, білім, дағды, ноу-хау, құзыреттілік, тәжірибе (даналық). Бұл деңгейлер өз кезегінде құзыреттілікті қалыптастырудың кезеңдерін моделдейді (кесте 1).

Кесте 1. Дюран Т. анықтаған құзыреттілік деңгейлері

№	Деңгейі	Интерпретация (түсіндіруі)
1	Қабілет	Сыртқы ақпаратты мен оңай түсінемін
2	Ақпарат	Мен білемін, үйрендім, меңгердім, анықтадым
3	Білім	Мен ақпаратқа құрылымдық талдау жасадым. Мен оны басқа біреуге түсіндіре аламын
4	Дағды	Мен оны істей аламын
5	Ноу -хау	Мен оны қалай істеу керектігін білемін және оны басқаға қалай істеу керектігін көрсете аламын
6	Құзыреттілік	Мен басқаларға қарағанда не істеу керек және қалай оны істеу керектігін жақсы түсіндіруге қабілеттімін
7	Тәжірибе	Мен оны қалай істеймін, не істеу керек, не үшін істеу керек, оны қалай істеу керек екенін түсіндіре алатын сарапшымын

«Құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын педагогикалық үрдіске енгізу бағытында ғалымдар зерттеу жұмыстарын арнап, әдіснамалық мәнін ашып, өздерінің әртүрлі түсініктемелерімен сипаттауда. Аталған ұғымдардың табиғи мәніне жетуге байланысты Д.И.Ушаковтың редакциясымен жарық көрген түсіндірме сөздіктің авторлары «құзыреттілік» және «құзырет» сөздерінің арасындағы айырмашылықтарды дәлелдеуге тырысқан. «Құзыреттілік» бұл хабардар болушылық, абыройлық; «құзырет» - жеке тұлғаның кәсіби қасиеті және қызметтік сипаттардың нақты жиынтығы деген, К.В.Шапошников: «Кәсіби құзыреттілік категориясын: қоршаған ортамен өзара әрекет етуінде адамның кәсіби іс-әрекетін жобалау және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттері, білімі, іскерлігі және тәжірибесінің біріккен жиынтығы», - десе, И.Н.Алмазова құзырет бұл адамның іс-әрекеті саласындағы білімі мен іскерлігі, ал құзыреттілік - маман құзырлық қасиеттерін сапалы қолдана алуы тұрғысында пайымдайды [9].

Г.Ж.Ниязова зерттеу жұмысында «құзыреттілік» ұғымына «студенттің мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы» - деп қарастырған [10].

Қоғам дамуының динамикасы адамның кәсіби қызметі, мансабы үздіксіз білім алуды, өзінің кәсіби біліктілігін, құзыреттілігін арттырып отыруды талап ететіндігі бүгінгі күні белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, жоғары білім жүйесін халықаралық деңгейде интеграциялау - құнды шешім болып табылады.

Осыған байланысты, кәсіби білім берудегі құзыреттілік түйіні нәтижелерге жетуді көздейді. Мұны инновациялық технология арқылы болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кісіби құзыреттілігін қалыптастыруды аса қажетті сапасын дамыту мәселесін шешеді деп есептейміз.

Сонымен, білім беруге құзыреттілік тұрғыдан қараудың мазмұндық және іс-әрекеттік құрамдары жаңа, біртұтас білім беру нәтижесіне жетуді мақсат етеді. Соған байланысты, оқу үдерісі әрбір адамның мәдениеттілігін қамтамасыз етуі тиіс. Ал болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының жоғары оқу орындарындағы дұрыс ұйымдастырылған білім беруді басқару жүйесі, яғни оған құзыреттілік тұрғыдан қарау адамдарға сол мүмкіндікті беруге ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Философиялық сөздік. Қазақ энциклопедиясы. / Бас редакциясы. Алматы, -1993. - 356 б.*
2. *Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқ. - А.Қ.Құсайынов. - Алматы: Мектеп, 2002. - 256 б.*
3. *Құдайбергенова К. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30-32 б.*
4. *Сенкибаева А.Т. Мұғалімнің кәсіби құзырлылығын дамыту. // Білім берудегі менеджмент. №4, 2009.*
5. *Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж.. Педагогика. - Алматы. 2007.*
6. *Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Астана, 2001. - 275 б.*
7. *Әбілқасымова Г. Болашақ кәсіби оқыту педагогының инновациялық- технологиялық даярлығын жетілдіру: автореф.... пед ғыл. канд.: 31.05.2008. - Караганды, ҚарМУ баспасы, 2008. - 27 б.*
8. *Durand T. Strategizing innovation: competence analysis in assessing strategic change. In A. Heene & R. Sanchez (eds) Competence-Based Strategic Management. -Chichester: Wiley, 1997.*
9. *http://martebe.kz*
10. *Ниязова Г.Ж. Ақпараттық - коммуникациялық технологияларды пайдалану - кәсіптік білім мамандығы студенттерінің кәсіби құзырлылығын қалыптастырудың маңызды элементі: дис.... пед. ғыл. канд. - Алматы, 2008. - 121 б.*

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ – БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ

Абдуллина Гулжан Темиржановна

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
PhD, доцент м.а.

Юлдашева Кумри Фахритдинқызы

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
2 курс магистранты

Түйін. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы - оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, өзіндік даму мен іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Кілт сөздер: технология, білім, тәрбиеші, инновация.

Резюме. Основные требования информационного общества - дать учащимся основы информационных знаний, развивать их логико-умственные способности, использовать полученные знания как инструмент саморазвития и использовать полученные навыки к адаптации в информационном обществе.

Ключевые слова: технология, знание, воспитатель, инновация.

Summary. The main requirements of information society - to give to pupils of a basis of information knowledge, to develop their logiko-mental capacities, to use the gained knowledge as the instrument of self-development and to use the received skills to adaptation in information society.

Keywords: technology, knowledge, tutor, innovation.

Елбасының «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты жолдауында «Біз бүкіл елімізде білім беруде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы қызмет көрсетуге қол жеткізуіміз керек» деген болса, бүгінгі күні білім беру жүйесі жаңа педагогикалық технологияны жаңғырту және ақпараттық құралдарды кеңінен қолдануды қажет етеді десе, реформаланудың бүгінгі күні білім беру саласының басты мақсаттарының бірі - инновациялық технологияларға қабілеттерін арттыруын, сапалы ойдың дамуына мүмкіндік жасау жолдары болып отыр.

Қазіргі таңда мектепке дейінгі орындарда инновациялық технологияны ендіруге көптеп күш жұмсалуда. Сол себепті мектепке дейінгі ұйымдарда педагогтардың негізгі міндеті: әдіс - тәсілдерді дұрыс таңдау, жаңаша педагогикалық технологияларды дұрыс қолдана білу, жеке тұлғаның дұрыс дамып қалыптасуы үшін ыңғайлы жағдай жасау. Мектепке дейінгі білім беру орындарында, педагогикалық технологиялар мектепке дейінгі білім беру стандартын жүзеге асыруға бағытталған.

«Технология» сөзі – гректің «шеберлік, өнер» және «заң, ғылым» сөздерінен шыққан – бұл шеберлік туралы ғылым.

Инновациялық технология – алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқудың әдіс-құрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы болып табылады. Инновациялық технологияда мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы десек, ал аталған озық әдістемені қажетінше педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу педагогтың педагогикалық шеберлігіне байланысты. Мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық технологиялар аз емес және олар оң нәтижелерге жеткізуде.

XXI ғасыр - бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениеттің дамуы, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын кезең. Білім беру үрдісін ақпараттандыру - жаңа инновациялық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Қазіргі уақыт талабына сәйкес, орыс ғалымы Л.В.Занков «Жаңа технологиялық әдіс – тәсілдерді пайдалану - білім сапасын арттырудың –бір жолы» деп атап көрсеткендей, жаңа заман ағымына сәйкес әлемдік ақпаратқа ілесу, жаңаша әдіс тәсілдерді меңгеріп, пайдалана білу әрбір оқытушыдан үлкен ізденісті, өз білімін жетілдіріп алуды қажет етіп отыр.

Сондықтан, ақпараттық қоғамның негізгі талабы - балаларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Білім беру жүйесіндегі жаңа инновациялық технологиялар – бұл оқыту процесінің тиімділігін арттыруға әсерін тигізетін, оқыту пәнінің мазмұнын терең ұғынуға ықпал ететін құралдармен әдістердің жиынтығы. Оқу процесіне жаңа инновациялық технологияны енгізу бұл оқу процесінің пәрменділігін арттыруға, сабақ қарқынын жеделдетуге, оқу барысының барлық кезеңдерінде әрбір үйренушінің оқу-танымдық әрекетіне үздіксіз бақылау жасауға септігін тигізеді.

Инновациялық технологиялар тәрбиешіге әртүрлі әдістемелік бірлестіктерде кеңірек пікір алмасуға мүмкіндік береді, қағазбен жұмыстың мөлшері азаяды, өйткені жазба хабарламалардың бәрі құрылып, элек-

тронды түрде сақтаулы болады, көрнекі – дидактикалық құралдарды дайындауға да көп уақыт кетпейді. Инновациялық технологиялардың көмегімен өзіндік кәсіби дамуға қолайлы жағдай туады: электронды оқулықтар, мақалаларды қолданып, Интернет желісінде электронды пошта арқылы әріптестермен пікір алмасулар жүргізуге болады. Жаңа инновациялық технологиялардың көмегімен тәрбиеленушілердің ата – аналарымен хабарласып, қарым – қатынас жасау тиімді екендігі шындық.

Инновациялық технологиялар бұл:

- дамытушы заттық кеңістік ортасын қайта құру;

- балаларды дамыту үшін жаңа құралдар жасау;

- жаңа көрнекіліктер қолдану;

- баспада әртүрлі жағдайларға байланысты болмайтын кейбір қосымша ақпараттарды алу;

- әртүрлі анимациялар мен бейнефильмдер;

- Интернет желісінің іздеу жүйелері педагогтердің даму мен оқыту бойынша туатын барлық сұрақтарына қажетті материалдың барлығын, сондай – ақ кез - келген фотосуреттер мен иллюстрацияларды ұсынады.

Жаңа инновациялық технологияларды қолдану:

- педагог балалармен өткізілетін ұйымдастырылған іс – әрекеттерге көрнекіліктер таңдап алады;

- қосымша танымдық материалдарды таңдап алады;

- тәжірибе алмасып, басқа педагогтармен танысады;

- топтың құжаттарын, есеп берулерді көркемдейді;

- Power Point бағдарламасы бойынша презентациялар әзірлейді.

XXI ғасырда ақпараттандырылған қоғам қажеттілігінен қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр: компьютермен техниканы, интернет, компьютерлік желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, интерактивтік құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру.

Бүгінгі күні инновациялық технологиялар:

- ақпараттарды экранда ойын түрінде көрсетеді, бұл балалардың жоғары қызығушылығын туғызады, өйткені ол мектепке дейінгі жастағылардың негізгі қызметі – ойынға жауап береді.

- мектепке дейінгі жастағы балалардың ойлау қабілетіне сәйкес материалды көрнекті, түсінікті етіп қолжетімді түрде ұсынады;

- материалды көп мөлшерде жүктемей, қозғалысымен, дауысымен және мультипликациясымен балалардың назарын өзіне аударады;

- мектепке дейінгі жастағы балалардың зерттеушілік қабілеттерін, танымдық белсенділіктерін, дағдылары мен таланттарын дамытуға мүмкіндік береді;

- балаларды есептің шешімін тапқанда, қиындықтарды жеңген кезде марапаттап отырады.

Қазіргі кезең ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Бүгінгі таңда оқу орнында компьютер, интерактивті құралдардың көмегімен оқыту нәтижелерін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешу, ең басты орын алады.

Мектепке дейінгі білім беруде ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолдану педагогтың шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтуге жол ашып, мектепке дейінгі жастағы балалардың психикалық дамуының әртүрлі жақтарының дамуына оң әсерін тигізеді. Оқу іс – әрекетінің жоғарғы динамикасы балалардың материалды тиімді меңгеруіне, есте сақтауларын, қиялдауын және шығармашылығының дамуына септігін тигізеді. Слайд – шоулар мен бейнефильмдер қоршаған ортадан бақылауларды: гүлдің өсуі, планеталардың Күнді айналуы, толқынның қозғалысы, жаңбырдың жаууы сияқты мезеттерді көруіне мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, ақпараттық технологиялар баланы оқыту мен дамыту процесін тиімді етіп, балаға да, педагогке де білім берудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Турканова Н.Т Білім беру технологияларын оқу үрдісіне енгізудің тиімділігі
2. В.П.Беспалко. Слагаемые педагогические технологии М.,1989,С.12-13
3. Жангелдина А.Н «Оқытудың жаңа технологияларының негізгі ерекшеліктері. Сапалы нәтижеге жету негізгі – ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану тақырыбында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған облыстық ғылыми-практикалық семинар материалдары.- 2011ж
4. 1. Әбиев Ж, Құдиярова, Бабаев Педагогика «Нұрлы әлем»
5. «Егемен Қазақстан» газеті № 90-93(25939)12.03.2010 ж

БОЛАШАҚ ҰСТАЗДЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Асыллова Раушан Омаровна

филология ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

Капенова Анар Амирхановна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

Сыдыкова Бибигул Турсыновна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

Тажинова Гульнар Амангельдиновна

педагогика магистрі, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

***Түйін:** Бұл мақалада болашақ ұстаздарды дайындаудың өзекті мәселелері қарастырылады. Болашақ мамандарда ұлттық мәдениеттің қалыптасуы проблемасы ерекше қозғалады. Осы проблема бойынша ғалым-педагогтардың еңбектеріне тоқталады.*

***Резюме:** В данной статье рассматриваются актуальные вопросы подготовки будущих учителей. Особо затрагивается проблема формирования у будущих специалистов национальной культуры. Широко освещаются труды ученых - педагогов по этой проблеме.*

***Summary:** In this article topical issues of training future teachers are discussed. The problem of forming national culture among future specialists is especially touched upon. The works of scientists and educators on this problem are widely covered.*

Бүгінгі таңда білім үрдісінде оқытудың мәдени қаруланған арнаулы әлеуметтік, технологиясы бар, неғұрлым жаңа, қазіргі заманға сай әдістемесін жасау, қазіргі қоғамның жаңа келбетін қалыптастыратын бәсекеге қабілетті ұстаздың ұлттық мәдениетін қалыптастыру – үлкен мәселе. Қазақ халқының мәдениетіндегі тәрбие мен оқыту ерекшеліктері оның ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан ұлттық рухани болмысын көрсетеді.

Қазақ мәдениетінің тарихы – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет екені баршамызға мәлім. Себебі, ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып, қалыптасты және сол ұлттық мәдениетін дамытудың қозғаушы күші болып табылады. Әрбір халықтың өзіндік тарихи тіршілігі мен рухани тәжірибесі бар. Біздің ойымызша, тәрбиелеу мәселесі – мәдениетке баулуды білдіреді. Қазақ халқы өзінің тәрбиелеу, дүниетаныту жүйесін көшпелі және отырықшылық тұрмысқа байланысты, тарихи-әлеуметтік жағдайларға сәйкес дамытып, өзінің ұлттық (этностық) мәдени ерекшеліктерін қалыптастырды.

Әрбір ұлттың қасиеттері ұлттық тәрбиеге (халық педагогикасына) байланысты дамып, қалыптасқан. Қазақ халқының ұлттық тәрбие жүйесі халықтық тәлім-тәрбие ретінде қарастырылады. Осы орайда, болашақ ұстаз әдеби көркем шығармалар арқылы сан үйретуден бастап, шығарма кейіпкерлерінің тілін, ойын, іс-әрекеттерін, мінез-құлқын, ұлттық қасиеттерін үлгі ретінде әсерлі баяндап, содан соң көркемдеп көрсетіп үйрету арқылы оқушының жеке тұлғаның адамдық қасиеттерін қалыптастырып, кісілік сана сапасын арттырады. Қазақ халқының аса бай ұлттық әдебиеті, қайырымды, әдепті салт-дәстүрлері оның этностық (ұлттық) ерекшеліктерін көрсетеді де, ол жеке тұлғалардың ұлттық мәдениетін қалыптастырады.

Өмірге жол алған әрбір адамды ұстаз тәрбиелеп, білім берген. Ата-ана баланы асырап, тәрбиелесе, ұстаз баланы тәрбиелеп қана қоймайды, оған білім береді, рухани болмысын, мінезін қалыптастырады. Халық даналығына сүйенсек «Ұстазсыз шәкірт – тұл, шәкіртсіз ұстаз – тұл». Шын мәнінде нағыз ұстаз болу үшін, «ұстаз болып туу керек». «Мен үйрену, әрекеттену арқылы ғана ұстаздық дәрежеге жеттім» дейді тәлімгер ұстаз А.С.Макаренко. Ғалымдардың пайымдауынша, тумысынан дарынды ұстазды - данагөй деуге болады. Ол кез келген шәкірттің ең сүйікті жақыны, жанашыры, қамқоршысы, болашағын болжаушы, адамзатқа «алланың ақ жолын» (өмір заңдылықтарын) айқындап көрсетуші құрметті де, құдіретті тұлға. Дарынды ұстаз шәкірттерінің сапасына адамдық асыл қасиеттер сiңiрiп, өшпес рухани өрнек қалдырады, ең сүйікті бейне ретінде оның жүрегінде мәңгі сақталады.

Біздің ойымызша, ең әуелі ұстаз «сегіз қырлы, бір сырлы», білімді, өнерлі, ұлттық мәдениетті бойына сiңiрген болуға тиiс. Мәселен, математика пәнінен сабақ беретін ұстаз әдебиетті де өнерді де, философияны да, экономиканы да жақсы білетін, жігер-қайраты толысқан тұлға болмаса, оның «нағыз ұстаз» екендігі байқалмайды да, ұстаздық беделі белгілі дәрежеге көтеріле қоймайды. Осы орайда ұстаздарға мынадай ережелерді ұстануы қажет деп ойлаймыз:

1. Ұстаз шәкірттерін сүйеді, оларға қамқор болады. Егер ұстаз өз ісін, шәкірттерін сүймесе, ол – ұстаз емес, өз ісін сүймейтін, ықылассыз ұстазда бедел болмайды. Оның бойында бойында эмпатиялық қасиет болуы қажет.

2. Болашақ ұстаздың саяси сауаттылығы, оның қоғамдық белсенділігі – ұстаздық беделін арттыра түседі. Елін сүймеген, ұлттың қастерлемеген «ұстаз» шәкірттерін отансүйгіштікке тәрбиелей алмайды. Ұстаз өзі өмір сүріп отырған қоғамдық құрылыстың мән-жайын, болашағын, мемлекеттік өркениеттік өмірдің

ықпыл-жықпылын жақсы біліп, айқындай ажыратуға тиіс. Өйткені ұстаз тәрбиесі қоғамдық өмірмен байланысты болмаса, ол – баянсыз тірлік.

3. Ұстаз өз пәнін өте жақсы білумен қатар, барлық ғылым негіздерін, әсіресе, әдебиет пен өнерді, халық педагогикасын жан-жақты терең білуге міндетті. Өз халқының әдебиетін, дүниежүзі халықтарының таңдаулы әдеби шығармаларының, ұлттық өнер мен ұлттық тәрбиені (халық педагогикасын) жақсы білмеген ұстаз, көп жағдайда, «әмбебап» емес екендігін шәкірттерге сездіріп қойып, өз беделіне нұқсан келтіреді.

4. Болашақ ұстаз өз халқының ұлттық мәдениетін терең біліп, ол білімін оқу-тәрбие сабақтастығында саралап пайдалануға тиіс. Халық педагогикасы (этнопедагогика) – ұлттық мәдени мұра болғандықтан, ұлттық мәдениет – ұлттық тәрбиенің нәтижесі болғандықтан, осы сабақтастықты тәрбие ісінде қолдана білу – ұстаздық парыз. Ол үшін ұстаз ұлттық әдебиетті, этнографияны, әдеп пен рәсімдерді, дәстүрлер мен салт-сананы, тіпті рәміздерді де жақсы біліп оны тәрбие ісінде тәптіштен пайдалануға шебер болуға міндетті.

Ұстаз – иманды ұрпақты тәрбиелеуші. Ол - әдепті және әдептілікті шәкірттеріне үйретуші үлгілі тұлға. Иманды, әдепті, ілтифатты, ізетті ұстаздың киімі де, шаш қоюы да, жүріс-тұрысы да – бәрі жарасымды болуға тиіс. Таңдаусыз киім, талғамсыз киіну – жарамсыз болады да, ұстаздың беделіне үлкен нұқсан келтіреді. Ұстаздың жаны да, тәні де, жолы да, орны да бәрі таза болуға тиіс. Хадисте «бір күн ұстаздық еткен – бір айлық ораза тұтып, намаз оқумен бірдей» деп бекер айтылмаған.

Тәлімгер ұстаздың тұлғалық бейнесі осылай толымды болса, ол нағыз ұстаз, халқының қадірлісі, шәкірттерінің ең сыйласымды, сүйікті жақыны болатыны анық.

Осы орайда қазіргі және болашақ ұстаздардың алдына қойылатын міндеттерге тоқталсақ:

а) өркениетті елдердің болашағы – жастарды жан-жақты тәрбиелеп, оларға терең білім беру үшін, ұстаз алдына қойылатын жоғарғы міндеттерді толық орындауға тиіс;

ә) ұлағатты ұстаз өмір сұраныстарына сәйкес өз білімін үздіксіз көтеріп, сана сапалығы мен жан тазалығын, ардың асқақтығын, ұлттық намысты қастерлеуге міндетті.

б) өскелең өмір талаптары күн сайын жаңа міндеттерді алға қойып, ұстаздарға көп нәрсені жүктейді. Ұстаз өзіне міндеттегенді ғана атқармайды, ол үнемі «міндеттенеді», жаңалық табады, іс-әрекетті жаңғыртады (инновациялайды), ғылыми-әдістемелік жұмыстарын үздіксіз дамытып отырады. Сонда ғана қазіргі және болашақ ұстаздардың қоғамдағы тұлғалық бейнесі айқындала түседі.

5. Ұстаздың сөз мәдениеті, тілі, ұлттық тілді терең білуі, дауыс ырғағы, бетқимылы, бәрі ұлағатты ұстаздық бейнеге сәйкес болуға тиіс. Ұстаздың сөзі «қысқа да нұсқа», айқын да ашықты болу керек, әсіресе сөз қисыны (логика) жағынан аз да болса, жіберген «кемшілік», «ұстаз бәрін біледі» деген шәкірт ойына нұқсан келтіреді де, ол өз беделін жойып алады.

Ұстаз ұлттық тілін, мемлекеттік тілді жан-жақты жақсы білмесе, ол – нағыз ұстаз емес. Тілді білу бар да, сөзбен ойды жеткізу бар. Сөз – ойдың көрінісі. Ал бір сөздің өзі дауыс ырғағына байланысты ондаған ұғымды беруі мүмкін (мысалы: Келші? Келші! Келші... Келші?! т.б.). сондықтан сабақ үстіндегі ұстаздың дауыс ырғағы сөз мәнін түрлендіріп, тыңдаушының ұғымын арттырады, өте бәсең сөйлеу, өте қатты дауыс көтеру тиімсіз. Тыңдаушының ықыласына, аудиторияға, жалпы жағдайларға байланысты дауыс ырғағын жүйелі түрде құбылтып отыру (актерлық шеберлік) оқытушының беделін арттыра түседі, оқушылардың ықыласын, ынта-жігерін, қызығуын арттырады.

Сабақ беріп тұрған ұстаздың бетқимылы биязы, ілтифатты, иманжүзді, мейірманды бейнеде болуға тиіс. «Қанша қасіретті көрсен де, шәкірттеріңе қабақ шытпа», - деп А.С.Макаренко көрегендікпен айтқан. Бұл жерде, шыдамдылық пен төзімділік қажет болады. Ұстаздың бет бейнесі жадырап шығып, жылы шуағын шашқан күн іспеттес болу керек.

6. Тәлімгер ұстаздың тұлғалық бейнесі оның сабырлылығын, салуаттылығынан, әдептілігінен де айқын көрінеді. Сабырлық (педагогикалық такт) болмаса, ұстаздың ұлағаттылығы көрінбейді. Шәкірттің «тілін табу», әрбір шәкірттің психологиялық рекшеліктеріне сәйкес педагогикалық тәсіл табу – білікті ұстаздың ұстаздық қасиеті. Ұстаз – халықтың салауатты өміріне басшылық жасаушы тұлға.

Ұстаздық шеберлік іс-қимыл, іс-әрекет арқылы білімді іс жүзінде қолдану барысында қалыптасып, дамиды. Тәлімгер ұстаздың (тәрбиешінің) беделі оның шеберлігімен қатар, шәкірттеріне деген сүйіспеншілігі, қажымас қамқорлығы, талап қоя білуі, қойған талаптарын шәкірттердің орындауын бақылай білуі, шәкірттің іс-әрекетін бағдарлап, әділ бағалай білуі арқылы қалыптасады.

Болашақ ұстаздың педагогтық мәдениеттілігі (этика, этника) жаңаша тетікте (новая технология) іс ұйымдастыра білуі, өркениетті өмірден оза іс-қимыл жасап, прогрестік, оптимистік (көрегендік) әрекеттерімен көрінуі – оның нағыз ұстаз екендігін көрсетеді.

Қазіргі ұстаздардың алдына болашақ өркениетті, дәстүрлі демократиялы мемлекетті құратын жас ұрпақтың ең әуелі адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып, содан кейін оның жан сапасын, тән сапасын арттырып, техникалық прогреске сәйкес жан-жақты қолданбалы білім беру міндеттері қойылған.

Қорыта келе айтармыз, болашақ ұстаз мәдениеті – кәсіби қызмет іс-әрекеттің мінездемесі, ал іс-әрекет жеке тұлғамен тығыз байланысты болғандықтан, мұны шын мәніндегі жеке тұлғаның шоғырланған сипаттамасы деп таныған орынды. Бұл орайда, жеке тұлғаның өзі белгіленген нақты бір құрылымды құрайтын

күрделі әлеуметтік-психологиялық тұтастыққа ұмтылуы шарт, яғни заман талабына сай, бәсекеге қабілетті маман болуға ұмтылу.

Әдебиеттер:

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000.
2. Жүндібаева Т.Н. Отбасы педагогикасы. – Алматы, 2014.
3. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы, 1996.
4. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы, 2004.

ХАЛЫҚ ҚАҺАРМАНЫ ХИУАЗ ДОСПАНОВАНЫҢ ӨШПЕС ЕРЛІКТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫН ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ БАУЛУДАҒЫ ЕРЕКШЕ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Б.Р.Ахметов., Т.Б.Қасенов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түйін: Бұл мақалада қазақ қыздарын ұлттық патриотизмге, елжандылыққа, өз Отанының шынайы патриоты ретінде тәрбиелеудің тиімді жолдарын зерттей, зерделей отырып, осы мәселенің шешуші жолдарын қарастырып отырмыз. Екінші дүниежүзілік соғыста теңдессіз ерлігі үшін «Қанатты қыз» атанған, қазақтың алғашқы ұшқыш қызы, Халық Қаһарманы, Хиуаз Қайырқызы Доспанованың өнегелі өшпес ерліктерінің ел жастарын шынайы, елжандылыққа, тәрбиелеудегі маңыздылығы қарастырылды.

Тірек сөздері: патриотизм, елжандылық, халық қаһарманы, жауынгер, ұшқыш, қайсар мінезді.

Резюме: В статье рассматриваются множественные пути воспитания и прививания чувства национального патриотизма, беззаветной преданности Отчезтву, любви к Родине у подрастающих девушек.

На примере героизма во время второй мировой войны первой летчицы, казахского народа прозванной в народе «Канатты кыз», о ее легендарных подвигах проявленных в боях, о не забываемом бесстрашии в сражениях против фашистских натисков, о Народном героине Хиуаз Кайырқызы Доспановой.

Ключевые слова: патриотизм, преданность, Народный герой, воин, летчик, волевой характер

Summary: In article multiple ways of education and a privyvaniye of feeling of national patriotism, selfless devotion to the Fatherland, love for the country at the growing-up girls are considered.

On the example of heroism during World War II of the first woman-pilot, the Kazakh people "Kanatta nicknamed in the people kыз", about her legendary feats shown in fights about not forgotten fearlessness in battles against the fishistkikh of impacts, about the National hero Hiуаз Kayyrkyzy Dospанovoy.

Key words: patriotism, devotion, National hero, soldier, pilot, strong-willed character

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ел дамуындағы бес институционалды реформаны жүзеге асыру үшін «100 нақты қадам» жоспары қазақ халқының жарқын болашағын аңсаудан туғаны анық. Мемлекетімізді нығайту, көркейту жолындағы мұндай жобаларды кезінде алаш арыстары да ұсынған болатын. Аталған жобаларды бір ғасырдан бері қаншалықты деңгейде жүзеге асыра алғандығымыз жөнінде болмақ.

85-қадамда «Мәңгілік ел» патриоттық актісі жобасын әзірлеу» атап айтылған. Мемлекеттігіміздің мәңгілік болуының алғы шарттарының бірі – ұлттығымызды сақтау болса, сол ұлттығымыздың қайнар бұлағы болып табылатын рухани мұраларымызды сақтау, оларды насихаттау, ел игілігіне жарату осы сала қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі болып саналмақ. Біз бұл еңбегімізде қазақ қыздарын ұлттық патриотизмге тәрбиелеудің тиімді жолдарын зерттей келе, осы мәселенің шешуші жолдарын қарастырып отырмыз [1/IV].

Халық қаһарманы қанатты қыз Хиуаз Доспанованың өмірі жолы мен өшпес ерліктерінің қазақ қыздарына беретін патриоттық өнегесіне тоқталамыз. Халық санасына ауыр қайғыны жүк еткен 1941-1945 жылдарды ешкімнің ұмытпасы анық. Батырларымыздың жасаған көзсіз ерліктері бүгінгі ұрпаққа аңыз іспетті. Даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлы, партизан-жазушы Қасым Қайсенов, Рейхстагқа ту тіккен Рақымжан Қошқарбаев, Төлеген Тоқтаров, Мәншүк Маметова, Алия Молдағұлова және де көптеген жаужүрек жауынгерлердің есімдері көпке белгілі. Алайда, Ұлы Отан соғысында теңдессіз ерлігі үшін «Қанатты қыз» атанған, қазақтың алғашқы ұшқыш қызы, Халық Қаһарманы, Хиуаз, Қайырқызы, Доспанованы, көбісі, біле, бермейді.

Хиуаз Қайырқызы Доспанова 1922 жылдың 15 мамыры күні қазіргі Атырау облысы, Құрманғазы ауданы, Зормата ауылында дүниеге келген. Әкесі Қайыр Астрахань балық кәсіпшілігіндегі жұмысшылар арасынан шыққан алғашқы кеңес-партия қызметкерлерінің бірі. Анасы Меруерт мұғалім болып еңбек еткен. Хиуаз отбасындағы төрт баланың үлкені. Ата-анасы оның талабын тұсамай, қайсар етіп өсірді. Жасынан бірбеткей, алғырлығымен көзге түскен өткір қыз бала кезден әкесінің қызмет бабына байланысты, республикамыздың талай қиырын танып, туған даласының кеңдігі мен сұлулығына сүйсініп бой жетті. Орал қаласында Мәншүк Мәметовамен бір көшеде тұрып, көрші болған. Есімдері тарихта мәңгі қалатын бір көшенің батыр қыздарының мінездерінде де ұқсастық бар. Ол қасиеттер: алғырлық, қайсарлық, адалдық. Хиуаз Доспанова 1940 жылы Орал қаласындағы №1 орта мектепті алтын медальмен бітіреді. Бір ерекшелігі, жас қыз жергілікті аэроклубты бітіріп, запастағы пилот куәлігін қоса алады. Сол кезеңде елдің ертеңі - жас ұрпақ деп, қиынға соларды салып, қиынға соларды жұмсап жатты. «Ертең соғыс басталса, ел жорыққа аттанса, жас түлектер, дайын бол!», «Бәрінен де биікке, бәрінен де қашыққа, бәрінен де шапшаң ұшайық!» деген ұранмен әскери әзірлік мектеп қабырғасында-ақ қолға алынып, жас жеткіншектердің көбі көк аспан астында өрен ұшқыш болуды, Ворошилов атқышы сияқты мерген болуды аңсады. Сол тұстағы қандай мамандықты қаласа да, жастарға жол ашық дейтін қағидасы олардың бойында отансүйгіштік пен патриоттық сезімді қалыптасты-

рып, жүректеріне елжандылық сезімін ұялатты. Мектепті сәтті аяқтаған жас қыз И.М.Сеченов атындағы Бірінші Мәскеу медицина институтына оқуға түседі. 1941 жылы соғыстың алғашқы күндері-ақ өзі тіленіп, астананың қорғаныс жұмыстарына қалады. «Метрострой» жүйесінде жұмыс істеп, кейін еріктілер ретінде Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қарамағына алынды. 1941 жылдың қазан айынан армия қатарында. Саратов қаласында орналасқан авиамектепте штурмандар курсынан өтеді. 1942 жылы Кеңес Одағында тұңғыш рет әйелдер авиалық құрылады. Бұл полкті Кеңестер Одағында даңқы жер жарып тұрған әйгілі ұшқыш Марина Раскова (1912-1943 ж.ж.) басқарды. Оған 1938 жылы Мәскеуден Қиыр Шығысқа дейін қонбай ұшып, ерен ерлік жасағаны үшін Кеңес Одағының Батыры атағы берілген болатын. Бұл құрылған авиалық бір ерекшелігі, жау жатқан жерлерді түнгі мезгілде ғана бомбалайтын еді. Хиуаз Доспанова аға лейтенант Е.Бершанская басқарған полкта штурман-атқыш ретінде 1942 жылдың мамыр айында майданға аттанады. Полк По-2 аталатын жеңіл ұшақтармен жабдықталынды. Бұл ұшақтар шамалы биіктікте, у-шусыз, ұшып жүріп-ақ нысанаға күтпеген жерден келіп, майда бомбаларды жау үстіне төгіп-төгіп жіберетін. Алғашқы кезде фашисттер По-2 ұшағына менсінбей қарап, мысқылдап: «Рус-Фанер» деп жүрді. Шындығында По-2 ұшағы ағаштан жасалып, кенеппен тысталған ұшақ екені рас. Баяу жүрісі, шағын биікте ұша беретіні, жеті түнде жау шебіне кедергісіз жетіп, дұшпанды аса бір дәлдікпен бомбылауына қолайлы болды. Қазақтың ұшқыш қызы полк құрамында штурман-атқыш қызметінде жүріп, 300-ден, астам, әуе, шайқастарына қатысты. [2/377-3816]. Аталған полк Оңтүстік майдан, Солтүстік Кавказ, Закавказье, Украина және Белоруссия аспандарында әскери тапсырмаларды ойдағыдай орындады. Авиалық құрамының көрсеткен ерліктері үшін полк туына жауынгерлік Қызыл Ту, Суворов ордендері тағылды. Полктің жиырма үш мүшесі ерен ерліктері үшін Кеңес Одағының Батыры атағын алды. Хиуаз Доспанова туралы соғыстан кейінгі жарық көрген естеліктерде оның батырлығы мен тапқырлығы, қиындықтан шығып кететін шеберлігі жайында кеңінен жазылды. Полктас құрбысы, Кеңес Одағының Батыры Марина Чечнева өз естелігінде: «Хиуаз Доспанова - көзсіз батырдың нағыз өзі. Ол өз ұшағын қашанда нысанаға қатесіз шығарып, өз аэродромына да жолды жаңылмай табатын», деп жазды. Майданда ол ұшақтан 14 рет құлап, төрт мәрте ауыр жарақат алды. Ауыр жарақатынан айыққан соң қайсар қыз әрдайым ұрыс даласына қайта оралып отырды. Кубань жерінде 1943 жылдың 1 сәуір күні әскери тапсырмадан оралып, ұшу алаңына қонуда Пашкова мен Доспанованың самоләті Макагон мен Свистунова басқаратын ұшақпен соқтығысып қалуының нәтижесінде майдандас құрбылары қаза тауып, Хиуаз Доспанова өте ауыр жарақатпен яғни екі аяғы бірдей сынып, Ессентуки қаласындағы әскери госпитальға жіберілді. Алты айдан соң ұшқыш қыз майдандас құрбыларының сапына қайтадан қосылды. Бұл оқиға туралы полктас досы Кеңес Одағының Батыры Раиса Аронова былай деп жазды: «Юлия Пашкова операция үстелінде жантәсілім етті. Катя Доспановадан да тіршілік нышаны білінбей, оны мәйітханаға апарып, құрбысымен қатар салды. Сосын бір дәрігер кездейсоқ көріп қалып, оның жүзі өлі адамға ұқсамайтынын байқап қалады. Дерев бәрі қызды ажалдан құтқарып алуға кіріседі. О, ғажап, әлден уақытта кірпігі қимылдап, ол көзін ашады». Сол кездегі қаһарман қазақ қызының ерлігі туралы әскери тілші, ақын Сағынғали Сейітов майдан газетіне мақала жариялады. Соғысты Мәскеу түбінен қарсы алып, жау ордасы Берлинге дейінгі қиян-кескі шайқас жолын майдандас құрбыларымен бірге басып өтті. Майдандағы ерлігі үшін «Қызыл Жұлдыз», «Қызыл Ту», II дәрежелі Суворов, II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен, «Кавказды қорғағаны үшін», «Варшаваны азат еткені үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталды. [2/377-3816]. Соғыстан қайтқан II топтағы мүгедек майдангерді Батыс Қазақстан облысы партия комитетінің бірінші хатшысы жұмысқа шақырып, нұсқаушы етіп қабылдайды. 1946 жылы Алматыдағы жоғары партия мектебіне оқуға жіберіліп, оны да үздік бітіреді. 1948 жылы партия мектебін аяқтап жатқан Хиуаз Доспанова Республика комсомолының бірінші хатшысы болып сайланады. Осы қызметте оның ұйымдастырушылық қабілеті бар қырынан көрініп, республика жастарының жалынды жетекшісіне айналды. 1948 жылы комсомолдың 30 жылдығына және Отан алдындағы қираған халық шаруашылығын қалпына келтіру жылдарындағы ерен еңбегі үшін мемлекет тарапынан Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты қорында сақталған құжаттардың бірінде 1950 жылдардың басында республика комсомол ұйымының жетекшісі 1951 жылы Қазақ КСР-ның Жоғары Кеңесіне депутат болып сайланады және бірінші сессиясында Президиумның хатшылығына сайланады. Зейнеткерлікке шығар алдында Алматы қалалық партия комитетінің хатшысы қызметін атқарды. Майданнан алған ауыр жарақаты, мүгедектігін ескерумен 1959 жылы 37 жасында зейнеткерлікке шығарды. Хиуаз Доспановаға 2004 жылы Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен Халық Қаһарманы атағы мен «Отан» ордені берілді. Рухы мықты, халқымыздың мақтанышына айналған «қанатты қыз» Х.Доспанованың жүрегі 2008 жылдың 21 мамырында Алматы қаласында соғуын тоқтатты. Жерлеу рәсіміне тәуелсіз еліміздің тұңғыш Халық Қаһарманы, армия генералы, Кеңес Одағының Батыры С.Нұрмағамбетовтің қатысып, қазақтың тұңғыш ұшқыш қызына соңғы рет әскери құрмет көрсетуінің өзі ұлағаттылықтың үлгісі болмақ.

«...Өз басым халқым қарғамайтын, ұрпағымды ұялтпайтын өмір кештім ғой деймін. Ал мен сияқты әжелердің ойлайтыны - отбасының, Отанының тыныштығы ғана», - деген екен бір сөзінде халқымыздың қаһарман қызы. [7/36].

Қазақ қыздарын ұлттық патриотизмге тәрбиелеу үшін үлгі керек. Өскелең ұрпақтың күмәнданбай се-

нетін, жүректеріне нұр құйып, ұлы істерге, өз ұлтының шынайы патриоты болуға шақыратын нақты үлгінің маңызы өте зор. Ержүректілік, өжеттік, қайрат, жігер, талапшылдық, тәртіптілік, өзге ұлт өкілдеріне деген сыйластық қарым-қатынас – бәрі-бәрі бір басынан табылған, қазақтың «қанатты қыз» атанған тұңғыш ұшқыш қызы, Халық Қаһарманы, Хиуаз Доспанованың өнегелі өмірі өскелең ұрпақты тәрбиелеуде таптырмас құрал, үлгі, рухани мұра.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. *Ұлт жоспары - Н.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы*
2. *Маричева В. Қанатты қыз // Аяулы жандар.-Алматы: Қазмембас, 1961-377-381 б.*
3. *Доспанова Х. Халқым үшін: әскери ұшқыштың естелігі.-Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963.-94 б.*
4. *Доспанова Хиуаз Қайырқызы: өмірдерек // Қазақстан: Ұлттық энциклопедия.-Алматы, 2001.-278 б.*
5. *Майдандағы қазақ қыздары // Ана тілі.-2005.-3 наурыз.*
6. *Доспанова Хиуаз Қайырлығызы: өмірдерек // Батыс Қазақстан облысы: энциклопедия.-Алматы: Арыс, 2002.-237 б.*
7. *Төлепберген М. Хиуаз Доспанова: [«Халқым сыйлайтын, ұрпағымды ұялтпайтын өмір жолынан өтіп келемін деп ойлаймын»] // Егемен Қазақстан.-2004.-15 желтоқсан.*
8. *Ахметов Б.Р Касенов Т.Б. Халық қаһарманы қанатты қыз Хиуаз Доспанованың өшпес ерліктерінің қазақ қыздарын ұлттық патриотизмге баулудағы ерекше маңыздылығы // «Педагогика и психология, №1 (26), 2016».*

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

З.Х.Акрамова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университетінің магистранты

Ж.Н.Сүлейменова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университетінің оқытушысы

Түйіндеме: Мақалада ЖОО-да оқу үрдісінде маман даярлығының сапасын арттыру мақсатында жүргізілетін студенттің ғылыми зерттеу жұмысы ұғымының мәні, оны ұйымдастырудың тиімді жолдары қарастырылады. Осымен байланысты студенттің зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың педагогикалық, психологиялық негіздерін анықтау дидактикада өзекті болып табылады. Мақала осы өзекті мәселеге құрылған.

Түйін сөздер: жоғары мектеп, ғылыми-зерттеушілік қабілет, ізденімпаздық, ғылыми зерттеу

Резюме: В статье рассматриваются суть концепции исследовательской работы студента с целью повышения качества обучения в учебном процессе в высших учебных заведениях и наиболее эффективных способов его организации. А так же определение педагогических, психологических основ организации студенческих исследований актуально в дидактике. Статья посвящена этой насущной проблеме.

Summary: The article examines the essence of the concept of research work of the student with the aim of improving the quality of education in the educational process in higher education institutions and the most effective ways of organizing it. And also the definition of the pedagogical, psychological foundations of the organization of student researching is actual in didactics. The article is devoted to this pressing problem.

Қазақстандағы саяси-әлеуметтік және экономикалық даму жоғары білім беру жүйесін жаңартуды, яғни бәсекелестікке қабілетті, еңбек нарығында сұранысқа ие бола алатын кәсіби мамандар дайындауды талап етуде. Бүгінгі күні адамзаттың шығармашылық әрекетінің нәтижесін тиімді пайдалану арқылы ғылыми-техникалық өрлеуді одан әрі дамытуға болатындығы белгілі болып отыр, себебі ол экономика, техника, ғылым, саясат және жалпы қоғам дамуының шешуші күшіне айналуда. Қазіргі кезеңдегі білім беру үдерісіне ғылыми-зерттеу нәтижелерін енгізудің, сонымен қатар студенттің ғылыми-зерттеу мәдениетін дамытудың негізгі ерекшелігі, оның қолданбалы бағыттылығын, пәнаралық байланыстарды сәйкестендіретін оқудың мазмұны мен мақсатын нақты көрсететін жолдарын іздестіру болып табылады [1].

Білім беру мазмұнын жаңарту кезінде білім алушылардың оқу қызметі зерттеушілік қызметке мән берілуі - өзекті мәселе, сондықтан да қазіргі таңда оқу үдерісіне студенттердің ғылыми-зерттеушілік және эксперименталды-конструкторлық қызметін ендіру ерекше мәнге ие болып отыр. Қазіргі таңда заманымызда болып отырған өзгерістерді, жаңа талаптарды ескеретін болсақ, бәсекеге қабілетті маман міндетті түрде зерттеушілік әрекет пен дағдыны меңгеруі тиіс. Ал ғылыми-зерттеу әлеуеті бар ғылым адамының ғылыми ұжым мүшесінің қалыптасу үдерісінің бастапқы кезеңі жоғары білімге дейін және жоғары білім алу үдерісінде жүзеге асырылады. Жоғары білім беру саласындағы бүгінгі күнгі алға қойылған мақсаттардың бірі – білім беру үдерісіне қатысушылардың зияткерлік белсенділігін арттыру, сол арқылы білім беру жүйесінің дамуын жетілдіру.

Қазіргі кезеңде болашақ маманның білім сапасын арттыру жолдарына мән бермейінше, заман сұранысын қанағаттандырып, экономиканың дамуын қамтамасыз ете алмаймыз. Жоғары білім берудің басты мақсаты – білімді, жаңа идеялармен қаруланған, кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан маман даярлау. Бұл мәселеде студенттің кәсіби, технологиялық дайындығы ғана емес, сонымен қатар оның білімінің жан-жақтылығы мен ғылыми-зерттеу әрекетін меңгеруі басты болып табылады.

Білім беру үдерісінің осы мақсатына қол жеткізу үшін, дәстүрлі оқытудан оқытудың жаңа түріне – инновациялық оқытуға көшу қажеттілігі туындайды. Оқытудың бұл түрі студенттің бойындағы жеке қабілетін дамытып, оны әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге тез бейімделетін, сондай-ақ зерттеушілік жұмыстарын жүргізуге қабілетті тұлға ретінде көрсетеді. Зерттеушілік ұғымының мәнін ашуда ғалымдардың тұжырымдарын ұстану маңызды. Осы тұрғысынан В.Н.Введенский зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру білім мен іскерлік, дағдыларды шынайы өмірде іс-жүзінде қолдануға мүмкіндік беретінін [2], Т.А.Воронова болашақ мұғалімнің зерттеушілік әрекетін қалыптастыру педагогикалық-психологиялық әдістерді толық меңгеруге, статистикалық мәліметтерді қорыта білуге, нәтиже шығаруға көмектеседі деп тұжырымдайды [3]. В.А.Воробьевтің пікірінше, студенттердің оқу-зерттеу жұмысы - оқу үдерісіне, оқытудың белгілі академиялық формаларына, зертханалық, тәжірибелік сабақтарға, дипломдық, курстық жұмыстарға және т.б.ғылыми-зерттеудің шығармашылық элементтерін көптеп енгізу [4, 36].

Т.А.Стефановская студенттің зерттеу тапсырмасын өз бетімен орындау дәрежесі мен алынған нәтиженің жаңалығы студенттің оқытушымен орындаған ғылыми жұмысы мен СҒЗЖ арасындағы негізгі мәнді айырмашылық екендігін атап көрсетеді [5, 204].

Түйіндегенде, зерттеушілік әрекет, зерттеушілік құзыреттілік, зерттеу жұмысын оқу үдерісіне ғылыми-зерттеу жұмыстарын енгізу, оны шығармашылық негізде жүзеге асыру деп анықтауға болады.

Студенттің ғылыми-зерттеу жұмысын (бұдан әрі - СҒЗЖ) тиімді ұйымдастырудың дидактикалық талаптары:

- Студенттің ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарының алдын ала кафедра мәжілісінде, ғылыми-әдістемелік семинарда талқыланып, бекітілуі;
- Жоспарлы түрде, жүйелі, бірізділікпен, инновациялық технологияларды қолдану негізінде жүргізілуі;
- дәрісханадан тыс орындалатын СҒЗЖ-ның бір-бірімен үйлесімі, байланысы;
- Студенттердің теориялық, практикалық, психологиялық даярлықтарының ескерілуі;
- СҒЗЖ-ның тақырыптары мен мазмұнының кәсіби бағдардың жүзеге асуын және оның келелі мәселеге құрылып, практикалық маңыздылығының құндылығын арттыруға мүмкіндік жасауы;
- Үздіксіз, жүйелі түрдегі бақылаудың болуы;
- Студенттердің белсенділігі, қызығушылық танытуы;
- Келелі мәселеге құрылып, кәсіби ұстанымды бағдар етуі;
- Технологиялық картасының жасалуы;
- Орындау кестесінің дұрыс құрылуы.

СҒЗЖ-ның құрылымының басты буындарын құрайтындар: жағымды уәж тудыру; тапсырмалар мазмұнының қызықты, тартымды болуы; кәсібіне сәйкес нақты іріктелуі; көлемі мен өткізу мерзімі және есеп беру формасының анықталуы;

СҒЗЖ –ның кезеңдері:

I кезең: жоспары жасалып, тақырыптары мен тапсырмалары, оқу материалдары, әдебиеттері таңдалып, іріктелген соң, кафедра мәжілісінде талқыланып, бекітіледі. СҒЗЖ құрылымын құрайтын компоненттердің бірі – технологиялық карта жасалып, онда барлық жұмыстар мазмұны айқындалады.

II кезеңде тақырып, тапсырмалар бойынша кеңестер ұйымдастырылып, өткізіліп, СҒЗЖ-ның мақсат-міндеттері, жұмыстардың көлемі, мерзімі, бақылау формасы анықталады.

III кезең орындау және тексеру, бағалау кезеңі [6, 55].

СҒЗЖ –ның орындалу сапасын тексерудің маман үшін ынталандырушылық маңызы зор, сондықтан тексеру формалары сан алуан болғаны жөн. Атап айтқанда, конспект жасау, пікір жазу, бақылау жұмысын орындау, тест, көрнекілік жасау, хабарлама жасау, коллоквиум, топтық жобалар қорғау, компьютерлік тексеру, рейтингтік бақылау, пікірталастар ұйымдастыру т.б. Сонымен, СҒЗЖ-ын ұйымдастыру жұмысының кешеніне типтік, жұмыс бағдарламасы, студенттерді оқуәдебиеттерімен қамтамасыз ету картасы, жоспары, технологиялық карта, әдістемелік нұсқау, көрнекі оқу құралдары, бақылау формасы, түрлері жатады.

СҒЗЖ-ның кешенінің құрамдас бөліктерінің бірі – технологиялық карта. Онда тақырыптар, орындау мерзімі, әдебиеті, беттері, бақылау түрлері, формасы т.б. көрсетіледі. СӨЖ-де берілетін тапсырмалар деңгейі оқытудың жеңілден ауырға ұстанымы негізінде алдымен репродуктивті деңгейде (табу, танысу, оқу, үлгілер бойынша тапсырма орындау), сонан соң шығармашылық, іздену бағытындағы тапсырмаларды орындау (жоспар жасау, пікір жазу, баяндама жазу, талдау, зерттеу, курстық, дипломдық жоба т.б.) деңгейіне көтерілуі тиіс. Студенттің ғылыми-зерттеу жұмысының дәрісханада орындалатын және дәрісханадан тыс орындалатын жұмыстар деп бөліп қарастыруға болады.

Студенттердің зерттеу жұмысын дұрыс ұйымдастыруда дәріс оқу, семинар сабақтарының маңызы зор. Студенттердің өз бетінше зерттеу жұмыстарын жүргізуі дәріс оқу кезінде оны тыңдау, негізгі мәселені түсіну, түсініксіз мәселені сұрау, анықтау арқылы жүзеге асса, тәжірибелік сабақтарда теориялық материалдарды, проблемалық тапсырмаларды өз бетінше меңгеру, зерттеушілік мақсаттағы тапсырмаларды орындау т.б. арқылы жүзеге асырылып отырады.

Жоғары мектептегі оқу үдерісіндегі студенттің ғылыми-зерттеу жұмысы болашақ маманның кәсіби білім деңгейін көтереді, ғылыми біліммен қаруландырады, шығармашылық әрекетке баулиды, білім сапасын арттырады. СҒЗЖ-ның дидактикалық негізі, ұйымдастыру жолдары Ч.И.Архангельский, В.П.Елютина, В.И. Крутова, Г.А.Николаева, А.Ш.Байтукаева т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Ғалымдардың тұжырымына сүйене отырып, СҒЗЖ-ны жоғары білім беру жүйесінде маман даярлаудың құрамдас бөлігі ретінде көздейтін басты мақсаты: студентке ғылыми курсты терең меңгерту, шығармашылық кәсіби қабілетін дамыту; курс, дипломдық жұмыс жобаларын орындау сапасын арттыру; ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру; ғылыми білімін кеңейту; талқылауға қатысып, сөйлеу тілін дамыту; теория мен практика арасын байланыстыру; болашақ кәсібіне сүйіспеншілігін арттыру; өз бетінше жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру; ақпараттық білімін кеңейту.

Студенттің білім алуда белсенділік көрсетуі оқытушының оқу үдерісін ұйымдастырудың компоненттерін бір-бірімен үйлестіре отырып, шебер ұйымдастыра білуінде.

Студенттің ғылыми-зерттеу жұмысы – оның болашақ мамандығына байланысты ғылыми зерттеу жұмысын жүргізіп (зерттеу элементтері бар) ғылыми тұжырым жасауы, яғни жоғары оқу орнында оқу барысында ғылыми негіздерден алған білімі бойынша тақырып төңірегінде зерттеу жұмысын жүргізуі. Студенттің зерттеушілік қабілеті болуымен қатар, оның сол тақырыпты меңгеруге ынта-ықыласы болуы тиіс. Зерттеушілік

жұмысты дидактикалық-психологиялық тұрғыдан дұрыс ұйымдастыру студентті шығармашылыққа, ізденуге, логикалық ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі. Бүгінгі заман өзгеріп, қоғам жаңарған тұста студент болашақ жоғары білікті маман ретінде білімін өмірмен байланыстырып, практикада қолдана білуі керек. Ғылыми ізденіс – күрделі психикалық әрекет, сондықтан алдымен оның уәждемесін анықтап, мақсат-міндеттері белгіленеді. СҒЗЖ-ны сапалы ұйымдастыруда маман даярлайтын жетекші кафедралардың рөлі зор. Зерттеу жұмыстарының тақырыптары, мақсат-міндеттері, мазмұны, орындалу барысы, есеп беру формасы т.б. қырлары кафедра мәжілісінде қарастырылып, талқыланып, бекітіледі.

Жоғарыда айтылған мәселелерге дәлел ретінде А.А.Аникеева және А.Г.Иодконың «Ғылыми жұмыс жетекшінің және студенттің жеке жұмысының маңызды формасы болып табылады, ол болашақ маманның жеке тұлға ретінде қалыптасу үдерісіне жан-жақты ықпал етеді» деген нақты пікірін келтірсек болады [7, 236].

Сонымен, ЖОО-да маман даярлығына қойылатын басты талаптардың бірі – студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе алу дағдыларының болуы. СҒЗЖ студенттің қоғамдағы жаңа өзгерістерді дұрыс түсініп, өзі ой түйінін жасай білуге үйретеді, ғылыми жаңалықтарды дер кезінде меңгеруге көмектеседі, яғни бұл болашақ маманның кәсіби жолындағы үздіксіз өсуі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы Заңы». Астана, 2014.
2. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога. //Педагог, 2003, №10, с.51-55.
3. Воронова В.А. К вопросу о критериях эффективности подготовки педагогов-исследователей в системе университетского многоуровневого педобразования //М.Н.Скатикин и современное образование. Сб.материалов научно-практической конференции. М., Российская Академия. 2000, Т.2.
- 379 с.
4. Воробьев В.А. Научно-исследовательская работа студентов в учебной и научной деятельности вуза. //Студенческое научное творчество.- Москва.1968.
5. Стефановская Т.А. Технология обучения педагогике в вузе. - Москва. 2000.
6. Смағұлов Ж.Қ., Такиров С.У., Рүстемова Ж.А. Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру және жоспарлау. - Астана. 2014.
7. Аникеева А.А., Иодко А.Г. НИР и подготовка студентов к творческой работе в школе. - Москва. 1989.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Альменбетова Қарлығаш Жапсарбаевна

педагогика ғылымдарының магистрі, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

Асыллова Раушан Омаровна

филология ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

***Түйін:** Аталған мақалада бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру әлі де өзекті мәселелердің бірі болып табылатындығы баяндалған. Қатынас және оның түрлері, оның ішінде педагогикалық қатынас түрлеріне тоқталған. Сонымен қатар педагогикалық такт, педагогикалық этика басты мәселе екендігіне баса назар аударылған. Педагогикалық қарым-қатынас тәсілдері мен атқаратын қызметтері баяндалған. Педагогикалық қарым-қатынаста кездесетін қиындықтар да назардан тыс қалмаған. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің педагогикалық қарым-қатынаста қарапайымдылық, сабырлық көрсетуі, өзін-өзі басқарып, ұстамдылық жасауы, жат қылықтардан бойын аулақ ұстауы және әртүрлі жағдайларда оқушылармен, өзге адамдармен қарым-қатынас жасай алуы басты міндет екендігі айтылған. Осы аталған мәселелерді іске асырған кезде гана болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға болатындығы баяндалған.*

***Резюме:** В этой статье говорится, что формирование педагогической культуры учителей начальной школы по-прежнему остается одним из актуальных вопросов. Подробно было изложено о типах отношений, включая педагогические отношения. Наряду с этим особое внимание уделяется вопросам педагогического такта, педагогической этики. Описаны методы педагогических отношений и их функции. Не были оставлены без внимания и проблемы, встречающиеся в педагогических отношениях. Основная задача будущего учителя начальной школы - простота в общении, проявление терпеливого отношения, сдержанность в характере, умение поддерживать общение с учениками и другими людьми в любой ситуации. Утверждается, что будущие учителя начальной школы могут развивать культуру педагогической коммуникации только при реализации этих важных вопросов.*

***Summary:** This article says that the formation of the pedagogical culture of primary school teachers is still one of the topical issues. Details were given about the types of relationships, including pedagogical relations.*

Along with this, special attention is paid to pedagogical tactics, pedagogical ethics. The methods of pedagogical relations and their functions are described. The problems encountered in pedagogical relations were not ignored.

The main task of the future primary school teacher is the simplicity in communication, the display of patient attitude, restraint in character; the ability to maintain communication with students and other people in any situation.

It is argued that future primary school teachers can develop a culture of pedagogical communication only when implementing these issues.

Қарым-қатынас дегеніміз тіл арқылы пікір алысу. Сөз – адам психикасының өмір сүруінің аса маңызды факторы. Қарым-қатынассыз қоғам ыдырап кетеді. Коммуникацияның түрлі формаларын зерттеу, адамның қарым-қатынас жайлы білімімізді кеңейтті. Сөйлеу құралымен қатар адам қарым-қатынасының сөзден тыс жолдары: келбет, ым, мимика, серіктестердің бір-біріне қатысты жағдайы, бейнелеу кең зерттеле бастады. Адам келбеті физиономиялық маскадан, киімнен, жүріс-тұрыс кейпінен құралады. Физиономиялық маскалардан ызғарды, жайдарлықты, өр көкіректікті, мейірбандықты және басқаларды аңғаруға болады. Мектеп оқушыларымен жұмыс істейтін мұғалімдер вербальды (сөз) және вербальды емес (ым не ишара) қарым-қатынастың түрін пайдаланады. Ал, қарым-қатынастың қай түрі болмасын ол мұғалімнің шеберлігіне, тәжірибесіне байланысты. Соңғы кезде психологиялық зерттеулерде қарым-қатынас жасаушылардың аралығындағы қашықтықтың, серіктестердің отырысының коммуникативтік мәніне көңіл аударылуда. Американдық қарым-қатынас психологияда бұл бағыттағы зерттеулерге просемика деп ат қойды. Төрт түрлі ара қатынас бар: көңілділік, жекебастық, әлеуметтік, көпшіліктік. Алдыңғы екі қарым-қатынас бір-біріне жақын, достық байланысты аңғартады, ресми байланысты адамдар әлеуметтік қатынасты ұстанады. Көпшіліктік арақатынас бөтен адаммен араласу □1□.

Қатынас үшке бөлінеді: ішкі қатынас, сыртқы қатынас, табиғатпен қатынас.

1. Ішкі қатынас - бұл адамның өзімен-өзінің кеңесуі.
2. Сыртқы қатынас - жеке адам бірімен және ұжыммен, топпен, ұстазбен қатынасады.
3. Адам тірі және өлі табиғатпен, заттармен, жан-жануарлармен тілдесе отырып қатынас жасайды. Қарым-қатынас процесінің 3 жағын анықтауға болады.

1. Коммуникативті (ақпарат алмасу)

2. Интерактивті (өзара әрекеттесті)

3. Перцептивті (өзара қабылдау)

Осы үш деңгейді біріктірген кезде қарым-қатынас өзара әрекеттестікті ұйымдастыру құралы ретінде көрінеді. Қарым-қатынас заңдылықтарын дағды мен қабілетті дамыта білде педагог басты қызмет атқарады.

Өзара қарым-қатынасты және әрекетті дұрыс құрай алу және оқушылардың әрекетін, нәтижесін құрастыра алу толыққанды педагогикалық процесс жүзеге асады □2□.

Педагогикалық қарым-қатынас дегеніміз – педагогпен оқушылар ұжымының өзара әрекеттестігінің дағдысы мен жүзеге асыру формасы оның мазмұнының ақпарат алмасу және оқу тәрбиелік әсер ету өзара түсіністікті ұйымдастыру жүйесі болып табылады. Ал педагог осы процесті жүзеге асырушы және басқарушы.

Педагогикалық қарым-қатынастың атқаратын қызметі:

- Әлеуметтік;
- Психологиялық;
- Инструменталдық.

Педагогикалық қарым-қатынаста кездесетін қиындықтар:

- Байланыс орната алмау;
- Сабақта оқушылардың қарым-қатынасын басқара алмау;
- Педагогикалық міндеттерге сәйкес қарым-қатынасты құрастыра және өзгерте алмау;
- Оқушының ішкі психологиялық позициясын түсінбеу;
- Өзінің психикалық жағдайын басқара алмау т.б.

Педагогикалық қарым-қатынасты құрайтын іскерліктер:

- Ақпаратты беру іскерлігі;
- Оқушы жағдайын түсіну;
- Балалармен өзара қарым-қатынас орнату;
- Қарым-қатынастағы серіктесіне әсер ете алу іскерлігі;

Өзінің психологиялық жағдайын басқара алу және т.б □3□.

Педагогикалық қатынастың бірнеше түрі бар: қызметестік, техникалық, көркемөнерпаздық, спорттық, жалпы ортақ адамгершілік, діни, сымбаттылық т.б. Осы қатынастың көпшілігі ұжымда өтеді. Педагогикалық қарым-қатынас дегеніміз – педагогпен оқушылар ұжымының өзара әрекеттестігінің дағдысы мен жүзеге асыру формасы оның мазмұнының ақпарат алмасу және оқу тәрбиелік әсер ету өзара түсіністікті ұйымдастыру жүйесі болып табылады. Ал педагог осы процесті жүзеге асырушы және басқарушы.

Мұғалім мен оқушы – әртүрлі екі субъект. Мәселенің негізгісі осы әртүрлі рухани дүниені біріктіру. Мұғалім көп жағдайда өзінің сәтті ұйымдастырылған іс-әрекеттің тәрбиеленушіге сәтті ықпал ететініне сөзсіз сенеді. Алайда баланың бағынуы, келісімі, эмоциясы, іс-әрекеті міндетті түрде ескерілуі керек. Мұғалім үшін кері байланысты түсініп, қабылдауы өте маңызды. Кез-келген адам баласымен қарым-қатынаста оның психологиялық ерекшелігін ескеріп, оған уақыт беру қажет.

Мұғалім мен мұғалімнің, мұғалім мен басшының қарым-қатынасы қарама-қарсы нақтылық пен сөз мәдениетін талап етеді. Сөз жүйесі, сөйлемдер айтылуы тез әрі түсінікті болуы шарт. Ең бастысы-іскерлік қарым-қатынаста екі жақты пікірдің келісім табуы. Білімділіктің, кәсіби шеберліктің жемісі ең басты нәтиже болмақ. Ол үшін:

- Сөз өте жинақы, тұжырымды болып құрылуы;
- Уақытты шебер пайдалану;
- Істің жоспары, шарты, заңдылығы болуы;
- Мұғалім білім, білік, кәсіби шеберліктің шебері болуы;
- Құқықтық білімнің болуы;
- Сөз мәдениетін меңгеруі;
- Азаматтық, адамгершілік тәртіптерді қатаң сақтау;
- Әдеп нормаларына сай жүріс-тұрыс, киім кие білу мәдениетіне мән беру.

Әдепті болу – әрбір адамға өнегелі, әдепті болуды талап етеді, әсіресе, ол мұғалімге қажет, себебі мұғалім жеке тұлғаның дамуына қатысып, өзіндік қасиеттерді қалыптастырады. Педагогтық әдеп әр мұғалімде әртүрлі және әрқалай көрініс беруі мүмкін. Бұл оның жас ерекшелігіне, темпераментіне, мінез-құлқына және т.б. ерекшеліктерге байланысты. Мұғалімнің әдебін құрайтын компоненттер көп. Олардың бастылары: педагогтық оптимизм, педагогтық такт, педагогикалық техника, шеберлік, байқағыштық, психологиялық қырағыштық, күшті ерік-жігер, сөйлеу және сезім мәдениеттілігі, қылық сұлулығы, ұстамдылығы, талант, бейімділік, ұйымдастырушылық.

Этика – мораль туралы ғылым. «Этика» терминін б.з.б. IV ғасырда Аристотель енгізді. Ол этика адамгершілік, мораль туралы ілім деп көрсетті. Этика – педагогтың бір ерекше қасиеті. Педагогикалық әрекет этикасы жай ғана сыпайылық білдіру ғана емес, ол шығармашылық, ақыл-ой әрекеті, мәдени мінез-құлықтың саналы іс-әрекеттің, білімділікпен іскерліктің жиынтығы. Синица И.Е. «...Әнші үшін үн, ал мұғалім үшін педагогтік әдеп сондай қажет» - дейді. Сонымен, этика – адамдардың өзара жақсы қарым-қатынас жасауына қажетті жағдай туғызу. Кәсіби этика – еңбектің моральдың бір түрі, ол әр түрлі мамандық иелеріне тән моральдық нормалар, мінез-құлық ережелері және моральдық бет-бейнесі туралы бағалау түрінде көрініс табады □4□.

Педагогикалық этиканың категориялары:

Парыз – әлеуметтік статус талап ететін адамның адамгершілік міндеттерін білдіретін этикалық категория.

Кәсіби парыз – қоғамның тұлғаға немесе белгілі бір мамандыққа қоятын талап, моральды ережелер жиынтығы.

Әділеттілік – моральдық сана ұғымы.

Кәсіби ар-ождан – тұлғаның жеке басы және кәсіби намысы туралы ұғым.

Ар-намыс – қоршаған ортаның адамның құқықтарын мойындауы.

Жауапкершілік – тұлғаның негізгі сапаларының бірі.

Тәкаппарлық - адамның өзінің немес басқалардың жетістіктерін жоғары бағалауын білдіреді.

Бедел – тұлғаның немесе адамдар тобының айырмашылық ерекшеліктері, соның арқасында сенім және басқа адамдарға ықпал жасауы жүзеге асады.

Педагогикалық этиканың негізгі принциптері:

- Ізгілік принципі;
- Педагогикалық оптимизм;
- Педагогикалық ынтымақтастық және ұжымшылдық;
- Азаматтық, патриотизм;
- Тұлғаға талап қоя алу және оны құрметтеу;
- Профессионализм, шығармашылық;
- Сөз бен істің бірлігі.

Педагогикалық қарым-қатынас стилі дегеніміз – педагог пен оқушы арасындағы қарым-қатынастың жеке типологиялық ерекшеліктері, қарым-қатынастың сыртқы көрінісі. Педагогикалық қарым-қатынас стильдері мұғалімнің коммуникативті мүмкіндіктерінің ерекшеліктерін, педагог пен оқушы арасындағы қалыптасқан қарым-қатынастың сипатын, педагогтың шығармашылық ерекшелігін, оқушылардың ерекшелігін көрсетеді. Психолог М.И. Лисина бойынша қарым-қатынас дегеніміз ортақ нәтижемен шешуге жету мақсатында орындалған екі немесе оданда көп адамдардың орындалған өзара байланысы. Психолог К.К. Левин қарым-қатынастың мынандай тәсілдерін көрсетті:

1. Авторитарлық – яғни басқарудағы қатал тәртіп.

2. Демократиялық – бұл әріптестік, әркімнің белсенділігін арттыру қабілетін ескеруде қолданылатын тәртіп. Бүгінгі таңда жалпы оқушы мен мұғалім, ата-ана мен бала арасында қарым-қатынастың мынандай тәсілдері бары анықталды (бұл тәсіл В.С. Мухина бойынша)

Демократиялық стиль – бұнда басшылық ұжым пікіріне сүйенетіні байқалады. Бұнда іс-әрекет мақсатын әр баланың сана сезіміне жеткізуге тырысады. Барлығын жұмыс барысын белсенді бақылауға шақырады. Өзінің мақсатын тек басқару мен бағыттаудан бөлек тәрбиелеу деп есептейді. Әр оқушыны марапаттайды. Сонда балада сенім өзін-өзі басқарушылық дами түседі. Демократиялық бағыты бар мұғалім жұмыс көлемі неғұрлым оңтайлы бөлуге тырысады. Әр баланың дербестік қабілетін ескереді, ықыласын қолдайды. Осындай мұғалімнің қарым-қатынасының негізгі тәсілі кеңес, сұрау, ақпарат.

Педагогикалық такт – мұғалімнің кәсіби санасына, шеберлігінің бөлігі. Ол мұғалімнің мінезіндегі жоғары гумандылық, оқушының қасиетін құрметтеу, әділдігі және әрекетіндегі балаға, ата-аналарға, еңбек бойынша әріптестеріне қатысты шыдамдылығы мен өзін-өзі ұстай білуінің сана-сезімдік өлшемі; педагогикалық этиканы іске асыру формаларының бірі. Мұғалімге такт сабақтың барлық кезеңінде керек. Әсіресе, оқушылардың білімін бағалау, тексеру кезінде көңіл аудару керек. Мұнда такт оқушының жауабын тыңдауға шеберлігін білдіреді: жауаптың формасына мазмұнына көңіл аудару, қиын оқушыларға төзе білу. Педагогикалық такт деген ұғымның айырмашылығы тек мұғалімнің тұлғалық қасиетін белгілеуде ғана емес және балаға деген дұрыс қатынасты талдай білуге, яғни сол балаларды тәрбиелеуші құрал болып табылады. Сонымен педагогикалық такт дегеніміз: 1. Өнімді стильді қарым-қатынасты қондырғылана алу қабілеті. 2. Мұғалімнің оқушыға әсер етуіндегі мақсаттық сәйкестіктің өлшемі. Педагогикалық такт – оқушыларды қарым-қатынас жасауда артық кетуден сақтайды.

Педагогикалық такта мұғалімнің икемділігі мен болжауын тактика деп атайды. Өйткені педагог алдында әртүрлі ролдерде көрінеді. Оның әрқайсысы ырғақты талап етеді. Сабақ барысында егер сынып сабаққа дайын болмаса, қаталдық, нақтылық дауыс ырғағы қатынықырақ болғаны тиіс.

Жасөспірімдердің бойына адамгершілік асыл қасиеттерді дарыта отырумен бірге, мұғалім мен баланың қарым-қатынасы демократиялы түрде болуы шарт. Қарым-қатынас әдеби принциптерінің сипатын табуға тырыстық. Олар төмендегідей: 1. Үнемі жылы шырай таныту. 2. Үнемі мадақтап отыру. 3. Ынтымақтастық. 4. Оқыту мен тәрбиелеу бірлігі. Педагогикалық іс-әрекеттің табыстылығы тек қана жоғары деңгейлі эмоционалдық интеллект және әлеуметтік компоненттілік, толеранттылық (латынша «шыдамдылық») сияқты тұлғалық мінездемені дамыту өзге адамдардың іс-әрекетіне өзгелердің пікірлері мен көзқарастарына бейжай қарамау жағдайларына байланысты.

Бұл әсіресе ондағы еркін сөйлеу, интерактивті қарым-қатынастың маңызды міндетті нормасы болып та-

былатын және авторитарлы технологиялар мүддесін қолданылмайтын оқу тобына сабақтар өткізетін педагог үшін маңызды □5□.

Бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге отандық қол жеткен табыстарды саралай отырып, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып тәрбиелеуді жаңаша ұйымдастырумен көкейкесті мәселе болып отыр. Біздің ең басты мақсатымыз сапалы білім, саналы тәрбие беру. Мұғалім өзіне жүктелген осы абыройлы міндетті жүзеге асыру жолында қолданатын қарым-қатынас, амал тәсіл, әдістер құрамынан этика елеулі орын алады.

□ Ұстаз этикасы – мұғалім мен бала, ата-ана мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас.

□ Педагогикалық этика – ұжым ішінде, мұғалімдер арасында басталып, өзінің заңды жалғасын сыныптарда табуы тиіс.

Мұғалімнің әдептілігі де оқушылармен қарым-қатынасында жетекші орын алады. Әдептілік – мұғалімнің жоғарғы шындық, қарапайымдылық, сабырлылық көрсетуі, өзін-өзі басқарып, ұстамдылық жасауы, жат қылықтардан бойын аулақ ұстауы және әртүрлі жағдайларда оқушылармен, өзге адамдармен қарым-қатынас жасай алу ептілігін біріктіретін адамгершілік тәртібі. Әдепті мұғалім – әр уақытта оқушылардың құрметті адамы □6□.

Жалпы оқушылармен қарым-қатынасқа түсіп жүрген мектеп мұғалімдерін екі топқа бөлуге болады:

Балалармен қарым –қатынас жасауы оңай және қиын. Бірінші топтағы мұғалімдер қай жастағы оқушылармен болмасын қарым-қатынасқа оңай түседі.

Оның себептері:

□ Өз сыныбындағы әр баланың психологиясын өте жақсы біліуінде;

□ Баланың ішкі жан дүниесін оятатындай жылы сөздер айтуында;

□ Мұғалімнің этикасы мен психологиясының дұрыс қалыптасуында;

□ Мұғалім өзінің тәртіптілігінде, жүйелілігінде, анықтылығында, нақтылығында;

□ Оқу – тәрбие үрдісінде мұғалімнің бірнеше қарым-қатынас түрлерін пайдалана білуінде.

□ Қарым – қатынаста кездесетін қиыншылықтарды осы және өзге де жолдар арқылы жеңе отырып, мұғалім қарым-қатынастың үш функциясын орындайды:

1. Мұғалім қарым –қатынаста оқушыны жеке тұлға ретінде дамытады

2. Оқушыны қоғам мүшесі ретінде тәрбиелейді.

3. Қарым – қатынас тек адамдар арасында ғана емес ол қоршаған дүниемен, табиғатпен байланысты екенін оқушының санасына ұқтырады.

Оқушы мен мұғалім арасындағы келіспеушілікті шешу жолдары:

□ Баламен қақтығысқа түскен кезде істі өршітпей тәрбие жұмысын жалғастырыңыз.

□ Оқушымен кеңес жүргізуге уақыт табыңыз.

□ Қиындықтан шығудың тиімді жолдарын ойластырыңыз.

□ Баланың арына ырысқан, оның жағдайын түсінуге тырысыңыз.

□ Оқушымен әгіме жүргізу кезінде оның намысын қорлауға, кемітуге, дауысыңызды көтеруге жол бермеуге тырысыңыз.

□ Оқушыны түсінетініізге сездіруге тырысыңыз.

□ Жазалау үшін білім бағасын төмендетпеңіз.

□ Оқушымен болған оқиғаны құпия сақтаңыз. Оқушының сыртынан сөз айтсаңыз сенімнен айырылып, оны өзіңізден алыстатып аласыз.

□ Балаға жүрек жылуын аямаңыз. Үнемі есімімен атаңыз.

Қорыта келе, ұстаз деген абыройлы атаққа лайықты болу үшін мұғалім жан-жақты білімді болып қана қоймай, сондай-ақ әділ де әдепті, қарапайым да кішіпейіл, бауырмал да қайырымды, қысқасы, жоғары саналы азамат болуы тиіс деген сөз. Әрине, бұл әбден орынды, солай болуымыз абыройлы міндет.

Әдебиеттер:

1. Степанов С.С. Педагогическое общение. М.2003.

2. Лавирененко В.И. Психология и этика делового общения. М. 2001.

3. Бороздина Г.В. Психология делового общения. Москва 2009

4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 2001

5. Мұханбетжанова Ә., Медиева А. Оқушы мен мұғалімнің өзара қарым-қатынасын басқару. Қазақстан мектебі. №10, 2006 ж.

6. Брудный А.Б. Понимание и общение. М. 2000.

А. Б. Аекенова

Университет "Туран", студентка магистратуры, 2курс

Резюме: В статье рассматривается трудность материнских взаимоотношений в рамках трансгенерационного подхода и психогенетики. Объектом исследования являются женщины, находящиеся на разной стадии беременности; субъектом исследований выступают шаблоны материнских взаимоотношений, переходящих с поколения в поколение. В процессе работы рассматриваются и анализируются скрытые факторы: передача преступных психологических взаимоотношений генетическим путем, возможные психологические отклонения, материнство на фоне несформировавшейся зрелости.

Ключевые слова: материнские взаимоотношения, история семьи, трансгенерационный подход, психогенетика, латентные факторы.

Түйін: Мақалада трансгенерациялы көзқарас пен психогенетика аясында аналармен қарым-қатынас қиындықтары қарастырылады. Зерттеудің нысаны - жүкті әйелдер әртүрлі кезеңдерде; зерттеу тақырыбы ұрпақтан ұрпаққа берілетін ана қатынастарының үлгілері болып табылады. Жұмыста жасырын факторлар қарастырылады және талданады: қылмыстық қатынастарды генетикалық құралдармен беру, мүмкін болатын психологиялық ауытқулар, жетілмеген, қалыптаспаған кездегі ана болу.

Summary: The article deals with the difficulty of maternal relationships within the framework of the transgenerational approach and psychogenetics. The subject of the study are women who are at different stages of pregnancy; Subjects of research are patterns of maternal relationships that pass from generation to generation. In the process of work, hidden factors are considered and analyzed: the transfer of criminal relationships by genetic means, possible psychological deviations, motherhood against the background of unformed maturity.

Материнству в современном обществе уделяют значимый интерес. Важнейшим звеном науки изучающим вопросы материнства и связей безусловно является психология. Различные трудности исследований и всевозможные варианты событий, связанных с неотъемлемым развитием психологии подвергло широкому изучению данного вопроса большим количеством ученых. Широкая огласка придала данной тематике различные взгляды именитых ученых междисциплинарных наук.

Материнство принято рассматривать с точки зрения поведенческой психологии и общественных ролей, однако инновационным взглядом является рассмотрение материнских взаимоотношений в качестве элемента личности женщины, а саму концепцию взаимоотношений как элемент системы отношений индивидуума. Такое суждение стало объектом наших исследований, в то время как сам подход получил название трансгенерационный подход.

Основой для исследования являются работы М. Боуэна, в области наследственной психологии. Таким образом тезис работы звучит следующим образом, - взаимоотношения матери и ребенка воссоздают отношения предыдущих поколений и отображаются на последующих поколения. Таким образом материнские отношения создают шаблон, который сходен с шаблонами предыдущих поколений.

Работы других известных ученых, а именно А. Шутценбергера, В. И. Брутман, Б. Хеллингера, Г.Г. Филиппова рассматривают семью и семейные взаимоотношения как "поле", на которую влияют не только нынешние члены семьи, но и предшествующие поколения. Таким образом создается шаблон поведения нынешнего поколения, отображает шаблон предыдущего поколения.

Семейные связи формируют личность индивидуума в эмоциональном и мыслительном плане. Данное суждение является фундаментальным тезисом в изучении шаблонов семейных связей, влияющих на материнские взаимоотношения, которые передаются наследственным путем.

Материнские связи выражены в отношении матери к ребенку, посредством поведенческому комплексу мысленных и эмоциональных компонентов.

Исследования в области материнских взаимоотношений 20 века, определили, что развитие ребенка в личностном и социальном плане определяются реализацией отношений между ребенком и матерью[3].

Изучение материалов по материнским взаимоотношениям привели к формированию заключения, а именно материнская связь не возникает моментально с рождением ребенка, а формируется на протяжении жизни матери, на которую воздействуют различные социальные аспекты.

Главным итогом проделанного исследования стало подтверждение того, что условия, принадлежащие к поколению предков, проявляют такое же воздействие в развитие взаимоотношений в семье, в частности материнские взаимоотношения. Данный результат подтверждает трансляцию домашнего опыта на последующие поколения.

Различного рода психологические стрессы могут формироваться на фоне "вредных" взаимоотношений в семье и транслироваться на привычки последующего поколения. Параметрами негативно влияющими на

материнские взаимоотношения являются:

- расторжение браков среди близких родственников;
- алкогольная или наркотическая зависимость;
- физическое или психологическое насилие;
- аборты и выкидыши;
- преступная деятельность среди родственников.

При построении семьи женщина подсознательно выстраивает отношения согласно накопленному опыту предыдущих поколений, который транслировался на неё в раннем детстве. Такой опыт транслируется дальше по родовой цепочке и практически не претерпевает существенных изменений в шаблоне поведения, в то время, как женщина едва ли может изменить этот шаблон.

Параметры указанные выше приводят к нарушенным семейным связям. Женщины подвергающиеся насилию со стороны мужчин, с большей вероятностью формируют негативное мировоззрение у дочери к мужчинам. Отклонения у ребенка может быть вызвано чрезмерным или недостающим вниманием, что вызовет у ребенка неприятие такой ситуации. Такого рода отклонения приведут в семью нарушения связей между детьми и родителями, приведет к формированию отклонения материнского отношения.

Родительская семья является главнейшим фактором формирования материнских взаимоотношений. Данные по этому исследованию представлены в таблице ниже.

Таблица 1. Воздействие факторов влияния на материнские отношения с ребенком.

Факторы влияния	Вероятность
Тревожность во время беременности	0,01
Чрезмерная опека над ребенком	0,05
Физическое насилие	0,05
Депрессивные расстройства матери	0,05
Отрицательные отношения с мужчинами	0,001
Внутрисоциальные конфликты	0,05
Алкогольная и наркотическая зависимость	0,1

Следствием расторжением браков является неприятие отца и эскапизм; физическое насилие ведет к тревожным отношениям в семье; зависимость от химических стимуляторов вызывает в семье депрессивный настрой.

Важным замечанием является то, что нарушение материнских отношений ведет к глубоким расстройствам внутрисемейных связей. Отношения с матерью будут пережитым опытом и будут актуальны для ребенка в особенности, когда он сам будет становится родителем. В процессе исследования и анализа причин и факторов воздействия была разработана методика по изучению данной проблематики. С целью определения влияния различных типов материнских взаимоотношений было проведено исследование трех различных групп.

Таблица 2. Типы материнских взаимоотношений.

№	Тип взаимоотношений
1 группа	Адекватный
2 группа	Тревожно-амбивалентный
3 группа	Эмоционально-отрешенное

Наибольшее количество различных результатов наблюдалось среди первой и третьей группой. Для проведения сравнительного анализа параметров материнских связей был выбран критерий χ -квадрат Пирсона. Различия между первой и третьей группой наблюдались в вопросах беременности: отношение к беременности, вскармливание ребенка грудью, образ жизни во время беременности. Исходя из этих наблюдений можно сделать вывод: сформировавшиеся зрелые материнские отношения являются единственным отличием первой и третьей группы.

Вторым важным итогом аналитики стало сравнение материнских взаимоотношений с точки зрения семейной истории. Женщины с различными отклонениями в материнских взаимоотношениях являются носителями опыта неблагополучных семей, с продолжительными нарушениями семейных связей, которые выявлены на протяжении нескольких поколений.

Для исключения случайных событий был проведен глубокий анализ родословной вплоть до поколений прадедов и прабабушек. Выводы полученные при корреляционном и сравнительном анализе свидетельствуют неотъемлемую связь материнских взаимоотношений с опытом пережитом семьей и историей этой семьи. Нарушения в этих связях приводят к отклонениям от адекватного поведения. На основе полученных данных выдвигается гипотеза: семейный опыт формирует тревожно-амбивалентное и эмоционально-отре-

шенное материнские связи. Исходя из собранных данных было выделено три параметра влияющих на материнские связи:

1. трансляция эмоциональных шаблонов;
2. отклонение поведения матери от норм социума;
3. незрелость и инфантильность потенциальной матери.

Первый фактор является совокупностью эмоциональных потрясений, которые были вызваны: расторжением брака в старших поколениях, физическим или психологическим воздействием, негативные взаимоотношения в семье и слабый эмоциональный фон женщины. Важной особенностью первого фактора является наследственность, т. е. старшее поколение прививает нарушенные семейные связи косвенным воздействием, что приводит к несостоятельности матери к формированию адекватных эмоциональных контактов с ребенком и ответственности за свое дитя. Основополагающей характеристикой при таком отклонении является тревожное отношение к вскармливанию грудью и нарушению эмоционального фона женщины.

Кормление грудью - это процесс, в котором матери прививается ответственность за своего ребенка. Однако если этот процесс будет сопровожден тревожным состоянием, вполне возможно, что материнские связи сформируются неправильно. В кормлении молоком есть биологический фактор т. е. в молоке скрыта психологическая составляющая матери. Если мать ребенка находится в стрессе, то и молоко имеет иной состав. Известны случаи, когда на фоне психологического стресса, мать не может кормить своего ребенка. Таким образом в молоке зашифровано психологическое равновесие матери, которое ребенок дешифрует при кормлении. Отсюда прослеживается и наследственность. Мать транслирует свою тревогу и стресс ребенку. Стоит отметить, что прослеживается и наследственность внутриродовых нарушений. Если кормление грудью вызывает стресс, то симбиотический контакт с ребенком не возможен.

Подводя итог вышесказанного мы можем резюмировать, что женщина не способная управлять своим психологическим состоянием транслирует своему ребенку негативные.

Вторым фактором было выделено отклонение матери от рамок социума, иными словами девиантное поведение. Данный фактор состоит из ряда причин таких, как: прекращение беременности, непризнание себя частью социума, плохие эмоциональные связи в семье.

Беременность приводит женщину к дискомфорту и вызывает внутреннее сопротивление. С точки зрения биологии женский организм противится беременности. Так сперматозоид попадая в женский организм, сталкивается с рядом трудностей пока достигнет яйцеклетки. После прохождения этапа зачатия, организму женщины необходимо восемь недель, для привыкания к плоду. Побочными эффектами является тошнота и слабость. Организм изначально рассматривает плод, как паразитарный организм и пытается избавиться от дискомфорта, вызывая у женщин меланхолию, плаксивость и слабость. В психологическом плане беременность заставляет переживать женщину за себя; тревога относительно своей персоны вытесняет волнение относительно ребенка.

Девиантное поведение, по мнению ряда ученых, вызвано шаблонами из опыта. Шаблон сформированный, когда была прекращена беременность, рассматривается как неприятие и отказ от ребенка, формирует у матери естественный взгляд на такое поведение.

Третий фактор несостоятельности материнских отношений выражен в неготовности женщины к ребенку. Данный фактор сформирован следующими ситуациями: прекращение беременности среди предшествующих поколений, боязнь родов и процесса беременности в целом, низкая или чрезмерно высокая субъективная социальная значимость матери.

Для рассмотрения данного фактора необходимо ввести понятие гестационной доминанты. Гестационная доминанта - изменение ценностей и приоритетов женщины, в следствии беременности. После наступления беременности женщина делает все, чтобы родить здорового ребенка.

Незрелость материнства в первой очереди выражена в незрелости гестационной доминанты у женщины. Таким образом при нарушении данного компонента, в организме женщины не происходит ряд нервно-психологических и физиологических изменений, которые отвечают за направленность организма на развитие и сохранность плода.

Биология данного процесса вполне ясна. При наступлении желанной беременности, мозг женщины подсознательно находится в эйфорическом состоянии, тем самым не ухудшая состояния женщины, а напротив усиливая ее иммунитет и психологическую компоненту (устойчивость к стрессам, сопротивлению организма беременности). В случае, если беременность для женщины нежелательна, организм подвергается постоянному стрессу иммунитет ухудшается, вызывая головные боли, усталость, сонливость, психологические расстройства и плаксивость.

Гестационная доминанта, выраженная гипогестогнозическим типом характеризует не зрелую позицию, относительно готовности женщины к беременности.

Прекращения беременности может свидетельствовать о предпочтительном выборе самого себя и отказ от ребенка, трансляция данного сигнала будет направлена на заикливание на самом себе.

Незрелое материнство является фактором трансляции неспособности женщины к установлению глубо-

ких связей, принятию на себя ответственности за другого (ребенка).

В процессе исследовательской работы нами была установлена связь факторов на семейную историю, а также была дана оценка их воздействию. Вторым важным достижением работы является доказательство трансляции факторов от старших поколений в младшие. Третьим важным выводом работы стало подтверждение материнских взаимоотношений, как основополагающих отношений при формировании ребенка и выведены условия трансляции.

Список литературы:

1. Ackerman, N. J. *A theory of family systems*. - New York: Gardner Press, 1984.
2. Auerswald, E. H. *Epistemological confusion in family therapy and research*. / *Family Process*, 1987. - 317-330.
3. Bowen, M. *Family therapy in clinical practice*. - New York: Aronson, 1978.
4. Bowen, M. *Theory in the practice of psychotherapy*. / In P. J. Guerin. (Ed.). *Family therapy*. - New York: Gardner, 1976.
5. Golann, S. *On description of family therapy*. / *Family Process*, 1987. - 331-340.
6. Lieberman, S. *The 'extended family' school of family therapy*. / In S. Walrond-Skinner. *Developments in family therapy* Boston: Routledge & Kegan, 1981.
7. Papero, D. V. *Family systems theory and therapy*. / In B. B. Wolman, & G. Stricker (Eds.). / *Handbook of family and marital therapy*. - New York: Plenum, 1983. - 137-158
8. Toman, W. *Family constellation*. / *Personality and social behavior*. - New York: Springer, 1993.
9. Варга А.Я. *Системная семейная психотерапия*. / *Введение в семейную системную психотерапию* — СПб.: Речь, 2001. - 74 с.
10. Райгородский Д.Я. *Практическая психодиагностика*. / *Методики и тесты Учебное пособие* / Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2001. - 672 с.
11. Шутценбергер А.А. *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы* - Москва.: Издательство Института психотерапии, 2001.
12. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. *Психология и психотерапия семьи 3-е изд.* - СПб.: Питер, 2002. - 656 с.
13. Эйдемиллер Э.Г. и др. *Семейный диагноз и семейная психотерапия* / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. / *Учебное пособие для врачей и психологов*. - СПб.: Речь, 2006, 352 с.

EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES (USING THE EXAMPLE OF ENGLISH)

Raushan Sultankhanovna Batyrkhanova

Master-teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

***Түйін.** Бұл мақалада жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқытуда эффективті әдістерді қолданумен қатар, информациялық технологияларды қолдану қарастырылады.*

***Резюме.** В этой статье рассматриваются эффективные методы обучения английского языка в высших учебных заведениях а также, использования информационной технологии.*

***Summary.** This article deals with effective methods and information technologies used to teach English language at a higher educational institution.*

Information technology plays a crucial role in our society, as characterised by the expanding internationalisation of the personal, academic, and professional domains. In recent years, technological advances have transformed the ways we manage information and communicate with others.

During an epoch of globalisation, solid formation takes the salient condition of the dynamical progress of a society that can quickly and effectively answer all the needs of the 21st century. Both cultural and language competence represent the preconditions for economic and technical success of any given country. Today, there is an ongoing change of educational formations, from an educational formation of manufacture to the partial person and special purpose, educational services to an educational formation of manufacture to versatile individuals [1]. Consequently, it is possible that the professional who not only understands the speciality of a versatile person, but also knows foreign languages, then, in turn, raises their chance to graduate from high school and gain prestigious work, adequately competing on the labour market. Today, the English language is the international lingua franca of choice; therefore in Kazakh high schools, English language has never been in greater demand. To teach the English language, teachers use a combination of interactive equipment and innovative educational technologies to improve the quality of presentation and increase the motivation of students, such as the internet, podcasts, electronic boards, network magazines (blogs), social networks, video conferences, special mobile appendices and etc.

Scientists' like Garret (1999) , Glisan, Dadt, and Howe (1998) note that the more systems of perception are involved in training, the better the material and the more strongly it is acquired. The active introduction of information technologies into the educational process increases didactic possibilities, providing presentation, audio and video support and control, that as a whole assist the increase in the level of teaching. [2,3]

We can find similar terms of interpretation in another paper in the article (Yang and Chen, 2007). The authors comment that internet technology has a global reach and provides extensive international resources.[4] Michael C. Loui pointed out that the educational technologies allow students to communicate with each other and with instructors across time and space: they need not be in the same place at the same time to exchange ideas. [5].

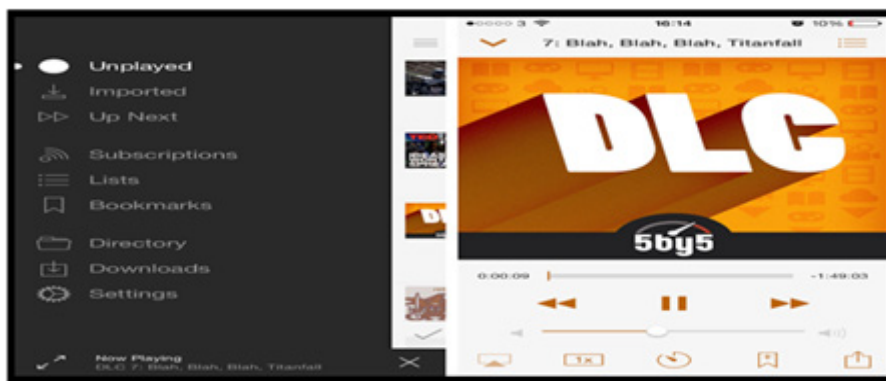
Broadly speaking, the internet allows English learners to access useful language resources and communicate directly with native English speakers. In the first case, learners can practice applying information, while in the second case they can overcome the decontextualised predicament of learning English. Students can learn by listening, speaking, reading and writing English interactively via real world situations. Students can also broaden their international perspectives, learn diverse knowledge forms, and appreciate and accept different cultures. [4].

Walker and White (2013) claim that “students use technology in their daily lives outside the classroom; educational institutions feel the pressure to invest in technology if and when they can afford it. Whilst some teachers feel immediately comfortable with using technology, others feel anxious about their ability to use it effectively in order to help their students learn, and advice about the use of technology for pedagogical purposes tends to focus either on the technical aspects of how to use particular software, or to describe interesting classroom activities”. [6]

According to Voronova, “the system of work of the teacher on maintenance of results of training to foreign language necessarily should include the realization of the following technologies, namely, technology of communicative training, technology of understanding of communicative sense of the text, game technologies, technologies of training in cooperation, design technologies, etc.” [7].

During training, the use of podcasts can serve as one of the modern means of training students of the English language. Podcasts began to be used in 2004 to transfer sound or video content from the Internet.

The word “podcast“ comes from the English words “iPod” and “broadcast”, and means a sound or a video file which “extends free-of-charge through the Internet for mass listening or viewing“ [8].

In Salin's opinion, an “educational podcast, devoted to studying foreign languages, allows solving a lot of methodological problems, amongst formation of listening skills and understanding skills of another language, formation and perfection of listening skills, expansion and enrichment of the lexical vocabulary, formation and perfection of grammatical skills, progress of speaking and writing skills” [9].

TED is also an effective educational technology such as video-conferences and video blogs. Through TED conferences, students can develop and improve their speaking skills. The subjects of intellectual TED conferences and performances are extensive, and include diverse subject matter ranging from science, culture, art, policy and global problems, and business to technologies, design and entertainment.

The term TED is derived from the English language and is an acronym for Technology, Entertainment, and Design. TED is a private American non-profit fund, known for its annual conferences which have been run since 1984. In 1984, the main subjects of the first TED conference were technologies, entertainment, and design, which have subsequently denominated the organisation. Today, TED is a worldwide community which invites the cooperation and search for a more fundamental understanding of the world and the aspiration to change it to the better through individuals representing any sort of activity (from professionals up to enthusiasts) and different culture.[10]

The primary goal of this non-profit organisation is the propagation of unique ideas, about which, as its founders believe, it is necessary to inform all mankind (“ideas worth spreading”), as well as to inspire and stimulate people worldwide to study something new, to share the knowledge and experience that makes the world better. So, these ideas are presented to listeners in the format of a short performance (no more than 18 minutes) on its official site, TED.com, as an easy approach to understanding. There are reference data on scientific research and development, and all volunteers can learn interesting information, communicate in real time, as well as take part in TED conferences and actions which are conducted over the whole year around the world.

TED is an innovative cultural and informational project. On the one hand, TED can be an inexhaustible source of inspiration and the search of unique ideas; on the other hand, it represents a good opportunity to share ideas, development and projects. TED is the kind of resource that is potentially useful to a wide range of users, both for professionals and experts, and for students of the different specialities studying foreign languages.

TED is a qualitative, up-to-date educational resource that is maybe used for practical English language learning. The video data it uses imagery to create certain associations that assist the best perception, mastering and storing of the information. Furthermore, while watching video lectures, the subtitle function helps users to understand the information more clearly. The subject matter of lectures is quite varied. The given resources are useful to students not only in learning foreign languages, but also in development of performance skills before an audience. Using TED Talks video data resembles the analysis of public performances, reflection above offered subject matters, and oratory skills. Experts give advice on the analysis of public performance skills on this site.

Lectures allow to show evidently to students’ different versions of performances before public, consider different ways of presenting information, build dialogue skills with listeners, enter into dialogue and receive feedback. In addition, there is the possibility to become acquainted with the performances of orators that motivate students to develop a unique strategy to performances before an audience and an individual manner of dialogue with their listeners. Apart from the above, there are many photo and video presentations and other material shown on the site

as examples.

Students use this resource both in an everyday life and in preparing for assignments. Students have the possibility to choose lectures and performances from previous material, get additional materials, and learn more about the advanced revelations and tendencies on their chosen subject matter. Consequently, students not only practise foreign languages, but also expand their knowledge and skills in different areas.

The academic blogs, along with podcasts, mobile appendices and TED Talks become an important component in training students in foreign languages. The word blog is derived from the English word weblog, which refers to a network magazine or a network diary. In Sysoyev's opinion, "the blog-technology possesses didactic properties, such as publicity; linearity; authorship and moderation; multimedia" [11]. Therefore, the given didactic properties of blogging allow developing on its basis such types of speech activity, as writing and reading. [11].

So, educational Internet resources can assist formation and progress of the following competence at students which are learning foreign language: "speaking another language communicative competence, including all its components (linguistic, sociocultural, cognitive and etc.); communicative skills to carry out search and selection to make generalisation, classification, analysis and synthesis of the received information; communicative skills to represent and discuss results of work on the Internet-resources; skills of using internet resources for acquaintance with a cultural heritage and history of various countries and people; skills of using resources for satisfaction of the information and educational interests and demands" [12].

The intelligent software can facilitate the delivery of multi-modular content, provide feedback and trace progress [13], which has been made by students during the learning of foreign languages. Thus, implementing educational technologies, and including extensive information, not only provides for a high quality educational process, but also facilitates the progress of a competitive person.

References

1. Subetto A.I. *Obrazovatel'noeobshchestvoirealizatsiyastrategiirazvitiyaobrazovaniya v XI veke. CHast' 1 [Educational Society and Implementation of the Strategy of Education Development in the XI century. Part 1] // Astrakhanskiivestnikelogic heskogoobrazovaniya. 2012. no. 3 (21). pp. 18-43.*
2. Garrett, N. (1999). *Technology in the service of language learning: Trends and issues. Modern Language Journal, 75, 74-101*
3. Glisan, G., Dudt, K., & Howe, M. (1998). *Teaching Spanish through distance education: implications of a pilot study. Foreign Language Annals, 31, 48-66.*
4. Shu Ching Yang, Yi-Ju Chen. *Computers in Human Behaviour. 23 (2007), 861, 860-879*
5. Michael C. Loui. *Educational Technologies and the Teaching of Ethics in Science and Engineering, Science and Engineering Ethics, Volume 11, Issue 3, (2005), 435-446), Department of Electrical and Computer Engineering, and Coordinated Science Laboratory, University of Illinois at Urbana-Champaign, USA, Science and Engineering Ethics (2005) 11, 435-446, Springer 2005.*
6. Aisha Walker, Goodith White *Technology Enhanced Language Learning. Connecting theory and practice. Oxford University Press. 2013*
7. Voronova E.N. *Sovremnyetekhnologiiimetodyobucheniyainostrannomuyazyku v vuzе [Modern Technologies and Methods of Teaching a Foreign Language at a University] // Perspektivynaukiobrazovaniya. 2014. no. 1. pp. 189-194.*
8. Rybalko T.G. *Podkastingkaksredstvoformirovaniyainformatsionnoikompetentnostistudentovpriobucheniinostrannomuyazyku [Podcasting as Means of Forming Students' Information Competence in Teaching a Foreign Language] // Integratsiyaobrazovaniya. 2008. no. 3. pp. 108-111.*
9. Salin B.S. *Nekotoryeaspektyispol'zovaniyapodkastov v obucheniiangliiskomuyazyku [Some Aspects of using Podcasts in Teaching English] // Sovremnyeproblemy nauki i obrazovaniya. 2010. no. 4. pp. 91-93.*
10. *TED ideas worth spreading [Electronic resource] / URL: <https://www.ted.com/> (request date: 20. 2016) 125*
11. Sysoyev P.V. *Blog-tehnologiya v obucheniinostrannomuyazyku [Blog-Technology in Teaching a Foreign Language] // Yazykikul'tura. 2012. no. 4 (20). pp. 115-127.*
12. Gerasimenko T.L., Grubin I.V., Gulaya T.M., Zhidkova O.N., Zenina L.V., Lobanova E.I., Romanova S.A. *Lingvodidaktic heskiiaspektobucheniyainostrannomyazykam s primeneniemsobremennykh Internet tekhnologii [The Linguo-Didactic Aspect of Foreign Languages Teaching with the Use of Modern Internet Technologies]. M., 2013. 119 p.*
13. Mark Warschauer, Carla Meskill. *Technology and Second Language Teaching // [Electronic resource] / URL: http://www.education.uci.edu/person/warschauer_m/tslt.html (request date: 02. 12. 2015)*

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНДЕГІ ОЙЫНШЫЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Баетов Дүйсенбек Мыңжасарұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
дене тәрбиесі кафедрасының магистр-оқытушысы

Уразбаев Арыстан Арынбекұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
дене мәдениеті кафедрасының аға оқытушысы

***Түйін:** Бұл мақалада ұлттық спорт ойындарымыз арқылы ойыншылардың жас ерекшелігіне қарай дамуы және жас ойыншылардың ұлттық спортымызға деген түрлі көзқарасы жайлы баяндалады.*

***Резюме:** Данная статья посвящена развитию наших игроков через наши национальные спортивные игры и многообразие молодых игроков в нашем национальном спорте.*

***Summary:** This article focuses on the development of our players through our national sports games and the diversity of young players in our national sport.*

Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді. Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғары сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық міндеттеріне байланысты таңдап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі. Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді.

Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешекте істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу қасиеттерін қамтамасыз етеді.

Ойын жаттығуларын ойша қайталау барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларда отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ», «Ақ серек, көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан», «Теңге алу» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Оқушыларды әсіресе, «Сикырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа мате-

риалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру практикасында ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет. Ойын баланың барлық қабілетінің дамуына, айналасындағы дүние жайлы түсініктерінің кеңейуіне көмектеседі. Халқымыз ойындарғы тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған. Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Ал кей балалар ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей балалар ішкі сезімін білдіреді. Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін қызықты ойынның түрлері өте көп. Халық арасында «Денсаулық - зор байлық» деп тегін айтылмаған. Демек, кезінде ұлттық ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру – жас организмнің дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде көпшіл, олар Отанның болашақ азаматы болуға, халқына адал қызмет етуге бағытталған. Сондықтан білім берудің жаңа технологиясын пайдаланып, дене тәрбиесі пәнін жаңа технологиялық әдіспен оқушылардың жас ерекшеліктеріне, денсаулықтарына байланысты, ұлттық ойындарды спорттық ойын түрлеріне, сабақтың мазмұнына қарай іріктеп алып пайдалануға кез келген дене тәрбиесі мұғалімінің мүмкіндігі бар.

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру — қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбаева С.К. «Ұлттық ойындардың бүгінгі мен келешегі», «Алматы» 2004 ж
2. Несіпбаев Б.К. «Ұлт мәдениеті мен өнері», «Білім» 2003 ж
3. Атабаев А.С. «Ұлттық ойындар- халық мұрасы», «Кітап» 2006 ж
4. Наурызбаев Ж. «Ұлттық мектептің ұлы мұраты», «Алматы» 1995 ж.

ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ СТУДЕНТОВ

Галимова Румия Фаритовна

магистр техники и технологии, преподаватель Казахского агротехнического университета им.С.Сейфуллина

Танирбергенова Анар Шынболатовна

кандидат педагогических наук, доцент, член-корреспондент Международной академии психологических наук, ассоциированный профессор РАМ

Журкеева Анар

магистрант университета «Туран-Астана»

***Резюме:** Статья посвящена проблеме профессионального самоопределения молодых людей. Анализируются влияние особенностей ценностно-смысловой сферы студентов на профессиональную неопределенность личности.*

***Түйіндемe:** Мақала жастардың кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесіне бағытталған. Студенттердің тұлғалық және кәсіби қалыптасуына мәнділік-құндылық бағдарының әсері теориялық және тәжірибелік тұрғыда талданған.*

***Summary:** The article addresses the problematic aspects of the young people's professional self-determination. An analysis is made influence of the valuable and semantic sphere at students on professional uncertainty of the personality.*

Студенческий возраст является важным и особым периодом в жизни каждого человека. Именно в этот период происходит интенсивное развитие личности. И главной социальной задачей этого возраста является выбор профессии. Практика показывает, что студенты при выборе своей профессии руководствуются внешними, навязанными соображениями. А в большинстве случаев, это возможность получения бесплатного образования, а также совет близких людей. И эта ситуация остается неизменной каждый год. Когда молодой человек таким образом выбирает себе профессию, он не делает выбор, и тем самым остается в некоей неопределенности как по отношению к своей профессиональной сфере, так и к будущему. Он откладывает выбор своего будущего «на потом», а это влечет за собой негативные последствия. Актуально на сегодняшний день выражение выдающегося немецкого философа и психолога Э.Фромма: «Несчастливая судьба многих людей – следствие несделанного ими выбора. Они ни живые, ни мертвые. Жизнь оказывается бременем, бесценным занятием, а дела – лишь средством защиты от мук бытия в царстве теней».

Степень принятия формально осуществленного профессионального выбора студентом также представляет собой проблему. Ведь до тех пор, пока он не осознает что это был его выбор, выбор его профессии, об истинном профессиональном самоопределении и говорить не стоит. Отложенный «на потом» или неосознанный выбор будущей профессии является основой для профессиональной неопределенности личности. Изучение неинтересной специальности приводит к разочарованию в себе и к выбранной профессии, неуверенности в себе, к проблемам взаимоотношения между одноклассниками, а также к ощущению бессмысленности жизни.

Фиктивный выбор профессии, влекущий за собой появление профессиональной неопределенности личности, вызывает проблемы в личной жизни, что непосредственно отражается и в ценностно-смысловой сфере личности студентов. В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. сказано, что человеческий капитал - это основа модернизации[1]. Человеческий ресурс, представляя собой важную ценность, начинает свое формирование в школе, а затем, продолжает в университете, и поэтому проблема профессионального самоопределения личности является актуальной, что подтверждает значимость нашего исследования.

Возрастной период, связанный с профессиональным образованием, является одним из наиболее значимых с точки зрения формирования ценностно-смысловой сферы. Важные жизненные события, связанные с личностным и профессиональным самоопределением, расширением их личного опыта определяют наполненность и организацию ценностно-смысловой сферы личности студентов. Изучая различные подходы исследователей о ценностно-смысловой сфере личности можно выделить, что целый ряд авторов рассматривает ценности как базовые элементы сознания личности, которые определяют ее направленность, воплощаемая в убеждениях, нравственных позициях и проявляющиеся в социальных отношениях, деятельности и общении. По мнению отечественного психолога А.Н.Леонтьева, ценностные ориентации являются главными несущими элементами отношений человека к социальному миру[2]. Их формирование в значительной степени обусловлено индивидуальным опытом жизни и определяется жизненными отношениями, в которых находится личность. Эмпирически установлено, что личностные ценности – это глубинные мотивационные структуры, отраженные в ценностных ориентациях. С точки зрения отечественного психолога Джакупова С.М., ценностные ориентации являются важнейшей характеристикой личности, составляющие основу на-

правленности ее деятельности и отражающие отношение человека к себе и окружающему миру[3].

Важнейшим фактором формирования ценностно-смысловой сферы в юношеском возрасте является профессионально развитие, ведь выбор будущей профессии во многом определяется видением своего будущего, стремлением приблизиться к своему идеалу, добиться успеха как в профессии, и в жизни в целом [4]. Насколько качественно будет осуществлен профессиональный выбор, будут зависеть особенности дальнейшей жизни молодого человека: условия его учебно-профессиональной деятельности, получение удовлетворения от этого, воплощение идей и достижение целей. Когда молодой человек обучается на неинтересной для него профессии, то в профессиональной самоопределении он будет испытывает ощутимые трудности в удовлетворении важных разно уровневых потребностей, что несомненно отразится в дисгармонии ценностной сферы личности таких студентов.

Сама ситуация выбора профессии молодым человеком может рассматриваться как ценностный выбор. Имея альтернативу выбора между интересной специальностью и возможностью получения бесплатного образования, но на неинтересной профессии, абитуриент выбирает между своими мечтами, творческой самореализацией и комфортом, удобством, и к какой то мере безопасностью. Возможность получения бесплатного образования сама по себе не влечет за собой обесценивание собственных интересов и склонностей молодого человека. Но выбор, сделанный не в пользу значимых ценностей, порождает внутренне конфликтное состояние личности.

Проведенный анализ взглядов на ценностную сферу личности и ее формирование, а также результаты исследований, проведенные нами по методике «Ценностные ориентации» Рокича и уровня соотношения ценности и доступности по Е.Б. Фанталовой, позволяют нам выдвинуть предположение, что профессиональная неопределенность личности студентов выражается в особенностях ценностно-смысловой сферы их личности, обнаруживая специфический характер иерархии ценностей, их доступности и общей интегрированности ценностной сферы личности студентов.

Выбор будущей профессии как важный жизненный выбор предполагает обнаружение в профессиональной сфере того места, которое будет адекватным склонностям и способностям самого человека, соответствующим его ценностям. Таким образом, эффективный профессиональный выбор тесно связан с умением обращаться с собой, рефлексивно осмысливать свой внутренний мир, руководствоваться своими ценностями и интересами, брать ответственность за свой выбор. И от того, как человек относится к осознанию собственных ценностей и интересов, как он наполняет смыслом свою жизнь, будет зависеть на наш взгляд эффективность профессионального самоопределения.

Список литературы

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г.* - <http://www.akorda.kz>
2. *Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // А.Н.Леонтьев. – М. Смысл, Academia, 2005.-352с.*
3. *Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения // - 2 изд. - Алматы: Казахский университет, 2009. - 308с.*
4. *Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности // Е.И.Головаха, Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С.256-269.*

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Гараева Светлана Срапулқызы
Абылай хан атындағы ҚХҚЖӘТУ
аға оқытушы

Түйін. Мақалада мәдениетаралық қатысым жағдайындағы тілдік жоғары оқу орындарында шет тілі сабақтары барысында видео материалдармен тиімді жұмыс жасау барысында, студенттердің бойында әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі баяндалған. Видео материалдармен жұмыс жасау кезеңдері және практикалық сабақтар барысында қолданылған жаттығу түрлері ұсынылады.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, видео материалдар, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, аутентті материал, коммуникация.

Резюме. В статье излагаются пути формирования социокультурной компетентности студентов при эффективном использовании видеоматериалов во время уроков. Описываются этапы работы с видеоматериалами и рекомендуются ряд упражнений, которые могут быть использованы на практических занятиях.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, видеоматериалы, социокультурная компетенция, аутентичные материалы, коммуникация.

Summary. The article outlines the formation of students' sociocultural competence in the effective usage of video materials during the lessons. The stages of work with video materials are described and a number of exercises used in practical exercises are recommended.

Key words: intercultural communication, video materials, socio-cultural competence, authentic materials, communication.

Аударма мамандығы бойынша дәріс алып жатырған студенттер үшін ағылшын тілінде дұрыс коммуникацияға түсуі үшін, олар ауызша қатысымға түсіретін мәтіндердегі ақпаратты түсініп, ой елегінен өткізе алулары қажет. Студенттердің пассивті және активті лексикасын байыту. Кей жағдайларда студенттер аудио-мәтінді бір тыңдағаннан мазмұнын түсінбейтін жағдайда, өз бетімен аудиториядан тыс уақытта тыңдау мүмкіндіктерге ие.

Подкасты тыңдаудың негізгі артықшылығы төмендегідей:

- анық түсінікті дикция;
- спикердің жағымды дауысы;
- сөйлеу темпінің табиғилығы;
- студентке арналған қызықты тақырыптар.

Ең танымал подкасттар сайтының бірі ол :<http://podomatic.com/> және <http://odeo.com/>

Онжылдықта ықпалдастық үдерістердің қарқынды дамуы, кәсіби және академиялық алмасулардың өсуі, халықаралық ынтымақтастықтың нығаюы шет тілдік білім берудің жедел дамуына әсерін тигізіп отыр. Осы жағдайда шетел тілі заманауи тарихи кезеңде жаңа мемлекетті дамытудың басты қорын жасайтын қоғамның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруда ықпалды құрал мәртебесіне ие болады.

Шет тілдік білім берудің алдында тұрған стратегиялық міндеттер қалыптасқан тілдік біліктіліктіліктерді деңгейлік іріктеу технологиясы арқылы кадрлар даярлауды білікті түрде үлгілеу негізінде жақсарту және оларды ҚР тұтас білім беру жүйесі кезеңдері бойынша мақсатты түрде болу болып табылады. Осы міндеттің нәтижесі мәдениетаралық қатысым субъекті ретінде анықталатын тұлғаның мәдениаралық қатысымға қабілетті ретіндегі мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастырудың соңғы нәтижесінен көрінетін шетел тілдерін оқытудың мақсатты құрылымдарын жаңарту болып табылады.

Қалыптастырудың әмбебап ғылыми-теориялық базасы отандық әдістеме ғылымында алғаш рет жасалған мәдениетаралық қатысым теориясы саласындағы жалпылау және топтастыру негізінде мәдениаралық қарым-қатынас теориясы мен танымдық-лингвомәдени әдіснамасынан тұратын «Шет тілдік және көп тілдік білім берудің танымдық-лингвомәдени әдіснамасы мен теориясы» (С.С. Құнанбаева) болып табылады [1, 2366.]. Үлгілер оқу процессіне жаңа тұрғыда қарауды қамтамасыз етеді және оқу үдерісін ұйымдастыру практикасын түбегейлі өзгертеді.

Екінші бір мәселе қазір шетел тілдерін оқыту әдістемесінде оқу материалдарының аутенттілігі мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Біз И.И.Халееваның аутенттілік оқу мазмұнының басты элементтерінің бірі, сондықтан шетел тілдерін оқыту әдістемесі коммуникация бірлігі ретінде аутенттік мәтінге сүйенуі керек деген пікірді қолдаймыз [2, 1326.].

«Екінші шетел тілі» сабақтарында студенттердің ізденімпаздығын, танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік жасап, оқытуда жаңа педагогикалық технологияны барынша қолдануға тырысамыз. Осы мақсатқа жету үшін коммуникативтік үлгідегі сабақтарды ұйымдастыруға үлкен мән береміз. Олар:

- Тоастмастер сабағы;
- Дөңгелек үстел сабағы;

- Сынақ сабақ;
- Лекция сабақ;
- Семинар сабақ;
- Көрме сабақ және т.б.

Жоғарыда аталған коммуникативтік үлгідегі сабақтар дәстүрлі сабақтарға қарағанда тіл үйренушілердің бойындағы адамгершілік қасиеттерін оятып, оларды тәртіптілік пен жолдастыққа, саналылыққа әлеуметтік ұстанымдардың қалыптасуына, халықтар арасындағы ынтымақтастық пен достыққа, сыйласымдыққа әсерін тигізеді. Мұндай сабақтарда студенттердің ұжымдық ой-пікірлері қалыптасып, басқа студенттердің пікірі бойынша тұжырым жасауды, ортақ іске өз үлестерін қосуды, жолдастарының жауаптарына пікір айтуды, әртүрлі ойларды сын елегінен өткізуді, дұрыс ұсыныс жасай алуы үйренеді.

Видеофильмдер арқылы сабақ беру әдісі соңғы уақытта кең тараған әдістердің бірі. Видео арқылы студенттерге қысқа үзінділер көрсетіледі. Жаңа сөздердің аудармасы беріледі, соңынан осы тақырыптарға байланысты жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Бейнекөрініс бойынша студенттер қысқаша түсініктерін айтады. Бейнекөрініспен жұмыс жасау студенттердің есту мүмкіндігін ғана жетілдіріп қоймай, сонымен бірге көзбен байқау түсінігін де дамытады.

Видеоны көргеннен кейін студенттерден әдетте 5 минут көлемінде сюжеттің мәні мен мазмұнын ашатын сұрақтар қоюды студенттерден сұраймын. Осындай жұмыс арқылы біріншіден студенттер проблемалық сұрақтарды дұрыс қоюға төселсе, екіншіден студенттің материалды қаншалықты түсінгендігін білуге болады. Үшіншіден студенттерді сұраққа дұрыс жауап бере білуге үйретеді. Елтану немесе жалпы кәсіби шетел тілі сабақтары кезінде видно материалдарды жиі қолдану студенттердің қызығушылығын арттырып, талқыланатын тақырыптың мазмұнын ашады және тілін оқып жатырған елдің қазіргі таңдағы тұрмысы мен дәстүрлерінен мәлімет береді.

Әрине бейнефильмдер оқу бағдарламасына сай таңдалады. Ютуб сайтынан сабаққа қатысты бейнефильм іздестірген кезде материалдың шыққан жылына да назар аударылу керек деп ойлаймын. Өйткені ютуб сайтында ескі бес алты жыл бұрын жүктелген материалдар көптеп кездеседі. Соңғы үш төрт айдың көлемінде жүктелген материалдар болғаны жөн деп санаймыз. Өйткені уақытпен қатар жүріп, соңғы жаңа материалдарды сабақ барысында пайдаланған дұрыс деп ойлаймыз. Бейнефильмнің алдында студенттерге сол материалда кездесетін ақпараттардан хабары барлығын, яғни фондық білімдерін тексеру мақсатында сұрақтар қойып, сабаққа дайындау керек. Бейнематериал көлемі ұзақ болмағаны дұрыс. Әдетте сабақ барысында 10 минуттан аспайтын материалды ғана таңдап алу жөн. Әрине таңдап алған материал студенттердің білім деңгейлеріне сай таңдалып алынады. Күнделікті сабақта бейнематериалды қолдану аударма факультетінде оқитын студенттер үшін өте маңызды. Өйткені, біріншіден студенттердің тындап түсіну дағдысы қалыптасады, екіншіден аутентті материал арқылы сол тілін оқып жатырған елдің бүгінгі күнгі тұрмыс-тіршілігімен танысып, білімін шыңдайды, өз мәдениетімен салыстырады.

Шетел тілі сабағы барысында тек қана аудио материалмен жұмыс жасау сабақты шамалы монотонды, яғни бір сарынды болып ұйымдастырылуына әкелуі мүмкін.

Видеоны қолданудың студенттер үшін артықшылығы біздің ойымызша төмендегідей:

- студенттер үшін видео материал аудио және визуалды материалды біріктіреді;
- видео білім алушыға қызықты контекст ұсынады;
- мәдени мәндегі ақпарат пен шынайы тіл ұсынады;
- видеоны керек кезінде тоқтатуға, қайталауға немесе пауза режиміне қоюға болады, яғни жеңіл басқарылады және студенттер жеке де, топпен де тамашалай алады;
- видеоны көру кезінде студенттер бейвербалдық қатысым элементтерін дауыс ырғағына, тіл ритміне, екпінге қарап көре алады[3, 796].

Видеоны көрер алдында алдымен біз студенттермен төмендегідей жұмыстарды ұйымдастыра аламыз:

- а) нені күтетінін;
- б) видеоны тамашалауға және түсінуге оларды ынталандыру;
- в) видеоны қандай мақсат үшін көру керектігін түсіндіру.

Дегенмен кейбір мұғалімдер видеоны қолданып сабақ беруді әлі де болса дұрыс түсінбей жүрген секілді. Басқа сабақ барысында қолданатын тапсырмалар сияқты, видео сабаққа да үлкен дайындықпен, видеоның негізгі мақсатын зерделеп келгеніміз дұрыс.

Мысалы, өз ана тілімізде оқығанымыз бен көргенімізді жеңіл түсіне аламыз. Тыңдаған кезде немесе видеоны көрген кезде біз бөлек сөздерге қарағанда мәтіннің мағынасын түсінуге көңіл қоямыз. Ал, шетел тілінде тыңдаған кезде біз көбіне мағынаға қарағанда студенттердің назарын сөздерге аударып жататын кездеріміз болады. Сол сөздерді аудартып, соларға мән берулерін талап етіп жатамыз. Шынайы өмірге негізделген контекст сол тыңдаған немесе көргенде кездесетін жаңа сөздердің мән-мағынасын ашуға көмектеседі. Егер видеоны көру кезінде студенттер тек әрбір сөзді түсінуге тырысып отырса, онда жетістікке жету сөзсіз төмен болады.

Видеоны көру нәтижелі болу үшін төмендегідей жаттығулар ұйымдастыруға болады:

Видеоны көру алдындағы тапсырма

1) Кіріспе

Көретін тақырыпты таныстыру үшін, көрнекілік құралдарды пайдалануға болады. Тамашалайтын видеоның не туралы болатынын болжауларын сұрауға болады.

2) Сөздік қор жұмыстары

Видеоны түсінуге ықпал ететін тірек сөздерді үйрету, бұл видеоның не жөнінде болатынынан хабар береді.

Студенттер жоғарыдағы жаттығуларды жасап дайын болған кезде, көру кезінде орындалатын тапсырмаларға кірісуге болады.

Видеоны көру кезінде орындалатын тапсырмалар

3) Болжау

Видеоны көріп жатқан кезде ,пауза режиміне қойып, енді алда не болатынын болжауларын сұрауға болады. Студенттер өз болжауларын ұсынған кезде, жауаптарын видео бойынша салыстыруларын сұрауға болады.

4) Проблеманы талқылау

Видео эпизодта қандай да бір конфликтілер орын алса, мұғалім пауза жасап, егер болашақта өздері осындай проблемаға тап болса, оны қалай шешер едіңіздер деп сұрап, мәселені талқылауға көшуге болады.

5) Кейіпкерлерді талқылау жұмысын ұйымдастыруға да болады. Кейіпкерлердің әдетін, таңдауларын, тұрмыс-тіршілігін және т.б. талқылауға болады. Кейіпкерлердің өздеріне ұнайтын, ұнамайтын жақтарын салыстырады.

6) Эпизодты көрмей, жай ғана есту[4,25б.].

Экранның бетін қайырып қойып, студенттер тек видеоның дауысын естіп, бірақ көре алмайды. Осы техника арқылы бірнеше жаттығуларды орындатуға болады. Мысалы: а) кейіпкерлердің дауысын ғана естіп, кейіпкерлердің түр-тұрпатын суреттеп берулерін сұрауға болады, б) контекст пен ситуацияны, оқиғаның орбуін болжату жұмысын іске асыруға болады.

Қорытындылай келе әр педагог өз ісінің шебері болуға ұмтылуы керек. Бұрынғы «борды ал да сөйле» әдісін қазіргі ақпараттандыру заманында қолданудың ескіргенін мойындап, жаңа ақпараттық технологияларды қолданып студенттерге сапалы білім беру – бүгінгі күн талабы. Шеттілдік білім беруге бет бұрған заманда, шетел тілі сабақтарын қалай ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік нұсқаулар жазу және оларды пайдалана білу тек ұстаз шеберлігін шындай түседі деп тұжырымдаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кұнанбаева С.С.Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010.-323 б.
2. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. М.:1989.-132 б.
3. Deutsche Allgemeine Zeitung № 26/8129 26. - 26 Juli 2005
4. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФА-М, 2004, с. 73-75.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚИТУ ҮДЕРІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПТІК ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ

Ерденова Сандугаш Муратовна

педагогика ғылымдарының магистрі, Ағылшын тілі кафедрасының оқытушысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан

Мухамедвалиева Зарина Асхатовна

педагогика ғылымдарының магистрі, Ағылшын тілі кафедрасының оқытушысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан

Түйін: Бұл мақала жоғары оқу орындарында мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығына ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын тиімді қалыптастыру тілді оқыту құрылымына тікелей байланысты. Сондықтан, ағылшын тілін оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын тиімді қалыптастыру қамтылған.

Резюме: Это статья напрямую связана со структурой дошкольного образования в высших учебных заведениях. Образование английского языка в области образования в качестве предмета изучения формирования эффективной подготовки будущего детского сада. Таким образом, будущее преподавания английского языка в детском саду предусматривает эффективное развитие профессионального образования.

Summary: This article is directly linked to the structure of pre-school education in higher educational institutions. Education of English language in the field of study as a subject of learning formation is the effective preparation of kindergarten's future. That's why the future of teaching English language in kindergarten provides effective development of education.

Бүгінгі күні қай сала болмасын мамандардың ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгеру қажеттілігі оқу үдерісін әлдеқайда тиімдендіретін түрлі жаңа ұсыныстар тудыруда. Осыған орай, жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту арқылы болашақ тәрбиешілердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда жоғары үлгерім мен оқытудың тиімділігін арттыру үшін ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде университетке түскен күннен бастап жалпытүлдік және кәсіптік тілдік оқыту жүзеге асырылуын ұсынамыз.

Қазіргі уақытта ағылшын тілін түрлі болашақ мамандық иелеріне сапалы оқыту жоғары оқу орындарының міндеті, қоғамдық талап, сұраныс. Жоғары оқу орындарында ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде оқыту мәселесі, ағылшын тілін оқытуда болашақ тәрбиешілердің кәсіби даярлығын қалыптастырудың шарттары, тілді кәсіптік бағытта оқыту бойынша шетелдік, ресейлік, қазақстандық еңбектер мен әдебиеттерді талдау барысында бұл, Қазақстандық жоғары оқу орындарында әлдеқайда жас, тың сала екендігіне көз жеткіздік. Жетекші педагогтар мен ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту деп, оқытушы мен болашақ тәрбиешінің өзара қарым-қатынасы барысында, болашақ тәрбиешілердің тілге қызығушылық, ынта-қажеттіліктерін, мотивациясын ескере отырып, тәжірибелік, білімдік, тәрбиелік мақсаттарды жүзеге асыру, сол арқылы жаңа заман талаптарына сай тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үдерісіне қатысуды атаймыз және ағылшын тілін оқыту арқылы болашақ балабақша тәрбиешілерінің халықаралық үдерісте қарым-қатынасқа ұмтылуын; болашақ балабақша тәрбиешілерінің азаматтық қасиеттерін; өз пікірін белсенді қорғай білуін; ағылшын тілін жетік меңгерген ішкі, сыртқы еңбек нарығында құзырлы тілдік тұлғаны қалыптастырамыз.

Жоғары оқу орындарында мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығына ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын тиімді қалыптастыру тілді оқыту құрылымына тікелей байланысты. Сондықтан, ағылшын тілін оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын тиімді қалыптастыру құрылымы оқытудың мақсат-міндеттерін, ұстанымдарын, оқыту мазмұны мен әдіс-тәсілдерін қамтиды.

Жоғары оқу орындарында мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығына ағылшын тілін кәсіптік-қатысымдық бағытта оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын қалыптастыру мақсатталып отырғандықтан, оны жүзеге асыру құралы ретінде жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылады: қарым-қатынас жасауды меңгерту; мамандық үшін маңызды арнайы қабілеттерді дамыту; сыни ойлау, ізденушілік-шығармашылық дағдысын, өз білімін көтеру арқылы кәсіптік шеберлікті дамыту.

Ағылшын тілі сабақтарында қарым-қатынас жасауды меңгертуге қажетті шарттар:

- а) қарым-қатынастың мотивациялық негізін қалау;
 - ә) аудиториядағы қатысымдық жағдайды ұйымдастыру;
 - б) болашақ балабақша тәрбиешісінің ағылшын тілінде ойлауы жағдайын туғызу болып табылады;
- Қарым-қатынастың мотивациялық негізі Е.А. Маслыконың айтуынша, сөйлеуге қажеттіліктің пайда бо-

луы, сөйлесу ниеті және ойы, мақсаты болады. Болашақ балабақша тәрбиешілер ағылшын тілі сабақтарында мынадай жағдайларда сөзге араласады: қосыла іс-әрекетті орындау барысында (рөлдік ойындар, талқылау т.б.); сұхбаттасушыға қалай-да ықпал ету мақсатында; қарым-қатынас барысында эмоционалды қажеттілікті қанағаттандыру үшін. Аудиториядағы қарым-қатынас оқытушы мен болашақ балабақша тәрбиешілердің кәсіптік мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыратын қатысымдық үдеріс. Сұхбаттасушыға қалай-да ықпал ету болашақ балабақша тәрбиешілердің өздері құрастырған диалогтар немесе берілген тақырыпқа талқылау жүргізу т.б. жұмыс түрлері арқылы жүзеге асады. Алайда, Е.А. Маслыконың пікірінше ондай диалогтарда сұхбаттасушыға шынайы сөйлеу, ортақ қызығушылық, ситуативтілік жетіспей жатады [1]. Сондықтан қарым-қатынастың мотивациялық негізі – кәсіптік материалдарға, шынайы, әлеуметтік жағдаяттарға негізделген оқу материалы деп ойлаймыз.

Оқу сабақтарындағы қатысымдық жағдай туралы З.К. Исаева, Т.И. Раздина қарастырған [2]. Бұл болашақ балабақша тәрбиешілердің ойлау, эмоционалды белсенділігі, сабақтағы түсіністік, сенім арқылы суреттеледі. Осының барлығына, біріншіден арнайы тәсілдер, ойындар арқылы; екіншіден қарым-қатынасқа бағыттау факторлары арқылы; үшіншіден болашақ балабақша тәрбиешілердің және оқытушының қатысымдық әрекеттері арқылы қол жеткізіледі. Арнайы тәсілдерге болашақ балабақша тәрбиешілердің қысылмай сөйлеуіне оқытушының ықпал етуі, жоғары әдістеме, ұсынылған материалдың қызықтылығы жатса, қарым-қатынасқа бағыттау факторларына топшадағы болашақ балабақша тәрбиешілер көлемі, қарым-қатынас мазмұны жатады. Болашақ балабақша тәрбиешілердің және оқытушының қатысымдық әрекеттеріне оқытушының студентті сөйлеуге тарта білуі, болашақ балабақша тәрбиешісі жіберген қатені орынды түзей білуі және болашақ балабақша тәрбиешілердің тілдік әрекеттерін жүйелендіре білуі жатады.

Ағылшын тілінде қарым-қатынас жасауды меңгерудің ұтымды жолдарының бірі, әдіскер В.Д. Аракиннің пайымдауынша, болашақ балабақша тәрбиешілердің ағылшын тілінде ойлауы жағдайын туғызу [3]. Қарым - қатынас жасауда болашақ балабақша тәрбиешілердің ағылшын тілінде ойлауы жағдайын қалыптастыру негіздеріне автор келесі факторларды жатқызады: оқытушымен ағылшын тілінде сөйлесуді әдеттендіру; оқытушының сөйлеуі үлгі ретінде дұрыс, эмоционалдық тұрғыдан түсінікті болуы керек. Осылайша, оқыту жағдайында оқытушының міндеті ағылшын тіліндегі қарым-қатынасты басқарушы ретінде қатысымдық қажеттілікті қалыптастырушы және қолдаушы болуы тиіс.

Ағылшын тілін оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілерінің кәсіби даярлығын тиімді қалыптастырудағы міндеттердің бірі олардың сыни, шығармашылық тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. «Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту стратегиясында» «Қазақстанда жоғары білімнің міндеттері» бөлімінде (2.1.): « - сынап ойлау мен шығармашылық – жоғары білімге инновациялық тұрғыдан қараудың мәні» деп көрсетілген. Болашақ балабақша тәрбиешінің өзін-өзі бағалай алуы, тәуелсіз пікір бере білуі оның білімінің сапасын ғана емес, жеке тұлға ретінде қабілеті мен білгірлігін, қоршаған ортаға икемділігін айғақтайды [4].

Е.С. Полат «постиндустриалды қоғам болашақ балабақша тәрбиешісі «өздігінен сыни ойлай алатын, қиындықты жеңе алатын, өздігінен шешім қабылдайтын» тұлға болуы керек дейді [5]. Болашақ балабақша тәрбиешісінің шетел тілі арқылы айналынып тану, өзіне қажеттіні таңдай алу, өз бетінше іздену, кәсіптік деңгейін арттыра білу шеберліктерін дамытуда сыни ойлау шеберліктерін қалыптастырудың маңызы үлкен.

Американдық профессор Д.Кластер [6] сыни ойлаудың бес түрлі сипатын ұсынған: біріншіден, сыни ойлау дербес, тәуелсіз пікір, баға, сенім, жеке ойлау болып табылады. Мысалы, белгілі бір кітап немесе құбылыс туралы мәтіннен ақпарат алу мен ол еңбектің өзін түпнұсқада оқу екітүрлі нәрсе, өйткені еңбекті түпнұсқада оқыған соң болашақ балабақша тәрбиешісінің өзінің жеке, дербес пікірі қалыптасуы мүмкін.

Екіншіден, сыни ойлау шешілетін мәселені қоядан басталады. Болашақ балабақша тәрбиеші танымдық әрекеттің субъектісі ретінде мәселе төңірегінде пайда болған қызығушылық пен қажеттіліктерді өтеу үшін өзін қоршаған шексіз мәселелерді көре білуі керек.

Үшіншіден, сыни тұрғыдан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Бұл жерде таным үдерісі өзінің кез-келген кезеңінде мәселелерді шешу мен өзінің жеке қызығушылығы мен қажеттіліктерінен пайда болатын сұрақтарға жауап беруге деген талпыныспен сипатталады.

Төртіншілен, сыни ойлау басқаларды сендіретін аргументациядан тұруы керек. Аргументацияның негізі пайымдау болады, ол бірнеше дәлелдемелермен, олар нақты дәлелдермен және соңында негіздемемен бекітіледі.

Бесіншіден, сыни ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Өйткені, сыни ойлау жұппен, топпен жұмыс арқылы орындалады және оның ішінде талқылау, түрлі жазбаша жұмыстар барысында мәселенің шешімі ұсынылады. Д. Кластер өнімді пікір алмасуға қажетті бірнеше қасиеттерді атайды: шыдамдылық, басқаны тыңдай білу дағдысы, өз пікіріне жауапкершілік. Оқытушы оқу үдерісін осылайша, шынайылыққа жақындатады.

Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының бакалаврының кәсіптік даярлығын қалыптастыру жағынан алғанда, «... ғылыми әдістеме және эстетика тұрғысынан көркем шығармаларға әрі әдеби

үрдістің құбылыстарына сыни баға бере білуі» және сыни тұрғыдан ойлай білуі керек.

Б.С. Гершунский сыни ойлауды дамыту әдістері ретінде: оқытуда білімді өз бетінше іздену; білімді тереңнен ұғыну; өз пікірін жақтау; теория мен тәжірибені біріктіру; жеке, топта жұмыс істеу; топ мүшелерінің өзара мәдениетті, құрметті қарым-қатынаста болуын қарастырады [7]. Сонымен ағылшын тілін оқытуда болашақ балабақша тәрбиешілердің сыни ойлау мүмкіндігі арқылы кәсіби даярлығын қалыптастыру жолдарына: а) сабақтарда болашақ тәрбиешілерге жеке тапсырмалар ұйымдастыру; ә) жұптық және топтық жұмыс түрлерін ұйымдастыру; б) оқытудың когнитивті тәсілдерін (дәлелдеу, қорыту, болжау, талдау т.б.) ұйымдастыруды жатқызамыз.

Американдық профессорлар Р.Дюрон, Б.Лимбах және У.Уофтың айтуынша сыни ойлау теориясы Бенджамин Блум (1956 ж.) таксономиясынан бастау алады [8]. Р.Дюрон, Б.Лимбах және У.Уоф, Б.Блум таксономиясының төменгі деңгейлерінде (білу, түсіну, қолдану) тілді оқытуда конвергентті (convergent) сұрақтарды, жоғары деңгейлерінде (анализ, синтез, бағалау) дивергентті (divergent) сұрақтарды қоюды ұсынады. Конвергентті сұрақтар бір немесе екі нақты жауапты талап етеді (анықтау, айту), дивергентті сұрақтар ашық-жауапты, болашақ тәрбиешінің талқылауын, сыни тұрғыдан келуін қажет етеді (суреттеу, ойдан шығару, түсіндіру).

П.А. Фасион [9] ағылшын тілі сабақтарында сыни ойлауды алты когнитивті шеберліктер арқылы анықтайды: интерпретация, анализ, бағалау, қорытынды, түсіндіру және өзін-өзі реттеу. Интерпретациялық шеберлік ақпарат, ситуация т.б. жұмыс түрлері бойынша түсіну мен пікір білдіру, негізгі элементтерді анықтау, оларды кейіпкерлермен салыстыра талқылау арқылы көрінеді. Қорытындылау шеберліктері сәйкес ақпаратты болжау және мүмкін болатын нәтижені мәліметтерден, ақпараттардан, ұсынылымдардан анықтау болып табылады. Өзін-өзі реттеу шеберліктері сыни ойлау шеберліктерінің ішіндегі ең маңыздысы, себебі сыни ойлаушының дербес ойлауын жетілдіреді. Өзін-өзі реттеу болашақ тәрбиеші сұраққа жауап бергенде, пайымдау жасағанда, дәлелдеуде саналы түрде өзін-өзі қадағалауы, бағалауы болып табылады.

Қорыта айтқанда, ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде оқытуда студенттің кәсіптік-қатысымдық құзіретін, кәсіптік даярлығын қалыптастыру мақсатына қол жеткізу айқындалған шарттардың кешенді түрде, өзара байланысын жүзеге асыра отырып, қол жеткізуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Маслыко Е.А., Бабинская П.К., Бутько А.Ф., Петрова С.И. *Настольная книга преподавателя иностранного языка: Справочное пособие.* – Минск, Высшая школа, 1999. – 522с.

2 Исаева З.К., Раздина Т.И. *Коммуникативный аспект номинативных функции английского глагола //Иностранные языки в школе.* – 1987. – № 19. – С. 92-93.

3 Аракин В.Д. *Речевая единица-основа обучения устной речи.* – М., 1965. – 178 с.

4 Көшербаев Қ.Е., Ахметов Ә.Қ., Әбілқасымова А.Е., Рахымбек Х.М. *Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту стратегиясы.* – Алматы, 1998. – 232 б.

5 Полат Е.С. *Педагогические технологии дистанционного обучения: учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений* – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 400 с.

6 Клустер Д. *Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз не? Әрекеттегі RWCT философиясы мен әдістері.* – Ред-ган С.Мурсетова, Ә.Іргебаева. – Алматы: ТОО Верена, 2009. – Б.106-116.

7 Гершунский Б.С. *Философия образования.* – М.: Знание, 1998. – 109 с.

8 Duron R., Limbach B., and Waugh W. *Critical Thinking Framework //Journal of Developmental Education.* – 2004. – Vol.18, № 1. – P. 34-35.

9 Facione P.A. *Critical thinking: what it is and why it counts.* – Millbrae, CA: California Academic Press, 2007. – 125 p.

МӘҢГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ АЯСЫНДА ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОЙЫНДА ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Есіркепова Г.Ж.

тарих ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы

Түйін: Мақалада, «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық идеясын жүзеге асырудың негізгі бағыттары қарастырылады. Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасының ұлттық идеясының бағыттарын таңдаудағы мемлекеттік саясатқа талдау жасалынады. «Мәңгілік Ел» идеясы аясында патриотизмді қалыптастыру жолдары айқындалады.

Кілт сөздер: «Мәңгілік Ел», жалпы ұлттық идея, патриотизм, мемлекеттік саясат, педагогикалық әдістер.

Резюме: В статье рассматриваются основные направления реализации общенациональной идеи «Мәңгілік Ел». Анализируется государственная политика по вопросу выбора, определения национальной идеи Республики Казахстан на современном этапе. Рассматриваются подходы в формировании патриотизма в контексте идеи «Мәңгілік Ел».

Ключевые слова: «Мәңгілік Ел», общенациональная идея, патриотизм, государственная политика, педагогические подходы

Summary: In the article the main directions of realization of the national idea "Mangilik El" are considered. The state policy on the issue of choice, definition of the national idea of the Republic of Kazakhstan at the present stage is analyzed. Approaches to the formation of patriotism in the context of the idea of "Mangilik El" are considered.

Key words: "Mangilik El", national idea, patriotism, state policy, pedagogical approaches

Бүгінгі таңда ұлт мәселесі, егемендік, демократия, адам құқығы мен бостандығы мәселелері күн тәртібінен түспейтін саяси зерттеу тақырыптарына айналып отыр. Оған қоса әлемдік ауқымдағы ортақ нарық пен шаруашылық, ортақ ақпараттық кеңістік, заманауи мәдени-рухани бағамдар қалыптасуы жағдайында этникалық жаһандану, ұлттық сана-сезімнің өсу үрдістері демократиялану процестерімен қатар өрбиде.

Тақырыптың маңыздылығы оның егемен Қазақстанның келешегіне қатысты тағдырлық мәселемен байланыстылығында. Яғни, Қазақстанда жүзеге асырылатын жалпыұлттық «Мәңгілік ел» идеясы аясында жастар бойында патриотизмді қалыптастыру бағытындағы механизмдерді, әдістерді зерттеу мен қоғамдық санада оның жаңа қағидаттарын қалыптастыру мәселесінің ғылыми-тәжірибелік маңызы зор.

Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа жолдаған «Қазақстан -2050 стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында, мемлекет басшысы ұлттық – «Мәңгілік ел» идеясын ұсынды. «Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар, ол - тәуелсіз Қазақстан. Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық. «Қазақстан-2050» Стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрінісі. Тәуелсіз елді өз қолымен құрған буыннан басталған ұлы істерді кейінгі ұрпақтың лайықты жалғастыратынына кәміл сенемін. Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз», деп Елбасы ұсынған жалпы ұлттық идея Қазақстандықтардың бірегейлігін, және халықтың бірлігін бекітуге бағытталған жаңа саяси жоба[1].

XXI ғасырдағы әлемдік даму – бұл әр халықтың өз тарихының түп – тамырына, төл мәдениетіне, халқының қасиеттері ерекшеліктеріне сүйене отыра, жаңа технологиялар, қоғамдық идеялар, әлеуметтік және саяси институттарды құру уақыты. Мемлекеттің халықтың менталитетін рухани қазық ретінде ұстана отыра, үнемі жаңғырып отыруы-бұл болашаққа бастайтын кемел жол. Қол жеткен табыстармен шектеліп қойған мемлекет әлемдік тарихтың үзенгісінен түсіп қалатыны айғақ. Өйткені қазіргі таңдағы халықаралық арена – бұл экономика, технология, мәдени мұра, саяси құндылықтар саласындағы бәсекелес әлемі. Сондықтан рухы жоғары, бір идеологияға ұмтылған мемлекет қана жеңімпаз мемлекет қатарынан көрініп, әлемдік бәсекелес додасынан суырылып, алға шыға алады.

Ұлттық идея –терең тарихы бар мәселесінің бірі. Ол әрбір мемлекет үшін өмірлік маңызы бар дүние. Ұлттық идея – бұл әрбір азаматтың өмір сүру ортасы, ауадай қажетті маңызды идеологиялық серігі. Ұлттық идея – халықты ортақ мүдде мен мақсаттарға жетелейтін, елдің жарқын болашағының қазығын нығыздайтын істегі халықты біріктіруші фактор.

«Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру елдің әл-ауқатының дамуы, сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерге төтеп беру қарқыны, территориялық тұтастығын сақтай білуі, демографиялық қауіпсіздікті сақтау, мемлекетті басқарудың жоғарғы санатына байланысты.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыруға ықпал етуші төмендегідей факторларды айқындауға болады:

1. «Территориялық тұтастық».
2. Саяси жүйенің сапалы болуы.
3. Этникалық бірегейлік.
4. Патриотизм.
5. Мәдени құндылықтарды сақтау.

6. Білім беру сапасын арттыру.
7. Өнегелі ұрпақ тәрбиелеу.
8. Қолайлы қоршаған органы сақтау.
9. Денсаулық сақтау ісін жақсарту.

Аталған факторлардың ішінен, біздің мақаламыздың зерттеу нысаны болып табылатын патриотизм және өнегелі ұрпақ тәрбиелеу, білім беру сапасын арттыру мәселелері идеяны жүзеге асырудың тікелей жолы болып табылады. ХХІ ғасырдың басында зерттеушілер, қазіргі заман талабына сәйкес дайындалған, жастарды патриоттық тәрбиелеудің бірқатар үлгілерін ұсынып отыр: рухани – құндылықтар үлгісі, тарихи- өлкетану қызметі арқылы тәрбиелеу үлгісі, азаматтық-патриоттық сезімдерді қалыптастыру үлгісі, әлеуметтік-патриоттық бағытта тәрбиелеу үлгісі.

Рухани – құндылықтар үлгісі арқылы жоғарғы құндылықтар, идеалдар және бағыттарды, әлеуметтік маңызды үдерістерді, шынайы өмірдің құбылыстарын игеріп, тәжірибеде оларды басты қағидаттар ретінде қолдану әдістеріне бейімделеді.

Тарихи - өлкетану үлгісі - өз тарихына үңілу, өткен жолын қорытындылау, жете түсінуге ұмтылу, оны бағалай білу, елін, өзін тануға жетелейтін, патриоттық тәрбие берудегі іс шаралар жүйесі.

Азаматтық – патриоттық тәрбиелеу үлгісі құқықтық мәдениет және заңға бағынушылықты, қоғам мен мемлекеттегі саяси және құқықтық оқиғаларды бағалау дағдысын, азаматтық ұстанымды, конституциялық борыштарды орындауға дағдыны қалыптастырады.

Әлеуметтік – патриоттық үлгі ұрпақтардың құндылық және мәдени-тарихи сабақтастығын белсендіруге, белсенді өмірлік ұстанымдарды қалыптастыруға бағытталған.

Патриоттық тәрбие негізінен екі жол арқылы жүргізіледі. Бірінші түрі, өскелең ұрпаққа, аға буынның патриоттық сезімдерін, мәдениетін жеткізу болса, екінші жол арқылы жаңа патриоттық білімдерді қалыптастыру арқылы [2].

Патриоттыққа тәрбиелеудің екі түрі де өзара байланысып, бірін бірі толықтырып отырады. Патриоттық тәрбие беру үшін арнайы ұйымдастырылған тәрбиеде патриоттық сезімдер тиімді қалыптасады.

Зерттеушілер, патриоттық тәрбиенің төмендегідей межелерін ұсынады:

1 .Когнитивті – патриоттық сипаттағы білімнің мөлшерін, мазмұнын, жүйелілігін анықтауға мүмкіндік беруші.

2. Құндылық сезім – отанға, патриотизмге, жанұя, достары және мектепке деген ішкі сезімін, құндылық бағыттарының қалыптасуын, тұлғаның патриоттық ұстанымдарының деңгейін анықтаушы. [3].

Патриоттық сананың мазмұны көптеген рухани құндылықтарға негізделеді. Олар екі топқа бөлінеді: Отанды тану, отан сүйгіштікке байланысты құндылықтар және патриотизм түсінігіне қатысты құндылықтар.

Бірінші топқа төмендегілер кіреді:

- отанға және халқына деген сүйіспеншілік, жеке және қоғамдық қауіпсіздік, моральдық жауапкершілік сияқты түсініктер негізінде берілген, Қазақстан халқының рухани өміріне қатысты жалпы адамзаттық құндылықтар;

- Қазақстан мемлекетінің қалыптасу және дамуының оң үрдістерін, отан тарихының, мәдениетінің келелі, жағымды тұстарын көрсететін ұлттық-мемлекеттік құндылықтар.

Екінші топқа, адамның қоғамдағы өз орнын таба білуі, Отанға дегені міндеттерін жете түсініп, орындай алу қабылеті, Қазақстан мүдделерін қорғауға деген ұмтылысы, патриоттық борышын жете түсінуі сияқты жеке құндылықтар кіреді.

Студенттер бойында патриоттық сезімді қалыптастыру нақты тәрбие үдерісінде, студент және оқытушы өзара байланысты іс әрекеттер жиынтығынан қалыптасады:

Бұл үшін оқытушы:

- конституциялық құрылымды, қоғамдық құндылық жүйесін құрметтейтін, өзіндік азаматтық – патриоттық ұстанымы бар тұлға.

- азаматтық – патриоттық тәрбиенің философиялық мазмұнын анықтайды;

- тәрбие үдерісінің әлеуметтік жобалау әдістерін меңгереді;

- педагогикалық жұмыстың демократиялық үлгілерін игеріп, жоғары коммуникативті мәдениетке ұмтылады;

Студент:

- бейбіт сүйгіштік және толеранттық қасиеттерге негізделген құндылық жүйесін игереді;

- патриоттық сананың дамуына ықпал ететін қоғамдық өмірге белсене араласады;

- қоғам, тарих, саясат, мәдениет, дін сияқты өмірдің барлық құрамдас бөліктерін, құндылық тұрғысынан бағалай білуі.

Соңғы жылдары жас ұрпақты тәрбиелеу барысында патриоттық сезімдерді қалыптастыру үшін озық ойлы әдістер іздестіріліп, дайындалуда.

Біздің ойымызша, «Мәңгілік Ел» идеясы аясында патриоттық тәрбие беруде төмендегідей бағыттарға жете көңіл бөлінуі қажет:

«Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудың басты жолы біріншіден, Қазақстан Республикасының жастарының салауатты өмір салты, идеологиялық бірлігі арқылы елдің саяси, экономикалық және тарихи дамуына үлес қосу және ел саясатының, мәдениетінің өзіндік ерекшелігін дәріптеу факторы.

Екіншіден, Қазақстандық жастар патриотизмі мәселесін барлық қоғамдық, мемлекеттік, саяси, мәдени – рухани мәселелердің өзегіне айналдыру.

Үшіншіден, Қазақстан әлемдік мәдениеттер мен діндердің тоғысқан түйіні, Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің тоғысқан жерінде пайда болған ел ретінде ғаламшарымыздағы жасампаздық үрдістерге мол үлесін қосуда. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік саясатындағы толеранттылық, үйлесім мен өзара түсіністік векторы жалпыұлттық идеяларға айналып отыр. Дін және конфессияаралық үйлестік біздің еліміздің болашақтағы дамуына үлкен мәдени серпіліс берді. Осы тұрғыда, еліміздегі жастар бойында Қазақстан елінің бірлігіне, территориялық тұтастығына қауіп төндіретін – шовинизм, ксенофобия, трайбализм, діни төзімсіздік сияқты жалған идеялардың таралуын тоқтатуға үлес қосу – біздің ұрпақтың басты мақсаты.

Төртіншіден, еліміздің тәуелсіздігін және еркіндігін сақтап қалу – болашақтың мызғымас қағидаты. Біздің еліміздің болашағы, тағдыры жастар қолында.

Бесіншіден, еліміздің болашағы әлеуметтік теңдіктерден туындайды. Әлеуметтік жаңғырған мемлекетте әрбір жас азаматқа өзін, осы қоғамның кірпіші болып қалануына, өзінің барлық мүмкіндіктерін жүзеге асыруға мүмкіндік алады.

Аталмыш бағыттарда, студенттерге, қазақ халқының өткен тарихи жолдарын ұғынып, ұлттық салт – дәстүрді дәріптеу арқылы ұлттық-патриоттық идеяларды сіндіру мақсаттары тұр. Осыған байланысты, патриоттық сезімді қалыптастыру, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу үшін М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті тарапынан біршама іс шаралар атқарылып отыр.

Атап айтқанда, Елбасының және Қазақстан халқы Ассамблеясының этноконфессияаралық келісім, саяси тұрақтылық, толеранттылық мәселелері бойынша саясатын жүзеге асыруды университет көлемінде насихаттау, оқытушылар мен студент жастар арасында Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Жолдауын және заңдарды түсіндіру, университет жастары арасында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының негізінде Қазақстан халқының бірлігін нығайту мақсатында, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Ғылыми Кеңесінің шешімімен «Қазақстан халқы Ассамблеясы» арнайы кафедра құрылған.

Екіншіден, «Мәңгілік Ел» идеясының мазмұнына қазақ халқының тарихи ерекшелігін, ұлттық салт-дәстүрлерін әлем қауымдастығы арасында кеңінен тарату, Қазақстандық «Жұмсақ күшті» елдің өзіндік ерекшелігін дәріптеу жолында университет өзіндік бағытын айқындап отыр.

2016 жылы Қытай Халық Республикасындағы Қазақстан Республикасының Елшілігінің қолдауымен, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетімен бірлесе отырып, Далянь шет тілдер университетінде «Қазақстанды зерттеу орталығы» ашылды. Осы орталық қызметінің шеңберінде, Қазақстанның қалыптасуы мен қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесіндегі алатын орны туралы ақпараттарды шетелде тарату мақсатында, университет оқытушылары тарапынан дәрістер мен семинарлар өткізіліп отыр.

Жалпы, патриотизмді қалыптастыру – бұл мемлекеттік міндет, қоғамның әлеуметтік тапсырысы. Патриотизм міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көздейді. Өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғам өркендеп, талап күшейіп, талғам артып халыққа қызмет етуде үлкен бір серпіліс болуы қажет. Жастардың өз елінің, жерінің өткенін сезінбей, оның ерлікке, адамгершілікке толы тарихын, өнерін жете ұғынбай, отаншылдық сезімді қалыптастыру мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. *«Қазақстан -2050 стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты».* Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана. 2012 жылғы 14 желтоқсан.// http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs

2. *«Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы».* Қ.Р. Президентінің Жарлығы Астана, Ақорда, 2006 ж. Қазанының 10-ы. №200 <http://www.edu.gov.kz>

3. *Иманбетов А. Н. Қазақ этнопедagogикасының негізінде студенттерге патриоттық тәрбие беру. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Қарағанды, 2007. – 32 б.*

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ ЧТЕНИЯ КАК УСЛОВИЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жорабекова Манат Курманбековна
преподаватель кафедры Мировых языков МКТУ им. Х. А. Ясауи,

Сыраилова Фариди Наурызбаевна
учитель школы №21 г. Туркестан,

***Резюме.** В данной статье авторы рассматривают образовательные модели, направленные на развитие функциональной грамотности в области чтения на уроках русского языка и литературы.*

***Ключевые слова:** парадигма, сотрудничество, функциональная грамотность, образование, инновационные технологии, образовательные модели.*

***Түйін:** Мақалада авторлар орыс тілі мен әдебиет сабағындағы функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған білім беру моделдерін қарастырады.*

***.Кілт сөздер:** парадигма, ынтымақтастық, функционалдық сауаттылық, білім, инновациялық технологиялар, білім беру моделдері.*

***Summary.** In this article authors examine the educational models sent to development of functional literacy in area of reading on the lessons of Russian and literature.*

***Key words:** paradigm, collaboration, functional literacy education, innovative technologies educational models.*

В XXI веке время диктует новые требования к процессу обучения. Сегодня, говоря об образовании, мы говорим, о переходе парадигмы знаний, умений, навыков к парадигме развития личности обучающихся. Личности, способной видеть цель, добиваться осознанного получения знаний и применять их в жизненных ситуациях, личности, способной работать в сотрудничестве, быть коммуникабельной и уметь креативно мыслить. Соответственно, эти требования ставят перед преподавателями задачу подготовки выпускников, способных ориентироваться в меняющихся жизненных ситуациях, видеть возникающие проблемы и искать пути рационального их решения, четко осознавать, где и каким образом приобретаемые ими знания могут быть применены; творчески мыслить; быть коммуникабельными, контактными в различных социальных группах, уметь работать в различных ситуациях.

В связи с этим сегодня обучение чтению и письму в школе не может ограничиваться академическими целями, оно должно включать функциональные и операционные цели, связанные с повседневной жизнью и трудовой деятельностью. В современном образовании существует ряд проблем. Одна из них заключается в том, что успех в школе не всегда означает успех в жизни. Практика доказала неэффективность существующей долгие годы предметной или дисциплинарной модели содержания образования, ориентированной на знания. Именно поэтому ключевым ориентиром для совершенствования качества образования должен стать Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников, утверждённый Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года. По этой цели новая государственная программа обучения направлена на развитие функциональной грамотности учащихся.

Что же такое «функциональная грамотность»? Как её применять на уроках русского языка и литературы?

Функциональная грамотность рассматривается, как способность использовать все знания, умения и навыки для решения жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений т.е. - это способность человека использовать навыки чтения и письма в условиях его взаимодействия с социумом (оформить счет в банке, прочитать инструкцию, заполнить анкету обратной связи и т.д.), то есть это тот уровень грамотности, который дает человеку возможность вступать в отношения с внешней средой, максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней.

Основы функциональной грамотности закладываются в начальных классах, где идёт интенсивное обучение различным видам речевой деятельности — чтению и письму, говорению и слушанию.

При формировании функциональной грамотности важно помнить, что концепция функциональной грамотности основывается на известных международных оценочных исследованиях, что базовым навыком функциональной грамотности является читательская грамотность. Один из обязательных элементов читательской грамотности является осознанное чтение. Осознанное чтение создает базу не только для успешности на уроках русского языка и литературы, но и является гарантией успеха в любой предметной области, основой развития ключевых компетентностей. Поэтому важнейшей задачей перед преподавателями-словесниками для достижения целей является применение инновационных технологий. Одной из инновационных технологий, позволяющих добиваться позитивных результатов, является технология развития критического мышления. Приемы данной технологии очень эффективны при обучении чтению. Чтение – один из основных видов речевой деятельности, являющееся и целью и средством обучения. С помощью чтения человек приобретает к научным и культурным достижениям, знакомится с искусством, жизнью других народов. Процесс чтения оказывает огромное влияние на формирование личности, при этом обогащается активный и

пассивный запас учащихся, формируются грамматические навыки. Поэтому главная задача учителя заключается в формировании у учащихся навыка чтения, а также научить детей работать с информацией. Работая с аудиторией, мы видим, что часто они воспринимают прочитанное неточно и даже неверно. Многие не могут находить информацию в тексте, заданную в явном и неявном виде. Им сложно высказывать свою точку зрения, определять тему и главную мысль текста. Поэтому проблеме получения информации стоит поставить на первое место.

Применяя технологию развития критического мышления при обучении чтению, я пришла к выводу, что такая технология обеспечивает формирование культуры чтения, включающей в себя умение ориентироваться в источниках информации, пользоваться разными стратегиями чтения, адекватно понимать прочитанное, сортировать информацию, критически оценивать новые знания, делать выводы и обобщения.

Таким образом, все методы, используемые педагогом, должны быть направлены на развитие познавательной, мыслительной активности, которая в свою очередь направлена на отработку, обогащение знаний каждого учащегося, на развитие его функциональной грамотности. Для начала нужно изменить подход к построению уроков, а именно позиции учителя. Его позиция второстепенная: направлять, помогать, корректировать. Обучение вести в интерактивном режиме по принципу «ученик – ученик», что подразумевает диалогическое обучение. Это работа в парах, микрогруппах. О положительном влиянии диалогического обучения на обучаемость учащихся доказано многими видными исследователями. Так, профессор из Кембриджа Робин Александер пришел к выводу, что посредством диалога можно выявить «здравый смысл» учащихся ежедневно, взаимодействовать с их идеями и помогать им в преодолении непонимания. В диалоге ученики (равно, как и учителя) являются равноправными партнёрами, прилагающими все усилия для получения согласованного результата и испытывающие и развивающие процесс совместного приобретения знаний».

Я работаю учителем русского языка и литературы в казахской общеобразовательной школе. За годы работы сделала выводы, что развитие коммуникативных навыков детей через грамотность чтения, для которых русский язык не родной, является приоритетным для меня, как учителя русского языка в казахской школе, а также и то, что мы живем в полилингвистическом социуме, то умение грамотно излагать свои мысли считается очень важным. На своих уроках я развиваю грамотность чтения через применение приемов критического мышления «Шесть шляп», Инсерт, синквейны, РАФТ, Венн диаграммы, рефлексии-эссе, самооценивания, построение ментальных карт и др.

Остановлюсь на развитии грамотности чтения у учащихся моей школы, так как я преподаю у них не первый год, то знаю их возрастные особенности, их потенциал.

На своих уроках я добиваюсь полного понимания текста, что предусматривается в грамотности чтения. Это знакомство с текстом, его осмысливание: предлагаю указать тему, идею, озаглавить текст, найти ключевые слова и словосочетания. Озаглавить текст так, чтобы заголовок отражал его основную мысль. При этом ученики учатся исключать лишнее и выбирать основное, необходимое. Затем я предлагаю сформулировать тезис, выражающий общий смысл текста или найти в тексте предложение, в котором заключена главная мысль автора; определить тип текста и стиль речи, при этом обосновать свой ответ, доказать точку зрения на основе примеров-признаков принадлежности к тому или иному типу, стилю, найденных в тексте. Всё это способствует развитию грамотности чтения.

И ещё на своих уроках использую технологию формирования правильной читательской деятельности. Автором данной технологии является Наталия Николаевна Светловская. Технология включает в себя три этапа работы с текстом.

I этап. Работа с текстом до чтения.

1. Антиципация (предвосхищение, предугадывание предстоящего чтения).

Определение смысловой, тематической, эмоциональной направленности текста, выделение его героев по названию произведения, имени автора, ключевым словам, предшествующей тексту иллюстрации с опорой на читательский опыт.

2. Постановка целей урока с учетом общей (учебной, мотивационной, эмоциональной, психологической) готовности учащихся к работе.

II этап. Работа с текстом во время чтения.

1. Первичное чтение текста. Самостоятельное чтение в классе, или чтение-слушание, или комбинированное чтение (на выбор учителя) в соответствии с особенностями текста, возрастными и индивидуальными возможностями учащихся.

Выявление первичного восприятия (с помощью беседы, фиксации первичных впечатлений, смежных видов искусств – на выбор учителя). Выявление совпадений первоначальных предположений учащихся с содержанием, эмоциональной окраской прочитанного текста.

2. Перечитывание текста. Медленное «вдумчивое» повторное чтение (всего текста или его отдельных фрагментов). Анализ текста (приёмы: диалог с автором через текст, комментированное чтение, беседа по прочитанному, выделение ключевых слов и проч.).

Постановка уточняющего вопроса к каждой смысловой части.

3. Беседа по содержанию в целом. Обобщение прочитанного. Постановка к тексту обобщающих вопросов.

Обращение (в случае необходимости) к отдельным фрагментам текста, выразительное чтение.

III этап. Работа с текстом после чтения.

1. Концептуальная (смысловая) беседа по тексту. Коллективное обсуждение прочитанного, дискуссия. Соотнесение читательских интерпретаций (истолкований, оценок) произведения с авторской позицией. Выявление и формулирование основной идеи текста или совокупности его главных смыслов.

2. Знакомство с писателем. Рассказ о писателе. Беседа о личности писателя. Работа с материалами учебника, дополнительными источниками.

3. Работа с заглавием, иллюстрациями. Обсуждение смысла заглавия. Обращение учащихся к готовым иллюстрациям. Соотнесение видения художника с читательским представлением.

4. Творческие задания, опирающиеся на какую-либо сферу читательской деятельности учащихся (эмоции, воображение, осмысление содержания, художественной нормы). Виды творческих заданий:

- сфера осмысления содержания: рассказ о герое (событии), выборочный краткий пересказ, составление плана, постановка вопросов к тексту, ответы на контрольные вопросы и др.

- сфера воображения: составление диафильма, киносценария, комикса к тексту, творческий пересказ от лица разных персонажей, иллюстрирование, изготовление карт, схем, макетов, чтение по ролям, инсценирование, драматизация и др.

- эмоциональная сфера: выразительное чтение, сопоставление литературного произведения с другими видами искусства, оживление личных впечатлений по ассоциации с текстом и др.

- реакция на художественную форму: подробный художественный пересказ, стилистический эксперимент, стилизация, наблюдение над языком художественного текста и др.

В результате такого обучения ученики: 1. Позитивно настроенные на процесс обучения и взаимосотрудничество (новые подходы в обучении коллаборативная среда). 2. Критически мыслящие и испытывающие потребность в знаниях (обучение критическому мышлению, использование ИКТ в преподавании и обучении, управление и лидерство в обучении, учебный диалог, работа в группах). 3. Понимающие суть оценивания и взаимооценивания (обучение для обучения и оценивание обучения суть критериального оценивания, взаимооценивание). 4. Умеющие дать рефлексивную оценку своей деятельности (рефлексия учебной деятельности и понимания изучаемого материала, эмоционального состояния)

Таким образом, научиться действовать ученик может только в процессе обучения, а каждодневная работа учителя на уроке, образовательные модели, которые он выбирает, формируют функциональную грамотность учеников.

Литература:

1. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». (2012) Руководство для учителя. Второй (основной уровень).
2. Каспаржак А.Г., Митрофанов К.Г., Поливанова К.Н. и др. Новый взгляд на грамотность. Газета «Первого сентября» «Русский язык» №15/2005
3. Международная программа PISA. Примеры заданий по чтению, математике, естествознанию. Составители: Ковалева Г.С., к.п.н., Красновский К.А., к.п.н. и др. ИОСО, РАО, 2003.
4. Основные результаты международного исследования образовательных достижений 15-летних обучающихся PISA-2012. А. Култуманова, Г. Бердибаева, Б. Картнаев, И. Иманбек, К. Шарбанова, М. Рахимова, Ж. Жумабаева, З. Пирнепесова, Б. Окенова, А. Увалиева. Астана: НЦОСО, 2013.
5. Ресурсы Интернета. Статья «Краткая информация о международном исследовании PISA». <http://goo.kz/content/view/44/4416>.
6. Ресурсы Интернета. Статья «Формирование функциональной грамотности учащихся – залог их счастливого будущего»
7. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.
8. Национальный план действий на 2012-2016 годы по развитию функциональной грамотности школьников.
9. Руководство для учителя. Программа курсов повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан. Третье издание. – 2012.
10. Образовательная программа «Школа 2100» - качественное образование для всех: сб. мат./Под науч.ред. Д.И. Фельдштейна. – Баласс, 2006.

БІЛІМДІЛІК РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КЕПІЛІ

Иманова Д.Н.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы
биология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Бөлегенова А.Б.

Ш. Ниязов жалпы орта мектебі
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы
оқытушы

Түйін. Бұл жұмыста білімді және тәрбиелі ұрпақ рухани жаңғырудың кепілі екені айтылған.

Резюме. В этой работе отмечено, что образование и воспитанное поколение залог духовного возрождения

Summary. It is marked in this work, that education and educated generation mortgage of spiritual revival

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «...Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны бек түсінгендіктен, біз білімге бөлі-нетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» - деген болатын [1].

Біздің егеменді елімізді өркениетті әлемге толыққанды танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш – білім және білімді де, тәрбиелі ұрпақ екені белгілі. Білімдіде тәрбиелі ұрпақ – егеменді елдің берік тірегі мен болашағы. Біз тәрбиелі, білімді ұрпақ, білімді тұлға дегенде рухани жан дүниесі бай, білімі мен біліктілігі жоғары талап-талғамы терең, салауатты өмір салтын дұрыс қалыптастыратын тұлғаны айтамыз. Сындарлы жаңа өзгерістерге бет бұрған жаңа қоғамда тек білімді болу жеткіліксіз, сонымен қатар әрбір жеке тұлғаның бойында инабаттылық, адамгершілік, ізгілік, кішіпейілділік, қайырымдылық, батылдық, отансүйгіштік сияқты құнды қасиеттер болуы тиіс.

«Халық пен халықты теңестіретін - білім» - деп қазақтың абызы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу – білікті де білімді ұстаздардың өмірлік мақсаты болуы керек.

Осы орайда Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдарға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім берудегі ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген. Бұл міндеттерді шешу үшін әрбір мұғалімнің ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа қарым – қатынасқа өту қажеттігі туындайды [2].

Яғни білім беру жүйесінде баланың білімге деген қызығушылығы мен ізденісін туындату үшін инновациялық технологияның озық үлгілерін пайдалану бүгінгі күн талабы.

Жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау- білім беру жүйесінің маңызды міндеті [3].

Егеменді еліміздің болашағы балаларымыздың тәрбиеленуі, білім алу және жан-жақты қалыптасуы, ана тілін, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтауы, ақпараттануы, денсаулығын нығайтуы және құқықтарын іске асыруы сияқты қасиеттерді білім алушылардың бойында қалыптастыру мен дамыту оқытушылар мойнына жүктелген парыз. Ұстаздардың міндеті оқушыларға тек білім беріп қана қоймай, алған білімін әлеуметтік бейімделу процесінде пайдалануға икемдеу де болып отыр.

Кейінгі жылдары педагогикалық теорияда және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Солай бола тұра «кәсіби шебер» түсінігіне пәндік, дидактикалық, әдістемелік, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, оқытушының жеке тұлғалық потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Сонымен қатар бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериялды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиын-

тығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. [3] Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады [4].

Бүгінгі таңда ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын күдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Ата-бабамыз «Оқу – инемен құдық қазғандай» демекші, шығармашыл, ізденімпаз ұстаз ғана табысты болады, нәтижеге жетеді.

Айта кететін тағы бір мәселе білімді және тәрбиелі ұрпақты ұстаздан бұрын өз ата-анасы да қалыптастыратынын жадымыздан шығармайық. Әр ата-ана өз ұрпағын тәрбиелеу мен білім алуға жағдай жасау арқылы еліміздің болашағын айқындайтыны анық. Баланың болашағын ұстаздарға жүктеп қоюдан бұрын, ата-ана өз міндеттері туралы білуі қажет. Балаларымыз ұлттық құндылықтарымызды оқумен қатар күнделікті өмірде ата-анадан көріп өсуі қажет. Салт-дәстүр мен тілімізді құрметтеу жанұяда көрініс беруі аса маңызды. Жанұяда ата-ана балаларына үнемі жеткілікті деңгейде көңіл бөліп, пікір алысып, ой-қиялын дамытып, тәрбиенің әртүрлі элементтерін пайдалану қажет.

Шығыс ойшылдары балалардың қателік жасауларына рұхсат ету керек- дейді. Себебі, қателескен сайын балалардың тәжірибесі арта түсетін көрінеді. Қателесу, оны түзету үстінде балалар өздерінің қолынан қандай істердің келетінін де түсініп, басқалардың көмегіне мұқтаж болмай өседі. Тек, баланың қате қылығын тыйған кезде оның орнына басқа бір дұрыс қылықты көрсету, үйрету қажет. Ойнағанда да, бір нәрсемен шұғылданғанда да осы қағида ата-анасының есінде болса, нұр үстіне нұр жауады. Балалық қызығушылық көп қателіктерге ұрындыратындықтан, ол үшін жазаламай, керісінше, оған талдау жасалып, дұрыс бағасы беріліп отырса, қажет кезінде қателігін қайталай бермеуі үшін баланы жазалап қойса да артық емес. Алайда кешірім өте жиі жазалау шектен тыс болмасын.

Елінің сүйікті перзенті етіп ұл-қызын өсіргісі келген ата-ана ең әуелі балаларын еңбекке баулуға, қалаған ісін үйретуге, түсінбеген мәселелерін ұқтыруға тиісті. Ол үлкен төзімділікті талап етеді. Еңбекке баулу балалардың жас шағынан басталатын болғандықтан, оларға берілетін тапсырмалар: қоқысты шығару, дүкеннен нан әкелу тәрізді бірсарынды болмасын. Жасөспірім үйдегі бір жұмыста көмектесуге ниет танытса, қолынан қақпаңыз, тиым салмаңыз. Жеткіншек атқаратын шаруа, жұмыс әртүрлі, қызықты болса, оның еңбекке баулуда пайдасы зор. Әсіресе, әрбір оқушының күн тәртібінің кестесі болуға тиіс. Бұл баланы жауапкершілік пен тәртіпке үйретеді, жақсы тынығуына жәрдемдеседі.

Бала – біздің бауыр етіміз, бақытты болашағымыз. Халқымыз: «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», - демекші, бала тәрбиесіне отбасында өмірге келген күнінен бастап айрықша мән берейік. Білім мен тәрбие егіз ұғым екенін естен шығармайық.

Елбасымыз нақтылап өткен сара жолдардың ең асылы-ата-бабамыздан келе жатқан ұлттық тәрбие мен ғұрыптарымыз. Яғни жаңаға ұлттық салт-дәстүрімізді сақтай отырып еңсек ұрпағымыздың болашағынан қам жемеуге болады. Ұлттық дәстүрмен сусындаған ұрпақ өмірден өз орнын таба алады және қиындықтарға мойымайды. Рухани байлық адамның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыратындықтан, ол үнемі игілікке бағытталады.

Қазіргі жаһандану дәуірінің негізгі ерекшелігі ақпаратты тарату мен қабылдаудың жылдан жылға аса қарқынды өсуі болып табылатынына ешкім дау айта алмас. Өркениеттің осындай даму кезеңінде тіл мәселесі көзден таса болған жоқ, қайта жыл сайын оның өзектілігі, қоғамдық-әлеуметтік мәні арта түсті. Қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болғаннан бері оның аясы кеңіп, қазақ тілін дамыту, оның саяси, мәдени, жалпы білім беру сияқты қоғамдық өмірдің барлық саласына енгізу мен қолдану ісі жолға қойылды, мемлекеттік мекемелерде тілді (қазақ тілін) оқыту ісі жанданды. Жоғарғы оқу орындарында келешек маман ретінде студенттерді ортада сөз сөйлей алатындай дәрежеге жеткізуге, қызмет мәселелерін шешу арқылы еркін тілдік қатынасқа түсуге үйрету оқытудың өзекті жағына айналса, мектептерде оқушылар күнделікті өмірде, тұрмыста тіл игерімдерін мемлекеттік стандартқа сәйкес меңгеруі баса назарда болды және болады да.

Сонымен қатар қазіргі заман талабы жаппай көптілділіктің негізгі іргетасы білім беру ошағында қаланытыны сөзсіз. Жалпы ортада көптілділіктің дамуы мемлекеттің дамуымен тікелей байланысты. «Осы тұрғыда ең маңызды істің бірі – жалпыға міндетті білім беру стандартын оқушыларға меңгерте отыра, оларды көптілді тұлға ретінде қалыптастыру» [5].

Көптілдік адамның өзіне ғана емес, қазақстандық қоғамға пайда әкелуіне назар аударғанымыз қажет. Бұл орайда патриоттық тәрбиені күшейту мәселесі өзекті болып табылады. Өзге тілді үйреніп, басқа мәдениетті білумен қатар, жас ұрпақтың өз елінің құндылықтарын биік ұстауына бүгінгі білім ошақтарының жауаптылығы барынша күшті.

Қорыта келе білімді және тәрбиелі ұрпақ еліміздің дамуының кепілі екені анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрсұлтан Назарбаев. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017 жыл.*
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Жолдау.
3. ҚР үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы.
4. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016ж
5. Орта мектепте оқыту процесінде көптілділікті дамыту мәселелері. Әдістемелік құрал Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Астана 2013

ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Куркимбаева Айжан Мұратқызы

Абылай хан атындағы ҚХҚЖӨТУ-нің 1 курс докторанты,
Педагогика ғылымдарының магистрі

Түйін. Мақалада Интернет дискурстың кеңістігін кеңейтуге ықпал ететін әлеуметтік белгілер қарастырылады. Интернеттің әлеуметтік және коммуникациялық функциялары айқындалады. Интернет-дискурсқа анықтама беріліп, Интернет-коммуникацияның даму үрдістері мен оның ерекшелігі сипатталады. Сонымен қатар мақалада Интернет-дискурсқа қатысушылардың конститутивтік белгілері қарастырылады.

Кілт сөздер: интернет дискурс, интернет коммуникация, қатысым, адресант, адресат.

Резюме. В данной статье рассматриваются социальные практики, способствующие расширению дис-курсивного пространства Интернета. Выделяются социальные и коммуникационные функции сети Интернет. Дается определение интернет дискурса, в котором выделяются тенденции развития интернет-коммуникации и описывается её специфика. Кроме этого, рассматриваются конститутив-ные признаки участников интернет-дискурса.

Ключевые слова: Интернет-дискурс, интернет-коммуникация, коммуни-кация, адресант, адресат.

Summary. This article examines social practices that contribute to the expansion of the discursive space of the Internet. Social and communication functions of the Internet are singled out. The Internet discourse is defined, where the development trends of Internet communication are highlighted and its specificity is described. In addition, the constituent features of Internet discourse participants are analyzed.

Key words: Internet discourse, Internet communication, communication, sender, receiver.

Ақпараттық өріс элементтерінің адам әрекетінің барлық салаларында жылдам қалыптасуы және таралуы, коммуникация мүмкіндіктерінің артуы және оның қоғамның әлеуметтік, психологиялық құрамдас бөліктерінің әсеріне байланысты туындаған мәселелер мен олардың табиғатын анықтау гуманитарлық білімнің түрлі салаларында зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда. Тіл қоғамда болып жатқан өзгерістерді бейнелеудің құралы болып табылатыны белгілі, бұл лингвистикалық зерттеулердің ауқымын кеңейтуге, оның гуманитарлық ғылымдардың басқа салаларымен жүйелі корреляциясына себеп болуы интернет дәуірінде ерекше өзекті болып табылады.

Коммуникация теориясы шеңберінде интернеттің келесідей функциялары көрсетілген: «коммуникативтік-кеңістіктік функциясы, оның қолжетімді ақпарат қоймасы, әлемдік кітапхана, архив, ақпараттық агенттік болуы оның коммуникативті-мерзімдік функциясын көрсетсе, сонымен қатар жеке тұлғаның өзін-өзі танытуы және әлеуметтік топтардың әлеуметтенуінің қосымша құралы ретінде коммуникативті-әлеуметтік функциясы» [1, 208б.].

Интернет желісінің әлеуметтік функцияларын қарастыра келе, И.Н. Казанская, оларды келесідей классификацалайды: «ақпараттық, коммуникациялық, репрезентативтік, конструктивистикалық және ғаламтор желісінің түрлендіргіш және реабилитация функциясы» Осы функцияларды талдау негізінде, зерттеуші интернет ғаламдық қарым-қатынас құралынан, коммуниканттардың қарқынды әлеуметтенуіне және жаңа әлеуметтік топтардың (виртуалды қауымдастықтардың) пайда болуына ықпал ететін интеграциялық құралға айналдырылатыны туралы қорытындыға келеді. [2, 145-147бб.].

Интернеттің заманауи лингвомәдени қоғамға әсерін ескере отырып, Интернет-коммуникацияның ерекшеліктерін зерттеуде дискурсқа назар аудару өзекті болып отыр. С.В. Бондаренко «Интернет - коммуникация, немесе виртуалды байланыс, екі немесе одан көп адамдар арасындағы компьютерлік байланыс, коммуниканттардың бір-бірін көре алмауымен және жазбаша түрде хабарлама жіберуімен сипатталады, сонымен қатар дереу кері байланыс орнатумен және өзара қарым-қатынас немесе электрондық хабарламалар алмасумен немесе коммуниканттар компьютерлерінде сақталған ақпараттарға қол жеткізу құқығына, өзара алмасумен сипатталады [3, 180б.].

Дегенмен қазіргі таңда тілдесімді визуальды жағдайда да ұйымдастыруға болады. Мысалы, скайп-технологиясын пайдалану арқылы коммуникацияға түсушілер, бір-бірін көре алатын мүмкіндікке ие. Сондықтан жоғарыдағы анықтамада «көре алмайды» деген сөзбен келіспеуге болады.

Интернет дискурс шынайы өмірде адамның айналасындағы барлық нәрсені көрсетеді. Интернетті шындықтың техникалық түрде ұйымдастырылған көшірмесі деп айтуға болады [4, 181б.].

Интернет дискурсты зерттеушілерінің көпшілігі ағылшын тілінің маманы Д. Кристалдың классификациясына сүйенеді. Ағылшын лингвисті Дэвид Кристал өзінің «Language and the Internet» атты монографиясында интернет дискурстың ерекшеліктері мен табиғатына тоқтала келіп, ИД-тің бес жанрын анықтайды және оларды «Интернет арқылы қолданатын жағдаяттар» деп атайды: электронды пошта, синхронды және асинхронды чаттар, оның ішінде BBS (bulletin board system – электронды хабарландыру тақтасы); виртуалды әлемдер (MOOs, MUDs, MUCKs, MUSEs және т.б.); Гипермәтіндер және сызықтық құрылымы бар электрондық мәтіндерді қамтитын веб-мәтіндер (мысалы, pdf форматындағы мәтіндер) [5, 10б.]. Бұл классификация ситуациялық және стилистикалық ерекшеліктерге негізделген. Ғалым бұл дискурс түрінің жазбаша

және ауызша тіл синтезімен ерекшеленетінін байқады.

Н.В.Мечковскаяның пікірінше, жазба тіл тарихында ауқымды шолу үшін жазылған және ұсынылған дәл осындай шынайы қарым-қатынас болмады.

Ғалым интернет коммуникацияның тілдік ерекшеліктері тұрғысынан келесі тенденцияларды атап өтеді:

- метатілдік рефлексиясын белсендіру;
- қосалқы тілдің ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың және жалпыға ортақ пайдаланылатын тілдің нормативтік емес (стандартты емес) нұсқасына әсері;
- жастар сленгісі мен ағылшын терминологиясының ерекшеліктерін кеңейту;
- бейресми сұхбаттасудан туындайтын либералды демократиялық ерекшеліктерді интернет-коммуникациялық стилінде нығайту;
- Интернет-коммуникацияның стилистикалық екіжақтылығы, ол бір мезгілде сыртқы және ішкі күрделілікті біріктіреді[6, 485-513бб.].

Интернет дискурсы туралы талқылайтын болсақ, коммуникацияның жасанды ортасына қарамастан коммуниканттар өзара әрекеттесуі кезінде әр түрлі әдістер мен байланыс құралдарын пайдаланып нақты сөйлеу формасына яғни, виртуалды диалогты жақындатуға мүмкіндік береді.

Зерттеушілер интернет коммуникацияның ерекшелігіне тоқтала келіп бірқатар факторларды анықтады:

Біріншіден, интернеттегі әлеуметтік ортаның әртектілігі, қызметтердің алуан түрлілігі ғаламторда коммуниканттардың қарым-қатынас жасау тәсіліне әсер етпей қоймайды.

Екіншіден, интернеттің еркіндік иллюзиясын құруы, бірақ бұл иллюзиялық еркіндіктер белгілі бір нормалар жиынтығымен реттелуі мүмкін, олардың бұзылуы коммуниканттардың бір-бірін түсінбеушіліктеріне және теріс көзқараста болуына алып келеді.

Үшіншіден, бұл қарым-қатынастың анонимдік дәрежесінің үлкен болуы қатысымға түсушілердің келбеті, жынысы, жасы және әлеуметтік мәртебесі секілді коммуникативтік кедергілерді еңсеруге мүмкіндік береді. Интернет дискурсы шығармашылық еркіндікті қамтамасыз етеді, сондай-ақ қарапайым қарым-қатынасқа қарағанда әлеуметтік қашықтықты айтарлықтай азайтады.

Төртіншіден, желіде бейвербал тілдесім элементтерінің практикалық тұрғыдан болмауы, интернеттегі тілдің қолданыс ерекшеліктеріне әсер етіп, әсіресе эмоционалдық деңгейде, коммуникацияның осы нақты аспектісін өтеу мақсатында басқа нәрсемен алмастыруға немесе ойлап табуға байланысты компенсаторлық практиканы дамытады.

Бесіншіден, желідегі қарым-қатынастың негізінен жазбаша сипатта болуы және ауызша қатысымнан гөрі баяу тәсіл болуы байланыс жылдамдығын төмендетеді. Интернет дискурстың осы қасиетіне байланысты, ақпарат алмасу көлемі мәтіннің мазмұнына қатысты қарқынды болады.

Алтыншыдан, кейбір зерттеушілер осы қарым-қатынастың шиеленісті азайтатын және тікелей ынтымақтастыққа бағытталған икемді коммуникациялық стратегияларды әзірлеуде толеранттық табиғатына баса назар аударады.

Жетіншіден, қатысымға түсетін адресат пен адресант арасында коммуникативтік жағдаят стратегиясын қалыптастыруды кеңейту, тұтастай коммуникативтік үрдістің стереотипті деңгейінің артуына әсер етеді.

Дискурстың қай түрі болмасын оның категориялық және конститутивтік белгілері негізінде анықталады.

«Дискурстың конститутивтік белгілерін ескере отырып, прецеденттік мәтіндер, дискурстік формулалар, тақырыптық, стилистикалық, құрылымдық бірлік және мәтіннің семантикалық толықтығына байланысты дискурстың тиісті түрінің мақсаты, маңызы мен стратегиясы жөнінде айта аламыз»[7, 72б.].

Біздің ойымызша, интернет дискурстың ең анық конститутивтік белгілерін Е.Н. Галичкина анықтаған және лингвист-ғалым оларға мыналарды жатқызады:

- 1) «электронды сигнал» байланыс арнасы ретінде;
- 2) виртуалдық, яғни, «Белгісіз ұжыммен, белгісіз коммуниканттармен сұхбаттасу»;
- 3) қашықтық; «уақыт пен кеңістікті алшақтығы және коммуникацияның бір мезгілде синхронды болуы»;
- 4) жанамалығы, себебі интернет коммуникация техникалық құралдардың көмегімен жүзеге асырылады ;
- 5) қатысымға түсу деңгейінің жоғарылығы, өйткені кез келген адам компьютерлік тілдесім қатысушысы бола алады;
- 6) гипермәтіннің болуы;
- 7) компьютерлік мәтіндердің креолденуі (жанрлық араласу);
- 8) қатысушылардың статустық құқықтарының тең болу артықшылығы;
- 9) эмоцияларды, мимиканы, сезімдерді «эмотикондардың» көмегімен беру;
- 10) әр түрлі дискурс түрлерін қиыстыру;
- 11) спецификалық компьютер этикеті [8, 4б.].

Интернет дискурстың жүйелі ерекшеліктері:

1. Интернет-дискурсқа қатысушылар - интернет пайдаланушылардың барлығы дерлік болуы мүмкін. Осылайша, коммуникациялық жүйенің демократиялық сипаты іске асырылады.

2. Интернет-дискурстың әлеуметтік миссиясының көрінісі. Ең танымал әлеуметтік желілердің бірінің негізін қалаған Марк Цукерберг коммуникациялық желіні ғана емес, тұтастай алғанда интернеттің миссиясын анықтады. Оның пікірінше Facebook-тің әлеуметтік миссиясы әлемді неғұрлым тығыз және ашық ету, ғажайып әлемдегі баршаны бір-бірімен байланыстыру, барлық коммуниканттарға өз пікірлерін айқын жазу құқығын беру және болашаққа бағытталған қоғам құру деп пайымдайды[9]. Яғни, әлеуметтік желі материалдарын талдау барысында біз тілдің шынайы қолданысын көре аламыз.

3. Интернет-дискурстың мақсаты коммуникациядан күтілетін нәтиже барысында анықталады, яғни дискурстың қандай мақсатқа сай құрылғандығы және жүзеге асқаны, сондай-ақ тұлғаның виртуалды дискурста өзін-өзі көрсетуі, дискурс барысында тұлға өзінің жариялыққа деген ұмтылысын жүзеге асырады. Интернет-дискурстың функционалдық мақсаттары: коммуникативтік, ойындық, білім беру, психотерапевтикалық, әлеуметтену, манипуляциялық және т.б. жатады.

4. Интернет-дискурстың коммуникативтік стратегиясы - коммуникативтік мақсаттардың барлығын оңтайлы жүзеге асыру үшін түпкілікті талдауда мәтіннің құрылымын анықтауда вербальды, бейвербаль және трансвербальдік факторларларды есепке алатын тактиканың жиынтығы. Тактика - коммуникативтік стратегияны нақты іске асыру сатысы, тілдік құралдармен сөйлеушінің интенциясы анықталады.

Интернет дискурс концепциясы өзіндік бірегей дискурс формасы ретінде әлеуметтік лингвистиканың жаңа саласын ашады. Портативті құрылғылар арқылы интернетті қолдану, өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Онлайн режимінде коммуникацияның кең көлемде белең алуы, интернет дискурстың маңызды зерттеу нысанына айналғандығына күмән келтірмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Соколов А.В. *Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие*. СПб.: Михайлов, 2002. – 461 с.
2. Казанская И.Н. *К научному пониманию феномена Интернета // Актуальные проблемы социогуманитарного знания: сб. науч. тр. МПГУ. М.: Прометей, 2007. С. 128–150.*
3. Бондаренко Т.А. *Виртуальная реальность в современной социальной ситуации: автореф. дис. ...д-ра филол. наук. Ростов-на-Дону, 2007. – 65 с.*
4. Горошко Е. И. *Интернет-коммуникация: настоящее и будущее // О некоторых чертах цивилизации будущего. — М.: Изд-во МНЭПУ, 2008. С. 455–466.*
5. Crystal D. *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 10.
6. Мечковская Н. Б. *История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета*. М.: Флинта; Наука, 2009. 584 с.
7. Островская Т.А. *Дискурс элиты: когнитивный прагматический и семиотический аспекты: дис. ...д-ра филол. наук. Майкоп, 2016. – 375 с.*
8. Галичкина, Е.Н. *Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Е.Н. Галичкина. – Астрахань, 2001 – 38 с.*
9. Цукерберг, М. *Путь хакера: миссия, ценности и принципы / Из письма Марка Цукерберга будущим акционерам Facebook. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.forbes.ru/tehnо-column/internet-i-telekommunikatsii/78951-put-hakera-missiya-tsennosti-i-printsipy-facebook>*

ӘЙЕЛДЕР СПОРТЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ДАМУ ПРОЦЕСТЕРІ

Кекілбекова Мейрамкүл

оқытушы. Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Төлбасиев Нартай аға

оқытушы. Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Түйін: Бұл мақала әйел спортын зерттеу мақсатымен жазылды, сонымен қатар бұл салаға әсер еткен тарихи оқиғалар жүйесін зерттейді. Мақала спорт дамуымен қатар әйел спортының қалай дамығандығына шолу жасап, соған байланысты сол заманның ұлы ойшылдарының пікірлерін қамтиды

Резюме: Данная статья посвящена изучению женского спорта, а также исторические факты влиявшие на развития этого рула. Статья включает в себя исторические события влиявшие на женский спорт, в том числе и цитаты великих людей того времени.

Summary: This article is devoted to the study of women's sports and also the historical facts influencing the development of this course. In a way, the article includes historical events affecting women's sport involving quotes from the great people of that time.

Әйелдер рекордының дамуы және ежелгі аңыздар ежелгі Римнен бастау алған. Ксенофонт пен Паузаниас әйелдер арасындағы сайыстардың қандай болғандығы туралы кешенді әңгімелер мен олимпиадалық ғимараттар және қарсыластардың спорттық киімдері туралы нақты сипаттамалар қалдырған. Спартада әйелдердің жылдамдығы мен күшін сынауға арналған сайыс негізін құраған және «күшті әке мен анадан туылған сәбидің күшті болмауы мүмкін еместігіне» сенген Ликург әйелдердің дене белсенділігін мадақтаған.

(Ксенофонт. «Спарта Конституциясы»). Эллин олимпиадалық ойындарында жынысқа бөлу қатаң сақталған. Әйелдерге ерлер арасындағы өлім қаупі бар өткізілетін стадиондарда болуға қатаң тиым салынған. Паузаниас ерлерше киініп алып, баласы Пейслдоросты шабыттандырып, қолдау үшін стадионға кірген Ференика туралы баяндайды. Жеңімпаз болып шыққан ұлын табысымен қатты қуанып қарсы алған кезде оның бет-бейнесі ашылып қалады. Олимптегі қатысуы білініп қалған Ференика, кез-келген оның орнындағы әйел сияқты, Типевс құздарынан төменге лақтырылуы тиіс еді, бірақ оған «отбасына деген құрметі» үшін рақымшылық жасалды. Римдіктер үшін жағдай біршама өзгеше еді. Біз олардан гректерге тән дене жаттығуларына деген құштарлықты таба алмаймыз. Бірақ римдік бойжеткендер жас кезінен-ақ дене белсенділігін қалыптастыруға ұмтылған.

Рим әдебиеті әйелдерге арналған дене жаттығуларына көзқарас туралы баяндалған шығармаларды жинақтаған. Овидий оларға ерлерге арналған дене жаттығулармен айналыспауға кеңес береді. Ювенал өзінің әйгілі «тәні саудың жаны сау» деген нақылын ерлерге ғана арнаған сияқты, дегенмен ол семсерлесумен айналысқан әйелдерге қарсы болмаған. Шын мәнінде бұл аңыздар әйелдердің спортпен шұғылдануының нақты бір көріністері жөнінде тұщымды мәліметтер бермейді. Сонымен қатар, Рим империясындағы ірі қалаларда болған сумен емдеу мекемелерінің санына қарай отырып, әйелдер сонда кең таралған доп ойындары, шығыршық, гимнастикалық қимылдар сияқты дене жаттығуларына қатысқан деп болжам жасауға болады. Византиядан ХІХ ғасырға дейін Император Ұлы Федосий тиым салған олимпиадалық ойындар біздің заманымыздағы 393 жылдарға дейін өзінің тәрбиелік сипатын жоғалтқан. Сол кезеңде грек-латын мәдениетінің ықпалында болып, адам денесін ашық көрсетуді ұят санайтын христиан діні кез-келген дене белсенділігін насихаттауға қарсылық көрсетпеген Сондықтан орта ғасырларда көпшілік алдындағы ашық ойындарға шіркеулердің тиым салғандығы таңғаларлық емес. (папа Иннокентий ІІ және Александр ІІІ 1130 және 1139 жылдар Клермон мен Латранда оларға қарсы мәлімдеме жасады). Осы жағдайларға деген кіріп-тарлықтан әйелдердің айналысуына болатын спорт түрлерімен шұғылдануы туралы сөз қозғаудың өзі мүмкін емес. Тек қайта өрлеу дәуірінде ғана әйелдердің дене жаттығуларымен айналысуы тұрақты сипат ала бастады. Жылнамашылар екі спортшы әйелдің кейпі туралы мәлімет қалдырған. Луиза Лабе Май (шармен ойын) немесе әйелдерге арналған аюбадамнан жасалған жеңіл болғанымен емес, ерлерге арналған «ең қатты шетен ағашынан» жасалған ауыр балғамен лакросс ойнаған. Кейбір элегияларда ол өзінің спортқа деген құштарлығы мен сүйіспеншілігі туралы жырлаған.

Жылнамашылардың назарын Екатерина Медичи да өзіне аударды: тамаша шабандоз, ол атқа отыру өнерін жетілдірді, яғни ер-тоқымның жасалу тәсілін өзгертті, аяқ қоятын тақтайшаны металл үзеңгімен алмастырды, осылайша атқа отыру орнықты болып, шабандоз қыздар аттың жылдам шабысына ыңғайланды. Осындай ерекшеліктеріне қарамастан дене жаттығулары ұзақ уақыт бойы ерлердің ісі болып қала берді. Спорттың тек «екі түрі» ғана кең тарала түсті. Біріншіден, бұл ракетамен ойналатын және ракетасыз доп ойыны. Францияда 1604 жылы болған ағылшын Роберт Даллингтон былай деп жазды: «Францияда лапта (доп ойыны) басқа христиан қалаларына қарағанда көп ойналады», «француздар қолдарына ракетка ұстап

туылады, әйелдер де, балалар да, қолөнершілер де король жарлығына қарамастан доп ойынын ойнайды». Екіншіден, май бұл-лактросс пен крокет арасындағы ойын. Майды арнайы жасақталған алаңда ағаш балғалармен ойнаған.

Осылайша XV ғасыр мен XVII ғасырдың басында әртүрлі 2 бағытты сипаттайтын әйелдерге арналған көрнекті дене мәдениеті қалыптасқан: бұл ақсүйектерге арналған аңшылық, атпен жүру, май ойындары болса, екінші жағынан, кеңірек таралған спорт түрлері доппен ойын және арине, өзенде шомылу. Жылнамашылар дене күші жағынан мықты кейбір әйелдердің шалғай аймақтар мен ауылдық жердегі ойындарындағы (Бретанидағы күрес, Савойадағы балқарағай діңін лақтыру, Шотландиядағы Тейтил ойындарындағы тас көтеру) жетістіктері туралы хабардар етеді. Олардың кейбіреулері ерлермен тайталаса алған. Осылайша халықтық спорт пайда болған. 1800 жылдан біздің заманымызға дейін дене тәрбиесінің доктринасы Базедоу (Германия), Песталонцы (Швейцария) және Аморо (Франция) зерттеулерінде тек XIX ғасырда ғана пайда болды. Осы доктринаның нақты үзінділерінде әйелдердің дене белсенділігіне лайықты орын берілген. Халыққа білім беру жүйесімен қабылданған Аморо тәсілі негізінен әскери дене тәрбиесіне бағытталған күш жаттығуларына және жабдықтармен жүргізілетін жаттығуларға басымдық береді. Дегенімен, 1839 жылы әйелдерге арналған гимнастикалық мектеп ашылды. Герцогиня д.Юз, Калилла дю Га, Андреа Бертелло тіпті автомобиль сайыстарында жарысқа түсті. Өздерінің үлгісімен олар әйелдерге спорт сайыстарына кең түрде қатысуға жол ашты. Осылардың барлығына қарамастан, әйелдер спорты XX ғасырдың басында да сирек кұбылыс болып қала берді. Әйелдер спорты 1914-1918 жылдардан кейін ғана шынайы дамуға қол жеткізді. Амседора Дункан мен Ирн Попар әйелдер арасындағы гимнастиканың жаңа түрін жетілдірді. 1917 жылы «Фесшила спорт» Францияда әйелдер арасында жеңіл атлетикадан алғашқы чемпионатты ұйымдастырды. 1921 жылы спортта әйелдер федерациясының негізі қаланды. 1896 жылы болған алғашқы олимпиадалық ойындардың негізін қалаушы Пьер де Кубертен әйелдердің стадионда болуы «жарасымсыз, тартымсыз, қате» деп жазғанымен қатысушы әйелдер саны көптеп саналды. 1900 жылғы Олимпиадаға бар жоғы 6 әйел ғана қатысса, 1924 жылы Парижде 136-ға жетті. 1928 жылы Амстердамда Виржиния Эрло әйелдер арасынан тұңғыш рет алтын мельді жеңіп алды. Әйелдер рекордының дамуын ер спортсмендердің жетістіктерімен салыстыра отырып бағалау үшін олар қатысқан халықаралық жарыстардан тіркелген әлемдік олимпиадалық рекордтар статистикасын бүге-шүгесіне дейін талдамай-ақ, біздің қолымыздағы бірнеше цифраларды салыстыру жеткілікті. 100 және 400 метрге еркін стильмен жүзу немесе 100 және 1500 метрге жүгіру сияқты салаларда қисық арасындағы алшақта ұдайы азаяды. Ерлердің бүгінгі рекордтары әйелдер арқылы жоғарылаған деп айту қиын, әйтсе ерлердің кешегі рекордтары бүгінде әйелдердің қарапайым жетістігі деп сендіруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Муравьев И.В *Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта* . Киев, 1989.
2. Бальсавич В.К, Запорожанов В.А *физическая активность человека*. Киев,1987.
3. Синяков А.Ф *Врачебный контроль за лицами старших возрастов, занимающихся физической культурой и спортом-Москва « физкультура и спорт» 1980.-54 с.*
4. Купер К.*Аэробика для хорошего самочувствия* . Москва . « Физкультура и спорт» ,1987.-190с.
5. Дембо А.К *Актуальные проблемы современной спортивной медицины.-Москва «Физкультура и спорт» ,1980.-294с.*

ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ТАРИХИ ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕРІ

Т.Б.Касенов, Б.Р.Ахметов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түйін: Бұл мақалада оқушыларға патриоттық тәрбие берудің педагогикалық-психологиялық негіздері қарастырылады. Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында оқушыларға патриоттық тәрбие берудің философиялық және педагогикалық-психологиялық негіздерін айқындауда әлеумет, әлеуметтік кеңістік, әлеуметтік даму, тұлғаны әлеуметтендіру мәселелері бойынша ғалымдардың еңбектерін саралай отырып, теориялық негіздерін айқындадық. Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында патриоттық тәрбие беруде қоғамның даму заңы негізге алынады.

Б.Момышұлының “Соғыс психологиясы” еңбегінде патриотизм ұғымына берген тұжырымы бойынша, жастарға патриоттық тәрбие беру тарихтың өткенін, бүгінін және болашағын өзара кіріктіру арқылы іске асырылады деген тұжырымын негізге алдық.

Түйін сөздер: патриотизм, философиялық категория, макропарадигма, логика, әлеуметтік кеңістік.

Резюме: В этой статье рассматриваются основы педагогико-психологического патриотического воспитания. В новых условиях социального развития в определении философских и педагогико-психологических основ анализируя научные труды ученых по проблеме определения социального пространства, социального развития, социализации личности пришли к теоретическим основам.

В условиях современного социального развития общества патриотическое воспитание учащихся берется за основу закона общественного развития. В статье мы показываем об использовании целостного социального пространства в воспитании патриотизма учащихся школ. Также берем за основу взаимосвязь прошлого, настоящего, будущего в воспитании молодежи патриотизму из определения Б.Момышұлы данного в своем труде «Психология войны».

Ключевые слова: патриотизм, философская категория, макропарадигма, логика, социальное пространство.

Summary: In this article basics of pedagogico-psychological patriotic education are covered. In new conditions of social development in definition of philosophical and pedagogico-psychological bases analyzing scientific works of scientists on a problem of definition of social space, social development, socialization of the personality came to theoretical bases.

In the conditions of modern social development of society patriotic education of pupils is taken as a basis of the law of social development. We show in article about use of complete social space in fostering patriotism of pupils of schools. Also we take as a basis interrelation of the past, real, future in education of youth to patriotism from B.'s definition of a momyshula given in the work "War Psychology".

Key words: patriotism, philosophical category, makroparadiqma, logics, social space.

Еліміздің егемендік алуымен байланысты және қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында патриоттық тәрбие беру мәселелері жаңа сипатқа ие болды. Патриотизм – жеке тұлғаның “табиғат-адам-қоғам” жүйесінде әлеуметтену үрдісін қамтамасыз ететін тұлғаның құнды сапалық қасиеті. Сондықтан да патриотизмді философиялық категориялар тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда патриотизм адамның табиғатпен үйлесе дамуының басты факторы, адамдармен қарым-қатынасының құралы, қоғам дамуының дәйекті әсер ететін себеп-салдары болып табылады. Осыған орай патриотизмнің мәні мен патриоттық тәрбиенің мазмұны “мәдениет – тарих – білім” деп аталатын қоғам дамуының макропарадигмалы логикасы арқылы дамиды.

Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында оқушыларға патриоттық тәрбие берудің философиялық және педагогикалық-психологиялық негіздерін айқындауда әлеумет, әлеуметтік кеңістік, әлеуметтік даму, тұлғаны әлеуметтендіру мәселелері бойынша ғалымдардың еңбектерін саралай отырып, теориялық негіздерін айқындадық.

Философ – ғалым Р.Әбсаттаров «Мемлекеттің әлеуметтік тұрғыда дамуы құқықтық мемлекет құру принциптерінің рөлін төмендетпейді, - деп атай келе, әлеуметтік мемлекеттің мәнін терең түсіну үшін негізгі белгілеріне тоқталады;

- бірінші белгісіне - әлеуметтік саясатты жүзеге асырудағы құқықтық табиғаты, мемлекеттің әлеуметтік процестерді бақылау және бағыттау міндеті жатады;
- екінші - әлеуметтік сақтандыру жүйесінің жасақталуын айтуға болады;
- үшінші - бюджеттік - әлеуметтік төлемдер;
- төртінші - әлеуметтік қамсыздандыруды, жұмыспен және мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік жүйенің болуы саяды;
- бесінші - қоғамның әрбір мүшесіне мемлекеттің әлеуметтік қолдау көрсетуі жатады;
- алтыншы - өз азаматтарының әл-ауқатының жоғары деңгейі үшін, жауапкершілігін арттырумен сабақтасқан» [1]. Жоғарыдағы айқындалған белгілерден әлеуметтік даму үрдісінде азаматтардың өмір сүруіне лайықты жағдаймен қамтамасыз етуге, әлеуметтік жағдайының қорғалуына, материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға, т.б. бағытталады.

«Әлеуметтену ұғымы дәстүрлі «білім» және «тәрбие» ұғымдарымен салыстырғанда кең ауқымды,

терең мағыналы ұғым. Білім белгілі бір білім жиынтығын беруді көздейді. Тәрбие мақсатты, саналы түрде жоспарланған әрекеттер жүйесі ретінде түсіндірледі, оның мақсаты – балада белгілі бір тұлғалық сапаларды және мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру. Әлеуметтендіру өзіне білім беруді де және тәрбиені де қосып алады, сонымен қатар тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін ешкім жоспарламаған тосын жағдайларды да, стихиялық жиынтығын да, әлеуметтік топтарға индивидтердің ену процесін де қамтиды», - деген тұжырымнан бүгінгі даму үрдісінде тұлғаны әлеуметтендіру негізгі орын алатынын байқаймыз, әлеуметтендіру ұғымы бұл индивидтің қоғамдық өмірге қатысуына тартатын, мәдениетті түсінуге және әлеуметтік ортада, ұжымда өзін - өзі ұстау дағдысына үйрететін, өзін баянды ете түсетін және әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындаттыратын жалпы ортаның ықпалы»[2].

Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында патриоттық тәрбие беруде қоғамның даму заңын негізге аламыз. «Даму заңы – бұл әлеуметтік – саяси өмірдің бір күйден екінші күйге өту заңы, сапалық өзгерістер заңы. Бұлар әлеуметтік-құбылыстар байланыстарының себебін ашады, өзгерістердің бағытын, факторлары мен формаларын анықтайды»[3].

"Әлеуметтік кеңістік – күн сайын баланың алдында қимыл, іс- әрекет, мінез-құлық ретінде немесе ерекше заттар, интерьер, ғимарат, көлік т.б. ұғымдар бейнесінде келген әлеуметтік қатынастардың алуан түрлілігі", - деп әлеуметтік қатынастардың түрлілігі дәстүрде, моральдық құндылықтарда, өнерде, ой-санада, ғылымда бекітілген тарихи тәжірибені қамтиды деп атап көрсетеді педагог-ғалым И.П.Подласый [4]. Әлеуметтік кеңістікте тәрбиені жүзеге асырудың басты мақсаты – бір әлеуметтік топтан екінші әлеуметтік топқа көшіп жүретін баланың бүкіл өмір салаларын мойындап, қазіргі мәдениеттің жоғары жалпы адамзаттық құндылықтарға бағыт беретін ортақ тәрбиелік жолдарын көрсету.

Біз мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беруде тұтастай әлеуметтік кеңістікті қарастырдық. Б.Момышұлының “Соғыс психологиясы” еңбегінде патриотизмге берген тұжырымы бойынша, әлеуметтік уақыттан, яғни тарихтың өткенін, бүгінін және болашағын өзара кіріктіру арқылы іске асырылады деген тұжырымын негізге алдық.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына әр жылғы жолдауларын зерделей келе Қазақстандағы әлеуметтік жағдайлар жылдан-жылға дамып отырғанын көреміз: ұлттық білім беру жүйесінің әлемдік білім жүйесімен кіріктірілуі, халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету, денсаулық мәселесі, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, қазақ халқының моральдық және рухани құндылықтарын одан ары дамытуға, т.б.

XX ғасырдың басында ұлттық патриотизмнің негізін салушы ғалым-ағартушылардың бірі М.Жұмабаев “Тәрбиенен мақсұт адамды һәм сол адамның, ұлтын асса, барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі - әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі - әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты”, - қоғам мүшелерінің бақытты болуы ұлт бақытының негізі екеніне тоқталады.

Осыдан бір ғасыр бұрын жазылған тұжырым ХХІ ғасыр қоғамын қалыптастыруда негізгі мұрат болып табылады. «... әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті», - деп ұлттық тәрбиеге аса мән береді [5].

Расында да, ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасыр басында тәуелсіз елімізде қоғамдық даму үрдісінде ұлттық салт-дәстүрге, халықтық тәрбиеге деген бетбұрыс айқын байқалады.

“Патриотизм“ ұғымына философиялық, педагогикалық, психологиялық тұрғыда берген ғалымдардың анықтамаларын негізге ала отырып, жалпыадамзаттық патриотизм, Қазақстандық патриотизм, ұлтжандылық, ұлттық патриотизм ұғымдарының мәнін бүгінгі күн тұрғысынан зерделедік. Философиялық сөздікте «патриотизм (грекше *patris* – отан) - адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім, оның мазмұны - Отанға сүйіспеншілік, оған адалдық, оның өткені мен қазіргісіне деген мақтаныш, Отан мүддесін қорғауға құлшыныс. Патриотизм – адамның мыңдаған жылдар бойы бекіген ең терең сезімдерінің бірі. Туған жерге, тілге, салт дәстүрлерге адал болып, олардан қол үзбеу түрінде патриотизмнің тарихи элементтері көне заманда-ақ қалыптаса бастаған» - деп тұжырымдайды [6].

Философ-ғалым М.Изотов патриотизмді ұлттық, жалпыұлттық және жалпықазақстандық тұрғыда қарастыра отырып, ұғымдарға жеке-жеке тоқталады.

«Ұлттық патриотизм – өзінің туған жеріне, өз ұлтының бірлігі, мәдениеті, тілі, дәстүрлеріне деген сезімінен туындайды, жалпыұлттық патриотизм – мемлекет халықтарының бір бөлігі екенін түсінуі, әртүрлі ұлт өкілдерінің өз Отанына деген махаббаты пен шынайы сүйіспеншілігі, жалпықазақстандық патриотизм – республика халықтарының ажырамас бөлігі екенін түсінуі, махаббат сезімі, Қазақстан Республикасына деген шынайы сүйіспеншілігі, халық пен отанының мүддесін қорғау азаматтық парызы» деген тұжырым жасайды [7].

Жалпы патриотизмді адамгершілік, саяси принцип және адалдық, мақтаныш, сүйіспеншілік, сезім тұрғысынан қарастырады. Патриоттық тәрбиенің философиялық астарына, даму үрдісіне үңілетін болсақ, түп тамыры Түркі қағанатынан бастау алатынын ауыз және жазба әдебиет үлгілеріне шолу жасағанда айқын аңғарамыз. Түркі жұртының ұлттық ерлік дәстүрі негізінде оқушы жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру ерекше орын алады.

Оқушыларға патриоттық тәрбие берудегі негізгі міндеттер – қоршаған ортаға деген сүйіспеншілік, қоғамға деген рухани-мәдени қатынас, еліміздің тәуелсіздігі мен бірлігін сақтау, Қазақстан көпұлтты мемлекет екенін негізге ала отыра бүгінгі қоғам мүшелерінің бойында Қазақстандық патриоттық сезімін қалыптастыру.

Сондықтан да жас ұрпақ бойындағы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, яғни жастайынан ерлік пен елжандылықтың рухын себу отбасынан бастау алады. Отбасындағы негізгі міндет - баланы жастайынан ата-анасына, туған-туыстарына, әулетіне, еліне, жеріне деген сүйіспеншіліктерін жетілдіру арқылы, Отанына, мемлекетке деген шынайы сезімін қалыптастыру.

“Отанды сүю отбасынан басталады” дегендей жеке тұлғаның бойындағы патриоттық сезімді қалыптастыруда отбасы негізгі орын алады. Әсіресе патриотизмге берген Ш.Ұәлихановтың тұжырымын негізге алатын болсақ, ең алдымен өз отбасы, туған туыстары, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртымды, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстарын, Ресей жұртын қадірлеймін деуінен-ақ патриотизмнің негізгі мәйегі отбасы екені дау тудырмайды. Отбасында жеке тұлғаның бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда бірінші орында адам бойындағы адами құндылық қасиеті негізгі орын алады[8].

“Еліңді сүйсең ерлік істейсің”, “Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі” деген елжандылық ұрандар адамның жеке басына қарағанда ел намысы, елі үшін мақтаныш сезімі жоғары екенін түсінеміз.

Расында да, көптеген ғылыми еңбектерді зерделейтін болсақ, патриотизмді қалыптастыруға себін тигізетін қасиетті белгілер: ұлттық сана - сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, парыз, намыс, бірлік және міндет. Патриотизм сапа, сенім тұрғысынан негізделіп, сезім арқылы көрініс береді.

“Ұлттық сезім,- дейді философ-профессор Т.Сәрсенбаев - ұлттық ой-санадан ерекшелее—бұл адамның түрлі өмірлік құбылыстар мен жағдайларды, ұлттық сезім де бар және оны құрметтеу заңды”[9].

Әр адам ата-бабаларымыз негізін салып кеткен игі дәстүрлерді мақтан ете отырып, өз ұлтын терең сүю арқылы басқа ұлттарды танып, құрметтеуге тиіс.

“Ұлттық мақтаныш, - дейді Б.Момышұлы - ұлттық материалдық, әлеуметтік және мәдени жетістіктерінің негізінде қалыптасатын әрі алдыңғы қатарлы ұлттық идеялар, ой-пікірлерімен байып отыратын, ұлт бостандығы және саяси әлеуметтік бостандық жолындағы күрестің тарихымен байланысты әлеуметтік психологиялық сезім болып саналады”.

Саналы азамат болып қоғамға пайда келтіру, білім мен тәрбие алу, ата-ананы сыйлау және қартайған шағында оларға қамқорлық жасау әрбір жасөспірімнің парызы болып саналады.

Ал ұлттық парыз – Отанға деген сүйіспеншілік, сыртқы жаулардан елін, жерін аман сақтап қалу, ата-баба дәстүріне өте сезімталдықпен қарау.

“Парыз - өзінің мағыналық аясына ақыл-ой, сезім, ерік-жігер, ар - ождан, абырой, әділдік, шындық, сүйіспеншілік сияқты қасиеттерді қамтып, оларды адам өміріндегі қайшы құбылыстарға қарама-қарсы қоятын жоғары интеллектуалды ұғым.

Парыздан мықты күш жоқ,

Парыздан берік сауыт жоқ,

Парыздан нәзік сезім жоқ,

Парыздан қатал қазы жоқ”, -дей келе Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы, парыз сезімін қиындықтан қайтпай, дұшпан алдында тайсалмай, Отан үшін ақтық демі біткенше қызмет етуге әзір болу сезімінен туады”.-деп қорытады[10].

Ұлттық намыс туралы халықтық тұжырымдар “Ер намысы-ел намысы”, “Ер-намыстың құлы” т.б. деп ой қорытып, халқымыздың ерлікке бай тарихын, игі ерлік дәстүрлік мұрасын әлемге паш етумен құнды болып отыр.

“Ұлттық рух – бұл асыл қасиет. ...Ұлттық рух –ұлы адамның және тұтастай алғанда ұлттың да асыл қасиеті. Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті”.

Ұлттық парыз, мақтаныш, намыс, сезім, сана, рух, т.б. құндылықтар ұлттық идеяның негізгі көрінісі болып табылады. “Ұлттық идея рухани құндылықтарды жаңғыртуда үлкен дем береді. Отаршылдық, тоталитарлықты басынан өткізген жалаң интернационализмнің зардабын шеккен этностар үшін ол отарлаушы құлдықтан, ұлтсызданудан арылудың рухани тірегі. Сол себепті де бүгін өткен тарихқа, дәстүрлікке, әлеуметтік тәжірибеге деген ынта өсіп, төлтума ұлттық ерекшеліктерге көз жеткізуге, нығайтуға күш салынууда.

Ұлттық идея - ойдан шығарылған қиял емес, ұлттық болмыстың, тарихтың көрінісі” [11].

Сонымен қатар, ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық игі дәстүрлердің маңызы ерекше. Ата-бабаларымыздың ұрпақтарына қалдырған асыл мұралары әділетсіздікке қарсы күресі, елін, жерін сүйген батыр, сыртқы жауға мейірімсіз болуға баулығанын көреміз. ХҮІІІ ғасырдағы ерлік және жауынгерлік тарихын зерттеп отырғанда ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан игі дәстүрлерге кездесеміз.

Мысалы, Бөгенбай батырдың әкесі Ақша батырдың ақ туын ұрыстарға алып шығып, жеңіспен оралуы дәстүрге айналған. Қабанбайдың сенімді серігі Қубас атқа деген құрметі мұсылман халқында жалғасын тапқан игі дәстүрлері болып табылады. Ақан серінің Құлагерге деген құрметінен осы дәстүрлердің

жалғастығын көреміз. Ұрысқа кірерде қарумен, астына мінген атымен серттесуі түркі халқының негізгі дәстүрлерінің бірі болып табылады.

Оқушылардың бойында патриоттық құндылықтарды қалыптастыру атадан балаға жалғасып келе жатқан ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін оқу-тәрбие мазмұнына енгізе білсек, ұлттық дәстүрге берік, елін, жерін сүйетін азамат тәрбиелеу, яғни оқушылардың бойына Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру өскелең өмір талабынан туындап отыр.

Б.Момышұлы “Соғыс психология” атты еңбегінде Екінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі халықтардың ынтымағына, бірлігіне тоқтала келе, жеке адамды қалыптастыратын жақсы қасиетпен бірге жаман қасиеттерге әскери психология тұрғысында анықтама береді.

Жоғары сезімдер: парыз, адамгершілік, ержүректілік, ерлік, батырлық, қаһармандық және т.б.. Төменгі сезімдер: опасыздық, ұждансыздық, үрей, қорқыныш, шошу және т.б.

Ол Ұлы Отан соғысы кезіндегі әрбір жауынгердің бойындағы ұрыс кезінде қалыптасатын қасиеттерге әскери-психолог тұрғысынан тоқталады. Талай ғасырдан бізге жеткен түркі, қазақ халқының көшпенді тұрмыс тіршілігіне тән қасиет ерлік, жауынгерлік, батырлық, қаһармандық, т.б. екенін байқаймыз.

Қорыта келгенде, Б.Момышұлы қазақ халқының жауынгерлік және ерлік дәстүрлерін жинақтай отырып, ұлттық әскери педагогика мен психологиясының негізін салды деп айта аламыз.

Егер тарихи тағылымдық мұраларды зерделейтін болсақ, ерлік дегеніміз - ұлттық тәрбие тағылымының, салт-дәстүрдің, тұрмыс-тіршіліктің негізгі тұтқасы болып саналады. Әр ғасыр, кезең ерлік тарихын, өзіндік қайталанбас батырлары мен ерлерін тудырып отырған.

Екінші дүниежүзілік соғыста жауынгерлердің ерлік әрекеттерін психологиялық тұрғыдан талдау жүргізген Б.Момышұлы “солдаттардың бойында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде халықтың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы аса зор екеніне көзім жетті” - деп атап көрсеткендей, ХХІ ғасырдағы жас ұрпақ бойындағы ерлік пен елдіктің рухын себетін негізгі күш – туып өскен жері мен елі, ұлттық мұра мен ұлттық байлығымыз екені дау туғызбайды. Жоғарыда айтып кеткендей, патриоттық рухты қалыптастыруда жеке адамның рухы мен халықтың руханилығы негізгі орын алады. “Рух бар жерде халық та бар. Рухани байлық дегеніміз – саналы да, санадан тыс, сезім мен ақыл біріктіретін халық тұрмысының әдептілік тетігі.

... Халық руханилығы – оның өмірлік құндылықтарының қайнар көзі ғана емес, туу мен дамудың және жалпыадамзаттық құндылықтарды бекітудің ерекше бір әдісі” [12].

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан және әлемдегі жаһандандыру процесі тұрғысынан патриотизм ұғымы халықтар мен ұлттардың өз Отанына, мемлекетіне деген сүйіспеншілігімен қатар, әлемдік дамудың тыныштығы мен бейбітшілігін сақтау үшін барлық күш жігерін жұмсауға ұмтылу. Қазақ халқының тарихын зерделеу барысында олардың табиғаты, әлеуметтік жағдайына, тұрмыс-тіршілігіне байланысты патриот - халық екенін айқын аңғаруға болады. Бұны патриоттық тәрбие мәселесін зерттеп жүрген қазақстандық ғалымдардың зерттеу еңбектерінен анық көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова Л. Патриотизм в ракурсе истории. – Алматы: Санат, 1996. -232.
2. Қозыбаев М.К. Ата тарихы туралы сыр /Егемен Қазақстан. 3 қазан 1992. - 2 б.
3. Смағұлов О. Ата-баба (тек). Қазақ. – Алматы: Білім, 1994. – 176 б.
4. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Просвещение, 1996. - 432 с.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1998. – 112 б.
6. Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. - 325 б.
7. Изотов М. Проблемы патриотического воспитания народа в процессе формирования общеказахстанской национальной идеи. //Общациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа МОН РК. –Алматы: 2006. - С. 280- 305.
8. Ұәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
9. Сәрсенбаев Т. Ұлттық сана-сезім мен ұлттық қадір қасиет. – Алматы: Білім, 1990. – 52 б.
10. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 400 б.
11. Кішібеков Д. Ұлттық идея ұйыстырсын /Егемен Қазақстан, 29 маусым 2005. – 5 б.
12. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 264 б.
13. Касенов Т.Б. Ахметов Б.Р. Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің тарихи әлеуметтік негіздері // «Педагогика и психология, №1 (26), 2016».

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Каракушикова Гульмира Жексенбаевна

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім»
кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі, Жетісай қ.

Августанович Татьяна Святославовна

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім»
кафедрасының аға оқытушысы, Жетісай қ.

Жолдыбаева Қарлығаш Мурамовна

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім»
кафедрасының оқытушысы, Жетісай қ.

***Түйін.** Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың жұмысқа бейімділігімен іскерлік дағдылары, шығармашылық ізденісі әр түрлі бағыттарда дамиды, балалардың эстетикалық, этикалық талғамдары мен сезімдері жоғары дәрежеде іске асырылады, балалардың көркемөнер үйірмелерінде жұмыс жасау арқылы бала өзін қоршаған орта табиғатын, әсемдігін, сұлулығын түсіне алады, олардың маусымдық өзгерістерін бақылап, өзіндік тұжырымдар жасайды.*

***Резюме.** В статье рассматривается проблемы внеклассной работы, ее влияние на учащихся, воспитание работоспособности, творческих мыслей, эстетического вкуса, этики в поведении, развитие деловых навыков. Внеклассная кружковая работа способствует более быстрому пониманию красоты окружающего мира, развитию умственных способностей и красоты речи.*

***Summary.** The article deals with problems of extracurricular work, its influence on students, upbringing of working capacity, creative thoughts, aesthetic taste, ethics in behavior, development of business skills. Extra-curricular activities contribute to a faster understanding of the beauty of the surrounding world, the development of mental abilities and the beauty of speech.*

Қоғамымыздың білім беру жүйесіндегі жаңа стандарттарына сай жас ұрпақты тек белгілі бір білім деңгейінде оқытып қана қоймай, шығармашылыққа баулу, оның дамуына жан-жақты жағдай жасау, оқушылардың өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп, қосымша білім алуын қамтамасыз ету мектептен тыс мекемелердің тікелей міндетіне жататыны анық. Оқушының музыкаға деген тиянақты ынтасы мен сүйіспеншілігін тәрбиелеу, ән айту, музыкалық қабілетін (есту, ырғақ, есте сақтау) қалыптастырумен қатар, эстетикалық талғам сезімдерін дамытуға тәрбиелейтіні анық.

Музыка - өнердің басқа салалардың түсіндіруге тілімен күші жетпейтін күрделі бейнелердің адамның сана сезіміне құйып ой өрістің дамуына әсерін тигізетін құдіретті құрал болып табылады. Өйткені, кейбір музыкалық шығармаларды тыңдау кезінде қандайда түсіне алмайтын адамда әртүрлі сезімтал құбылысқа қалай берілгенін байқамай қалатын кездер де болып жатады. Және де музыка эмоциялық сфераларды аша отырып, сол арқылы идеялар әлемін, алуан құбылыстарды және болмыс шындықтағы процестерді бейнелейді. Музыканың адам сезімін, ойын, іс-әрекетін дыбыстық формада бейнелейтін қатынас құралы ретінде маңызы зор.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде музыка жалпы өнерге деген қызығушылығын арттырып, сана-сезімін, рухани дүниетанымын кеңейтуге тигізетін әсері зор. Сондықтан да, балалармен жұмыс істеу барысында яғни музыка сабағында барлық мүмкіншілікті пайдалану арқылы әрбір шәкірттің музыка өнеріне деген құштарлығын қалыптастырып, эстетикалық талғамын қанағаттандыруға, музыка жөніндегі түсінігін кеңейтуге, ішкі рухани байлығының ірге тасын өз беттерінше қалауға баулу, бағыттау қажет.

Шығармашылық дегеніміз - адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек.

Заманымыздың көрнекті ғалымдары О.А.Апраксина, Н.А.Ветлугина, Д.Б.Кабалевский, В.Н.Шацкаялар шығармашылық ойлаудың қалыптасуында сүбелі орын алатын - өнер, оның ішінде - музыка деп есептеді. Балалар музыкалық шығармашылығын дамыту теориясының негізін қалаушы Б.В.Асафьев - музыка сабағында балаларға берілетін білім, дағды, әсер, есту қабілетінің мәдениетін қалыптастыруды қадағалап отыруға ерекше назар аударды. Ол әрбір баланы тұлға деп қарап, оған өз мүмкіндіктерін көрсету мақсатында, өздерінің сезімдерін, ойларын, музыка тілінде жеткізу үшін көңілінен шығатын жұмыстарымен айналысу қажеттілігін айтты.

Л.Г.Дмитриева өзінің тұжырымдамасында балалардың шығармашылығын дамыту яғни шығармашылық бейне туралы түсінік, белгілі бір әуенге кіріспе, қарапайым сүйемел ойлап табу дағдыларын қалыптастыру үшін алғашқы кезде бір ғана музыкалық-тағылымдық материалға жүгінген жөн деп санады.

Баланы жастайынан шығармашылық өнеріне қалай баулу керек? Оның жолдары, әдіс-тәсілері, мазмұны қандай? Психологтардың зерттеуі бойынша, әрбір жаста шығармашылыққа баулуға өзек болардай өзіндік ерекше қабілет, бейімділік бар екен.

Сонымен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қажетті жағдайлардың мазмұнына тоқталмақпыз. Мұғалім ең алдымен, сыныптан тыс жұмыстарда шығармашылық көңіл-күй тудыру арқылы баланың назарын бір нәрсеге бағыттау керек, яғни, оқушылардың назарын шығармашылық, арнаға бұру үшін, үнемі шығармашылық тапсырма - міндеттер, жаттығу, ойын түрлерін ұсынған жөн. Шығармашылық жаттығу, ойын-тапсырмалардың мазмұны жеткіншектердің жас ерекшелігіне, қызығушылығына үйлесуі керек.

Мұғалімнің ең үлкен міндеті бала белгілі бір көркемдік шешім тауып, өз туындысын ұтымды аяқтап шыққанға дейін оны назарынан тыс қалдырмай, шығармашылық бағыт-бағдар беріп отыру. Шығармашылықты тежейтін үш нәрсе бар: біреуі - "сәтсіздікке ұшыраймын, қолымнан ешнәрсе келмейді" деген қорқыныш сезімі, екінші - өзіне-өзі тым риза болмаушылық сезімі, үшінші - жалқаулық. Ондай жағдайда баланы құтқарудың жолдарын табу. Оқушылардың шығармашылықпен айналысуына мектепте, сабақ үстінде және сабақтан тыс уақытта, үйде қолайлы жағдай жасау, шығармашылық бағытқа баланы жүйелі, саналы түрде қалыптастырып отыру.

Шығармашылықтың негізгі сипаты жаңалық ашуға, жаңа тәсілдер табуға ұмтылу деп айтуға толық негіз бар. Шығармашылыққа, жаңа, тың нәрсе жасау тән десек, ертеден белгілі нәрсені қайталауды немесе көшіруді шығармашылық деп айтуға болмайды, бірақ бұрыннан белгілі, таныс нәрселердің өзінен қандай да бір ерекшелік табу, оны жаңаша түрде жасау, ерекше қасиеттерін табу шығармашылыққа тән құбылыс деуге болады. Шығармашылық әрекетке - оқушының проблеманы көре білуі, өз іс-әрекетінің бағдарламасын жасай білуі және ойды іске асыру үшін жаңа идеялар алуы жатады [1].

Оқыту сабақтарының шығармашылық сипаты оқушының танымдық белсенділігін оятып, шығармашылық қабілеттерінің дамуына, тәртіптілік пен жолдастыққа, адамгершілік қасиеттеріне әсер етеді. Ұжымдық сабақтарда өзінің сыныптасының кемшілігін көруге, оған достық қолын созуға, өзгелердің ісінен сабақ алуға, саналылыққа, танымдық, әлеуметтік ұстанымының қалыпта-суына өз ортасының пікірінің әсері зор. Мұндай сабақтарда оқушылардың ұжымдық, ой-пікірлері қалыптасып, сыныптағылардың пікірі бойынша ортақ тұжырым жасауға үйренеді: ортақ іске өз үлесін қосады, жолдасының жауабы-на пікір айтып, бағалауға үйренеді; оқушының өзіндік жұмысы талқыланады: шығарма, реферат, баяндама, бақылау жұмысы т.б.; сайыстар ұйымдас-тырылып, оқушылардың жарысу серпінін туғызады; ортақ мақсаттарының болуы есебінен ұжымдық шешім шығады, болжамдар жасайды, эксперимент-гер жүргізіледі.

Оқушылардың шығармашылығын, ізденімпаздығын қалыптастыруда сыныптан тыс, жеке, ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруда шығармашылық, пәндік апталықтар мен ғылыми-шығармашылық апталық, жобалар, пәндік үйірмелер мен факультативтік сабақтардың маңызы зор. Барлық жұмыстарда оқушылардың қалауы, таңдауы мен ұсыныстарын ескеру қажет. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану - олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Сондай-ақ, мектептегі пәндік олимпиадалар, сайыстар, көркем өнер және техникалық көрмелер, түрлі шығармашылық кештер оқушылардың ізденіс қабілетін ұштап, дербес оң нәтижеге жетуге ықпал етеді.

Оқу процесінде шығармашылық түсінігін жеке бастың қасиеті емес, оқушының оқу процесіндегі іс-әрекет құралы және табыстың белгісі деп білу керек. Оқу процесіндегі негізгі мәселе - оқушылардың белсенді іс-әрекеті және оқушылардың шығармашылықтың дамуына негіз болады. Оқушылардың іс-әрекеті не-

ғұрлым үйлесімді, кемелденген, тиімді оқыту әдістермен ұйымдастырылса, онда олардың белсенділігі де соғұрлым жоғары болып, шығармашылықтың дамуы қарқынды түрде көрінеді.

Сыныптан тыс жұмыстар арқылы балаларды музыкаға тартып құштарландыру, олардың музыкалық іс-әрекетке деген қызығушылығын оятып және қолдап отыру музыкалық тәрбие беру үрдісінде педагогтың алдына қойған негізгі де, басты мақсаты болу керек. Балалардың жас ерекшеліктеріне сай, жеке музыкалық дамуына арнайы педагогикалық жағдай жасау-процеске дұрыс жетекшілік ету деген сөз.

Сыныптан тыс жұмыстар деп оқушылардың шығармашылық қабілетінің дамуында, білімін тереңдетуге, іскерлік пен дағдысын дамытуға, қабілеттілігі мен қызығушылығын арттыруға, демалысын дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндікті туғызатын арнайы ұйымдастырылған жұмыстарды айтамыз. Бұл жұмыстарды пән мұғалімдері, ата-аналар, қамқоршы мекемелердің қызметкерлері және белсенді оқушылар жүргізеді. Осы мақсатта алуан түрлі үйірмелер, қоғамдар, клубтар мен студиялар құрылуда. Олардың ішінде оқушыларға тәрбие беруде көркемөнерпаздар үйірмелері ерекше орын алады.

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы – тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі. Ол әртүрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал ете алады.

Біріншіден, оқудан тыс әртарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егерде балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады. Бүгінде бала өзінің бос уақытын қандай іске арнауды білмей жатса, соның негізінде жастар арасында қылмыстың көбеюіне әкеледі. Сондықтан бұл өте өзекті мәселеге айналуда.

Төртіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуге тәрбиелейді. Тіпті оқудан тыс әрекеттің қандай да бір түрі болмасын, танымдық, спорттық, еңбек, қоғамдық пайдалы, оқушылардың өзара ынтымақтастық тәжірибесін белгілі бір салада байытады, қортындысында үлкен тәрбиелік нәтижеге қол жеткізуге ықпал етеді. Мысалы, балалар бірігіп, спектакль қойды, немесе белгілі бір тақырыпқа байланысты концерттік бағдарлама құрды делік, онда өзара қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді. Спорттық әрекетте балалар “бірі бәрі үшін, бәрі бірі үшін” деген қағиданың маңызын жете түсінеді т.с.с.

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Музыка мұғалімі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын таңдауда ерікті болады. Бұл, бір жағдайда оған өзінің көзқарасы және сенімі тұрғысында әрекет етуге мүмкіндік берсе, екінші жағдайда, оның жауапкершілігін арттырады. Бұған қосымша, одан шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысының нәтижесіне күнделікті бақылау мүмкіндігінің болмауы. Себебі, онда тек жалпы жетістік пен оқушылардың жеке дара даму деңгейін бақылауға ғана мүмкіндік береді. Соған сәйкес қандайда бір форма немесе әдістің нәтижесін бірден анықтау өте көп қиындықты туғызады. Мұндай ерекшелік музыка мұғалімінен табиғи жағдайда жұмыс жасауды, балалармен қарым-қатынаста немқұрайлылыққа жол бермеуді және оның нәтижесін бағалауда оларда шиеленіскен жағдайдың болмауын қажет етеді.

Жетіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндітеріне сай қолдары бос уақытта үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында ұйымдастырылады. Сонымен қатар оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылықтың өкілдері қатыстырылады [2].

Музыка мұғалімінің сыныптан тыс тәрбие жұмысы мектептегі тәрбие жұмысының құрамдас бөлігі болғандықтан, ол тәрбиенің жалпы мақсатын орындауға бағытталған – балаға қоғамда өмір сүруге қажетті әлеуметтік тәжірибені меңгерту және қоғамдық тұрғыдан қабылданған құндылықтар жүйесін қалыптастыру. Соған орай оның негізгі мақсаты – сабақ үстінде жүзеге асыратын тәрбие міндеттерін толықтыру және тереңдету, олардың қабілеттерін неғұрлым толық ашу, белгілі бір нәрсеге қызығушылығы мен ынтымақ ояту, қоғамдық белсенділіктерін шыңдау, бос уақытын дұрыс ұйымдастыруды көздейді.

Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылықтарын арттыра түсу үшін шығармашылық қабілеттерін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

Олар мынадай:

- тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау;
- арнаулы бір тақырыпта пікір-талас тудыру;
- логикалық, ойлауын дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды шешу;
- берілген тапсырманы түрлендіру бағытындағы жұмыс (кері есептер құрас-тыру, мәтін мазмұнын өңдеу, шығарма, шағын мәтін әңгіме құру);
- әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу;
- қиялдау арқылы сурет салғызу;
- ұнатқан кейіпкеріне мінездеме беру;
- ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамытуда өлең шумақтарын құрастыру;
- мәтін, әңгіме, ертегіні өз бетінше аяқтау.

Ал, сабақтан тыс уақытта оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту-дың жұмыс түрлері:

- мұражайға апару;
- әртүрлі кездесулер өткізу;
- әртүрлі тарықпата пікірталас, сайыс өткізіп, алған әсерлерін шығарма етіп жаздыру;
- балаларға арналған журналдарды сабақ кезінде үнемі пайдалану.

Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу оқушыларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы қабілет көзін ашып, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді. Бала бойындағы қабілетті ашу - оқушының шығармашылық бағытта дамуына жеке мән беру болып табылады.

Мектеп оқушыларында шығармашылық қасиет айқын байқалатыны бәрімізге белгілі, олар біреудің сөйлеу мәнерін айнытпай сала қояды, ертегінің көркем мазмұнын, тарихты, ән-күйді, музыкалы пьесаны тез

кабылдайды. Оларға табиғи белсенділік, өз күшінен сенімділік тән. Мұның барлығы оқушының шығармашылық дамуының қайнар көзі. Шығармашылық есте сақтауды, ойлауды байқағыштықты, мақсаткерлікті белсенді ете түседі.

Музыкалық шығармашылықта эмоционалды сергектік пен абстрактылы және нақты ойлаудың қосындысы, логика мен интуиция шығармашылық елес, белсенділік, тез шешім қабылдау қабілеті басты рөл атқарады. Балалардың шығармашылығы өз бетімен әрекет етуі бұрыннан белгілі. Құлақта қадалған музыканы түрлендіруінен оны жаңа жағдайға бейімдеп қолдана білуінен көрініп тұрады. Шығармашылық барысындағы музыкалық таным осылай дамып жетіледі. Музыка сабағындағы балалар шығармашылығы әрине әлі өнер жолындағы емес, ол музыкаға төселу барысындағы ізденіс, танып білуі болып танылады. Оқушы шығармашылығы олардың өздері жаңаша ойлауды, бұрын мәлім емес нәрсені өз бетінше іздеп табумен құнды.

Оқушы шығармашылығының ең бір қарапайым әуенді өз еркімен әуенге салып айтуынан, берілген текстке әуен жазуынан күрделі емес мативтерді өңдеуінен музыка әуенімен мәнерлі қимылынан көрініп басталуы әбден мүмкін сол сияқты тыңдаған музыкаға баға беруінен әнді өз өңдеуі бойынша орындай білуінен де байқалады. Шығармашылықтың басталуы оқушылардың музыкаға құмарлығын тереңдетуге тиіс. Ол тыңдаған музыкаға баға беруімен шығарманы өңдеумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге жеке шығармашылығынан да керінеді: мысалы әннің әуеніне басқа да дауыстар қосу.

Оқушыларды шығармашылыққа даярлау ісіне зор мән беру керек. Шығармашылық қабілетті дамыту ойлау қызметін жетілдірумен тығыз байланысты. Баланың ойлау қабілетін дамыту мәселесі, мектеп тәжірибесінде үлкен орын алады. Оқушы қабілетіне қарай ең басты мәселені айыра білсе, демек ол күрделі шығармашылық мәндегі шығармаларды орындай алады [3].

Көркемөнер үйірмелерге қатысатын балалардың жұмысқа бейімділігімен іскерлік дағдылары, шығармашылық ізденсі әр түрлі бағыттарда дамып отырады. Көркемөнер үйірмесіне қатысатын балалардың эстетикалық, этикалық талғамдары мен сезімдері жоғары дәрежеде іске асырылады. Балалардың көркемөнер үйірмелерінде сезіммен жұмыс жасауы, олардың ойын кезіндегі іс-әрекеттеріне ұқсас, таза шынайы қатынастардан тұрады. Көркемөнер арқылы бала өзін қоршаған орта табиғатын, әсемдігін, сұлулығын түсіне алады, олардың маусымдық өзгерістерін бақылап, өзіндік тұжырымдар жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Әденбаев С. Ш. Тәрбие теориясы мен әдістемесі.*-Алматы:Дарын,2004ж.-125б.
2. *Сүлейменова Р.Ә., Жұмалиева Г.Ф. Музыка пәнін оқыту әдістемесі (бастауыш сыныптарға арналған): Оқу-әдістемелік құрал.*-Астана: Фолиант, 2014 ж. -232 б.
3. *Меңдияқова Қ. М., Қарамолдаева Г. Ж. Мектепте музыка тәрбиесін беру әдістемесі.* -Алматы: Әл-Фараби, 2007 ж. – 132 б.

CASE STUDY AS AN EFFECTIVE METHOD OF PROFESSIONAL COMPETENCE FORMATION OF FUTURE TEACHERS

Kaliyeva K.M.

candidate of pedagogical science, Kazakh Ablai khan
University of international relations and world languages

Summary: The article is devoted to the problem of forming professional competence of future teachers by applying the case-study method in the learning process. Modern requirements to the teacher during the reform and modernization of the education system and introduction of new standards have significantly increased.

Today, in addition to the availability of basic specialized knowledge and skills, the teacher is expected to possess a wide range of educational technologies, competence of the pedagogical design of educational programs, forecasting changes in the field of education, the use of innovative teaching methods.

The article discusses the nature and significance of formation of professional competence of future teachers; shows the method of using case study; justified its essence, stages of the solution and proves the effectiveness of this method in the conditions of realization of competence approach in educational process of higher school. The essence and significance of formation of the professional competence of future teachers are examined; the methodology of using the case-study is shown; substantiate its essence, stages of the decision and prove the effectiveness of using this method in the context of the implementation of the competence approach in the educational process of higher education.

Key words: case-study method, professional competence, innovative teaching method, competence approach, situation, analysis, situation analysis.

Түйін: Мақала оқыту үрдісінде кейс-стади әдісін қолдану арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне арналған. Білім беру жүйесін реформалау мен жаңғыртудың қазіргі кезеңінде, жаңа стандарттар енгізу жағдайларында мұғалімге қойылатын талаптар қатары айтарлықтай арта түсуде.

Бүгінгі таңда педагогтан базалық арнайы білімдер мен дағдыларға қоса, кең ауқымдағы білім беру технологияларын игеру, білім беру бағдарламаларын педагогикалық тұрғыдан жобалай алу, білім беру саласындағы өзгерістерді болжай білу, инновациялық оқыту әдістерін қолдана алу біліктіліктерін игеру күтілуде.

Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың мәні мен маңызы қарастырылады; кейс-стадиді қолдану әдістемесі сөз болады; оның мәні, шешу кезеңдері негізделеді және осы әдістің жоғары мектептегі білім беру үдерісінде құзыреттілік тәсілді іске асырудағы тиімділігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: кейс-стади әдісі, кәсіби біліктілік, оқытудың инновациялық әдісі, құзыреттілік тәсіл, жағдаят, талдау, жағдаятты талдау.

Резюме: Статья посвящена проблеме формирования профессиональных компетенций будущих учителей посредством применения метода кейс-стади в процессе обучения. Современные требования к педагогу в период реформирования и модернизации системы образования, внедрения новых стандартов значительно возросли.

Сегодня, кроме наличия базовых специальных знаний и умений, от педагога ожидается владение широким спектром образовательных технологий, компетенциями педагогического проектирования образовательных программ, прогнозирования изменений в сфере образования, использования инновационных методов преподавания.

В статье рассматривается сущность и значение формирования профессиональной компетентности будущих учителей; показана методика использования кейс-стади; обосновываются его сущность, этапы решения и доказываются эффективность использования этого метода в условиях реализации компетентностного подхода в образовательном процессе высшей школы.

Ключевые слова: метод кейс-стади, профессиональная компетентность, инновационный метод обучения, компетентностный подход, ситуация, анализ, анализ ситуации.

Country's need for educators who can take personal-humane attitude to the students and to themselves, pushes into the category of a very urgent problem of increasing professional competence. Features of the socio-educational situation impose new requirements for teachers. Training future teachers to mobility and uncertainty as a core Humanitarian education requires students to choose from a variety of alternatives, to see a range of possible options, to predict the consequences of choosing a particular solution option. The modern teacher should be capable to research activity, to professional-pedagogical reflection, to the consideration of complex objects of pedagogical reality as integral phenomena, to the coordination of the goals of teaching his subject with the goals of the development of the trainee's personality and the trends in the functioning of the institution on the basis of integrative changes in the instruments of pedagogical activity, categorical system.

An important role in the training of a competent teacher belongs to modern productive methods of professional development. Among them, a special place is given to the case method. The professional competence of a teacher is understood to mean an integral characteristic that determines the ability (ie, skill) to solve professional problems and typical professional problems arising in real situations of professional pedagogical activity, using knowledge, professional and life experience, values and inclinations [1].

The important basic competence of the teacher should include the ability to make decisions in various pedagogical situations such as:

- establish a discipline,
- Motivate the academic activity,
- cause interest in a particular student,
- provide understanding, etc.

It should be emphasized that the resolution of pedagogical problems is the essence of pedagogical activity. When solving pedagogical problems, both standard solutions (decision rules), creative or intuitive ones can be used.

The modern experience of teaching in Kazakhstan and abroad demonstrates a significant variety of used methods and educational technologies. The analysis of experience shows that certain steps are being taken to update the methodology for studying various disciplines in vocational education.

The case-study method is used in teaching pedagogy (Kolesnik NP, etc.), foreign languages (Goncharova MV, etc.), computer science (Bovt VV, Ternovskaya TS, Smolyaninova OG etc.), social sciences (Kozyreva L., etc.), economics (Novolodskaya GI, Kamordzhanova NA, Sangadieva IG, etc.), marketing (Bagiev GL and others).

Prominent role in teaching pedagogical disciplines play a specific situation (case studies), creating didactic conditions for the use of knowledge as an effective means of achieving practical goals in simulated conditions of professional activity [2].

Training is effective and achieves good results if:

- Students are open to learning and are actively involved in relationships and cooperation with other participants in the educational process;

- get an opportunity to analyze their activities and realize their own potential;

- can practically prepare for what they will face in the near future in life and professional activity;

- they can be themselves, they are not afraid to express themselves, to make mistakes, provided that they are not condemned for this and do not receive a negative evaluation.

Almost all of these requirements are met, if you are using interactive mode of learning based on dialogue, cooperation and collaboration of all subjects of study. Therefore, from a variety of approaches and methods of activation of informative activity of students should pay particular attention to interactive forms and methods of training, one of which is the method of analysis of situations (case-method).

Case-stage is an innovative method of teaching at a university that takes into account all the features of the subject and forms the necessary knowledge, skills, has a great versatility, but the real effect can only be obtained by combining it with classical teaching methods.

The research on the case study, its functions and training possibilities revealed his role to optimize the combination of theoretical knowledge and practical skills acquired by students in the learning process [3], as well as noted the practical value of this method in teaching students to make informed educational decisions [4,5].

Considering the educational potential of case-study technology of Fedorinov Z. V. notes that the use of case-study technology leads to understanding, and sometimes the reinvention of the communication parties of their professional attitudes, their interactions with other people, attitude to their education. According to the author under the "educational potential of case-study technology to monopolizing the capabilities of the technology, influence the quality of communication, the quality of joint activity of participants of educational process. The establishment of the educational potential of case-study technology means that the participants of the educational process are communication and joint activities as the subject of organization and influence, which causes the quality of their involvement in the educational process[6].

Thus, the case-study method is based on the following provisions:

- the method is intended for teaching disciplines, the truth in which is pluralistic, ie, there is no definite answer to the question posed.

- At the same time, the teacher's task is focused on obtaining many truths and orienting them in the problem field;

- the emphasis of training is transferred from mastering the ready knowledge to the development knowledge, to a student and a teacher's co-creation. Hence the fundamental difference of this method from traditional methods of democracy in the process of obtaining knowledge, i.e. equality of the student with other students and the teacher in the process of discussing the problem;

- the results of the application of case studies, in addition to knowledge, are the skills of professional activity, as well as the development of a system of values, professional positions, attitudes, a worldview and a world-transformation.

Analyzing traditional training, we can say that the terms included in the work of mental functions of a student is very limited (perception, attention, memory) and does not include work on the level of thinking and personality of a student.

In using the case study process, students:

- master the skills and techniques a comprehensive analysis of the situation

- (topical, systemic, praxiological, predictive, causal, axiological, situational, recommendation) from the sphere of professional pedagogical activity that develops their thinking skills;

- Form and refine the skills of developing alternative management decisions, their subsequent evaluation and

selection of an acceptable option, as well as the skills of constructive critical evaluation of others' points of view;

- increase the motivation for learning, develop communication skills, form persistence in achieving a goal in the process of discussing real pedagogical situations in the student's audience;
- be familiar with the functional content of the teacher's work;
- expand professional horizons of students due to the diversity of considered situations;
- develop the ability to claim additional information necessary to clarify the initial situation, i.e. correctly formulate the questions "for development" and "understanding";
- acquire the skills of applying theoretical knowledge to analyze practical problems;
- acquire the skills of verbalization, i.e. clear and accurate presentation of his own point of view in oral or written form;
- develop abilities to present, i.e. earnestly present, justify and defend your point of view;
- acquire the practical experience of benefiting from their own and other people's mistakes, relying on feedback data;
- develop a professional intuition that is born out of the experience of riddling typical tasks.
- development of communication skills, ability to cooperate, sense of leadership, business ethics, formation of persistence in achieving goals in the process of discussion of real pedagogical situations with students;

Thus, the case study is a special training method, which consists in using specific cases for analysis, discussion and decision-making by students in a particular section of the training course and fulfills the above tasks.

To formulate the concept of the case study, it is necessary to determine its categorical apparatus. Among the basic concepts that this method of training operates on, we can distinguish the following: "situation", "analysis" and the "analysis of the situation" derived from them.

There are several semantic contexts for the term "situation":

1. The situation is a certain state processes, which is relatively stable.
2. This condition (non-stationary, time) contains a contradiction that must be resolved.
3. This condition, characterized by ambiguity and further deployment variability.

The situation is fundamentally important for the performance of the people whose invasion of the situation leads to ambiguity of its further deployment and change the state from undesirable to desirable. Thus, the situation represents a temporary condition that can resolve in different directions.

At the heart of any pedagogical problem lies a certain situation: organizational, methodical, managerial, socio-psychological or moral.

The cases vary in scope, format, depth of the desired solution. Thus, according to the purpose of use in the learning process, traditionally there are three types of case studies: practical, training and research [7].

In its activity the teacher faces different types of situations:

- standard, to a certain extent, typical and often repeated under the same conditions having the same causes and sources; this type of situations can be both negative and positive;
- critical, unusual, usually unexpected, destroying the original plans and threatens to break the established norms, systems of rules, requiring immediate and radical intervention, etc.

However, it is almost impossible to isolate a particular situation in its pure form. Each specific situation can have some elements of other situations .

Another fundamental category of "analysis" is also ambiguous. It can be viewed in two contexts:

- as a mental dissection of the object into elements;
- as a scientific study.

We can say that the analysis is a specific kind of scientific activity, which is built on the principle of dismemberment of an object into its components. There are many types of analysis. Some types of analysis are a research tool (for example, causal analysis, which is the isolation of certain causes in the object under study), other kinds of analysis gravitate toward the object. An example of this type of analysis is the analysis of documents, the subject of which is the document itself. Case-stage refers to the second category of analysis and involves the inclusion of a variety of types of analytical activity, attached to the comprehension of the situation.

The theoretical analysis of the scientific literature devoted to the case study made it possible to determine that the application of this method contributes to future teachers' practical mastering of the following types of analytical activity:

- problem analysis, aimed at the formation of the following skills: to determine the problem in the field of pedagogical activity, its spatial and temporal boundaries; to clarify its main system characteristics (structure, functions); to reveal the patterns of its development; to diagnose the principle solvability of the problem; determine the resources needed to resolve it; to develop organizational-methodical technologies for solving the problem; solve the problem;
- a cause-and-effect analysis aimed at the formation of the skills: formulating the object and the subject of research; determining initial events as a possible cause and possible effect; determining the cause and effect; conducting the diagnosing of the type of cause-and-effect relation

-situational analysis that allows to form the ability to model the situation, as well as to master a set of ways and methods of understanding the situation, its structure, which determine its factors, its development trends;

- System analysis that involves the formation of the ability to consider an object from the point of view of a systematic approach;

- axiological analysis that allows to form abilities: revealing sets of evaluated objects; determining criteria and system of evaluation; developing recommendations for improving the evaluated facilities;

- predictive analysis aimed at the formation of the skills: creating models of the future; clarifying the degree of the correspondence of the analyzed phenomenon or process to the future.

The analysis of the situation

- problem

- System

- cause-and-effect

- axiological

- situational

Predictive analysis

Development of strategies.

At the same time mastering predictive analysis is the key skill acquired by students in the process of being taught pedagogical disciplines.

Thus, the analysis of the situation is a set of the listed types of analysis. However, a specific case may involve solving the individual components of a set of listed analytical problems, since in its methodological content, each study course that is studied has its own varieties of analysis. And in this aspect, depending on the specific variety of the situation and the training course it reflects, we can distinguish such varieties of analysis as managerial, methodological, psychological, pedagogical, etc. The derived category "situation analysis" involves the use of certain types of analytical activity to understand the state of the situation, search for variants of resolving a contradiction and form predictions about the future development of the situation.

References

1. Khutorskoy A.V. *Modern didactics: Textbook for high schools*. - St. Petersburg: Peter, 2001. - 544 p. yl. - (Series "Textbook of a new century").

2. Kolesnik NP *Case study in interactive teaching pedagogy / Methodological recommendations - in 2 parts / 41 - SPb NP "Strategy of the future"*, 2006

3. Savelyeva MG *Pedagogical cases: design and use in the process of teaching and assessing the competencies of students: Teaching-methodical manual*. Izhevsk: UdSU, 2013.

4. Sadovsкая E.A. *Professional competence of future university lecturers: Methodological guidelines for practical exercises in the discipline "Pedagogy of Higher Education"*. Orenburg: RIC GOU OSU, 2004.

5. Khaibulaev M.H. *Application of the case method in the research work of the future teacher // School, university: modern problems of mathematics, computer science and physics. Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference. The Chechen State Pedagogical Institute. Grozny, 2013. pp. 181-186.*

6. Fedorinova Z.V. *The influence of case-study technology on the quality of joint activity of participants in the educational process // In the world of scientific discoveries*. - Krasnoyarsk: Publishing house "Scientific and Innovation Center", 2013. - №1.2 (37). - P. 345 - 459.

7. *Case method. Window into the world of situational training methodology (case-study)*. // *Internet portals: content and technology. Issue. 2. / State Research Institute of Information Technologies "Informika"*. - Moscow: Education, 2004. - P.56-84.

СПОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕЛЕРІ

Маханбет Ержан Тайбағарұлы

п.ғ.к., доцент м.а.,

Түркістан к., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Өнер факультетінің «Дене мәдениеті» кафедрасы

Дуйсенов Қалдыбек Қынабаевич

Аға оқытушы

Түркістан к., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Өнер факультетінің «Дене тәрбиесі» кафедрасы

Түйін: Бұл мақалада спорттық қызмет жүйесінің мақсаты, міндеттері және негізгі жақтары сараланады. Спорттық қызмет жүйесінің алдын-ала жоспарланған іс-әрекетінің және спорт түрлері нәтижелеріне жетуді қамтамасыз етуге кепілдік беретін белгілі бір спорттық деңгейінің барынша жоғары мүмкіндігіне жетуге бағытталғаны қарастырылған.

Кілтті сөздер: педагогика, білім беру, оқытып, үйрету, бағдарлау, өздігінен дамыту, дене дайындығы, дене тәрбиесі.

Резюме: В этой статье изложены цели, задачи и ключевые моменты спортивной системы. Он предназначен для обеспечения определенного уровня спорта, который максимизирует уровень пригодности, необходимый для обеспечения того, чтобы спортивная деятельность спортивной системы поддерживалась заранее.

Ключевые слова: Ориентирование, образование развитие личности, саморазвитие, физическая культура.

Summary: This article outlines the goals, objectives and key points of the sports system. It is designed to provide a certain level of sport that maximizes the level of fitness necessary to ensure that sports activities of the sports system are maintained in advance.

Key words: Orientation, education, personal development, personal development, physical education.

Спорт адамды жан-жақты жетілдірудің тиімді құралы ретінде оны рухани және дене дайындығына тәрбиелеудің қозғаушы күші болып саналады. Спорттық жоғары нәтижеге жеткен сайын спортшы тек денесін ғана дамытып қоймай, сонымен қатар адамгершілік, өнегелілік, эстетикалық, ақыл-ой, еңбек, отан сүйіштік тәрбиелерін де алады. Спорттың адамды тәрбиелеудегі педагогикалық маңызы өте зор.

Спорт - сайыстық, бәсекелестікте өтетін, спорттық жоғары нәтижеге жетуге ұмтылу жағдайында тарихи жинақталған әлеуметтік қызмет. Спортқа негізінен жарыстық қызмет, оған арнайы дайындық, ерекше қатынас, талап және нәтижеге жету кіреді.

Қазіргі таңда спорттық қозғалыс негізгі екі бағытқа бөлінеді: бұқаралық (жалпы көпшілік) спорт және жоғары нәтижелер спорты.

Бұқаралық спорт спорттық нәтижелері жоғары емес және көп адамның қатысуы қатынасымен сипатталады. Бұқаралық спортта спорттық нәтижелерді арттырумен қатар елеулі орын мен уақыт сауықтыру міндеттерін шешуге, бос уақытты тиімді ұйымдастыруға (үзілістік-сауықтыру спорты), сонымен бірге еңбекке және қорғаныс тәжірибесіне бөлінеді (кәсіби-қолданбалы спорт). Сондықтан, бұқаралық спорт тұрғындарды дене тәрбиесіне және салауатты өмір салтына насихаттап, тарту міндеттерін шешуде басты рөл ойнайды.

Ал, жоғары нәтижелер спорты барынша жоғары нәтижелерге жетуге ұмтылумен байланысты (әлемдік рекордтар, Олимпиадалық ойындарда, Әлем, құрлық чемпионаттарында және ҚР біріншіліктерінде). Алайда спорттық нәтиже неғұрлым жоғары болған сайын, бұл жоғары нәтижеге жететіндердің саны да азая береді [1].

Спортшы өмірінің белгілі кезеңдерінде жоғары нәтижелер спорты басымырақ жағдайда болады. Олардың дайындығын жоғары біліктілігі бар жаттықтырушылар жүргізеді және ондағы жаттығу барысында ғылым мен техниканың ең соңғы жетістіктері пайдаланылады, жаттығу және жарыстық жүктемелердің көп мөлшері қолданылады, ал спортшылар көп кезеңдік қатаң іріктеуден өтеді.

Жоғары нәтижелер спортының қоғамдық қызметін іске асырудың да белгілі ерекшеліктері бар. Жоғары спорттық нәтижелер үлкен қоғамдық қозғалыс (резонанс) туғызады және қандай мектепте спорттың даму деңгейі, халықаралық жарыстарға қатысуы жоғары екендігі, әртүрлі елдер спортшылары мен спорт сүйер көпшіліктің әртүрлі әлеуметтік орталарында байланыс орнатуға, сонымен бірге халықтар арасындағы бейбітшілік пен достықты нығайтуға мүмкіндік жасайды. Спорттың экономикалық мәні спорттық қозғалыстың бұқаралығының арттырылуында, спорттық көріністерді өткізудегі оның сауықтыру тиімділігінің жақсаруында көрінеді. Спорттық нәтижелердің өсуі адамның мүмкіндік шегі туралы ұғымы аясын кеңейтеді, спортшыларды дайындау әдістемесіне жаңа жолдар ашуға жәрдемдеседі, ол сонымен бірге бұқаралық спорттық қозғалысқа қатысушылар үшін жаңа бағдарлар мен мөлшерлік белгілерді (норматив) орнату қызметін атқарады (үлгілік және ынталандыру маңызы). Спорттың эстетикасы ымырасыз спорттық сайыс сұлулығында, қозғалыстың жетілуінде және т.б. көрінеді [2].

Жоғары дәрежелі спортшылармен шұғылданудың сауықтыру әсерлілігі тиянақты дәрігерлік бақылаудың, жаттығуды үйлесімді құрудың және спортшылардың жеке ерекшеліктерін есепке алып жүктеме мөлшерін тиімді таңдаудың нәтижесінде қамтамасыз етіледі.

Спорт қозғалысының бағытының ерекшелігін талдай келе спорттың бұқаралығы мен жоғары дәрежелі спортшылардың жетістіктері деңгейінің негізгі механизмдерінің өзара байланыстылығын нақты, айқын көрсету қажет. Жоғары дәрежелі спортшылардың (әсіресе халыққа танымал спорт түрлерінен) жоғары нәтижелі көрсеткіштері, дене шынықтырумен және спортпен белсене шұғылдануды насихаттаудың тиімді құралы қызметін атқарады. Соның әсерінен, спортпен шұғылдануға талапкерлер саны артып, олардың арасынан жаңа дарынды спортшыларды анықтап, келешекте олардан спорттық жоғары жетістіктерді жоғары деңгейге көтеретін жеңімпаздарды дайындауға болады. Сондықтан, әр спорт түрінің алға өрлеуі басқа құбылыстармен қатар спорттық қозғалыстың барлық жағының үзіліссіз байланысымен негізделеді.

Спорт ілімі спорттық қызметтің негізгі заңдылықтары жөніндегі сенімді ғылыми білім жүйесін көрсетеді. Спорттық қызметтің көптеген төмендегі түрлері бар: жарыстық қызмет, спорттық дайындық, спорттық іріктеу, материалдық және ақпараттық қамтамасыздандыру жүйесі, жарыстағы төрешілік ету, спорт жанкүйерлерінің қызметі және т.б. осыған сәйкес спорт ілімінде тарауларға бөлініп, олардың ішіндегі барынша талданып, дайындалғаны жарыстық қызмет ілімі мен спорттың іріктеу ілімі болып табылады [3].

Қазіргі заманғы өскелең өмір жағдайында бұл кәсіптенуге және біржақтылыққа, сонымен бірге жоғары дәрежелі спортшылар басқа барлық азаматтар сияқты жан-жақты даму үшін арнайы білім алуды меңгеруде спортпен шұғылдануды үйлестіруі тиіс.

Жарысқа қатысудағы тікелей ерекше мақсат жоспарланған спорттық нәтижеге жету болып табылады. Мысалы, жеңіске жету, рекорд жаңарту, жүлделі орын алу, спорттық дәреже тараптарын орындау және т.б. жоспарлануы мүмкін. Финалға шығу үшін кейде тең ойын, кейде аз ұпаймен ұтылу да дұрыс нәтижеге жатады. Жарысқа қатысушы көп жағдайда жеке спортшы емес, спорттық команда болуы мүмкін. Бұл команданың құрамына негізгі ойыншылар мен қосалқы ойыншылар, жаттықтырушы (жарыстық қызметтің тікелей жетекшісі ретінде), спорттық дәрігер, жаттықтырушылар мен спортшыларды жарыс барысында қажетті жедел ақпараттармен қамтамасыз ететін жарыс кезеңінде оның табысты нәтижеге жетуіне мүмкіндік туғызатын кешенді ғылыми топ (к.ғ.т.) мамандары кіруі мүмкін. Одан басқа да адамдардың мақсатты бағыттағы белсенділігі көрінеді. Мысалы, спорт жанкүйерлерінің әрекеттері сайыс нәтижесіне елеулі әсер етуі мүмкін. Сайыстың өту барысы жарыстық жағдайлардың жүйелі ауысып отыруымен сипатталады. Әрбір жарыстық жағдай ағымдағы “мүмкіндік жағдайымен” (жеткен нәтижемен, қатысушылар мүмкіндігімен, олардың кеңістіктік жай-күйімен, спорт базасының мүмкіндік жағдайымен, ауа-райымен және т.б.), яғни келесі сәттерге және олардың әрқайсысына өту мүмкіндіктеріне “мүмкіндік жағдайын” жинақтаумен сипатталады. Жарыстық жағдайлар әртүрлі сайыстық деңгейде бөлінуі мүмкін және олар әртүрлі уақыт көлеміндегі мөлшерде болады. Жарыстық жағдайдың бір мысалы, футбол немесе хоккейдің турнирлік кестедегі жағдайы, онда командалардың жинағын ұпай санымен, кезекті турдан кейінгі мүмкін болған ұпай саны және осы ұпайларды алу мүмкіндіктерімен анықталады (нақтылы қарсыласқа байланысты). Басқа мысал, жүзгіштердің, шаңғышылардың ара қашықтықтардағы қозғалысы осыған жатады. Мұнда уақыттың әрбір сәтінде спортшылардың ара қашықтық жолында, сөреге дейінгі қашықтықта, әрбір қарсыластарының жұмсалмаған қуат күштері қорларының және олардың әртүрлі кедергі жасайтын тәсілдік түпкі ойлары және т.б. белгілі бір түсіністіктегі жағдайы болады. Ең соңында орындалатын жарыстық жаттығулардың жекелеген кезеңдері әртүрлі жарыстық сәттер ретінде қаралуы мүмкін (жеңіл атлетикадағы екпін алу, серпілу, тебу; жеке сайыстардағы ұстау, жұлып алу, лақтыру) [4].

Әрбір жарыстық жағдайда сайысқа қатысушының белгілі бір дәрежедегі бимеханикалық күштер жиынтығы болады. Өзінің күш мүмкіндіктерін жарыстық қызмет жағдайында іске асыру жарыстық күштер жиынтығы деп аталады.

Жарыстық күштер жиынтығын іске асыру - бұл спортшының өзінің биомеханикалық күштер жиынтығын сайыс барысында табысқа жету үшін пайдалану қабілеті. Сайысқа қатысушы ұжымның жарыстық күштер жиынтығы спортшылардың, жаттықтырушылардың және т.б. жарыстық күш жиынтығының өзара сәйкестігінің дәрежесіне және мөлшеріне тәуелді.

Өз кезегінде, жарыстық күш жиынтығында (потенциалында) олардың әрқайсысын бірқатар бөліктерге бөлуге болады. Мысалы, спортшының жарыстық күш жиынтығының мөлшері ондағы сайысқа қажетті адамгершілік және ерік-жігердің қажеттілігімен, оның дұрыс шешім қабылдай білу қабілетімен, қозғалыс қабілетінің даму деңгейіменен, антропометриялық мәліметтерімен (бойы, салмағы, басы, аяғының және т.б. өлшемдері), спорт құрал-саймандарының сапалылығымен, жабдықталуыменен, сонымен бірге әрбір жарыстық жағдайға қажетті барлық бөлшектердің сай болуыменен анықталады.

Жарыстық күштер жиынтығын іске асыру жарысқа қатысушы ішкі және сыртқы кедергілерден өтіп, өзі үшін, мақсатты бағыттағы қолайлы динамикалық жағдай жасайды (қарсыласқа үрей туғызып, кезекті биіктіктегі мәреден (планкадан) өтіп, ара қашықтықтағы қозғалыс кестесін қатаң ұстау), яғни осының арқасында жоспарланған спорттық нәтижеге жетудің мүмкіндігі артады [5].

Жарысқа қатысушылардың жарыстық күштер жиынтығын іске асыру кезіндегі спорттық нәтижелерді қалыптастыру заңдары спорт түрінің тәртібін және жарыс туралы ережені белгілеп, бекітеді. Мысалы, жеңіске жету үшін ара қашықтықты өту уақытын тіркейтін спорт түрлерінде орташа қозғалыс жылдамдығындағы аз ғана басымдық толық жеткілікті. Керісінше, ойын барысында және аймақтық басымдық үстемдігі бар футбол командаларының бірі қарсыластар тарапынан қақпаға соққан допқа қарсылықты көбіне сезіне бермейтіні заңды құбылыс сияқты болып көрінеді. Жарыстық күш жиынтығын іске асыру үшін жарысты өткізудің көптеген әдістерінің әрқайсысына біркелкі емес мүмкіндік жасайды (шығып қалу, айналма және т.б.).

Жоғары нәтижелерге деген ұмтылыс жарысқа қатысушы спортшылардан дене және психикалық қабілеттерінің барынша шегінде көрінуін жиі талап етеді. Атап айтқанда, бұл жағдай спорттық дайындықтың құралы ретінде жарыстық қызметтің жоғары нәтижелілігі, спорттық сайыстардың қызық көрнекілігінің бір себебі болып табылады. Бұл қабілеттердің барлығы арнайы психикалық, әдістік-тәсілдік және дененің дайындалғандығының деңгейін анықтайды.

Сайыстардағы табысқа жету ықтималдығы бірқатар мына себептермен анықталады:

-жоспарланған нәтиже мөлшеріне: нәтиже неғұрлым жоғары болған сайын, сол ғұрлым оған жету мүмкіндігі аз.

-сайысқа қатысушылардың жарыстық күш жиынтығының құрылымы мен мөлшері: жарыстық күш жиынтығы неғұрлым жоғары болған сайын (қарсыласты қосқанда кедергі жасайтын қозғаушы күштердің қатынасында), солғұрлым табысқа жету мүмкіндігі мол;

-жарыстық қызметте динамикалық жағдайларды іске асыру және ұйымдастыру;

-спорттық нәтижелерді анықтау тәртібімен (жеңімпазды анықтау жолыменен, ұпай, бал санау тәртібімен, нәтижелері тең болған жағдайдағы әрекетімен және т.б.), жарыс туралы ереже және спорт түрінің бекітілген тәртібіне сәйкес;

-жарысқа қатысушыларда қатысы жоқ, басқа қозғаушы күштермен (оның ішінде кездейсоқтары да): жарыс жағдайының күтпеген өзгерісі, ауа райы, спорт қондырғыларының жарамдылығы, құрал-саймандары, қарулары, төрешілердің қателері және т.б.

Спорт ұжымының әрбір мүшесінің жарыстық күш жиынтығына, оның бейімделгіштік негізінде осы спорт түрінен дайындалғандыққа, сонымен бірге сайыс барысында материалдық және ақпараттық қамсыздануға жету барысында қалыптасады [6].

Бұлардың бәрі спорттық іріктеудің (кіргізу, шығару, ауыстыру), спорттық дайындықтың, сонымен бірге материалдық және ақпараттық қамсызданудың жәрдемімен жасалады. Жоғарыдағы аталған жұмыстар барысы жарыстық қызметтің ерекшеліктерімен (мысалы, күрес, ауыр атлетикаға қарағанда спортшылар мен жаттықтырушыдан басқа кешенді қабілетті талап етеді) және жоспарланған спорттық нәтижелер деңгейімен жасалады (ол неғұрлым жоғары болса, солғұрлым іріктеу қатал, жетілген, күрделі және дайындау қымбат).

Сонымен, спорт кең ұғымда меншікті жарыстық қызметті, оған арнайы дайындықты, сонымен бірге осы қызмет аясында өзгеше қатынас, нормалар мен жетістіктерді көрсетеді.

Барлық әлемде спортты дамыту көптеген спорт түрлерінің пайда болуына және таралуына мүмкіндік туғызады. Қазіргі таңда әлемде 200-ден аса спорт түрлері таралған. Олардың әрқайсысы өзінің жарыстық сипатымен, ерекше әрекет құрамымен, күресті жүргізу әдістерімен және жарыс ережелерімен сипатталады.

Егер жақсы жолға қойылған спортшыны дайындау жүйесі болса ғана жоғары спорттық нәтижелерге жетуге болады.

Спортшының жоғары спорттық жетістіктерге жетуге ең жақсы дайындық дәрежесін қамтамасыз ететін және өзара тиімді қарым-қатынас негізінде жаттығу-жарыстық процестің ұйымдастыру түрлері мен жағдайының әдістемелік негіздерінің жиынтығы болып табылады.

Спортшының дайындық жүйесі өзіне ірі төрт қызметтік жүйені ендіреді:

-іріктеу және спорттық бағдарлау жүйесі;

-спорттық жаттығу;

-жарыс жүйесі;

-жаттығу-жарыстық процестің жаттығудан және жарыстан тыс қозғаушы күштері.

Спортшының негізгі дайындық-жаттығу қызметі спорттық жаттығу жағдайында іске асады. Ол жаттығу жүйесіне құрылған және спортшының спорттық жетілдірілуін басқаруға бағытталған, сонымен бірге оның жоғары нәтижелерге жету дайындығын қамтамасыз ететін спортшының негізгі дайындық түрі болып табылады [7].

Спортшыны дайындау жүйесіндегі маңызды компоненті спортшыны дайындаудың мақсаты, құралы және әдісі ретінде қатысатын жарыс болып табылады. Жарыс спортшының қызметі іске асатын, оның белгілі дәрежедегі қабілетін әділ салыстырып анықтауға мүмкіндік беретін және оның максимальды көрінуін қамтамасыз ететін арнайы өрісті жүйе ретінде анықталады.

Жарысқа қатысу үшін ең жоғары дайындық пен жоғары спорттық нәтижелерге жету барлық дайындық жүйесін осы заманғы озық ғылыми-әдістемелік қамтамасыздандырумен ғана мүмкін. Осыдан келіп, ең жаңа ғылыми мәліметтер мен озық спорттық тәжірибе негізінде жинақталған спортшыны дайындау жүйесінен

"спорт мектебі" деген ұғым туындайды (бокс мектебі, балуандар мектебі және т.б.).

Спорттық тәжірибеде спорттық қызмет және жарыстық қызмет ұғымдары кең таралған, көбінесе оларды синоним ретінде қолданады, алайда олардың әрқайсысының мазмұны мен мағынасы жағынан елеулі айырмашылығы бар. Спорттық қызмет спорт үшін көп қырлы қоғамдық құбылыс ретінде тән, өйткені адам қызметінің әртүрлі өрісін қозғайды. Спорт саласына әртүрлі кәсіптегі көп адамдар санын тартпай максималды нәтижеге жету мүмкін емес. Социологтар, дәрігерлер, педагогтар, физиологтар, инженерлер, басқару аппаратынан, өнер саласынан, материалдық - техникалық қамсыздандыру және көптеген басқалары елімізде спорттық жұмыстың жұмыс жүргізілуін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, бұл адамдардың қызметі қоғам өмірінің әлеуметтік және экономикалық жағдайымен айқындалады.

Айтылғандарды ескере отырып, спорттық қызмет спорт аясында (сфересында) адамның мүмкіндігінше, барынша сауығуы мен жетілуін қамтамасыз етудегі тәртіпке келтірілген ұйымдастыру қызметі болып табылады. Оның негізгі принциптері мен формалары қоғамдағы спорттың әлеуметтік жұмыс істеу жағдайымен анықталады [8].

Спортшылардың өзіндік жарыстық қызметі жарыстарда іске асырылады. Жарыс – адам мүмкіндіктерін және этикалық өзара қарым-қатынастарын білудің қозғаушы күштері, сонымен бірге адамдар арасындағы немесе адамдар топтарымен қарым-қатынас түрі.

Жарыстық қызметтің соңғы нәтижесі спорттағы көрсеткіштердің сапалық деңгейімен немесе сонымен сипатталатын спорттық жетістікке жету болып табылады.

Спорттық жетістік – бұл спорттық шерберліктің және спортшының қабілетінің нақтылы нәтижеде көріну көрсеткіші.

Спорттық және жарыстық қызмет, әртүрлі деңгейдегі жарыстарды ұйымдастыру және өткізуге, спорттық қозғалысқа органикалық кіреді, өйткені спорттық қоғалыстың барлық бағытында жалпы көпшіліктік қарапайым спорт және жоғары жетістіктер спорты тұр. Осыдан келіп спорттық қозғалыс – бұл жалпыкөпшілік, бұқаралық спорт және жоғары нәтижелер спорты аясындағы спорттық тәжірибе, әлеуметтік ағым.

Қорыта келе біздің елімізде және бүкіл әлемде спорттық қозғалыс тәртіп бойынша жалпы көпшілік спорт тәжірибесін (практикасын) қамтиды. Балалар, жас жеткеншектер, жасөспірімдер және ересектердің миллиондаған саны спортпен шұғылданып, өзінің денсаулығын нығайтады, адамдармен сұқпаттасып қуанышқа бөленеді, таңдаған спорт мамандығында өзін жетілдіреді, өзінің дененің шарықтаған шегін (кондиция), жалпы төзімділігін арттырады және өз мүмкіндігіне сәйкес спорттық нәтижелерге жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ашмарин Б.А. *Теория и методика физического воспитания*. Москва: ФиС, 1979.
2. Матвеев А.П. *Теория и методика физической культуры*. Москва: ФиС, 1991.
3. Аманбаев Р.Р., Қалдыбаев М.К. *Дене тәрбиелеу мәдениеті және спорт ілімі мен методикасының түсініктері*. Алматы, 1992.
4. Оңалбек Ж.К. *Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт*. – Алматы: РБК, 1997. – 126 б.
5. Таникеев М.Т. *Теория и практика взаимодействия национальных факторов в развитии физического воспитания и спорта в Казахстане*. – Алматы, 1998.
6. Уаңбаев Е. *Дене тәрбиесінің негіздері*. – Алматы: Санат, 2000. – 72 б.
7. Тілеулов Э.Ж. *Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі*. Оқу құралы. 2003
8. Тайжанов С. *Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу*. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.

ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОҚЫТУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІНДЕ КҮШТІ ШЫҢДАУ ЖҮЙЕЛЕРІ

Маханбет Ержан Тайбағарұлы

п.ғ.к., доцент м.а.

Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Өнер факультетінің
«Дене мәдениеті» кафедрасы

Абусейтов Бекахмет Зайнидинович

п.ғ.к., доцент, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Өнер факультетінің
«Дене мәдениеті» кафедрасы

Түйін: Футбол – атлетикалық ойын түріне жататындықтан ол адам ағзасының дене сапаларының жылдамдығын, ептілігін, төзімділігін, күш және иілгіштік қасиеттерінің жетілуіне септігін тигізіп келеді. Ойын барысында футболшы үлкен жүктеме алатын, оның септігі функционалдық мүмкіншілігінің өсуіне, ерік-жігер сапаларын тәрбиелеу қарастырылған.

Кілтті сөздер: педагогика, білім беру, оқытып, үйрету, бағдарлау, өздігінен дамыту, дене дайындағандығы, дене тәрбиесі.

Резюме: Футбол – это атлетическая игра мой вид физической качеств организма человека скорость, ловкость, выносливость, сила и гибкость будут способствовать совершенствованию свойств. Большие нагрузки, которые футболист в ходе игры, функционалдық привести к росту его потенциала, волевых качеств, воспитания.

Ключевые слова: Ориентирование, образование развитие личности, саморазвитие, физическая культура.

Summary: Football is an athletic game my kind of physical qualities of the human body speed, agility, endurance, strength and flexibility will contribute to the improvement of properties. Large load, which the player during the game, functionally to increase its capacity, determination and education.

Key words: Orientation, education, personal development, personal development, physical education.

Футбол ойынының мазмұнының әртүрлілігі жаттығушының барлық ағза жүйесінің және дене сапасының негізгі кешенді дамуын талап етеді. Ал, бұл дене дайындығын түрлі бағытта дамыту процесінде жүзеге асады, сонымен қатар футбол үшін арнайы сапаны дамытуға назар аударылады. Бастауыш футболшылардың дамуы дене сапасының және түрлі ептіліктері олардың жан-жақты дайындығына әсер етеді. Сонымен қатар техникалық және тактикалық дайындығының дәрежесін жоғарылатады.

Табиғи дайындықты болашақ спортсмендер тәртіп бойынша тұрақты психикамен және кернеулі қабілетке ие. Оларда өз күшіне деген үлкен сенімділік ісіне беріктілік пайда болады. Жоғары функционалды мүмкіндік, оларға қажығандықты болдырмауға, эффекті жүйеде тиімділікті сақтауға және осы негізде тактикалық қимылдардың оңшылдығын иеленуге мүмкіндік береді. Дене дайындығы жалпы және арнайы болып бөлінеді.

Жалпы дене дайындығы - бастауыш футболшының дене дайындық физикалық дамуымен жан-жақты дайындығының толыққанды дамуын қамтамасыз етеді. Ол негізгі физикалық сапалардың дамуына бағытталған және өмірде қажетті ептілік әрекеттерін ұсынады.

Жалпы дене дайындығының мақсаты - жаттығушының әрекет дайындығын жақсарту, арнайы дайындықтың фундаментін қалау. Дене дайындығы дамуының сапасы ретінде жалпы дене жаттығуларын жасау және спорттың басқа түрлерінің жаттығуларын жасау ұсынылады. Жаттығудың мұндай әртүрлілігі бастауыш футболшының қимыл-әрекетінің кеңеюіне бағытталған. Бұл жағдайды түрлі сапалар мен дағдылардың, әсерлердің заңдылықтарын ұғыну керек. Олар қалыпты, қалыпсыз немесе нейтралды болуы мүмкін. Мысалы: жаттығушының күшінің ұлғаюымен шыдамдығы ұлғаяды, қозғалыс кардиниясы, соққының дәлдігі жақсарады. Қалыпты тасымал негізгі ойындық дағдыларды қабылдау құрылымын бұлшықет жұмыстарының режимін қамтамасыз етеді [3,4].

Жалпы дене дайындығы өзінің мақсатына, жаттығушы тұрақты және үздіксіз жаттыққанда ғана жетеді. Ол футболшыларды дайындау кезеңінің барлық оқу-жаттығу сабақтарының міндетті құрылымды бөлігі ретінде қарастырылады. Әрине жалпы дене дайындығы бастапқы этаптарда көпжылдық дайындықты орын алады. Спорт шеберлігінің дәрежесі (ұлғаю) және жас ұлғаюмен оның үлесі азайып және керісінше арнайы дайындық үлесі ұлғаяды.

Арнайы дене дайындығы (күштік бағыттағы) - бұл айналысушының дене сапаларын және функционалды мүмкіндіктерін дамыту мақсатында бағытталған футбол спецификацияларымен сәйкес келтіретін және жоғары спорт көрсеткішіне жетуді қамтамасыз ететін процес.

Арнайы дене дайындығы ойынның техникалық тәсілдерін игеруге, айналысушының тактикалық шеберлігін жоғарылатуға, оның спорттық форманы игеруіне, сонымен қатар психикалық дайындығын жетілдіруге мүмкіндік туғызады. Оның негізгі мақсаты - күшті, жылдамдықты, ептілікті, шыдандылықты, икемділікті

өзара байланыстырып және біріктіріп барынша дамыту.

Бұл есептерді шешу үшін футбол ойындарына мінезделген күштену, үйлестік қозғалыс ырғағы мен шапшаңдығының арнайы дайындық жаттығуларын пайдалану ұсынылады. Бұл үшін бәрінен бұрын техника тактикалық жаттығулар, спорттық және қимылдың ойындар, футбол ойындары, спорттық басқа түрлерінің жаттығулар сай, дәл келеді. Арнайы дене дайындығы жалпы қозғалыс дайындығына жинақталады. Оның міндетін шешу үшін айналысушы жалпы дамытудың анықталған деңгейіне жеткенде ғана өту ұсынылады.

Спорттық дайындықтың барлық процесін оқыту және жаттығу деп бөлуге болады. Оқыту деп – шұғылданушылардың қозғалыс пен дағдылардың арнайы білім беру жүйесінің бастапқы кезеңін меңгеруін атаймыз. Ойынның техникалық элементтерін, жекелей немесе топтық тактикалық іс-әрекеттер, қозғалыс дағдыларын қалыптастыруды меңгеру – оқытудың негізгі мазмұны – техникалық әдістердің, жеке, топтық және командалық тактикалық іс-әрекет, дене күш дамуы, ерік-жігер сапаларын жетілдіру. Спорттық жаттығу бұл – басқару әдістеме негізінде құрылған спортшының дайындығы. Оқыту және жаттығу процесінің тәрбиелік бағыттағы сипаты болуы тиіс. Сондықтан да оқу-жаттығу сабағына үлкен талап қойылады. Оқу-жаттығу сабағы шұғылданушыларды жан-жақты дайындауға лайықты құрылуы қажет [5,6,7].

Футбол шеберлігін меңгерудің негізгі тірегі болып футболшылардың денсаулығы болып саналады, олардың жақсы дене-күш дайындығы, жоғары ерік-жігер сапалары.

Футболшыларды оқыту-жаттығу процесінде төмендегі қойылатын талаптарды шешеді:

а) Қозғалыс дағдылары мен ерік-жігер сапаларын жетілдіру
ә) Спортшылардың функционалды мүмкіншілігін кеңейту (тыныс алу, жүрек қан тамырлары және басқа да жүйелері)

б) Спорттық жұмыс қабілеттілігін сақтау және көтеру.

в) Спорттағы білімін көтеру, тәртіптілікке, сезімталдыққа, белсенділікке тәрбиелеу.

Осы талаптарды жаттығу процесінде ретімен шешу адам ағзасының мол мүмкіншілігін жоғары спорттық көрсеткішке жету үшін барынша көп пайдалануға болады. Қарсылас командалардың шеберлігінің деңгейін үнемі өсіп отыруы футболшылардың жан-жақты дайындығына қойылатын талаптарды жыл сайын күшейтіп отырады. Осы қойылатын талаптардың жағымды әсері педагогикалық қағидаларды ретінен іске асыру арқылы шешіледі.

Дағдылардың қалыптасуы мен жетілуі дене жаттығуларын жүйелі түрде орындауда ғана жүзеге асады. Олар көп жақты болып келеді, оларды таңдау оқу-жаттығу процесінің талаптарына сай болады. Дене жаттығулары дене тірегіне, күштің көбеюіне, жылдамдық, төзімділік және ептіліктің жақсаруына әсер етеді. Сондай-ақ жүрек қан тамырларының жұмысына, тыныс алу және басқа да ағза жүйелерінің, спорттық жұмыс қабілетінің өсуіне жүктемеден кейін қайта қалпына келтірудің жылдам жүруі жетілдіреді. Әрбір жаттығу дағдының және сапаның өсуіне әсерін тигізеді. Сондықтан да дене-күш жаттығуларын басымды әсер етуіне қарай іріктелінеді.

Футболшының оқу-жаттығуындағы барлық жаттығулар шартты түрде үш топқа бөлінеді: 1) жарыстық, 2) арнайы дайындық, 3) жалпы дайындық.

Жарыстыру жаттығулары – бұл ережеге толық сәйкес футбол ойынының біртұтас қозғалыс іс-әрекеттері.

Арнайы дайындық – жарыстыру қимыл-әрекеттің элементтерінен тұратын нұсқаулары, сондай-ақ сипаты жағынан ұқсас жаттығулар жиынтығы.

Арнайы дайындық жаттығуларының құрамы футбол дайындығы жаттығуларымен анықталады. Олар футболшыларға қажет дағдылар мен сапаларды дамытуға ықпал жасайтындығын есептей отырып іріктелінеді.

Өз кезегінде арнайы дайындық жаттығулары жуықтатылған және дамытушы болып екіге бөлінеді. Жуықтатылған жаттығулар негізінен қозғалыс техникасының формаларын игеруге септігін тигізеді. Дамыту жаттығуларының басты міндеті дене-күш сапаларын дамытуға арналған.

Жалпы жетілдіру жаттығулары футболшылардың жалпы дайындығына бағытталған.

Жалпы дайындық жаттығулары көмегімен футболшылардың қозғалыс дағдыларын, негізгі дене-күш дайындығының дамуына тиімді түрде әсер етуге болады.

Футболшылардың оқу-жаттығуындағы қолданылатын жаттығулары негізгі және қосалқы болып екіге бөлінеді.

Негізгі жаттығуларға жататындар:

а) Қозғалыс сапаларының жалпы және арнайы дамуына арналған жаттығулар.

б) Допты игерудегі техниканы оқыту және жетілдіру жаттығулары.

в) Тактикалық әдістерді, комбинацияларды және ойын жүйесін үйрету және жетілдіру жаттығулары.

Қосалқы жаттығуларға жататындар:

а) Шартты рефлексстің жаңа жүйесінің құрылуына, ағзаның негізгі қозғалыс дағдысын іске асыруға арналған жаттығулар.

б) қозғалыс дағдысының бөлшектеріне жақын немесе сәйкес арнайы жаттығулар.

в) Ағзаның функционалды мүмкіншілігінің кеңеюіне және қозғалыс дағдысының қалыптасуына септі-

гін тигізетін спорттың басқа түрлерінен алынған жаттығулар.

Қолданылатын жаттығулардың жалпы көлемін көбейткеннен бір ғана жаттығуды қолдану арқылы бірнеше міндетті шешу маңызды.

Шұғылданушылардың ағзасына жаттығулардың және басқа да құралдардың тиімді әсер етуінетабиғи күш пен гигиеналық факторлардың тигізер септігі зор. Әрине бұл жерде берілген жүктеме мен демалыстың алмасуы, өз уақытында тамақтануы, ұйқы режимі, тұрмыс және еңбек гигиенасы маңызды роль атқарады.

Жоғарғы спорттық жетістікке жетуді міндет қойған футболшы үшін, өз мүмкіншілігін барынша сарқып қолдану заң болып табылады. Бұл футболшы спорттық жүктемені орындау кезінде, шығармашылық ұмтылысын көрсете отырып, прогрессивті формалары мен әдіс құралдарды мейлінше көп пайдаланылады.

Футболда үлкен жетістік, басқа да спорт түрлеріндегідей, жалпы және арнайы дайындық бірлігін сақтаған жағдайда да мүмкіншілік туғызады.

Жалпы дайындық жаттығуы кезінде спорттық мамандықты басты мақсат етіп қоймайды, ал жоғарғы көрсеткішке жету алдағы уақыттың межесін сипаттауға болады.

Арнайы дайындық процесінде таңдаған спорт түрінің жетілуі үшін уақыт пен күштің бөлінуі сипатталады.

Футболшы жаттығуында жаттықтырушы жалпы және арнайы дайындық бірлігін сақтай отырып, жалпының ішінде арнайы, арнайының ішінде жалпы деп ұғынып жан-жақты дайындықтың қағидасын қатаң сақтауы тиіс.

Жалпы және арнайы дайындықтың ара қатынасын іздестіру, жаттықтырушы, дәрігердің, ғылыми қызметкердің және спортшының шығармашылық іс-әрекетінің үздіксіз талабы.

Футболшының жаттығуы – бұл үздіксіз жарыс пен оқудың және демалыстың алмасып отыруының жыл бойғы процесі. Футболшылар арасында сабақ пен жарыс көбінесе қалпына келмеген жағдайларды өтеді.

Арнайы зерттеулер мен іс-тәжірибе көрсеткендей сабақ пен жарыс ағзаны өз қалпына келмеген жағдайда өте беруге жіберіледі және көп жағдайда жарыстың осындай режиміне бейімдеу ақырында футболшы ағзасының жұмыс қабілетінің көбеюін байқатады. Спортшы жарысқа қысқартылған демалыс күндері (2-3 күн) арқылы қатысуы мүмкін, бұл оның жыл бойы өтетін жарысқа қатысуына дайындығын өсіреді [8].

Жалпыға белгілі адм ағзасы - динамикалық жүйе, ол тез арада стандартты жағдайға тез бейімделіп, жүктеменің біртіндеп өсуіне немесе кемуіне көндігеді. Осындай стандартты жұмыс жағдайында дәрежесі үлкен жүктеменің футболшы ағзасына орташа, орташа-аз болып көрінеді. Жоғары дәрежелі футболшының таңертеңгілік стандартты жаттығуын жасау, ойын алдындағы дене қыздыру жаттығуларының ролі футболшының ағзасын жарыс алдындағы ұрыс дайындығына келтіре алмайтын болды. Жүктемені біртіндеп көбейту мен жүктемені барынша сарқып қолданудың ара-қатынасын қайта өзгертуді талап ете бастады. Бұдан шығудың жолы табылды, кезеңдерде стресстік жүктемені қолдану, ағзаны тепе-теңдік қалпынан шығаруға әкеліп соқтырады. Одан кейін орта және аз мөлшерде жүктемені қолдану арқылы ағзаның қалпына келуіне және жоғары қалпына келуіне жағдай жасауға болады. Бұлардың барлығы біртіндеп жүктемені ұлғайту және динамикалық толқын тәрізді сипаттағы жаттығулар өзара байланыста болады.

Футболшыларды дайындау кезінде жаттығу жүктемелердің біртіндеп және барынша көп ұлғаюына қойылатын талаптарды шешу үшін жүктемені жаттығу кезінде және ойын арасында толқын тәрізді өсуін нақты бөлу қажет.

Төмендегі жағдайларды қарастыру керек:

Спорттық жүктемені көтерген кезде ағзаның бұдан да жоғары жүктемені қабылдау дайындығы;

Жарыста ағзаның барлық ресурстарын жұмылдыру үшін жаттығудың дағдылы емес құралдарын пайдалану;

Қайта қалпына келтіруді процесін жылдамдату үшін қалпына келтіру жаттығуларын және құралдарын кеңінен қолдану;

Жаттығу жүктемесінің біртіндеп және барынша көбейту талаптары жұмыс бірлігі мен қайта қалпына келтірудің органикалық өзара байланысына сүйенеді.

Іс тәжірибе жүзінде бұл талапты пайдалану жаттықтырушыдан жақсы ілімдік және тәрбиелік дайындықты, жаттығу өткізуге жақсы жағдай туғызу және футболшылардың жалпы және спорттық режимді қатаң сақтауды көздейді.

Спорттық жүктеменің және демалыстың, шалдығу мен қайта қалпына келтіру процесінің өзара әсерін есепке ала отырып, спорттық жүктеменің көлемі мен қарқынын дұрыс бөлу үшін футболшылар жаттығуына толқын тәрізді жүктемені қолдану тиімді.

Футболшылардың жаттығу процесінің негізгі заңдылығына оның циклдік сипаты жатады. Апталық, бір айлық және жылдық циклдерде жарыс кестесінің тығыздығына байланысты кезеңдік жүктемені азайту, жаттығудың кезеңдері мен сатыларына байланысты көлемді және қарқынды жаттығулардың өзара әсері, жаттығуды жоспарлауды қажет етеді.

Жаттығудың дайындық кезеңінде жаттығулар жарыс кезеңіне қарағанда үлкен көлемде орындалады. Дәл осындай кезде жаттығудың қарқыны жарыстық кезеңде дайындық кезеңіне қарағанда айтарлықтай жоғары

болады.

Апталық және ойын аралық кездегі екпінді сипаттағы циклдер, көлемі аз және қарқыны аз жаттығу циклдерімен алмасып отырады. Дәл осындай болып ай аралық және жылдық циклдерде белгілі бір жүйемен алмасып отырады.

Спорттың дамуы, спорттық жаттығуларды өткізу кезінде жаңа қағидалардың пайда болуына әсер етті. Олардың негізділері: мамандану, жан-жақтылық, біртіндеп, қайталануы, жекешелік.

Мамандану қағидасы. Футбол шеберлігін игеруде бастапқы ролді атқарады. Мамандану жаттығуы футболда жаттығудың көп пайзын қарастырады (80%) олай дегеніміз ойын дайындығы бұл жерде – жеңуші фактор және оны ешқандай басқа жаттығулармен қуыстыруға болмайды. Қосымша жаттығулар қолданылған кезде футбол ойыны талабына сай, негізгі қозғалыс дағдысына өзара әсер ететін жаттығу құралдарына көңіл бөлінеді. Мамандандыру жаттығуына жол жан-жақтылық қағидасын іске асыру арқылы өтетінін естен шығармау тиіс. Бұған арнайы дайындық бағытындағы арнайы жаттығуларды іріктеумен, сондай-ақ жалпы және арнайы дайындықтың ар-қатынасы арқылы қол жеткізуге болады [9].

Мамандандыру қағидасының балалармен сабақ өткізу кезінде маңызы зор. Футболға балаларды ерте жастан (7-8 жас) тартуға болады. Футболмен айналысу балалардың дене дамуына және олардың денсаулығына жақсы әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ашмирин Б.А. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі М. 1979
2. Матвеев Л.П. Спорт жаттықтырушының негіздері М. 1987
3. Матвеев Л.П. Спорттық жалпы ілімі М. 1997
4. Джероян Г.О. Футболшының тактикалық дайындығы — М., "Д және С" 1987 ж.
5. Романов В. "Жасөспірім футболшыларды дайындау— М., "Д және С" 1979
6. Романенко М.И. Футболшының шеберлігін (жүзе-ге асыру негіздері) М. "Д және С" 1989.
7. Чудинов В.А. Бастаушы футболшының дене тәрбиесі М., "ДжәнеС" 1986
8. Остьянов В.Н. Гадамак И.И. Бокс. Оқу мен жаттығу. Киев, Олимпиадалық әдебиет 2001 ж.
9. Футбол. Энциклопедия. М., 1998 ж

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІК БАҒЫТТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Оразбаева Кульдархан Оналбековна

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
Философия докторы (PhD), аға оқытушы
Қазақстан, Көкшетау қ.

Түйін: Қазіргі кездегі жаңғырту үдерістері ең алдымен білім саласында ХХІ ғасыр тұлғасы мен оларды тәрбиелейтін педагогтардың ұлттық және трансұлттық білімдік кеңістіктердегі орны мен роліне, жаһандану жағдайында халықаралық өзара әрекеттестікке дайын болу.

Түйін сөздер: Жаһандану, жаһандық білім беру, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, білім беру, педагог, әлем, үдеріс.

Резюме: Процессы модернизации в современном образовании ведутся с точки зрения подготовки, в первую очередь, личности ХХІ века и педагогов, занимающихся его воспитанием к позиции и роли в национальных и транснациональных образовательных пространствах, международному взаимодействию в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, глобальное образование, компетентность, профессиональная компетентность, образование, педагог, мир, процесс.

Summary. The current process of modernization in the field of education is bringing up an individual personality of the ХХІ century and the role and place of national and transnational educational spaces for the preparation of teachers for them is based on the readiness of their interaction is dealt with in accordance with the international context of globalization.

Key worlds: globalization, competence, global education, professional competence, education, teacher, world, process.

Еліміздің әлеуметтік - экономикалық құрылымында болып жатқан өзгерістер жоғары мектептің білімдік үдерісін ұйымдастыруға жаңа талаптар қоюда.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына кезекті Жолдауында еліміздің болашағын қазақстандықтарды жаңа бағыттар құрумен байланыстыра келе, «Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс. Педагогтарды оқыту және олардың біліктілігін арттыру жолдарын қайта қарау керек болады» - деп көрсетілген 7-ші басым бағытының идеяларын жүзеге асыруға бағытталған [1]. Бұл өз кезегінде халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру үшін еліміздің оқу мекемелерінде жаһандық бәсекелестік заманауи білім берудің жаңаруы аясында жоғары педагогикалық білім беру жүйесін жетілдірудің басым бағыттарын алға қойды.

Сондықтан, жаңа жағдайда педагог алдында жалпы адамзаттық демократиялық және гуманистік құндылықтар негізінде бір адамнан өз елінің білімді, саналы азаматын және әлем азаматын тәрбиелеу міндеті тұр. Мұндай тұлға интеллектуалды, дүниетанымы кең, жаңаша ойлау қабілеті жоғары, білімге құштар, отансүйгіштік қасиетті қалыптасқан, бәсекеге қабілетті болуымен қатар, ел экономикасын, мәдениетін алға тартатын, ұтқыр күш, әлеует ретінде қалыптасуы тиіс. Бұл ретте оқытудың барлық деңгейінде білім мазмұнының қайта қаралып, технологияларының жаңғыртылуы сапаға бағытталу мен нәтижеге қол жеткізудің бірден-бір жолы. Осыған орай жоғары білімнің нәтижесі болып табылатын болашақ педагог мамандардың бойында жаһандану жағдайындағы білім сапасына қатысты дайындау мәселесі психология мен педагогикада кең түрде қарастырылған деуге болады.

Жаһандану және жаһандық білім беруді ұйымдастыру қажеттілігі мәселесі европалық ғалымдар (Ф. Гальбартшлагер, Х.Христидис), американдық (Дж. Коэн, М. Мелин, Е.Морри, Ф. Раймерс), канадалық (Д. Браун, Д. Прайсверк, М. Сэнд, И.Стокко и А. Янг), ресейлік (И. Алексашина, В. Кукушин, А. Устинова, Г. Шайдулина) еңбектерінде қарастырылған.

Болашақ педагог мамандардың құзыреттіліктерін қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін (М.А.Абсатова. [2], К.С.Кудайбергенова [3], Г.Ж.Меңлібекова [4], және т.б.).

Сурет Ғаламдану үдерісінің бағыт – бағдары.

Жаһандану объективті, қарама-қайшылықты үдеріс, ол адам қызметінің барлық саласына: экономикаға, саясатқа, әлеуметтік-мәдени саласына, білім

беру саласына белгілі бір (жағымды не жағымсыз) әсер етеді. Дегенмен де қазіргі замандағы тәртіпке жаңа ғылыми-техникалық революция нәтижелерінің екі жақты әсер етуіне себепші. Яғни, түрлі елдердің тек біріге отырып шешімін табатын жаһандық мәселелердің пайда болуына әкелгенімен, жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желілерді құру кез-келген уақытта кез-келген жерде дерлік қажетті ақпаратты алуға, адамзат қызметінің барлық саласында мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты жеңілдетіп, байланысты тездетуге мүмкіндік беретіндігі ақиқат.

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген. Біздің мақсатымыз жаһандану жағдайында құзыреттіліктің әрекет категориясына қатысты мәнін, құзыреттілік деңгейінде жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашуға ұмтылыс жасау.

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген [5]. Философиялық энциклопедиялық сөздікте құзыреттілік «компетенция» - сөзінің француз (competence- құзыретті, хабардар), латын (competentia - әділ, дұрыс қорытынды; competere - дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген. Өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған, негізгі ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды белгілі бір саладағы құзыреттіліктерді меңгерген деп есептеуге болады [6].

Білім беруді жаңарту негіздерінің бірі ретінде құзыреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын құруда. Бұл тұрғыдағы көзқарасты М.В.Рыжков өз еңбегінде:

- «құзыреттілік» ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез - құлықтық, яғни оқыту нәтижелерін (білім, білік, дағды), құндылық бағдар жүйелерін қамтиды;
- құзыреттілік - алған білім, білік, тәжірибе, мінез-құлық тәсілдерін нақты жағдаятта, нақты іс - әрекет жағдайында жұмылдыру қабілеті;
- құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұны интеграциясы;
- құзыреттіліктер тек білім беру мекемелеріндегі оқыту үдерісінде ғана емес, яғни дәстүрлі және дәстүрден тыс білім алу жағдайында да қалыптасады - деген [7].

Ғалым Д.М.Фесслердің пікірінше, әлемдік кәсіби құзыреттілікке тұлғаның қызмет ортасының маңыздылығын жатқызады, себебі қазіргі заманда адамның кәсіби өсуі көбінесе қызмет ету ортасына байланысты дей келе, бір-бірімен өзара әрекет етуші үш ортаның дамуын көрсетеді:

- «жеке қоршаған орта»;
- «ұйымдастыру ортасы»;
- «мансап ортасы»; (білім беру, мамандыққа ену, құзыреттіліктің өсуі) [8].

Қазақстан ғалымы Б.Т.Кенжебеков жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін зерттеу барысында кәсіби құзыреттілік ұғымына: «кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби

іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі» деп тұжырымдаған [9, с. 189]. Автордың пікірін тұжырымдайтын болсақ, құзыреттілік жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасау, іс-әрекеттің барысында теориялық білімінің практикалық нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыру іскерліктерінің белсенділігінен көрінеді.

Дей тұрғанмен, ХХІ ғасыр педагогінің жан-жақты әрекетіне қатысты құзыреттіліктер жиынтығы да әрауан болатындығы белгілі.

Жаһандану – бұл күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Оның маңызды аспектілерінің бірі – «әлдебір жалпы адами гуманитарлық: мәдени танымдық, идеологиялық, моральдық-этикалық негіздерді біртіндеп қалыптастыру, осы арқылы түрлі өркениетке, әрі түрлі тарихқа, дәстүр мен мәдениетке ие ұлттар мен халықтарды жақындата түседі». Жаһандану жағдайында атап айтқанда, оның гуманитарлық негіздерін қалыптастыруда адамзаттың барлық өркениеттік ағындарының мәдени мұрасын пайдаланылуы керек, мұның өзі әр халықты және әлемдік қауымдастықты байытта түседі [10].

Осы бағытта А. Кроплидың ой-пікірі де көңіл аударарлық, оның пікірі бойынша жаһандық оқыту-оқытудың стратегиясы, ол бойынша студенттер жаһандану мәселелерін оқып-зерттеп, шоғырлану әдісінің көмегімен өздерінің білімдерін алады. Сөйтіп, жаһандық білім берудің екі сипатын атап айтуға болады, бір жағынан, бұл оқыту үдерісі, ол әлеуметтік-мәдени қоршаған ортада өмір сүретін жеке бір адамнан бастап, тұтас бір ұлтты қамтиды. Екінші жағынан, ол жаһандану мәселелеріне байланысты және оқытуды ұйымдастырудағы көп пәндік тәсілді қолданады. Сол себепті жаһандық даму әр түрлі пәндер арасындағы білімді шоғырландыратын жазық немесе көлденең тәсілді, ғылыми, жалпыға ортақ тәжірибені біріктіретін тік тәсілді де қажетсінетін екі мәселелеге тап болуда – деп көрсеткен [11].

Ғалым В. Лысенконың пайымдауынша, жаһандық білім беру адамға әлемге кіруге, заманға сай өмірдің мәдени, әлеуметтік, экономикалық және басқа да деңгейлеріндегі өзара байланыс жүйесіне үйлесімді енуге көмектесетін маңызды негіздердің бірі болып табылады, оның міндеті әлемді тану мүмкіндігін кеңейту, өз елінің басқа елдермен өзара әрекеттестік механизмдерін, оның әлемдік қоғамдастықтағы алатын орнын түсінуге және әлемге басқа халықтар көзімен қарауды үйренуге ықпал ету болып табылады [12, с. 10].

Мұндай мақсаттар жеке мәдениеттердің жиынтығы ретіндегі өркениеттің дамуына негізделген интегративті оқытуды талап етеді. Біздің ойымызша, жаһандық білім беруді қазіргі замандағы педагогикалық теория мен практиканың дамуының бір бағыты ретінде қарастыруға болады, ол адамды қазіргі кезеңдегі жылдам өзгермелі, шешуі көп мәселелер мен дағдарыстарға дайындықтың қажеттілігіне негізделеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жаһанданудың үш бағытын атап көрсетуге болады:

Бірінші бағыт - «жаһанданудың американдық моделі». Америка бұл бағытты мемлекеттік мақсатқа жету үшін қолданады деген пікірлерді қалыптастырды. Ынтымақтастық мүмкіндігі өте шектеулі. Бұл көзқарасты жақтаушыларының ойынша, дүние қарама-қайшылыққа толы, ол достар мен жауларға бөлінеді. Білім беру жүйесіне бәсекелестікке қабілетті, өз мүдделерін сақтай отырып, ұлттық мүддені қамтамасыз ете алатын тұлғаны қалыптастыру міндеті жүктелген. Оқушы-жастар экономикалық және идеологиялық тұрғыда алдыңғы қатарда келе жатқан, әлемдік мәртебесі жоғары ел ретінде АҚШ-тың мүдделерін қорғауға дайын болып, ондағы құндылықтарды бүкіл дүние жүзіне белсенді түрде таратулары керек.

Екінші бағыт - білім берудің либералды моделі. Бұл пікірді көптеген педагог-тәжірибешілер қолдайды. Оның мәні мынада: жаһандық мәселелер халықаралық қауымдастық үшін қарастырылуы керек. Бұл аздап реформистік көзқарас, жаһандық мәселелерге қарсы тұруда олар ынтымақтастықтың қажеттілігіне сүйенеді. Мемлекеттің хал-ахуалы дүние жүзінде олардың мүдделері мен құзыреттіліктерімен анықталады [13, с. 27].

Жаһандық білім берудің бұл бағытын жақтаушылар да Р.Хенви ұсынған білім беру мақсаттарына сүйенеді:

а) өткінші факторлармен байланысты, саяси жүйеге қосақталған шектеулерді мойындау;

б) ынтымақтастық мүмкіндіктерін зерттеу;

в) «өзіңе-өзің көмектес», «жеңімпаз барлығын алады» ұстанымдарын қайта бағалауды қажет ететін жалпы дағдарыс алдында тұрған мемлекеттер қауымдастығы екендігін мойындау [14, р. 64].

Үшінші бағыт - жаһанданудың «педагогикалық» моделі педагогикалық көзқарастары бойынша, дүние бірегей біртұтас құбылыс және білім беру болмыс туралы біртұтас танымның қалыптасуына мүмкіндік туғызуы керек. Біртұтас әлемнің дамуы заманауи білім күрделі әрі мамандандырылған болып келе жатыр, ал екінші жағынан, аймақтар, елдер мен жеке тұлғалар арасындағы өсіп келе жатқан өзара тәуелділік үдерістерін байқауға болады. Мұндай жағдай білім беру үдерісінің дәстүрлі парадигмасын өзгертіп, холистикалық көзқарас пен оған сәйкес жаһандық білім берудің жаңа идеологиясына көшуді талап етеді [14, р. 34].

Жалпы алғанда, үш бағыттың да жақтастары «Жаһандық білім беру» - деп бір мемлекет шеңберінен шығып кететін мәселелер мен құбылыстарды зерттеп білуді, сонымен қатар, экономикалық, саяси, экологиялық, мәдени және технология жүйелерінің өзара тәуелділігі мен байланысын оқып-үйрену қажеттігі туралы айтады. Жаһандық білім беру - дегеніміз әлемді тұтастай қабылдау - басқа адамның көзімен, санасымен қабылдау, бұл – адамдардың дүниеге көзқарасы әртүрлі болғанымен, олардың мұқтаждары мен тілегі ортақ

дегенді білдіреді [14, p. 59].

Қорытынды:

Қорыта келе, біз қарастырып отырған жаһандану жағдайында болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігіне ХХІ - ғасырда өмір сүріп, еңбек ететін әрбір азаматтың бойында болуы тиіс. Олар тұлғаның ең алдымен жақсы білім алуының, еңбекте алда болуының, лайықты өмір сүруінің, өзгелермен шынайы, ізгілікті қарым-қатынаста болуының негізі. Тек осындай жағдайда ғана білімділік, табыстылық, ұтқырлық нәтижесінде тұлғаның тіршілік етуі сапалық тұрғыда жоғары деңгейге көтеріледі.

Сондықтан, жоғары оқу орындарында жаһандық өзгерістер жағдайында жұмыс істеп, өмір сүре алатын болашақ маманның дайындығын жүзеге асыру педагогика ғылымының теориялық және практикалық салалары қарастыратын маңызды мәселе қатарына жатады деп санаймыз. Жаһанданудың әсерін оң пайдалана отырып, қазақ халқының ұлттық құндылықтарының қазіргі заманға трансформациялануы қажет. Барлық ұлттардың мәдени ерекшеліктеріне түсіністікпен қарап, өзіміздің ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалуды аса маңызды міндет ретінде қабылдауымыз керек. Жаһандық білім беру идеал емес, оны жақсы білім беруге қосымша көмек деп қана қарауға тиіспіз. Себебі ол тек қазіргі заманда адамды өмірге дайындаудың бір жолы, амалы.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті – Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 10 қаңтарында жарияланған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауы.
2. Абсамова М.А. Теоретико-методологические основы формирования поликультурной компетентности старшеклассников: дис. ... док. пед. наук. 13.00.01. - Алматы, 2009.
3. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамалық және ғылыми-теориялық негіздері. Монография: - Алматы, 2008. -328 б.
4. Меңдібекова Г.Ж. Бастауыш сынып мұғалімдерін дайындаудың кәсіби –дидактикалық құзіреттілігін қалыптастырудың ғылыми - педагогикалық негіздері: пед. ғыл. док. дис. ... автореф. - Астана, 2003. - 50 б.
5. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Вып. 1. - М.: 1962. //http://www.twirpx.com/file/99996/.
6. Дахин А.Н. Компетенция и компетентность: с сколько их у школьника? // Народное образование. 2004. - №45. - 136 с.
7. Рыжков М.В. Ключевые компетенции: возможности применения // Стандарты и мониторинг в образовании. 1999. - №4. - С. 21-22.
8. Fessler D. M. Home education regulations: What parents need to know about Ohio home education regulations. Cassidy & Nells Pub. Dayton, OH. 2008. //http://www.bologna-center.com/ru/node/711
9. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. Монография: - Астана. 2001.-275 б.
10. Глобализм как феномен и мировоззрение // Мир психологии. 1999, - №3. - С. 21-24.
11. Cropley A. J. Global Learning / The International Encyclopedia of Education. Supplementary Issue. - N-Y: Pergamon, 1989. - P. 384-387.
12. Лысенко В. Философию и практику глобального образования – российской школе / Народное образование, 1994. - №9-10. – С. 10-16.
13. Лиферов А.П. Глобальное образование – путь к интеграции мирового образовательного пространства. – М.: Педагогический поиск, 1997. - С. 6-7.
14. Hanvey R. An Attainable Global Perspective. New York: The American Forum for Global Education, 1976. - 160 p.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ КЕЗІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

Оразбаева Аксаулеш Оразбаевна
Педагог-психолог, НИИШ ХБН г.Петропавловск

Танирбергенова Анар Шынболатовна
п.ф.к., доцент
«Тұран-Астана» университеті

Түйін: Мамандықты таңдау – адам өміріндегі маңызды қадамдардың бірі. Болашақта қандай мамандықтар талап етілетін түсінуге тырысу үшін қазірден бастап мамандықтар әлемімен кеңірек танысу керек. Мамандықты таңдаған кезде дұрыс шешім қабылдау үшін ең бірінші оның өзектілігін қарастыру керек, келешекте экономиканың даму бағытынан хабардар болуы қажет, «Болашақта қандай қоғам болады?», «Қандай өнімдер мен қызметтер керек?», «Қандай технологиялар пайда болады?» деген сұрақтарға жауап беруі керек.

Кілт сөздер: мамандық, кәсіби білім алу, кәсіби дағдылар, қабілеттер.

Резюме: Выбор профессии - один из важнейших шагов в жизни человека. С этого момента нам нужно познакомиться с миром профессий, для того чтобы понять, какие специальности необходимы в будущем. Выбирая профессию, важно сначала рассмотреть ее актуальность, осознать будущее развитие экономики и нужно ответить на вопросы: «Какое общество будет в будущем?», «Какие продукты и услуги нужны?», «Какие технологии появятся?».

Ключевые слова: профессия, профессиональная подготовка, профессиональные навыки, способности.

Summary: The choice of profession is one of the most important steps in a person's life. Starting from this moment, we need to be acquainted with the world of professions in order to understand what professions will be required in the future. Choosing a profession it is important, first, to consider its relevance, to be aware of the future development of the economy and it is necessary to answer the questions: "What kind of society will be in the future?", "What products and services are needed?", "What technologies will appear?".

Key words: profession, professional training, professional skills, abilities.

Бүгінгі күні, әрине, жоғары кәсіби білім алу қажет, бірақ бұл жеткіліксіз болуы мүмкін, сондықтан да ХХІ ғасырдың кәсіби маманның көзқарасы кең, үнемі жеке тұлғалық дами алатын, жаңа білімге деген құштарлық және болып жатқан өзгерістерге тез бейімделе алуы қажет. Қазіргі уақытта біздің өміріміздің барлық саласына еніп келе жатқан ақпараттық технологиялар саласы кез келген кәсіпте беделі артып және жоғары сұранысқа ие болып жатыр. Біздің ғасырымызда технологияның жоғары қарқыны дамуы еңбек нарығына қатты әсер етіп жатыр. Олар жаңа мамандықтардың пайда болуына себепші болды, мамандар арасындағы бәсекелестік ережелерін белгіледі, оның негізгі артықшылығы алған құзыреттілікті дұрыс қолдана алу қабілеттілігі мен жаңа өзгерістерге тез бейімделе алу және дұрыс шешімді табу болып табылады.

П.Лукшидің «Атлас новых профессий» атты кітабында болашақта мамандарға қандай негізгі кәсіби дағдылар қажет екенін атап көрсеткен:

- Көп тілділік пен көп мәдениеттілік (ағылшын тілі еркін меңгерілген және екінші тілді білу, мемлекеттік серіктестердің ұлттық және мәдени мән мағыналарын түсіне алу, басқа мемлекеттердің жұмыс түрлерінің өзгешіліктерін түсіну).
- Салааралық қарым-қатынас дағдылары (үрдіс пен нарықтық жағдайлардағы әр түрлі бір-бірімен байланысты және байланысы жоқ салалардағы технологияларды түсіну).
- Клиентке бағытталу, тұтынушының сұранысымен жұмыс істей алу.
- Жоба мен үдерісті басқара алу қабілеттілігі.
- Тапсырма шартының тез өзгеруі мен жоғары белгісіздіктегі тәртіп жұмысы (жылдам шешім қабылдай алу, жұмыс шартының өзгеруіне әрекет ету, өз уақытын басқару және ресурстарды дұрыс үйлестіре алуы).
- Көркемдік шығармашылыққа деген қабілеттілігі, эстетикалық талғамының жоғары болуы.
- Бағдарламалау ИТ-шешім / Күрделі автоматтандырылған кешендерді басқару / Жасанды интеллектпен жұмыс істеу.
- Ұжыммен, топпен және жеке адамдармен жұмыс істей алу.
- Жүйелі ойлау (инженерлік жүйені қоса алғанда, күрделі жүйелерді анықтау және олармен жұмыс істей алу).
- Экологиялық ойлау [1, б.23].

Егер мектепте, жоғары оқу орындарында бұл кәсіби дағдыларды жасөспірімдердің бойына дарыта білсек, болашақта кез келген қызмет түрлеріне тез бейімделе алады.

Соған байланысты қазіргі кезде жасөспірімдердің кәсіби бейімділіктерін анықтауға байланысты психодиагностикада әр түрлі тест, сауалнамалар кеңінен таралған.

Жасөспірімдердің интеллектуалды қабілеттері мен тұлғалық ерекшеліктерін ескеретін, профилін айқындайтын немесе кәсіби бейімділігін анықтау үшін Л.А.Ясюкованың «Прогноз и профилактика проблем обучения, социализация и профессиональное самоопределение старшеклассников» атты кәсіби психологиялық құралын өз тәжірибемде кеңінен қолданып жүрмін. Бұл тұлғаның интеллектуалды қабілеттері мен тұлғалық ерекшеліктерін анықтайтын және оның нәтижелері арқылы оқушының бейімділіктерін айқындайтын кешенді психологиялық тест болып табылады. Сонымен қатар әрбір оқушының нәтижелері психологиялық мінездемеге толтырылады. Мінездеменің ең бірінші блогында 10 бағыт бойынша бейімділіктер көрсетіледі. Олар физика-математикалық ғылымдар, жаратылыстану ғылымдары, гуманитарлық ғылымдар, қоғамдық ғылымдар, бағдарламалау, экономика, менеджмент, лингвистика, инженерлік-конструкторлық жұмыстар мен педагогика.

Кәсіби қызметте табысты болу үшін психологиялық бейімділікке, мамандыққа деген қызығушылық, арнайы білімдер мен дағдыларды және оны меңгеруге деген ниеттің болуына (немесе мотивация) тәуелді болып келеді. Келесі мінездеменің блогы бейімділіктерді дамытатын және оқуға әсер ететін интеллектуалды ерекшеліктер. Үшінші блок оқуға әсер ететін тұлғалық ерекшеліктер (орындаушылық, өзін-өзі реттеу, атаққұмарлық, қобалжу, уайымсыздық және т.б.). Интеллектуалды ерекшеліктер мен тұлғалық ерекшеліктерінің нәтижесін жинақтап, олардың профиль бойынша бейімділіктері айқындалады. Яғни, жасөспірімдердің қандай бағытқа бейім екендігі анықталады. Бұл кешенді тест арқылы жоғары сынып оқушыларына алдағы уақытта қабілеттерді қалай дамытуға болатыны жайлы жеке дара ұсыныстар беріледі [2, б.223].

Сонымен қатар қосымша әдістеме өткізуге болады. Мамандықты анықтауға байланысты қосымша Ясюкованың гуманитарлық қабілеттер бағасы тесті, Самойлова-Ясюкованың физика-математикалық қабілеттер бағасы тесті, Ясюкованың мамандықты таңдай мотивациясын талдау тесті, Ясюкованың еңбек құндылығының иерархиясын анықтау тесті алу ұсынылады [3, б.3].

Бұл кешенді тест жұмысын тек қана жоғары сынып оқушыларынан ғана алып қоймай, сонымен қатар орта буын оқушыларынан да алуға да болады. Бұл кешенді тест арқылы мұғалімдер мен ата-аналарға оқушының жеке дара ерекшеліктері туралы толық психологиялық мінездеме беруге болады.

Кешенді психологиялық зерттеу процесінде интеллектуалды дамудың деңгейін анықтауға, нақты пәндер бойынша үлгермеушілік себептерін түсінуге, қажетті ойлау компоненттерінің қалыптасуына тиімді әдістерді таңдауға, оқу бағдарламасын түзетуге мүмкіндік беретін тиімді әдістердің бірі болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. *Атлас новых профессий 2.0. / под ред. Павла Лукиш. - 2-е изд., исправ.и доп.- М.:Издательство «Олимп-Бизнес», 2016.-288 с.:ил.*

2.*Л.А.Ясюкова Прогноз и профилактика проблем обучения, социализация и профессиональное самоопределение старшеклассников / книга 1 / Л.А.Ясюкова. – Издание 2-е. – СПб.:ИМАТОН,2007.-240 с.*

3.*Л.А.Ясюкова Прогноз и профилактика проблем обучения, социализация и профессиональное самоопределение старшеклассников / книга 2 / Л.А.Ясюкова. – Издание 2-е. – СПб.:ИМАТОН,2007.-40 с*

KAZAKLARIN TEK KİŞİLİK EĞİTİM ORDUSU

AHMET BAYTURSUNULI

Райханова Лаура Кәдірқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ-дің магистр оқытушысы.
ОҚО, Кентау қаласы.

Түйіндемe: Қазіргі таңда елдің мемлекеттік тілі болып табылатын қазақ тілі және қазақ тілінде оқыту туралы айтқан кезде, сөзсіз ойға Ахмет Байтұрсынұлы келеді. Сонымен қатар, ол Қазақстанның тарихы мен саясатында із қалдырған ұлы тұлға, патриоттық мемлекет қайраткері, идеалист журналист, ақын және жазушы. Қазақ халқы да ұлты үшін жанын пида еткен бірегей қаһарманын “Қазақ халқының рухани көшбасшысы” және “Ұлттың абыройы” деп танып, құрмет пен сүйіспеншілік көрсеткен. Ахмет Байтұрсынұлының жазған кітаптары, өлеңдері былай тұрсын, зиялы қауым өкілдерінің атын атауға тиым салынған қиын замандардан кейін халық қайта бауырына басып “Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қазақ тілі институтын” ашып, есімін тарихта мәңгілікке қалдырды.

Бұл мақалада ағартушының қысқаша өмірбаянына тоқтала отырып педагогтық бағытына назар аударылатын болады.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Маса, Жиган-терген, Оян Қазақ

Резюме: Говоря о казахском образовании и казахском языке, которое является государственным языком страны в современном мире, сразу приходит в голову Ахмет Байтұрсынұлы. В то же время он является мистическим человеком, патриотическим государственным деятелем, идеалистическим журналистом, поэтом и писателем, который поразил недавнюю историю и политику Казахстана. Из-за этого уникального героя, который проигнорировал свою жизнь в деле казахского народа, «Духовный лидер казахского народа», «Честь нации» показал и оценил уважение и любовь. Поэзия и книги Ахмета Байтұрсынұлы были увековечены под названием «Институт казахского языка им. Ахмет Байтұрсынұлы», это институт, где исследования казахского языка проводились после того, как даже упоминание названия было запрещено. В этой статье вкратце мы сосредоточим внимание на направлении педагога после описания его жизни.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, Маса, Жиган терген, Проснись Казах.

Summary: Speaking about Kazakh education and Kazakh language, which is the official language of the state in the modern world, Ahmet Baitursynuly immediately comes to mind. At the same time, he is a mystical man, a patriotic statesman, an idealistic journalist, poet and writer, who struck the recent history and politics of Kazakhstan. Because of this unique hero who ignored his life in the cause of the Kazakh people, the "spiritual leader of the Kazakh people", "honor of the nation" showed and appreciated respect and love. Poetry and books by Ahmet Baitursynuly were immortalized under the name "The Kazakh Language Institute named after Akhmet Baitursynuly", this is an institution where Kazakh language studies were conducted after even mentioning the name was prohibited.

In this article in short we will focus on the direction of the teacher after describing his life.

Key words: Ahmet Baitursynuly, Masa, Zhigan tergen, Wake up Kazakh.

Özet: Günümüz dünyasında devletin resmi dili olan Kazakça ve Kazak eğitiminden söz edildiğinde kuşkusuz hemen akla Ahmet Baytursunulı gelir. O aynı zamanda Kazakistan'ın yakın tarih ve siyasetine damgasını vuran münevver şahsiyet, vatanperver devlet adamı, idealist gazeteci, şair ve yazardır. Zira Kazak halkı da uğrunda canını hiçe sayan bu eşsiz kahramanı “Kazak halkının manevi önderi”, “Milletin şerefi” bilmiş ve gereken saygı ve sevgiyi göstermiştir. Ahmet Baytursunulı'nın bıraktığı şiir ve kitaplarını, adının anılmasının bile yasak olduğu dönemlerden sonra halk bağrına basarak Kazak dil araştırmalarının yapıldığı bir enstitüye “Ahmet Baytursun ulı Kazak Dil Enstitüsü” adını vererek ölümsüzleştirmiştir.

Bu yazıda kısaca hayatına değinildikten sonra eğitimci yönü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Baytursunulı, Masa, Cigan-tergen, Uyan Kazak.

0. Ahmet Baytursunulı'nın Hayatı

1905 yılında Rusya'da Meşrutî yönetimin başlamasıyla birlikte doğan özgürlük ortamında bütün Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Kazaklar arasında da fikri ve siyasi faaliyetler gelişir. Rusya'daki yüksek eğitim kurumlarından ve İdil-Ural bölgesindeki medreselerden Kazak gençlerinin mezun olmasıyla birlikte Kazakistan'da fikri ve siyasi hareketlere öncülük yapacak aydın sınıfı da oluşur. Bu dönemde yetişen Kazak aydınlarından ve ismi 20. yüzyılın başında Kazak siyasi ve kültürel hayatında önemli bir yere sahip olan Ahmet Baytursinov, 1873'te Kazakistan'ın Torgay eyaletinin Sarıtübek kasabasının Tosın köyünde dünyaya gelir. Ahmet Baytursunulı, Orta Cüz Kazakları'nın Argun boyundandır. Kazakların önde gelen bir ailesine mensup olan babası Baytursın Şosakulı, Kazak beylerinden Ümbetey Batır'ın torunudur.[2,52-53].

Baytursinov, ilk eğitimini köyünde okuma yazma bilen kişilerden ve Buhara'da eğitim almış bir molla'nın ders verdiği köy mektebinden alır. Geleneksel tarzda eğitim veren bu mektebi beğenmediğinden, babası onu 1886 yılında iki sınıflı Kazak-Rus okuluna yazdırır. 13 yaşına geldiğinde babası Rusya hükümetine göre sakıncalı adam olarak görüldüğü için Sibiry'a sürülür. Babasının haksız yere sürülmesi Baytursinov'u derinden etkiler ve Ahmet Baytursunov'un bundan sonraki hayatında eğitimini devam ettirmesinde babasının vasiyet niteliğindeki şu sözleri çok etkili olmuştur: “Oğlum, iste biz 25 yılı hüküm giyip Sibiry'a gönderiliyoruz. Yukarıdaki hükümet yetkililerine dilekçe veremedik. Eğer dilekçe verebilseydik verilen cezayı azaltırlar mıydı, yoksa tamamen kaldırırlar mıydı kim bilir? Bu nedenle zorluk görsen de, aç kalsan da, ne kadar horlansan da oku. Senden istediğim budur. Bizim evde

banaya mektup yazacak oğlum olsun”.

Babasının vasiyetini gerçekleştirmek isteyen Baytursunov, Torgay’daki okulu bitirdikten sonra okumaya devam etmek için 1891 yılında Orenburg’daki öğretmen okuluna yazılır. Bu okulu başarılı bir şekilde bitirdikten sonra önceden düşündüğü gibi Kazak çocuklarını okutmak maksadıyla Aktöbe ve Kostanay’daki köy okullarında daha sonra Kazak-Rus okulunda öğretmenlik yapar.

1896 yılında Akmola ve Semey bölgesindeki okulları yöneten Alekterov ile haberleşerek Omsk’a gider. Baytursunov’un Alekterov ile görüşmesi onun sonraki hayatını derinden etkilemiştir. Bu görüşmeler sayesinde Rusya hükümetinin Kazaklara yönelik sömürge ve asimilasyon siyasetini fark eden Baytursunov, Kazakların Rus asimilasyonundan ancak eğitim yoluyla korunabileceğini anlar. Omsk’tan sonra Kalkaralı’ya giderek 1896 yılından 1907 yılına kadar eğitim faaliyetlerini bu şehirde sürdürür. Kalkaralı’da önce öğretmen okulu sonra Rus- Kazak okulunda görev yapar. Karkaralı’da ki son dört yılında siyasetle de uğraşmaya başlar. O yıllarda 1905 ihtilali olmuş Kazan ve Moskova ve diğer şehirlerde okumakta olan gençler arasında değişim ruhu yayılmış, milliyetçilikten bahsedilmeye başlamıştır [3,12].

Baytursunov Karkaralı’da görev yaptığı yıllarda Çarlık hükümetinin sömürge siyasetine karşı protesto mahiyetindeki şikayet dilekçesinin yazılmasında da görev alır. Bu dilekçe; Kazak halkına sosyal eşitlik verilmesi, toprak konusunda Kazakların haklarının korunması ve Kazak bozkırlarında eğitim meselesinin halledilmesi konularını içermektedir. Baytursunov, dilekçenin yazılmasında ve yayınlanmasında görev aldığı için 1907 yılında Karkaralı hapisanesinde bir müddet hapis yatar. Rusya hükümeti, steplerde başlayan protesto hareketlerinin geniş kitlelere yayılmasını önlemek için bazı tedbirler almış, Kazak aydınlarının talepleri karşılığında Kazakistan’da bazı iyileştirmeler yapmıştır. 17 Nisan 1905 tarihinde ilkokullarda Kazak dilinde dini eğitim verilmesine izin verilmiştir. Ama bu tür iyileştirmeler Kazakların, memnuniyetsizliklerini gidermeye kafi gelmemiştir. Baytursunov, bu dönemde eğitim faaliyetlerinin yanında edebi çalışmalarına da hız verir. 1909 yılında I.Krılov’un “Kırk Misal” adlı eserinin Kazakça çevirisini yapar. Abay Kunanbayev’den etkilenen Baytursunov, bu eserin çevirisinde Kazak kültürel hayatına uygun hikayeleri tercih eder. Seçilen hikayeler ve eşleştirilen karakterler yönüyle yazdığı bu eser doğal bir pedagoji kitabı niteliğindedir.

1909 yılında Çarlık Hükümeti siyasetine karşı çıktığı iddiasıyla Semey’de tekrar tutuklanan Baytursunov, 1910 yılında sürgün cezasına çarptırılarak Orenburg’a gönderilir.[4,6]. Sürgün yıllarında ilmi ve edebi çalışmalarına devam eder. 1911 yılında şiirlerinden oluşan “Masa- (Sivrisinek)” adındaki şiir kitabını yayımlar. Kazak halkının bağımsızlık yolunda vereceği mücadelenin edebi manifestosu niteliğinde olan bu eser, Mirjakup Dulatov’un yazdığı “Uyan Kazak” kitabından sonra Kazakistan’da en çok ses getiren eser olur. Rus politikalarını ve din adamlarının davranışlarını inceden inceye hicveden ve uyumakta olan halkını yazdığı şiirlerle uyanmaya davet eden Baytursunov’un kendi karakterini ve duygularını yansıttığı şiirlerinden oluşan “Masa” adlı şiir kitabı, 20.yüzyılın başında Kazak gençleri arasında slogan haline dönüşmüştür. Baytursunov, bu kitabında yer alan “Cigan-Tergen” adlı şiirinde halkın artık uyanmasının vaktinin geldiğini belirtir. Şüphesiz ki Ahmet Baytursunov’a göre Kazakların uyanması eğitim yoluyla olacaktır. Bu yüzden “Masa” adlı şiir kitabında eğitim temalı şiirleri de yer aldı. Rusça’dan tercüme ettiği “Okuvga Şaguru” adlı şiirinde Kazak çocuklarına vakti boşa geçirmek yerine okula gitmelerini tavsiye eder.[5,5-18]

İdil-Ural bölgesindeki ceditçi medreselerden mezun olan Kazak aydınlarının öncülüğünde 1911 yılında Troisk şehrinde Aykap dergisinin yayınlanmaya başlamasıyla Baytursunov, Kazakistan’ın sosyal ve kültürel hayatında gördüğü olumsuzlukları ve eğitim hayatına dair önerilerini bu dergide neşretmeye başlar. Başlangıçta kültürel alanda bir boşluğu dolduran derginin zaman içinde içerik olarak yetersiz kalması yeni bir yayın organının neşrini zorunlu hale getirir. Ahmet Baytursunov, Alihan Bökeyhanov, Mirjakup Dulatov’un gayretleri ve İdil-Ural bölgesindeki medreselerde okuyan Kazak gençlerinin destekleriyle 2 Şubat 1913 tarihinde Orenburg şehrinde Kazak gazetesi yayınlanmaya başlar. Gazetede baş redaktörlük görevini Baytursunov, yardımcılığını ise Dulatov üstlenir. Haftada bir sefer yayınlanan gazetenin tirajı ise ilk yılda 3000’e ulaşır. 1915 yılından itibaren haftada iki sefer yayınlanıp tirajı 8000’e kadar yükselir. Özellikle 1915 yılında Aykap dergisinin yayımının durmasından sonra gazete, Kazakistan’da geniş bir okuyucu kitlesine sahip olur. Gazetenin 1918 yılında Bolşevikler tarafından kapatılmaya kadar toplam 256 sayısı yayınlanır. Dönemin en önde gelen üç Kazak aydınının yönetiminde gazete, Mustafa Çokay’ın da katkılarıyla , 1916 İsyanı, Şubat ve Ekim İhtilalleri gibi önemli siyasi olaylarda Kazak halkının çıkarlarının korunmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Alaş partisinin kurulması ile birlikte gazete, partinin resmi organına dönüşecektir[6,1-25]. Kazak gazetesi kullandığı dil ve üsluğu misyon itibarıyla Kazak edebi dinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Hayatını Kazak eğitimi ve bağımsızlığına adanmış Baytursunov eğitim, kültür ve siyaset alanında yaptığı destansı çalışmalarla Kazak gençliğinin hür ve bağımsızlık yolunun temellerini sabır ve azimle atmaya başarmıştır. Ancak halkın bilimi, eğitim ve aydınlanma yolunda açmış olduğu çığıru mevcut Rus yönetiminin göz ardı etmesine imkan yoktur. Çeşitli bahaneler ve suçlamalarla 8 Aralık 1937’de kurşuna dizilerek öldürülür ve ne acıdır ki bu menfur hadiseyi ailesi yıllar sonra öğrenir.

Ahmet Baytursunov’un Kazaklar için ne ifade ettiğini daha iyi anlayabilmek için siyasi kimliğine de kısa da olsa değinmek gerekir.

1. Siyasi Kimliği

Ahmet Baytursınulı, 1896 yılında Kazak tarihi, etnografyası, folkloru ve dili üzerinde çalışmalar yapan Çuvaş Türkü Alektorov ile buluşur. O, Alektorov'dan Kazakistan dışındaki Kazakların yaşayışları ve Kazak ülkesi üzerinde güdülen yayılma ve sömürü siyaseti hakkında bilgi edinir. Rus âlimi İlminskiy'nin çalışmalarının Kazakları eğitime değil misyonerlik faaliyetleri olduğunu Alektorov'dan öğrenir. Bu görüşmeden sonra Ahmet'in siyaset, eğitim, bilim ve kültür alanındaki düşünce dünyası değişir .

O, İsmail Gaspıralı'nın temellerini attığı bütün Türkistan'a yayılan Usul-i Cedid adlı eğitim sistemini yakından takip eder.

Baytursınulı, Kazak dili ve edebiyatının tarihî gelişimini araştırır, modern Kazak edebiyatını oluşturmanın yollarını arar. Kazak halkının folklor malzemelerini derleme, inceleme ve araştırma işiyle de uğraşır. Kazak toplumunun sosyal ve kültürel hayatıyla ilgili makaleler, şiirler yazar. Rus klasiklerinden çeviriler yapar.

Ahmet Baytursınulı, Çarlık Rusyası'nın artan baskıları karşısında “Kazaklar bağımsız millettir.” diyerek kendisiyle aynı görüşte olan aydınlarla birlikte hareket eder. Böylece siyasete atılır.

Kazak çocuklarının eğitimiyle ilgili yazılarıyla dikkatleri üzerine çeken Baytursınulı, 1909 yılında hükümete karşı girişimlerde bulunmakla suçlanır. Önce Karkaralı ceza evine konur, daha sonra Semey hapisanesine nakledilir. Oradan da Orenburg'a sürgüne gönderilir [9,20].

Ahmet Baytursınulı, sürgün yıllarını geçirmek üzere 9 Mart 1910'da Orenburg'a gelir. 1910'dan 1917 yılı sonuna kadar burada kalır. Yazarlık ve yayıncılık hayatı burada başlar. O, Kazak gençleri ile Mart 1913'te, Orenburg'da “Kazak” adında haftalık bir gazete çıkarmaya başlar. Gazetenin çıkış amacı, “Kazakların bilimsel, edebî, siyasi, sanatsal açıdan yetişip gelişmesi, halkın eğitilmesi”dir. Gazete, 1917'de hükümet tarafından kapatılır. Bu dönemde, ilk kitabı olan Masa (1911)'yı, Okuv Kuralı (1912) adlı eserini, Kırık Mısal (1913), Til Kuralı (1915) adlı kitaplarını yayımlar.

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Şubat ihtilali bütün Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Kazaklar arasında da heyecanla karşılanır. Kazak aydınları, Şubat ihtilalini milli bağımsızlık mücadelesinin önemli aşamalarından biri olarak görürler. İhtilalle birlikte doğan demokratik ortamda Kazakların toprakla alakalı problemleri çözülecek, Kazak bozkırlarına Rus göçü duracak ve Çarlık döneminde müslümanlara yapılan haksızlıklar son bulacaktır. Hareketlenen siyasi ortamda Ahmet Baytursunov'da görev alarak siyasi faaliyetlere katılır.

Bölgesel Kazak kongrelerinin toplanmasında ve bu kongrelerde eğitimle ilgili kararların alınmasında eğitimci olarak Baytursunov'un etkisi olur. Bu kongrelerden ilki 2-8 Nisan 1917'de Orenburg şehrinde yapılan Torgay eyaleti kongresidir. Kongre'de eğitimle ilgili olarak şu kararlar alınır: a) “İlkokulların sayısı artırılmalı. b) Her yüz ev için bir okul olsun. c) Eğitim ana dilde olsun ve ilkokullarda kız ve erkek çocuklar aynı sınıflarda eğitim görsünler. d) Okulların masrafları Rusya devleti hazinesi tarafından karşılanmalı” (“Kazak Svezi”İşki Habarlar, Kazak,236, 1917). Bölgesel Kazak kongrelerinden sonra 21-26 Temmuz 1917'de Orenburg şehrinde toplanan ve başkan yardımcılığını Baytursunov'un yaptığı I. Genel Kazak Kongresinde ise eğitimin ilk iki yılda anadilde olmasına ve kitapların Kazakça'nın imla kurallarına uygun olarak hazırlanmasına karar verilir. (“Calpı Kazak Svezi”, Kazak, 237, 1917).

21-28 Temmuz 1917'deki Kurultay'da Kazak partisinin kurulması kararı çıkar. Baytursınulı, “Kazak” gazetesinin 27 Kasım 1917 tarihli sayısında yeni kurulan “Alaş” partisinin programını yayımlar. O yıldan 1919'a kadar da “Alaş-Orda” hükümetinin eğitim bakanlığını yapar. 1919'da “Alaş-Orda” dağıtılır. “Alaş”tan ayrılıp hürriyet ve bağımsızlık vaatleriyle gelen Bolşeviklerin safına geçer. Moskova'ya giderek bizzat Lenin'le görüşür. 1920'de Lenin'in isteğiyle “Eğitim bakanlığı”na atanır.

Baytursunov, I.Genel Kazak Kongresinden sonra Alaş partisinin kurulmasında ve programının hazırlanmasında da görev alır. Parti programına göre Kazak otonomisi, Rusya Federasyonu'nun bir üyesi olarak yeri geldiğinde komşu halklarla yardımlaşacak, gerektiği zamanda kendi başına hareket edebilecektir. Alaş Partisi bu konuda iki hedefe ulaşmak istemiştir. Bunlardan birincisi Rusya Federasyonu üyesi olan Kazak otonomisi, bütün Kazakların yaşadığı yere hakim olacaktır. İkincisi ise diğer federasyon üyeleri ile aynı hukuka sahip olacak, eksiklik gördüğü zaman Kazaklar kendi başına bağımsız ülke olarak ayrılabilirlerdir. Başta Ahmet Baytursunov ve Alihan Bökeyhanov olmak üzere Kazak aydınlarının sahip oldukları laik anlayış parti programının hazırlanmasında etkili olmuştur. Hazırlanan programda din ve devlet işlerinin ayrılmasına, mahkemelerde din adamlarının hukuka tesirlerinin sınırlandırılmasına, medeni hukukla ilgili birçok meselinin çözümünün Şer'i mahkemeler yerine, kurulacak olan yeni mahkemelere bırakılmasına karar verilir. Eğitimle ilgili olarak ise İlk okullarda ana dilde eğitim verilmesi, mahkemeler ile resmi kurumlarda Kazakça'nın kullanılması, parti programına girmiştir[7,112].

Ekim ihtilalinden sonra kurulan Alaş Orda hükümetinde Milli Eğitim Bakanlığı yapan Baytursunov, içinde Mağcan Cumabayev'inde bulunduğu bir ekleple zor şartlar altında Kazak ilk ve orta okullarında okutulacak kitapların hazırlanması görevini de üstlenmiştir. İhtilalden sonraki çalkantılı dönemde Alaş Orda hükümeti varlığını sürdürüremeyip, Bolşeviklerin Kazakistan'a hakim olmasından sonra Ağustos 1920'de Kırgız-(Kazak) Sovyet Otonom Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte Baytursunov, eğitimci olarak kurulan yeni hükümette görev alır. 1922-1925 yılları arasında Kazakistan eğitim komiserliği bünyesindeki ilmi edebi komisyonun başkanlığını ve Kazak ülkesini araştırma vakfının başkanlığını yürütür. 1926-28 yılları arasında Taskent'teki Kazak pedagoji

Enstitüsü'nde 1929 yılında ise Almatı Kazak Memleket Üniversitesi'nde hocalık yapar.

Baytursınlı 1921-1925 yılları arasında bilim ve edebiyat komisyonu başkanlığı, Kazakistan Araştırmaları Komisyonu fahri başkanlığı, 1921-26 yılları arasında Orenburg'daki Kazak Eğitim Enstitüsü'nde hocalık görevlerini yürütür. Komünist Partisi üyeliğini 1925'e kadar yürütür. Sonra tamamen bilime ve öğreticilik faaliyetlerine yönelir. Taşkent'teki Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde Kazak Dili ve Edebiyatı dersleri verir. 1928'de Almatı Kazak Memleket Üniversitesi'ne davet edilir ve burada Kazak Dili ve Edebiyatı profesörü ünvanıyla dersler vermeye başlar.[10,17-20]. Bu yıllar Stalin'in ilk yıllarıdır. Stalin'in ilk icraatı Orta Asya Türk aydınlarını takibe almak ve onları ortadan kaldırmak olur. Türk aydınları "halk düşmanı", "devrim düşmanı", ve "pantürkist" olmakla suçlanır. Ahmet Baytursınlı da bu fırtınadan nasibini alır ve 1 Haziran 1929'da halk düşmanı suçlamasıyla gözaltına alınır. 2 Haziran'da tutuklanarak Arhangelsk'e sürgün edilir.

1934 yılında Rus yazar Maksim Gorki'nin eşi E. P. Peškova'nın Soviyet Komünist partisine yazdığı, sürgündeki aydınların affedilmeleri içerikli rica mektubu üzerine Sibirya'daki mahkûmiyetinden erken döner. Ona verilen "Herhangi bir iş sahibi değildir" belgesi sebebiyle Almatı'da hiçbir işe kabul edilmez. Eskisi gibi bilimsel çalışma yapmasına, çocuk okutmasına, bir işte çalışmasına izin verilmez. Baytursınlı ve ailesi adeta açlığa terk edilir.

Baytursınlı'nın 1935-37 yılları arasında görüştüğü kişiler bahane edilir. 1936-37'lerin kasırgası "Kızıl Kırgın" onu da bulur, 8 Ekim 1937'de Ahmet Baytursınlı tutuklanır. Bazı kaynaklara göre 8 Aralık 1937'de; bazılarına göre de 9 Ekim 1938'de Torgay kasabası, Cangeldi köyünde kurşuna dizilerek katledilir. Tüm Türk aydınlarına olduğu gibi onun da adına ve eserlerine bu tarihten sonra yasak konur, tarih ve edebiyat kitaplarından adı çıkartılır. 1985 yılında yönetimdeki rahatlamadan sonra Kazak SSR Yüksek Mahkemesi'nin 4 Kasım 1988'de aldığı bir kararla Ahmet Baytursınlı, M. Cumabayev, C. Aymavituli, M. Duvlatov ve Ş. Kudayberdiyev'in adları; "Halka hizmet etmekten başka hiçbir suçları yoktu." denerek Kazak halkına iade edilir.

2. Eğitimci Yönü

Ahmet Baytursınlı da Mehmet Akif Ersoy gibi öğretmenlik yapmış bir edebiyatçıdır. Savunduğu fikirleri kendi ülkesinin çocuklarına ve halkına anlatabilmek, onları aydınlatmak, bilinçlendirmek ve bu yolla hür, bağımsız, kalkınmış bir Kazakistan'ın imarını sağlamak için daha çok eğitim ve öğretim konusunda çalışmalar yapmıştır. O farklı devlet kuruluşlarında da yine eğitim öğretim işleriyle uğraşır.

Kazak Türkçesi'ni ve Rusça'yı hızlı ve kolay öğrenebilmek için eğitim yönteminin oluşturulması gerekir düşüncesinden hareket eder. Kazak Gazetesi'nin 11. Sayısında 1913 yılında yayınlanan "Okuma Sebebi" adlı yazısında ana dilin önemi üzerinde hassasiyetle dururken aynı zamanda eğitimin sosyolojik ve psikolojik boyutuyla da ilgilendiğini gösterir. "Kendimizi geliştirmek ve medeniyeti yakalamak için okumak ve çalışmak gereklidir. Öncelikle edebî dili geliştirmeliyiz. Dilimiz de edebiyatımız da var.

Ama çalışıp gelistirme konusunda sıkıntılarımız var. Halkımız Kazak Türkçesini hiç umursamıyor. Yabancı dillerle yazmayı tercih ediyor. Kendi dilimize böyle yaklaşırsak bu bizim için kötü olur. Atalarımızın bin yıl yaşamasının sebebi dillerini korumalarıdır. Biz de dilimizi korursak varlığımızı ebedî kılarız" [27,47-52]

Yazılarında ısrarla ilerlemenin eğitimle olacağını belirterek medenî ülkelerle geri kalmış ülkeleri karşılaştırır. Baytursınlı da cehaletin tedavisinin eğitimle olacağını suurlandırır. Bunun geleneksel eğitim metoduyla değil yeni gelişen ve bütün Türkistan'ı saran Ceditcilik hareketinin öne sürdüğü usul-i cedit15 ve usul-i savtiye16 metodlarıyla gerçekleşeceği düşüncesindedir.

Devrin olayları içinde Rusya'nın sömürü siyaseti ve bu ağır uygulamaların getirdiği ekonomik zayıflık onların geri kalmasını daha da hızlandırmıştır. Ama bu geri kalışın sebebi sadece bunlar değil aynı zamanda tembelliktir.

Onun "ilköğretimlerde okutulması şarttır" dediği okuma, yazma, din, anadili, millî tarih, matematik, çiftçilik eğitimi, el sanatları, coğrafya, fen bilgisi gibi dersler de aydınlanma konusundaki düşüncelerinin göstergesidir. Onun görüşleri, bulunduğu dönemdeki birçok yenilik yanında Usul-i Cedit adlı Türk eğitim sisteminin etkisini göstermektedir. Ahmet Baytursınlı, 1913'te Kazak gazetesini bu usulle eğitim yapan okullardan yetişmiş Tatar gençleriyle birlikte çıkarmıştır.

Öğretim yöntemleri üzerine de çalışan Baytursınlı, bu konuda "Bayanşı" adlı bir kitap da yazmıştır. Bütün bu gelişmelerin gerçekleşmesi çalışmakla mümkündür. Her iki şairimiz de sık sık çalışmanın gerekliliği üzerinde dururlar. Gayret ve çalışma, tembelliğin de cehaletin de sonu olacaktır.

Baytursınlı da halkın eğitiminde mollaların (hocaların) önemli rol oynadığının farkındadır. Onların eğitimsizliklerine dikkat çeker. Türkistan topraklarında, hürriyet ve istiklalini kaybeden milletin bu hâle gelmesinde dönemin mollalarının yaptığı yanlışların çok etkisi vardır. Baytursınlı bu konuya dikkat çeker. Din adamları gerçek görevini kötüye kullanmaktadır. Onların asıl görevi halkı aydınlatmak ve doğru yola sevkettir. Ama din adamları / mollalar, cennet ve cehennem gibi ancak Yaraticı'nın tasarrufunda olan kavramları kullanarak kendilerine maddî çıkar temin etmeye çalışmaktadırlar. Din vekillerinin bu çıkarıcı ve mal mülk düşkünü tavırları insanlar üzerinde kötü izler bırakır:

Halkı aydınlatmak, onları okumuş birer birey yapmak, birkaç okuryazarın, ilim adamının görevidir. Okuryazar sayısının çok az olduğu toplumda okullar açmak, buralarda kendi dilini, milletini öğretmek için kullanılacak eserleri

yazmak ilk ve öncelikli bir konu olarak devrin bir avuç düşünürünün karşısında durmaktadır. Şair, bos bos üzölmek yerine mücadele etmeyi göze alır. Kazak okullarının kuruluşu ve ders kitaplarının yazılısını ilk gerçekleştiren o olur.

Daha sonra bu hareketin devamı gelmiştir. İlk adımı atmak önemlidir. O devirdeki cedidciler bunu hayatlarıyla ödemişlerdir. Okulların temelinde onların kanları ve kemikleri vardır. İlim şahibi olma gayreti sayesinde toplumda uyanma da başlamıştır. Bu yol hizmet yoludur ve bu yolda hizmet etmek bir vatan evladı için en mukaddes görevdir. Millete yararı fazladır.

“Ul tuvıp ulı colda qızmet etse,

Onan zor ultqa bar ma ırıs degen?!” (Ataqtı Sibir Ulı Qart Potanin,44)

Öğretim yöntemleri üzerine de çalışan Baytursınulı, Kazak alfabesini hızlı ve doğru öğrenme yollarını, güzel konuşma ve yazma kurallarını “Bayanşı” (Başlangıç ve Yöntem Kitabı) adlı bir kitapta toplamıştır.

Daha sonra “İnsanın önce kendi dilini iyi bilmesi gerekir. Dilini kaybeden milletler millet olarak yaşayamaz, kaybolur gider” görüşünden hareketle “Til Kuralı” adıyla Kazak Türkçesinin modern yazımını sağlayan eserini kaleme alır. Bunlar gençlerin yetiştirilmesi konusunda yapılan girişim ve çalışmalarıdır.

O, savunduğu eğitim yöntemlerini yazdığı okul kitaplarında uygular. Bu alanda yayınladığı Kazak Türkçesinin ünlü sistemi, okuma sistemi, türleri ve yöntemleri gibi ilmî yazıları yanında ders kitapları da vardır: “Til Kuralı” (Dil Bilgişi Kitabı), “Til Tanıtıkıs” (Dil Bilgisi), “Okuv Kuralı” (Okuma Kitabı), “Elip bi” (Alfabe), “Edebiyat Tanıtıkıs” (Edebiyat Teorisi), “Til Jumsar” (Dilin Kullanımı).

Sonuç

Aydınlanma hareketi, Kazaklar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Halk arasında daha sonra yayılan bu hareketin asıl öncüsü, doğunun klasik düşünürlerinin fikirleri ile liberal Rus aydınlarının fikirlerini birleştiren şair Abay Kunanbayoğlu olarak kabul edilir. Onun şiirleri, ölümünden sonra 1909’da Bökeyhanov tarafından Petersburg’da yayımlanır. O yıllardaki diğer önemli yayın Ahmet Baytursınulı’nın “Kırk Mısal” adıyla, İvan Krilov’un fabllarından çevirdiği tercüme eserdir. Baytursınulı, böylelikle Kazakları çalışmaya, ilme önem vermeye teşvik eder. Bu çalışmaları sebebiyle Abay’la birlikte Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olarak kabul edilir.

Ahmet Baytursınulı, Kazak dil biliminin kurucusu olarak kabul edilir. Çağdaş Kazak dili ve edebiyatının temellerini atan kişidir. Araştırmaları, daha çok öğretime yöneliktir. Baytursınulı’nın dil çalışmaları “alfabe ile ilgili olanlar, okullar için ders kitapları, yazı, imlâ ve terminoloji ile ilgili çalışmalar, halk eğitimi ve kültürle ilgili çalışmalar” şeklinde dört gruba ayrılabilir. Alfabe İle İlgili Çalışmaları: Arap alfabesini Kazak Türkçesine uyarlama çalışmaları, Baytursınulı’nın en önemli çalışmalarından biridir (1910). O, bu konuyu ele alan “Okuv Kuralı” adlı kitabını okullarda okutulması için yayımlar. Baytursınulı’nın alfabesi, 1924 yılında Orenburg’da Kazak-Kırgız bilim adamları kurultayında Kazakistan Türkleri için resmî alfabe olarak kabul edilir. 1928 yılında Latin harflerinin kabulüne kadar da geçerliliğini korur.

Eğitimci, öğretmen, gazeteci, yazar, şair, diplomat ve siyasetçi kimliğinin yanında vatanperver kişiliği ve Kazak halkının geleceğine adanmış bir ömürle Kazak ve Türk halklarının gönül dünyasında yer etmiş ve bu uğurda çalışan eğitimci, akademisyenlere ilham kaynağı olmuştur. Yeni nesil araştırmacı, gazeteci, öğretmen ve öğrencilerin Ahmet Baytursınulı’ndan daha öğreneceği çok şey vardır.

Kaynaklar:

1. Devlet görevlileri için hazırlanmış anket soruları. Rusça. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi, 81 bölüm, 1 kısım, 1652 numara. 11.-12. sayfalar (Bundan sonra KC DMA, 81-1-1652, olarak geçer)
2. Kazak Halkı Eğitime Enstitüsü’nün öğretim görevlileri ile personelleri için hazırlanmış anket soruları. KC DMA, 81-1-1652.
3. Halk Eğitim İşleri Başkanlığı (Eğitim Bakanlığı). KC DMA, 81-1-165.
4. Önemli devlet görevlileri için anket soruları. Rusya Komünist Partisi. KC DMA, 81-1-1652.
5. Seçime Katılım Anketi. 11.10.1921. KC DMA, 5-18-158.
6. Kimlik. /Fotokopi/ KC DMA, 95-2-85.
7. Kakişov S. Ahan turalı akihat. – Almatı: Şapağat, 1992.
8. Ağıtayulı İ. Babamız – Bekzat Danişpan. – Kostanay, 2000.
9. Seydahmet K. Mendibay S. Umbetey Batır // Kostanay Tanı, 27 Temmuz 2007.
10. Avezov M. Akannın 50 yıldık toyı // Akjol N63. 4 Şubat 1923. Ak jol. –Almatı: Kazakistan, 1992.

КРИЗИС ИНСТИТУТА СЕМЬИ И ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Сабилова Дина Алтаевна

доктор PhD, ст.преподаватель КазГосЖенПУ, г.Алматы

Түйін: Отбасылық тәрбие – бұл нақты отбасы жағдайында дамып келе жатқан тәрбие мен білім берудің күрделі және көп қырлы жүйесі, ата-аналар мен туыстарының күш-жігері. Бұл балалар мен ата-аналардың тұқымдық және биологиялық (табиғи) денсаулығына, материалдық және экономикалық қауіпсіздігіне, әлеуметтік мәртебеге, тұрмыс жағдайына, отбасы мүшелерінің санын, тұрғылықты жерін, балаға деген көзқарасымен байланысты. Осының бәрі органикалық түрде бір-біріне айналып, әр нақты жағдайда әртүрлі тәсілдермен көрінеді. Отбасылық білім берудің мақсаты – ересек адамдарға ауыртпалықсыз бейімделуге, өмір жолында туындайтын қиындықтарды және кедергілерді еңсеруге көмектесетін жеке қасиеттерді қалыптастыру.

Түйінді сөздер: отбасы, дағдарыс, отбасылық тәрбие, тұлға.

Резюме: Семейное воспитание – это сложная и многогранная система воспитания и образования, складывающаяся в условиях конкретной семьи и силами родителей и родственников. На него влияют наследственность и биологическое (природное) здоровье детей и родителей, материально-экономическая обеспеченность, социальное положение, уклад жизни, количество членов семьи, место проживания, отношение к ребенку. Все это органично переплетается и в каждом конкретном случае проявляется по-разному. Целью семейного воспитания является формирование качеств личности, которые помогут безболезненно адаптироваться к взрослой жизни, достойно преодолеть трудности и преграды, встречающиеся на жизненном пути.

Ключевые слова: семья, кризис, семейное воспитание, личность

Summary: Family education is a complex and multifaceted system of upbringing and education that develops in the conditions of a particular family and the efforts of parents and relatives. It is affected by heredity and biological (natural) health of children and parents, material and economic security, social status, way of life, number of family members, place of residence, attitude to the child. All this organically intertwines and in each specific case manifests itself in different ways. The goal of family education is the formation of personality traits that will help to adapt painlessly to adulthood, adequately overcome the difficulties and obstacles that occur on the path of life.

Keywords: family, crisis, family education, personality

Концепцию кризиса семьи разрабатывал известный социолог и демограф А.И. Антонов. Ученый сформулировал факторы, вызывающие этот кризис; выдвинул для обсуждения критерии институциональных функций семьи, которые перестали выполняться. Речь идет, в частности, о рождении, содержании и социализации детей. Кроме того, в трудах социологов определены показатели и признаки семейного кризиса: нестабильность семьи и неустойчивость супружеских связей из-за малого количества детей в семье; разрушение преемственности семейных поколений; неадекватная социализация молодежи и др. [1]. Сходной оценки придерживаются Т. Яблонска, В. И. Бестужев-Лада, В. Н. Архангельский, В. М. Медков, А. Кузьмин [2].

Истоки сегодняшних проблем российский ученый Ю.А. Гаспарян находит в разрушении семейного уклада вследствие революции 1917 г.:

«Наиболее тяжелым для института семьи, пошатнувшим сами основы семьи, явилось, во-первых, отчуждение семьи от права собственности и, как следствие, ограничение ее хозяйственной функции. Во-вторых, последствием урезания экономико-производственной функции явилось изъятие права наследования, на чем, как известно, в значительной степени зиждется связь между поколениями. В-третьих, разрыв этой связи подорвал действие сложившегося этнокультурного механизма передачи национальных традиций из поколения в поколение, способных выполнять социально-регулятивную функцию поведения, особенно подрастающих поколений. В-четвертых, деприватизация хозяйственно-экономических функций семьи породила социальное иждивенчество и неоправданные надежды на удовлетворение витальных потребностей за счет общественного распределения, а в итоге – утрату индивидуальной инициативы в реализации изначально присущей семье заботы о материальном ее благополучии» [3, с. 47].

Названные причины кризиса являются характерными и для современной казахстанской семьи. По мнению казахстанского ученого З.Ж. Жаназаровой, каждая семья сталкивается с трудностями, обусловленными естественными внутренними причинами и внешними факторами. Однако в последние десятилетия наблюдаются явления, которые негативно влияют на состояние семьи. З.Ж. Жаназарова выделяет следующие моменты:

- снижение доходов семьи;
- рост подросткового суицида;
- увеличение числа семей безработных с несовершеннолетними детьми (их них около 10 % – неполные «материнские» семьи, более 10 % – многодетные);
- разделение родительства и семьи (супружества), выражаемое в распространении неполных семей и увеличении числа супружеских пар, не желающих иметь хотя бы одного ребенка;
- разделение институтов брака и семьи, рост фактических (т.н. гражданских) браков и рождения внебрачных детей и т. д.;

- разрыв многопоколенных семей и отношений между поколениями;
- рост бедных (обездоленных) семей;
- распространение категории неблагополучных семей [4].

Продуктивными для исследования проблем кризиса семьи можно считать понятия, предложенные российским учёным С.И. Григорьевым: «жизненная сила семьи» и «жизненные силы человека». По его мнению, эти социологические категории характеризуют способность человека воспроизводить и совершенствовать свою жизнь в исторически конкретном жизненном пространстве и в рамках взаимосвязи людей по поводу их жизненного пространства – первичных, базовых социальных отношений владения, пользования, распоряжения и распределения, присвоения, потребления, развертывающихся во всех основных сферах жизни общества. Это, в свою очередь, формирует всю систему ролей человека в социуме, его жизненные силы, индивидуальную и социальную субъектность. Ограниченность, неразвитость жизненного пространства снижают возможность реализации жизненных сил человека, ведут их к деградации, редуцируют базовые социальные отношения, индивидуально-личностную и социальную субъектность человека как биопсихосоциального существа. [5, с. 89.].

Сущность человеческого бытия не сводится к материальности и телесности. Потребление не должно быть главным стремлением общества. Такие понятия, как творчество, преданность своему делу, дружба и любовь не могут быть объектом рыночных отношений. Они не имеют цены, которую можно определить привычными материальными мерками.

Казахстанские ученые исследуют диахронические изменения семейного быта казахского народа. Они отмечают эволюцию социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни казахской нации. При этом фиксируется значение многовекового опыта и традиций народа. Из этой сокровищницы сохраняется всё лучшее. В то же время, вместе с изменениями в обществе, меняется психология людей, в том числе – и во взаимоотношениях полов. В современном семейном быту казахского народа многие традиционные обычаи и обряды упростились, некоторые и вовсе ушли из обихода.

В философском словаре Р.Н. Нургалиева дается следующее определение понятия «семья»: «Семья – вид социального объединения, союз супругов и родственных связей, где сосуществуют мужчины и женщины, родители и дети, братья и сестры и другие кровные родственники, ведущие совместное хозяйство» [6].

С точки зрения Ж. Коянбаева, «Семья – группа совместно проживающих родственников, связанных браком либо кровными узами (родители, дети и т. д.)» [7].

Вместе с тем, и в казахстанском обществе наблюдается снижение значимости семьи в глазах молодого поколения. Институт семьи порой уступает свои позиции стихийному воспитанию молодёжи средой, средствами массовой информации, требованиями самореализации в современной жизни.

В связи с этими явлениями в гуманитарной науке получила распространение концепция обеспечения нравственного здоровья нации. Известный философ В.М. Димов развивает в своих трудах мысль об обусловленности нравственного и психического здоровья личности состоянием его семьи. Именно от качества семейной гармонии зависит здоровье не только личности, но и народа.

Так как семья – один из главных хранителей нравственных ценностей, моральных норм и национальных традиций, она существенно влияет на созидание внутреннего мира личности. Это влияние происходит как на уровне супружеских отношений, так и по вертикали – отношений между разными поколениями одной семьи. Любовь, забота о близких – законы эталонной семьи. Они включаются в духовные основы каждой цивилизации.

Тем драматичнее становится ситуация, когда нравственные постулаты личности вступают в противоречие с нормами, принятыми в том или ином обществе. «Несоответствие общественной системы ценностей (культуры или субкультуры социального слоя, малой группы) индивидуальным ценностям конкретного человека вызывает сильное психическое напряжение, порой ведущее к угнетенному состоянию индивида, нередко к агрессивному, но в любом случае разрушающему его» [8, с.188].

Негативные явления жизни современного общества (пьянство, наркомания, бездомность, отказ от своих детей и престарелых родителей) затрагивают и городское и (в меньшей степени) сельское население. Эти процессы неразрывно связаны с разрушением нравственных основ – очерствением души, эгоизмом, социальной апатией. Противостоят таким явлениям может и должна семья. От степени зрелости системы внутрисемейных отношений зависит жизненный потенциал семьи.

Исторически сложилась ситуация, когда крепость семейных уз сохраняет, прежде всего, женщина. Хранительница семейного очага, умеющая выстраивать добрые отношения со всеми членами семьи, способная идти на компромисс ради мира в доме, мудрая и сердечная – такая женщина может претендовать на роль идеальной жены и матери.

Сложности и противоречия в определении роли женщины в семье связаны с вопросом о её профессиональной самореализации. Участие в жизни общества за пределами дома расширяет кругозор и увеличивает самооценку женщины. Однако занятость на работе негативно сказывается на семейных функциях женщины, вынужденной выбирать между карьерой и воспитанием детей.

Именно воспитание детей является важнейшей задачей семьи. Для ребенка же семья – это не просто первая среда обитания. Здесь формируется личность человека, складывается его мировоззрение, определяются привязанности и привычки. В семье человек получает первоначальную информацию о мире и обществе, учится строить взаимоотношения с людьми, познаёт важность таких понятий, как ответственность, справедливость, милосердие. Важно, чтобы в этой среде ребёнок получил любовь и понимание.

«Горячая и прочная привязанность членов семьи – это живительная почва, на которой расцветает личность ребенка. Прочные отношения, однако, совсем не то же, что неизменные. Отношения должны зреть, развиваться. Ребенок в своем развитии проходит через определенные стадии, но и его родители минуют один закономерный этап за другим, причем у каждого этапа своя специфическая задача, особенности, опасности, трудности. Важно, чтобы духовное развитие ребенка гармонизировало с жизненным созреванием его родителей и других воспитателей, чтобы эти процессы были ритмичными и слаженными», – отмечает чешский психолог З. Матейчек, глубоко исследовавший проблему психического здоровья детей [9].

Психологи утверждают, что наиболее сильной человеческой привязанностью является связь между родителями и детьми. Полноценное духовное и физическое развитие ребёнка может получить только в семье. Доказательством этого положения «от противного» является затруднённая социализация выпускников детских домов. Без опыта семейного общения, без дружеской поддержки родных они редко бывают благополучными, далеко не всегда добиваются жизненного и профессионального успеха.

Казахстанские учёные (социологи, психологи, педагоги), изучающие проблемы семьи, утверждают, что, несмотря на все общественные изменения, эта категория по-прежнему остаётся основной нравственной составляющей для каждого человека. Сложившиеся веками традиции и обычаи, хотя и трансформируются, но сохраняются. Именно семья соединяет эпохи, прошлое и будущее. Общество осознаёт важность преемственности и взаимосвязи поколений на всех уровнях – в культуре и науке, в семье, в обществе.

Социологический термин «воспроизводство народонаселения» не может исчерпывающе описать сущность и смысл существования семьи. Конечно, одна из её функций – продолжение рода. Но понятно также, что именно через семью каждый народ реализует себя и своё предназначение. Формирование духовной и нравственной составляющей народа, выражение и развитие его физической и психологической сущности – все эти процессы осуществляются в семье и через её связь с обществом. В этом смысле семью можно считать носителем социального опыта народа, его ценностных ориентиров, его национального духа и накопленной веками мудрости.

«...Семья является первичным лоном человеческой культуры. Мы все слагаемся в этом лоне, со всеми нашими возможностями, чувствами и хотениями; и каждый из нас остается в течение всей своей жизни духовным представителем своей отечески – материнской семьи или как бы живым символом ее семейственного духа, семья как бы живая «лаборатория» человеческих судеб – личных и народных, и притом каждого народа в отдельности и всех народов сообща» [10, с.4-5].

В педагогике семья рассматривается как один из основных инструментов, обеспечивающих интеграцию личности и ее социализацию. Семья дает человеку представления о жизненных целях и ценностях, о том, что нужно знать и как следует себя вести. Объяснения и наставления родителей, их пример, весь уклад в доме, семейная атмосфера вырабатывают у детей привычки поведения и критерии оценки добра и зла, достойного и недостойного, справедливого и несправедливого. Важность семьи как института воспитания обусловлен тем, что в ней ребенок находится в наиболее значимый период своей жизни, и по силе и длительности своего воздействия на личность ни один из институтов воспитания не может сравниться с семьей. Закладываются основы личности ребенка, и к поступлению в школу он уже более чем наполовину сформировался как личность [11].

Педагогика рассматривает воспитательную функцию семьи современного общества с точки зрения целей и средств, прав и обязанностей родителей, взаимодействия родителей в процессе воспитания детей со школой и другими детскими учреждениями, выявляет резервы и издержки семейного воспитания и пути их компенсаций. Семья – это социально-педагогическая группа людей, предназначенная для оптимального удовлетворения потребностей в самосохранении (продолжении рода) и самоутверждении (самоуважении) каждого ее члена. Семья создает у человека понятие дома не просто как помещения, где он живет, а как чувства, ощущения, где любят, понимают, защищают.

Семейное воспитание – это сложная и многогранная система воспитания и образования, складывающаяся в условиях конкретной семьи и силами родителей и родственников. На него влияют наследственность и биологическое (природное) здоровье детей и родителей, материально-экономическая обеспеченность, социальное положение, уклад жизни, количество членов семьи, место проживания, отношение к ребенку. Все это органично переплетается и в каждом конкретном случае проявляется по-разному. Целью семейного воспитания является формирование качеств личности, которые помогут безболезненно адаптироваться к взрослой жизни, достойно преодолеть трудности и преграды, встречающиеся на жизненном пути .

Список используемой литературы

- 1 Антонов А.И. Семья и время // Вестн. МГУ. - 1997. - № 2. - С. 3-4.
- 2 Yablonska T. Features of family relationships during adolescence crises // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ. - 2015. - No 2 (8). URL: fund-issled-intern.esrae.ru/8-12
- 3 Гаспарян Ю.А. Семья на пороге XXI века (социологические проблемы). - СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1999. - 320 с.
- 4 Жаназарова З.Ж. Социальная работа с семьей: учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов высших учебных заведений. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 172 с.
- 5 Григорьев С.И. Жизненное пространство человека: словарь виталистской социологии / под ред. С.И. Григорьева. - М.: Гардарики, 2006. - 239 с.
- 6 Нурғалиев Р.Н. Философский словарь. - Алматы: Ана тілі. - 1990. - 423 с.
- 7 Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы: Жалын, 1995. - 276 с.
- 8 Димов В.М. Новая концепция здоровья: системный подход // Социально-гуманитарные знания. - 1999. - № 4. - С. 185-192.
- 9 Матейчек З. Родители и дети: книга для учителя / пер. с чеш. - М.: Просвещение, 1992. - 320 с.
- 10 Ильин И.А. Собрание сочинений в десяти томах. М.: Изд. «Русская книга», 1993. – Т.1.-400 с.
- 11 Мухатаева Ж.А. Психолого-педагогические основы семейного воспитания // Матер. II междунар. науч. конф. «Проблемы и перспективы развития образования». - Пермь: Меркурий, 2012. - С. 180-182.

ТЕМА СЕМЬИ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Серикова Самал Каиржановна

доктор PhD, ст.преподаватель КазНПУ им Абая, г.Алматы

Сабирова Дина Алтаевна

доктор PhD, ст.преподаватель КазГосЖенПУ, г.Алматы

Түйін: *Бастапқы мағынасы әдебиет туралы әңгіме, сөздің рухани және моральдық күші туралы, барлық ұрпақтың ақыл-ойына және жүректеріне әсер етуге қабілетті. Қоғамдық талқылау тақырыбы – адам мен қоғам үшін рухани-адамгершілік құндылықтардың маңыздылығы туралы мәселе.*

Адамдардың өмір жолындағы қиындықтарды еңсере алмайтын шынайы құндылықтарға сүйену арқылы ғана жеңе алатыны белгілі. Отбасы – бұл құндылықтардың тек жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл тұтас мемлекеттің игілігі үшін жауап беретін негізгі санат.

Түйінді сөздер: *отбасы, әдебиет, отбасылық құндылықтар, қазақ әдебиеті*

Резюме. *Первостепенный смысл приобрел разговор о литературе, о духовной и нравственной силе слова, способного влиять на умы и сердца целых поколений людей. Предметом общественного обсуждения является вопрос о значении духовных и нравственных ценностей для человека и общества.*

Общеизвестно, что сложности жизненного пути человек способен преодолеть, лишь опираясь на незыблемые истинные ценности. Семья среди этих ценностей является основополагающей категорией, отвечающей за благополучие не только отдельно взятой личности, но и всего государства в целом.

Ключевые слова: *семья, литература, семейные ценности, казахская литература*

Summary: *Primary meaning acquired a conversation about literature, on the spiritual and moral strength of the word, capable of influencing the minds and hearts of entire generations of people. The subject of public discussion is the question of the importance of spiritual and moral values for man and society.*

It is common knowledge that people can overcome the difficulties of life's journey only by relying on unshakable true values. The family among these values is the fundamental category responsible for the welfare of not only a single individual, but the entire state as a whole.

Key words: *family, literature, family values, Kazakh literature*

Казахский педагог, поэт, фольклорист Ы. Алтынсарин сделал много для просвещения общества. Им была открыта первая народная школа (1864), написаны казахские учебники: «Казахская хрестоматия» и «Начальное руководство к обучению казахов русскому языку». Много труда он вложил в начало организации женского образования, понимая, что в будущее нации находится в руках женщины. Именно женщинам в произведениях Алтынсарина отводится особое место, потому что они не только хранительницы очага, верные жены, мудрые советчицы, но, что очень важно, нежные матери. В стихотворении «Любовь матери» показаны обычаи и традиции казахской семьи, в соблюдении которых важная роль отводится женщине, матери:

Кто ласкает нежно младенца,
Просыпаясь ночью ото сна.
... Кто малыша нежно сажает на коня...
... Чтоб не беспокоил ребенка холод, прикрывает его
Мягким одеялом.

Рассказ-миниатюра Алтынсарина «Шеше мен бала» («Мать и дочь») имеет притчевый характер. Девочка, не торгуясь, выкупила на все имеющиеся у нее деньги птицу у мальчишки. Тем самым она совершила двойное добро: помогла нуждающемуся и отпустила птицу на волю. Мать, довольная поступком дочери, учит ее, что бескорыстное добро возвращается сторицей. Только материнской мудростью и собственным примером можно воспитать в семье достойных детей.

В становлении казахской литературы особая роль принадлежит Абаю. Его творчество знаменует идейно-эстетический переворот в развитии художественного сознания казахского народа [1]. Абай выдвигает на первый план разработку проблем, связанных с народной жизнью, воспитанием людей, с высокими гражданскими и нравственными качествами, с утверждением труда и просвещения. Все это отражено в его поэзии, а также в 45 кратких притчах – «Қара Сөз» («Слова Назидания») [2], в которых поднимаются проблемы воспитания и семьи, морали и права.

В «Слове шестом» поэт, говоря о кровных родственных связях, считает, что братья должны жить в согласии, которое может быть укреплено личностными достижениями каждого из них. Важно помнить о том, что «Братья ссорятся, но не отрекаются друг от друга» («Слово Тридцать Девятое»).

Абая волнуют судьбы казахских детей: «дети степняков, задавленных несправедливостью, стали смиренными и не оставляют родные края, чтобы научиться незнакомому ремеслу, не возделывают полей, не стремятся извлечь пользы из торговли» («Слово Пятое»). Постоянно призывая к поиску знаний, казахский

просветитель говорит о том, что ребенок от рождения наследует два начала. Первое связано с телом, плотью, требующее еды, питья, сна. Второе – это тяга к познаниям («Слово седьмое»). Поэт считал, что богатство должно быть использовано для того, чтобы получить образование, если не для самого себя, то хотя бы для сына, т.к. «без просвещения нет ни веры, ни блага («Слово Десятое»). В «Слове Двадцать Пятом» Абай рассуждает так: «Хорошо бы дать казахским детям образование, и вполне было бы достаточно научить их сначала хоть тюркской грамоте», а затем необходимо знать персидский и арабский языки. И очень важно учиться русской грамоте, т.к., по мнению Абая, «русская наука, культура – ключ к мировым сокровищам. Владению этим ключом все другое достанется без особых усилий».

Абай придает важное значение семейным отношениям, роли семьи в воспитании детей. С этой точки зрения «Слова назидания» – это кладезь мудрости и свод семейных законов. В самом объемном «Слове Тридцать Восьмом», которое называется «Слова назидания детям», он пишет: «Любовь человека неотделима от его разума, человечности, знаний. Исходной, изначальной причиной этих свойств являются те совершенства, которые даются человеку от рождения – крепкое здоровье, прекрасная внешность, все остальное зависит от благородства отца и матери, от мудрых наставников и добрых друзей. Устремленность и понятливость порождаются любовью. А разум, человечность и знания будят в человеке интерес к науке». Абай считает, что если родители дали образование своим детям, то, состарившись и отойдя от дел, могут быть уверены: «молодое поколение пойдет по правильному пути» («Слово Сорок Первое»).

Великий казахский просветитель и философ, поэт Абай и его «Слова Назидания» стоят у истоков не только казахской литературы, в частности жанра «романа воспитания», но и всей народной семейной педагогики.

Таким образом, можно полагать, что казахская литература к середине XIX в. с именем Абая вступила в эпоху Просвещения. Тем самым была подготовлена почва для «романа воспитания».

Первыми романистами у казахов считаются М. Дулатов – автор первого казахского романа «Бақытсыз Жамал» («Несчастная Жамал», 1910) и С. Кобеев – автор романа «Қалың мал» («Выкуп», 1913).

Следуя традициям просветительской литературы, герои казахского романа делятся на положительных и отрицательных персонажей, все негативное и преступное непременно разоблачается, однако в финале повествования не всегда торжествуют добро и справедливость.

Подобные мотивы также прослеживаются в казахской просветительской литературе в творчестве С. Торайгырова «Қамар сұлу» («Красавица Камар») Ж. Аймауытова «Ақбілек» («Акбилек»).

Во всех прозаических произведениях казахских писателей начала XX в. наблюдается тенденция изображения близких к реальности проблем и вопросов, касающихся семьи и женской чести. Наиболее показательным в этом плане является рассказ М. Жумабаева «Шолпань күнэсы» («Грехопадение Шолпан»).

Главная героиня рассказа Шолпан поневоле изменяет своему любимому мужу. Мечта о ребенке освобождает ее от всех догм морали: она совершает плотский грех – изменяет мужу. Аул единодушно ее осуждает. Писатель изображает жестокие нравы казахского аула, который расправляется с неверной женой. Жумабаев, мастерски описывая внутреннюю борьбу, происходящую в душе Шолпан, полон к ней сочувствия и понимания.

В соответствии с законами природы и казахского миропорядка семья без детей обречена на крах, но женщина, согревшая во имя обретения ребенка, тоже оказывается растерзанной и растоптанной обществом. Пройдя сложный путь верности и отречения, жены и любовницы, Шолпан становится поистине настоящей женщиной-матерью. Материнство было выстрадано ею. Она не останавливается ни перед чем, чтобы реализовать и реализоваться в высоком предназначении женщины на земле – предназначении быть Матерью. «Страдания и даже близящаяся смерть не смогли вычеркнуть из ее затухающего сознания мысль о ребенке. Наоборот, это было единственное, чем теплилась ее жизнь. В последние минуты жизни она баюкает дитя, опровергая подсознательным жестом все обвинения, обретая, наконец, и унося с собой образ дитя-жизни» [3].

М. Жумабаев впервые в казахской литературе поднял вопрос о бездетной семье, о статусе и правах женщин в этих случаях. Даже если женщина оказывается невиновной в отсутствии у нее детей, общество не примет никаких оправданий.

Следующий важный шаг в развитии темы семьи в казахской литературе принадлежит М.О. Ауэзову. К созданию романа-эпопеи он готовился много лет: в юношестве встречался с некоторыми современниками великого казахского поэта, в частности, с будущими героями его книг, женами Абая Дилдой и Айгерим, последней женой его отца Кунанбая – Нурганым, поэтом Кокпаем и др. Современником Абая Кунанбаева был и дед писателя Ауэз, близко знавший поэта, и также поведавший внуку много интересных сведений, связанных с биографией казахского классика [4].

Проблема взаимоотношений в семье является одной из главных идей романа-эпопеи «Путь Абая», которая отразилась в сюжетной линии отца и сына – Кунанбая и Абая, и во взаимоотношениях Абая с братьями – Кудайбергенем, Такежаном, Оспаном.

Через весь роман проходит жизнь двух основных семей: Абая и Такежана. Эти семьи являются воплощением разных нравственных ориентиров и настроений. Приводя описание семей в романе «Путь Абая»,

М. Ауэзов, наводит читателя на размышления о роли семьи в жизни каждого человека. Во всех ситуациях, описанных в романе, действия каждого персонажа связаны с наследственными особенностями не только внешности, но и черт характера, присущих конкретному семейству.

Семья Такежана не симпатична писателю: Ауэзов ценит в людях искренность, душевность, простоту, а такими качествами не обладает ни один из членов этой семьи.

С легкой руки предприимчивого отца Кунанбая Такежан женится на Каражан, но делает это исключительно из холодного расчета. И у неё к мужу нет даже элементарного уважения. Каражан не умеет любить, ее холодное сердце на это не способно. Однако брак расчетливых Такежана и Каражан оказался крепким – низкие люди оказались под стать друг другу. Каражан ради наживы готов пойти на унижения. Ради обогащения она готова дать согласие на брак Такежана и Еркежан. Азимбай, с кажущейся снисходительностью наблюдающий за действиями матери, на самом деле тоже просчитывает каждый свой шаг и практически ничего не делает без выгоды для себя. Сам же по себе глава этой семьи насквозь фальшивый, неестественный, алчный, порой даже грубый. Он живет в атмосфере лжи, светских сплетен и интриг. Самое главное в его жизни – деньги и положение в обществе. Он готов ради денег даже пойти на преступление.

Совсем другие чувства испытывает М. Ауэзов к семье Абая. В этой дружной семье царит атмосфера любви и взаимопонимания. Взаимоотношения между всеми членами семьи очень теплые и дружеские. Они принимают самое живое участие в радостях и бедах друг друга. С первых же строк перед читателем предстает большая дружная семья, где все любят друг друга и окружающих. Они открыты и эмоциональны, когда им грустно – они плачут, когда весело – смеются, не всегда задумываясь над тем, какое впечатление они производят на окружающих.

Все дети этого доброго семейства, выросшие в любви и уважении со стороны родителей, ожидают, что и окружающие будут относиться к ним так же. Честные и прямые, они редко скрывают свое отношение к происходящему. А какие по-настоящему теплые, истинно родственные отношения объединяют Абая и бабушку Зере. Они ведут между собой искренние, душевные разговоры, понимая друг друга с полуслова. Обнимая бабушку, он чувствует дыхание родной земли. Абай любит детей больше, чем себя, любит страстно и трепетно, даже строгость и требовательность его идут только от желания добра детям.

Касаясь семейно-брачного права, Ауэзов поднимает тему борьбы за равноправие женщины. Ауэзову, умевшему глубоко проникать в описываемую им эпоху, раскрывалась трагедия степной жизни, жестокие феодальные устои которой особенно тяжело отражались на бесправном положении женщины, подавляли стремления молодежи к свободному решению своей личной судьбы. Художественные детали, безусловно, сознательно собирались автором, так как, будучи как бы подсмотренными в жизни той далекой эпохи, они придавали особую убедительность и историческую достоверность повествованию.

Писатель показывает далее сочувственное отношение Абая к Оралбаю и Коримбале, его поддержку и совет бежать в город под защиту русских законов, его бессилие помочь им иным путем в самой степи. Подобный художественный домысел совершенно закономерен, так как из хорошо известной биографии Абая можно привести ряд примеров поддержки, оказанной им казахским женщинам, боровшимся за свою свободу. Тяжелая женская доля в полигамной семье, соответствующей нормам обычного права и шариата, по которому допускалось иметь четырех законных жен, нашла яркое отражение в романе. «Пять юрт стояло впереди. Это было многолюдное жилище двух младших жен Кунанбая – Улжан и Айгыз. Старшая – Кунке – жила в другом ауле». Четвертую жену, шестнадцатилетнюю Нурганым, Кунанбай приводит в дом уже глубоким стариком. Эпопея вводит в мир сложных взаимоотношений жен-соперниц. Так, во время ссоры жен Кунанбая – Улжан и Айгыз «казалось, два враждующих между собой аула готовились к бою».

Однако наряду с этим в романе нашло отражение и глубоко почтительное отношение к женщине, если она была старшей в феодальной верхушке рода. Таким всеобщим уважением в племени тобыкты, как уже отмечалось, пользовалась мать Кунанбая – Зере.

Ауэзов особенно красочно воссоздал народные обычаи, свадебные обряды, народные празднества, связанные с рождением ребенка, поэтические картины молодежи в лунные ночи с песнями у качелей, в которых так ярко проявлялись музыкальность народа, любовь к поэзии, его духовный облик. Эпопея дает представление о похоронном ритуале и верованиях казахов [5].

Список используемой литературы

1. Елеуженов Ш. *От фольклора до романа-эпопеи: монография.* – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 352 с.
2. Құнанбайұлы А. *Шығармаларының екі томдық толық жинағы.* - Алматы: Жазушы, 2002.- Т.2. - 336 б.
3. Ауэзов М. *Мысли разных лет. По литературным тропам.* - Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. - 542 с.
4. Фазилова К.Б. *Историзм эпопеи Мухтара Ауэзова «Путь Абая» // Молодой ученый.* - 2014. - №7. - С. 643-645.
5. Кушнарева А.В. *Трансформация архетипа матери в процессе формирования художественного образа произведения А.В. Уцаева «Мать» // Матер. II межд. науч.-практ. Конференции «Символическое и архетипическое в культуре и социальных отношениях».* - СПб., 2012. – С.145- 149

МЕКТЕПТЕГІ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК МӘСЕЛЕСІ

Сапаркулов Сұлтан Халелович

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы,
ҚР. Мәдениет қайраткері,
Жетісай қ.

Абдухаликов Қ.Д.

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім» кафедрасының
оқытушысы, ғылым магистрі
Жетісай қ.

Қосан Ғ.Ж.

«Сырдария» университеті, «Музыкалық білім» кафедрасының
оқытушысы, ғылым магистрі

Түйін. Қазіргі заманғы музыка әлеуметтік білімнің ажырамас бөлігі болып табылады. Ғылым мен техникадағы ең жақсы нәтижелерді түсінуге және пайдалануға, сонымен қатар оны бастауыш сыныптарға музыкалық білім беруде қолдануға болады. Бұл бастауыш сыныптағы музыканы оқыту мен оқытудағы маңызды мәселелер болып табылады.

Резюме. Современный преподаватель музыки должен уметь со стороны социального образования - правильно рассматривать образование и ее положительные виды систем и иметь личные выводы с научным подходом и уметь использовать навыки на уроках музыки в начальных классах, и это является самыми главными проблемами в учебно-воспитательном процессе музыки в начальных классах.

Summary. Modern teacher of music should be able to by the Social Education - the right opinion to education and to know its positive kinds of systems, and have a personal conclusions from the scientific approach and be able to use the skills of music lessons in primary schools, and this is the most important challenges in the educational process of music in primary classes.

Музыка өнері жеке тұлғаның дамып, қалыптасуында аса маңызды роль атқарады. Музыка адам саласына, жүйке жүйесіне ықпал ететін ерекше психофизиологиялық құбылыс болып табылатын дыбыстар арқылы бейнеленеді. Ал ол дыбыстар-түрлі биіктік пен күштіліктегі жай дыбыстар емес, адам сезімін бейнелеуші, реттеуші сұлулық заңына сәйкестенген әсерлі әуен өрнектері.

Музыка өнері өмірдің ажырамас бөлігі ретінде эстетикалық, танымдық, тәрбиелік функциялар атқарады. Бұл туралы Д.Б.Кабалевский былай деп тұжырымдағанды: «Адам жасаған өнер сол адам туралы және сол адам үшін жасалады, музыка мен өмірдің байланысы осында жатыр. Міне, сондықтан да өнер үнемі адамдардың идеялық дүниесін байытып, рухтандырып, дүниетанымын бекітіп, күш қуатын арттырып келеді». Музыкалық шығармаларды тыңдау, ойнап үйрену, орындау барысында оқушылардың өмір тәжірибесі байытылады, болмысты байыптау өрісі кеңейеді, ойлау процестері жеделдетіледі. Музыкамен қарым-қатынаста болу әуен-саздың өзара байланысын, мәнерін, бірізділіктегі құрылымын танып білуге көмектеседі. Оқушылардың музыкалық іс-әрекеттерінде дамитын ойлаудың осы сферасы олардың болмысты тануына көмектеседі, дүниетанымын кеңейтеді, ақыл-ой қабілеттерін жетілдіреді. Қиялдың, фантазияның дамуы - тәлім-тәрбиенің маңызды жақтарының бірі. Осы ретте бала қиялын шарықтатып, арман-мақсатының өресін биіктетуде шығармашылыққа жетелеуде музыканың маңызы зор [1, 12-б].

Мектептегі музыкалық тәлім-тәрбиенің мақсаттары мен мазмұнын анықтау, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелері қарастырылған Н.Я.Брюсова, музыка сабағын жобалау, құру мәселелерін талқылауға арналған мақалалары да музыкалық білім беру педагогикасы теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосқан еңбектер деуге болады.

Бүгінгі болашақ музыка-мұғалімінің әлеуметтік білім беру кеңістігінде білім алу жолын оң шешіммен қарауы, он жүйелі түрде қарастыруы, ғылыми тұрғыдан өзінше тұжырым жасай отырып, оқу-тәрбие процесінде пайдалана білуі бастауыш сыныптарда өтілетін музыка сабағындағы негізгі мәселенің бірі болып саналады. Ұстаз-өзінің іс-әрекетін үнемі педагогикалық жаңашылдыққа, көркемдік құндылықтар мен білім берудің негізгі жолдарын меңгеруге, оны жеткізе білуі арқылы мектептегі тың бастамалардың қолдаушысы болуы тиіс [2, 81-б.].

Бүгінгі музыка мұғалімі-жан-жақты білім алған, оқушылардың бойында әсемдікке, көркемділікке деген нәзік сезімін шындай алатын шығармашылық бағыттағы тұлға болуы қажет. Болашақ ұрпақтың білімділігі мен оның рухани байлығын музыка сабағы арқылы байытуда мәдениетті, білімді, өзіндік ұстанымы мен таным-көзқарасы жетілген тұлға тәрбиелеудің маңызы зор.

Мектеп мұғалімі жеке тұлға ретінде өзін-өзі шығармашылықпен жүзеге асырған жағдайда ғана зерттеушілік мәдениеті қалыптасады, өзінің кәсіби шеберлігін шындауда өзін-өзі зерттеу, кәсіби іс-әрекетін талдау, оқу-тәрбие жұмысында қолданатын әдіс-тәсілдерінің тиімділігін пайымдау, музыкалық білім мазмұнын

жобалау, болашақ нәтижелерді талдау сияқты толып жатқан іскерліктерін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс. Педагогикалық талаптарына сай балаларды ән өнеріне баулуда тәжірибеде қолданылатын арнайы ән жаттығуларының алатын орны ерекше. Болашақ музыка мұғалімі педагогикалық шеберлігінің негізі-ен алдымен, олардың ғылыми тұжырымдама жасау әдістемесін бойларына сіңіруіне байланысты. Танымдық қызығушылықтың өз уақытында пайда болып, дамуымен шығармашылық бесленділігі, қызығушылығы, өз бетінше жұмыс жасау қалыптасады.

Музыка мұғалімі-ұйымдастырушы, тәрбиеші ретінде жетекші өзінің педагогтық шеберлігін арттырып, барлық жағынан үлгі болуға міндетті. Ол дайындықты ұйымдастырудың барлық мәселелерін шешуге, оның жоспарын жасауға, музыкалық шығармамен жұмыс істеудің мазмұны мен әдістерін, жеке-дара және топтың сабақтардың формаларын, тәсілдері мен әдістерін құралдарын динамикалық келісімділігін және т.б. мұқият ойластыруға тиіс.

Бұл зерттеулерде болашақ мамандырдың педагогикалық шеберліктерін қалыптастыру мәселесі бойынша теориялық-әдістемелік бағалы ақпараттар мен тиянақты көмек бере алатын мәліметтердің бай қоры сақтаулы. Педагогикалық шеберлік әртүрлі теориялық білімдерден нәр алып, теория мен тәжірибе арасындағы өзінше бір жалғастырушы ролін атқарады. Сондықтан мұндай қабілеттерді жоғары оқу қабырғасында жүргенде қалыптастыру қажет. Бұл мәселелер кәсіпқой-педагогикалық музыка мұғалімдерін дайындаудағы жағдайды көтеру зерттеушілер О.А.Апраксина, Л.Г.Арчажникова, Э.Б.Абдуллин, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан [3, 72–6.].

Шығармашылық ізденіс барысында, белгілі бір жағдайларда бұларды танымдық қызығушылықтың қалыптасуына және шеберліктің жаңа жолдарын табуға болатындығын мұғалімдердің жұмыстары көрсетіп отыр, бірақ бұл үшін алдыңғы қатарлы іс-тәжірибелерді байытып, педагогикалық және әдістемелік нанымды қалыптастыру, дамыту, жаңа ой түю қажет.

Күрделі сараптама жасай білу қабілеті музыка мұғалімі шеберлігін білдіреді. Бәрінен бұрын-музыка мен аудитория арасындағы қарым-қатынас орнату шеберлігі - әртүрлі жастағы оқушылар мен музыканы оқып үйренуде, әртүрлі қабілетті балалармен байланысты табу қасиеті. Музыка мұғалімі жетістігі көпшілігінде балалармен арада орнатылған қарым-қатынас шеберлігіне де байланысты. Сыныппен жүргізілетін әрбір сабақ ара қатынас тек айтылған сөзде, мимика мен қозғалыста ғана көрініс тауып қана қоймайды. Оның бояуының реңі тек өнер сабағына тән көптеген компоненттерден құралады, ішкі жан дүниеге әсер ететін, орындаушылық процестер кезінде, музыка тыңдағанда және музыка жайлы ой жүгірткенде туындайтын музыканың-өз тілі, сөзі, мимикасы, көзқарасы болады. Ал, Ю.П.Азаровтың пікірінше, «дәл сол жерде болашақ мұғалімдер педагогикалық шеберліктің алғашқы түп нұсқасын, жоғары педагогика мен мектептегі білім реформалары мен негізін қалыптастырады». Алайда, тек жалғыз білім педагогикалық санатты анықтай алмайды. Егер мұғалім осы айтылғандарды іс-тәжірибеде қолдана алса ғана олар жүзеге асады [4,16-6].

Егер мұғалім балалардың әнді қалай айтып жатқанын естімесе, былайша айтқанда, олардың бет әлпетіндегі өзгерістерді көрмесе, көңіл-күйлерін түсінбесе, сөйлемнің айтылу мәнерін байқамаса, музыка сабағы бүлінеді. Әсіресе, жоғары сынып оқушылар мұғалімнің жасанды қылығын бірден байқайды. Бұл жерде қарым-қатынасты ұйымдастыру және айтылатын сөздің мәніне тікелей әсер ететін сөйлеу өнері де маңызды. Барлық педагогтарға белгілі, бастауыш мектеп оқушылары ұзақ мазмұннан құралған, берілген тапсырманы толық игере алмайды. Көпшілігінде мұғалім бұл туралы ұмытып, ұзақ және көп сөйлеуге әуестеніп кетеді.

Музыка мұғалімі музыка сабағының өзіне тән белгілерін есепке ала отырып, дәстүрлі қарым-қатынас ретінде сұрақ қоюды белсенді түрде қолданып қоймай, айтылған сөз-ойлау, айтылған сөз-белгілі бір мәселе, айтылған сөз-қарым-қатынас деп қарастыру керек. Балалардың сабақта ойлануы-бұл әнгімелесу процесі сияқты музыкамен көркемдік байланыс кезінде туындайтын іс-әрекет. Оқушылар әрқашан тыныш ойлануға, ал мұғалім осы ойларды, пікірлер мен айтылған сөздерді шебер дамытуға үйренуі керек.

Музыка мұғалімінің мәнерлі сөзі, дыбыстау құралдарының барлық жиынтығы, дыбыс күшінің өзгеруі, биіктігі, дыбыстың ұзақтығы мен сапалы бояуы дауыс ырғағының арқасында жүзеге асады. Мұғалімнің рухани бай екендігі оның ойлау мәдениеті мен сөйлеу мәдениетінен көрініс табады. Бұл қабілет сонымен қатар, тұлғаның қалыптасуында басты құрал ретінде көрініс береді.

В.А.Сухомилинский өз сөзінде: «Мұғалімнің сөзі-тәрбиеленушілердің жанына әсер ететін ештеңемен алмастырылмайтын құрал. Атап айтқанда-тәрбие өнері-бәрінен бұрын сөйлеу өнері, адам жүрегімен байланыс жасау ісі» [5, 101-6.].

Адам санасына ғана емес, сонымен қатар, сезіміне де әсер ету педагогикалық шығармашылықтың шынайы шеберлігі. Қазіргі кезде мектептегі музыка сабағын беру әдіс-тәсілі мынадай сенімді көрсетіп отыр. Ойнаған шығармасын үзіліссіз байланыстыра, айтылған ой немесе айтылған сөздер ішкі жан-дүниесімен қабысса, өзінің дыбыстар үндестігіне деген қарым-қатынасының өзінің өмірлік тәжірибесімен жалғастырса мұғалім- сонда ғана өз ісінің шебері, жасаушысы. Шебер музыка мұғалімі алға қойылған тапсырманы, музыкалық сабақтың идеясын өз жүрегінің елегінен өткендей сезінуі қажет.

Белгілі зерттеушілердің айтқандарын негіздеп, саралай жеткізер болсақ, педагогикалық шеберлік-бұл педагог-музыкант тұлғасы, оның кәсіпқой білімі, педагогикалық қабілеті мен педагогикалық іс-әрекеттен

тұратын тұтас жүйе. Болашақ маман келтірілген компоненттерді өз бетімен іс-әрекет еткенде игеру қажет. Өз бетінше жұмыс жасау жауапкершілігін түсінгенде ғана, алға қойған талапқа ұмтылу мен балаларға деген махаббат, оның кәсіпқой шеберлігін қалыптастыратын болады. Біздің пікіріміз бойынша, педагог-шебер-бұл педагогикалық техниканы әдістемелік дайындық барысында игерген, оқып үйретудің әдіс-тәсілдерін меңгерген және оны өзгерген жағдайларға байланысты шебер қолдана алатын жоғары кәсіпқой маман. Тұтас алғанда, әрбір мұғалімнің шығармашылық мүмкіншілігінің дамуына қажетті білім көзі мен белгілі бір әдістер жинақталады.

Болашақ мамандар мектепте оқытудың мақсаттары мен міндеттерін есепке алып, негізі бағдарлама материалдарының мазмұнын, оқушылардың шынайы мүмкіндіктерін, оқу процесінің қамтылу деңгейін, ең соңғысы өзінің қабілеті мен қазіргі музыка мұғаліміне деген талап олардың педагогикалық шеберліктерін арттыру себебінен екенін білулері керек.

Халықтың музыкалық творчествосын игеру - қыруар еңбекті талап ететін ең негізгі мәселе. Мұны жүзеге асыруда түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады. Оқу процесінің нысаналы жүргізілуі, оның жүйелілігі, түсініктілігі, көрнекілігі, өмірмен байланыстылығы, оқыту мен тәрбиедегі сабақтастығы, әрбір адамды терең құрметтей отырып, ұжымның барлық мүшелеріне қойылатын талаптардың бірлігін қалыптастыру қажет. Шығармашылық ізденіс, өзін-өзі көрсету үшін оңтайлы жағдайлар жасау және ұжымның, жетекшінің талаптарына міндетті түрде бағыну, жоғары тәртіптілікті талап етеді. Музыкалық шығарманы ұжымдық үйренуге кірісуде, шығарманың музыкалық текстің дәлме-дәл орындау, әуеннің сипатын анықтау, музыка дыбысын шығаруда барлық тәсілдерді белгілеу, бүкіл шығарма барысында дыбыстың тепе-теңдігіне қол жеткізу, орындаушылық шеберлігінің дәлдігіне жетуде музыка мұғалімінің қосатын үлесі мол.

Музыка мұғалімі оқушыларды музыкалық шеберлігі пен дағдыларды игеруде белсенділік пен дербестікті дамыту және халық музыкалық творчествосының негіздерін оқып үйреніп, оларды жүйелі жүргізуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, белсенділік пен дербестікті дамыту және халық музыкалық шығармашылығының негіздерін оқып үйреніп, іс-тәжірибеде қолдануды жүйелі түрде жүргізуді қамтиды.

Музыка мұғалімі шеберлігінің құпиясы-оны зерттеу ісінде ғана емес, жинақтаған мұраға және оқыту әдістеріне шығармашылық шабытпен келуі, оларды жаңа өзгерген жағдайларға байланысты қолдана білу, сонымен қатар, ғылыми жаңалыққа өз сараптамаларын жасай білу талаптары, кездескен қиыншылықтарға өз бетінше даяр бола білу мен оларды шешу болып табылады. Оқушыларды өз бетінше ізденуге, салыстыруға, талдау жасауға және зерттеу ісіндегі құбылыстарды қоршаған ортамен байланысын табуға, ақиқат іздеуге, шығармашылықпен ойлау қабілетін қалыптастыру музыка сабағының мақсаты болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1. П.Момынұлы. *Музыкалы-эстетикалық тәрбие.-Алматы, 2000 ж.*
2. П.Момынұлы., И.Нусіпбеков. *Ән-музыка сабағы.-Алматы: Өнер,1957 ж.*
3. Б.Ғизатов. *Ән әліппесі.-Алматы: Өнер,1966 ж.*
4. Меңдіаяқова Қ.М.,Қарамолдаева Г.Ж. *Мектепте музыка тәрбиесін беру әдістемесі.-Алматы: Әл-Фараби, 1997 ж.*
5. Жұбанов А. *Музыкадағы алғашқы қадам.-Алматы: Өнер, 1963 ж.*

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЭТНО-МӘДЕНИ БІЛІКТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Саймбетова Жанар Түребековна

Сәкен Сейфуллин атындағы қазақ агротехникалық университетінің
докторанты (PhD), Астана қ.

***Түйін.** Мақалада үштілді білім беру жағдайында болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының этномәдени біліктілігін, құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық мәселелері қарастырылды. Зерттеуге арқау болған негізгі ұғымдар жинақталып, талданды және соның негізінде «Этномәдени құзыреттілік» ұғымының анықтамасы тұжырымдалды. Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының этномәдени құзыреттілігін қалыптастырудың заманауи тәжірибесіне талдау жасалынды.*

***Резюме.** В статье представлены теоретические результаты исследования проблемы формирования этнокультурной компетентности будущих педагогов профессионального обучения в условиях трехязычного образования. Проведен анализ и синтез исследуемых понятий и их существенных характеристик, на основе которых сформулированы авторские определения дефиниций “этнокультурная компетентность”. Осуществлен анализ современной практики формирования этнокультурной компетентности будущего педагога профессионального обучения.*

***Summary.** The article presents theoretical results of the study that addresses the problem of developing ethnical-cultural competence of future teachers of vocational training in the trilingual education conditions. The authors of the article conducted analysis and synthesis of the studied concepts and their essential characteristics, which became the basis for the original definition of “ethnical-cultural competence”. They conducted the analysis of the modern practice of developing ethnical-cultural competence of future teachers of vocational training.*

Адамзаттың ғаламдық сын-тегеуіріндерінің алдында заманауи кезеңде білім беру жалпыәлемдік сипатқа ие болады. Қазіргі заманда білімнің басымды рөлі адамзаттың өзара жақындасуы мен өзара әрекетіне жылжу жолында шешуші факторлар санына білім беруді көтермелейді. Өркениеттің дамуының қозғаушы факторлары ретінде жаһандану адамдардың барлық қызмет салаларын, соның ішінде әлемдік білім беру кеңістігін де біртіндеп қамтиды. Кез келген әлеуметтік процесс сияқты, жаһанданудың жағымды және жағымсыз жақтары болады. Бір жағынан, ол адамның қорларын өркениеттің қауып-қатеріне қарама-қарсы тұруға жұмылдырады, екінші жағынан – «бүгінгі заманның ұлттық парадокстары» деп аталатын механизмді әрекетке келтіре отыра, ұлтаралық процестерді күшейтеді, сонымен, кейбірі тұлғаның этникалық, этномәдениеттік ұқсастығымен негізінен байланысты болатын, бірқатар қарсылықтар жасайды. Жоғары білім беруде қазір қолданылатын шетелдік білім беру технологиялары, оларға тән қасиетті мәдениет пен өмірдің қалыпты жағдайын жасауда менталитет ерекшеліктерін құрайды. Өздерінің мақсаттары мен міндеттерімен олар прагматикалық ойлау қабылеті бар, біржақты тиімді-интеллектуалды дамумен адамды қалыптастыруға бағытталған, ал рухани-адамгершілік тұрғыда – тәрбиелеудің байырғы ұлттық дәстүрлеріне жауап бермейді, бұл кезде білім беру процесі аса үлкен тәрбиелік әлеуетіне жауап береді.

«Кәсіби біліктілік» түсінігінің теориялық анализі осы проблема бойынша жұмыста түсінікті талдап беруге тәсілдеменің бір мәтінділігі байқалатынын көрсетті. Кәсіби біліктілік «педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындықтың бірлігі»; «еңбектің нәтижелілігін анықтайтын білім мен дағдының сабақтастығы; міндетерді орындау дағдыларының көлемі; білім мен кәсіби-мәнді тұлғалық қасиеттердің кешені; кәсіпқойлық векторы» және т.б. ретінде қарастырылады (Введенский В.Н., 2003, 53). Білім беру процесінде біліктілікті қалыптастыру бірінші орынға білім алушылардың ақпараттанылуын емес, ал түрлі салаларда проблемаларды шеше алу мүмкінділігі алға тартылады (Зеер Э. Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э., 2005). Соңғы анықтама біздің зерттеуімізде біліктілік тәсілдеменің мәнін анағұрлым анық ашып береді.

Ғалымдармен «кәсіби біліктілік» түсінігі маманға кәсіби-педагогикалық функцияларды табысты орындауға мүмкіндік беретін кәсіби-мәнді қасиеттердің жиынтығы ретінде қарастырады, ал «біліктіліктер» кәсіпқой маман хабардар болуға тиіс сұрақтар шеңберін құрайды.

Британ психологы Дж.Равен, негізгі қосылатын құзырлыққа жеке бас құндылықтары жүйесімен байланысты ішкі дәлелді сипаттамалар немесе құзырлық түрлері енеді» (2002, 24) деп санайды. Күрделі психологиялық білім беру ретінде кәсіби біліктілік түр өзгешілігі болады, атап айтқанда: әлеуметтік, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, коммуникативтік, реттеуші, ақпараттық, этномәдениеттік және басқа. «Кәсіби біліктілік» терминінің мазмұнын бізбен зерттеу кәсіби білім берудің болашақ педагогының этномәдениетінің біліктілігін зерттеумен байланысты. Сондай ақ «этноәдениеттік білім беру» түсінігіне сипаттама беруді және оның туынларын қарастыруды анықтау маңызды болады. Сонымен, Ж.Ж.Наурызбайдың анықтамасы бойынша, этномәдениетті білім беру деп «этникалық топтардың ұлттық-мәдени және тұлғаның тілдік ұқсастығы мен өзгешелігін сақтау мен бір мезетте басқа мәдениеттердің құндылықтарын меңгеруге

бағытталған білім берудің моделі» деп түсіну қажет (1995,42).

Этномәдени білім берудің түсініктемелік-терминологиялық сөздігінде жаңа терминологияның енгізуіне байланысты кеңейтулер жүзеге асады: «білім берудің этномәдени бағыты» (Шаповалов В.К., 1997); «этномәдени коннотация» (Панькин А.Б., 2001); «этномәдени бағдар» (Жудаев М.Р., 2004) және басқа.

Этномәдени білім беруді Е.А.Ангархаева «сол халықтың өзіндік ерекшелігі мен оның мәдениетін, характері мен психологиялық ерекшеліктерін айқындайтын, ұлттық-мәдени және әлеуметтік-тарихи құндылықтары білімінің жүйесі, сонымен қатар басқа халықтардың білімі мен этномәдени жетістіктері; тіршілік әрекеті прогресінде оның қолдану дағдылары мен шеберліктерін» айтады (2003, 10). Этномәдени білім беру жаһандану және бірігу жағдайында замануи қоғамның елеулі әлеуметтік проблемаларын шешуде көптеген қызметтерін орындайды. Бізбен этномәдени білім берудің үш негізгі қызметі бөлінген:

– белгілі бір этнос субъектісі ретінде жеке басты этностық сәйкестендіру мен этностардың ұлттық-мәдени өзгешелігінің дамуы, сақтау проблемасы, таралуы;

– тұлғаның рухани-адамгершілік танымы, оның ұстанымы мен сенімі;

– халықтар мен оның өкілдерінің мәдениетаралық қатынасының проблемаларын шешу.

«Этномәдени білім беру» түсінігі этностық және көпмәдениетті ерекшеліктің гуманитарлық пәндерін қамтиды, себебі, олардың рөлі өз халқының және басқа этностардың тарихын, мәдениетін, географиясын, тілін, әдебиетін білуге және этностық жеке бас сана-сезімін қалыптастыру мен этносаралық қатынас мәдениетіне тәрбиелеуге жасалады.

Жоғары кәсіби білім берудің мазмұнында этникалық компонент болашақ педагогтардың этномәдени біліктіліктерін қалыптастырудың факторлары мен шарты болып табылады. Соңғысы жалпы білім беретін және этноәлеуметтік білімнің жан-жақтылығымен тығыз байланыста болады. Сонымен, этномәдени біліктілікті педагогтың философиялық, мәдениеттанулық, этнопсихологиялық, этнопедагогикалық білімінен тыс қарастыруға болмайды. Этноәлеуметтік, соның ішінде этнопсихологиялық, этнопедагогикалық білімдерді, білім беру қызметтің субъектілерінің көп мәдениетті өзара әрекеттесу саласында педагогтың этномәдени біліктілігін сипаттайтын азмұнды негізі ретінде қарастыру қажет болады..

Этномәдени білім беру проблемасы бойынша анализ көрсеткендей, жоғарыда көрсетілген тәсілдемелер түрлі жоспарлы емес, түбінде олар этностардың этномәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады және өзінің іске асуын білім беру мекемелерінде табады.

Ғалымдардың пікірі бойынша, этномәдени біліктілік – этносаралық тиімді өзара түсінушілік пен өзара әрекеттесуге ықпал жасайтын, білім, дағды, шеберлік және мінез құлық моделі арқылы жүзеге асатын, сол не басқа этностық мәдениет туралы объективті білім мен түсініктің болуын айқындайтын тұлғаның қасиеті. Этномәдени біліктілік түрлі этностық қауымдастық өкілдерімен коммуникациялық және басқа қарым-қатынастың формаларында қиындықтарды жеңіп шығуға дайындықты талап етеді (Гуров В.Н. және басқа, 2004,123).

«Этномәдени біліктілік» түсінігінің маңызын талдау бізбен зерттелетін дефиницияның сапалы қасиеттерін таңдап алу негізінде жасалған. Зерттелетін түсініктің психологиялық-педагогикалық анықтамасын қарастырайық. Педагогтардың пікірі бойынша – бұл педагогқа этностық қауымдастықтың басқа өкілдерімен тиімді өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін, этномәдени сала туралы білім, шеберлік пен дағдылар негізінде қалыптасатын тұлғалық білім алу мен кәсіби шеберлік. Мысал ретінде бірнеше анықтама келтіреміз. Сонымен, Ф.Н. Алипханованың пікірі бойынша, «этномәдени біліктілік» - бұл басқа этностық қауымдастық өкілдерімен өзара қатынас, өзара әрекеттесу жағдайы мен ерекшелігін дұрыс бағалау, келісім мен өзара сенім жағдайын қолдау мақсатында ынтымақтастықтың сәйкес формаларын табуға мүмкіндік беретін адамның білімі, шеберлігі және дағдысы» (2009, 21). Т.В. Поштарева, сондай ақ этномәдени біліктілік – шеберлік, дағды мен мінез-құлық моделі арқылы жүзеге асатын, тиімді этносаралық өзара түсінушілік пен өзара әрекеттесушілікке әсер ететін сол не басқа этностық мәдениет туралы объективті білім мен түсініктер жиынтығының болуын білдіретін тұлғаның қасиеті деп бағалайды (2005, 38). «Туған мәдениетке» басымдылық, бірақ этномәдени біліктілікті тұлғалық білім беру ретінде А.Б.Афанасьеваның дефинициясында бар, онда этномәдени біліктілік «көпэтносты ортада мінез-құлық моделі, білімі, шеберлігі және дағдысында пайда болады, оларды қарама-қарсы қою, мәдениеттер диалогының қажеттілігі, этномәдени құндылықтарын меңгеру тәжірибесінде, туған, сондай ақ өзге этномәдениет туралы, олардың отандық және әлемдік мәдениеттегі орны туралы түсініктер, білімнің жиынтығында айқындалатын жеке бастың интегралдық қасиеті» (2009,193) ретінде қарастырылады.

Педагогикалық сипаттамадан айырмашылығы «этномәдени біліктілік» түсінігінің анықтамасы этнопсихологтармен мәдениеттану тәсілдемесі жағынан қарастырылады: осы мәдениет өкілдерімен тиімді өзара әрекет жасауды қамтамасыз ететін, дағды, мақсат, мінез-құлық моделдері арқылы жүзеге асатын басқа мәдениеттер туралы ұсыныстар, білімдер жиынтығы ретінде (Лебедева Н.М., 2003); бұл тек қоғамда түрлі этномәдени топтардың болуына позитивті қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар олардың өкілдерін басқа мәдениеттен серіктестермен өзара әрекеттесуін түсіну шеберлігі (Стефаненко Т.Г., 1993).

Сонымен, анықтамалардың анализі қорытынды жасауға мүмкіндік береді, анықтамада «этномәдени біліктілік» түсінігінің маңызы соңғы жылдардағы жұмыстарда көптілді орта жағдайында маманның кәсіби қызметінде олардың ойдағыдай жүзе асыруына бағытталған, этномәдени дағдылардың, шеберліктің, білімнің жиынтығын ұсынатын, ықпалдастық тәсілдеменің болуы қарастырылады. Бұл ең, алдымен, этномәдениеттің ықпалдастығымен байланысты.

Педагогтың этномәдени біліктілігі жалпы, отандық педагогикада, инновациялық сынақтармен нәтижелі өзара әрекеттесетін қабылеттілікте, өз тәжірибесін жинақтау және басқаларға беру шеберлігінде, әлемдік педагогикалық мәдениет деңгейінде табылғандармен өз қызметінің ара қатынасын белгілеу шеберлігінде пайда болады. Сондай ақ, этномәдени біліктілікті педагог рефлексияға, яғни, өзінің жеке басына, педагогикалық шынайылыққа, тарихи-педагогикалық тәжірибеге жеке көзқараспен қабылетті болуы тиіс. Ғалымдардың пікірі бойынша, этномәдени біліктілік, этносаралық өзара түсінушілік пен өзара әрекетке құрылған, толерантты мінез-құлықтық қарым-қатынастар мен этностық қауымдастық пен олардың мәдениеті туралы түсініктерді, білімді бір мезгілде біріктіреді. Бұл кезде, этномәдени біліктілікті қалыптастыру этностық толеранттықты тәрбиелеумен ажырағысыз екені көрінеді (Гуров В.Н. және басқа, 2004).

Сонымен, проблеманың философиялық-әлеуметтік аспектілерін зерттеу, психологиялық-педагогикалық әдебиетте кездесетін кәсіби, этномәдени біліктілік түсініктерінің анализі және жоғары оқу орнында өзіндік жұмыс тәжірибесі негізінде, кәсіби білім берудің болашақ педагогының этномәдени біліктілігі дегенді этнопедагогикалық, регионалдық және мәдениетаралық білім, шеберлік пен дағдылардың, сонымен қатар көптілді білім беретін орта жағдайында тәрбиелеу және білім беру міндеттерін шешуге бағытталған кәсіби қызметті жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби-маңызды жеке бас қасиеттердің жиынтығы деп түсінуге болады.

Кәсіби білім берудегі болашақ педагогтың этномәдени біліктіліктерінің құрылымдық компоненттері ретінде, бір жағынан құзыретті сипаттамасы болып табылатын, этнопедагогикалық, регионалдық, мәдениетаралық аспектілерді қарастырамыз.

Мәдениеттің пайда болуы үш көрсеткішпен өлшенеді: когнитивті, аффективті (эмоционалды-құндылықты), реттеуші, яғни тұлға өзінің мінез-құлықты траекториясын тұрғызу негіз болатын әрекеттер мен білім, эмоция-қарым-қатынас.

«Ашық қоғам» институтының халықаралық сарапшысы, Білімберу саясаты институтының директоры К.Харрисон білім берудің бағасы тұлғаның үш негізгі саласында қасиеттің орнау дәрежесі бойында жүзеге асуы тиіс деп есептейді: 1) білім, идеялар; 2) құндылықтар, қатынастар; 3) шеберлік, дағдалар, әрекетке қабылеттілік. (1999).

Осы ережелерге сүйене отырып, біз болашақ педагогтың этномәдени біліктілігінің қалыптасуының өлшегіш жүйесін дайындадық.

Болашақ педагогтың этномәдени біліктілігінің құрылымдық компоненттері ретінде регионалды, этнопедагогикалық және мәдениетаралық құзырлық үш мазмұнды элементтермен ұсынылған: құндылықты, рефлексі, әрекетті. Олардың критерийлік өлшеуіштері келесідей берілген:

- құндылықты - (мәдениет білімінің мағынасы білім берудің құндылығы ретінде);
- рефлексі - (өз мамандығына, өз этносының мәдениетіне, өңіріне сәйкес қарым-қатынасы, адамды құрметтеу позициясынан басқа этностарға, олардың өкілдеріне және мәдениетіне сәйкес қатынас);
- әрекеттік - (түрлі деңгейде көпмәдениетті өзара қарым-қатынастың әдістері мен формаларын меңгеру). Болашақ педагогтың этномәдени біліктілігінің қалыптасуының белгілері мен көрсеткіштері I кестеде көрсетілген.

Болашақ педагогтың этномәдени біліктілігінің қалыптасуының дайындалған белгілері мен көрсеткіштері негізінде келесі деңгейлер анықталды: жоғары, орташа және төмен.

Болашақ педагогтың этномәдени біліктілігі қалыптасуының жоғары деңгейі зерттелетін этномәдени біліктіліктің құрылымдық элементтерінің көрсеткіштерін толықтай көшірмесі мен жүйелілігімен, көлемімен, тереңдігімен сипатталады.

Орта деңгей этномәдени біліктіліктің зерттелетін түрлерінің құрылымдық элементтерінің толық емес көрсеткіштерін, терең емес, жүйелі емес көшіруімен анықталады.

Төмен деңгей этномәдени біліктіліктерінің зерттелетін компоненттерінің байланыссыз көшірілуінде, көрсетілген сипаттамаларын қабылдауда төмен уәждеме мен қажеттілікпен беріледі.

Жоғарыда жасалған қорытындылар келесі ұсыныстарда нақты көрініске ие болады:

- үздіксіз білім берудің барлық сатысында (колледж – жоғары оқу орны – жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру) болашақ педагогтың этномәдени біліктігін қалыптастыру процесін оқу-әдістемелікпен қамтамасыз етудің бірыңғай білім беру жобасын дайындауда әлеуметтік-гумаитарлық пәндердің оқытушыларының күшін үйлестіру қажет;

- көптілді жеке тұлғаны қалыптастыру мақсатында болашақ педагогтардың лингвистикалық және мәдениетаралық коммуникациялық құзырлығын дамытуда жұмысты күшейту;

- Қазақстанның этномәдени білім беру саласының ерекшелігі мен интегралдық процестерді есепке алумен этнопедагогика және этнопсихология бойынша типтік бағдарлама мен оқу құралдарын дайындау.

Педагогикалық пәндер бойынша осындай курстардың бірі ретінде «Көпмәдениетті педагогика негіздері» таңдамалы курсы болуы мүмкін;

- базалық пән топтамасына «Білім беру» бағыты бойынша барлық мамандықтардың міндетті компонентіне болашақ педагогтардың азаматтық, этностық сәйкестігіне ықпал ететін оқу курстарын енгізу;
- білім беруді аймақтандыруға мақсат қою және Қазақстан аймақтарының тарихи-мәдени және басқа ерекшеліктерін есепке алу негізінде болашақ педагогты дайындауда этноаймақтық компоненттерді енгізу жастарды «кіші отанына» сүйіспеншілік пен отансүйгіштік рухында тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. - 2003. - №10. - С.51 -55.
- 2 Зеер Э.Ф. Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация современного образования: компетентностный подход. - М.: МСПИ, 2005. - 216 с.
- 3 Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие, реализация. Пер. с англ. - М.: Когито-центр, 2002.- 396с.
- 4 Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование школьников. - Алматы, 1995. - 84 с.
- 5 Шаповалов В.К. Этнокультурная направленность российского образования: автореф. дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.01. - М.,1997. - 42 с.
- 6 Панькин А.Б. Этнокультурный парадокс современного образования. Монография. - Волгоград: Перемена, 2001. - 247 с.
- 7 Кудяев М.Р. Этнокультурное ориентирование образовательной системы региона: основы теории и практики реализации / М.Р.Кудяев, З.К. Дахужева - Майкоп: Аякс, 2004. - 197 с.
- 8 Ангархаева Е.А. Этнокультурное образование как детерминант личностного развития учащихся (региональный аспект): дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. - Иркутск, 2003. - 21 с.
- 9 Формирование толерантной личности в полиэтнической образовательной среде: учеб. пос./ В.Н.Гуров, Б.З.Вульффов, В.Н. Галяпина и др. - М., 2004. - 240 с.
- 10 Алиханова Ф.Н. Этнокультурная компетентность как компонент профессиональной готовности педагога // "Известия ДГПУ". Психолого-педагогические науки. - 2009. № 3. - С. 21-25.
- 11 Афанасьева, А.Б. Этнокультурное образование: сущность, структура содержания, проблемы совершенствования / А.Б. Афанасьева // Знание. Понимание. Умение. - 2009. - № 3 - С.189-195.
- 12 Лебедева Н.М. Межкультурный диалог: тренинг этнокультурной компетентности / Н.М.Лебедева, О.В.Лулева, Т.Г.Стефаненко, М. Ю. Мартынова - М.: РУДН, 2003. - 268 с.
- 13 Стефаненко Т.Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию // Стефаненко Т.Г. и др. Методы этнопсихологического исследования. - М.: Изд-во МГУ, 1993. - С.55-78.
- 14 Харрисон К. Роль учителей, учебных методик, школьной учебной программы: влияние на профессиональную компетентность учителей и профиль учительских кадров// Совершенствование систем образования: Стратегические приоритеты в подготовке и повышении квалификации учителей, в осуществлении контроля качества их работы. Будапешт, 3-6 декабря, 1998 г. Материалы конференции. Октябрь 1999 г.- Будапешт, 1999.- С.18-29.
- 15 Ялалов Ф.Г. Этнодидактика. Монография. - М.: ГИЦ ВЛАДОС, 2002. - 151 с.
- 16 Мухтарова Ш.М. Педагогическая этика межэтнического общения.- Караганда: Типография "Санат-Полиграфия", 2005. -149 с.
- 17 Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. - М.: Народное образование, 1999. - 208 с.

THE INTERDEPENDENCE HYPOTHESIS OF CUMMINS AND BILINGUAL EDUCATION AND ITS EFFECT ON COGNITIVISM.

Сегизова Г.Т.

старший преподаватель МКТУ им.Х.А.Ясави

Канаева Т.А.

магистрант МКТУ им.Х.А.Ясави

Summary: The article regards the developmental interdependence theory in bilingual education suggested by Jim Cummins

Түйін: Мақалада Джим Камминстің екі тілде білім берудегі дамудың өзара қарым-қатынас теориясы туралы айтылады

Резюме: В статье рассматривается теория взаимозависимости развития в двуязычном образовании, предложенная Джимом Камминсом

Research, done by Jim Cummins, of the Ontario Institute for Studies in Education at the University of Toronto, supports a basic tenet of bilingual education: children's first language skills must become well developed to ensure that their academic and linguistic performance in the second language is maximized [1]. Cummins's developmental interdependence theory suggests that growth in a second language is dependent upon a well-developed first language. And his thresholds theory suggests that a child must attain a certain level of proficiency in both the native and second language in order for the beneficial aspects of bilingualism to accrue. Cummins also introduced the concept of the common underlying proficiency model of bilingualism, which explains how concepts learned in one language can be transferred to another. Cummins is best known for his distinction between basic interpersonal communication skills (BICS) and cognitive academic language proficiency (CALP). BICS, or everyday conversational skills, are quickly acquired, whereas CALP, the highly decontextualized, abstract language skills used in classrooms, may take seven years or more to acquire. [1]

In Cummin's interpretation of the research, programs that are set up correctly, that is, that supply background information in the primary language and that provide literacy in the primary language, and, of course, also provide instruction in the second language, typically succeed in teaching the second language. [1, p.5]

English in these programs is introduced at the very beginning, in the form of English-as-a-Second Language (ESL) classes. As children acquire more English, and learn some academics through the first language, subject matter is introduced in English gradually, but as soon as it can be made comprehensible. [1, p. 6]

Controlled studies consistently show that children in such properly organized bilingual classes acquire at least as much English as those in all-English classes and usually acquire more [2], [3]. The most recent review of this research was done by Prof. Jay Greene of the University of Texas at Austin, using statistical tools far more precise than those used in previous reviews. Greene concluded that the use of the native language in instructing limited English proficient children has "moderate beneficial effects" and that "efforts to eliminate the use of the native language in instruction ... harm children by denying them access to beneficial approaches" [4, p.104].

The study of bilingual education principles initially outlines the interdependence hypothesis (Cummins, 1979, 1981, 1991) and then examines some of the instructional implications of this hypothesis.

The interdependence hypothesis was formally expressed as follows [1, p. 7-8]: "To the extent that instruction in L1 is effective in promoting proficiency in L1, transfer of this proficiency to L2 will occur provided there is adequate exposure to L2 (either in school or environment) and adequate motivation to learn L2".

In concrete terms, what this principle means is that in, for example, a Turkish-English bilingual program intended for native speakers of Turkish, English instruction that develops English reading and writing skills is not just developing English skills, it is also developing a deeper conceptual and linguistic proficiency that is strongly related to the development of literacy in the majority language (Turkish). In other words, although the surface aspects (e.g. pronunciation, fluency, etc.) of different languages are clearly separate, there is an underlying cognitive/academic proficiency that is common across languages. This common underlying proficiency makes possible the transfer of cognitive/academic or literacy-related proficiency from one language to another.

In addition to its applications to bilingual education programs, the interdependence hypothesis also attempted to account for related phenomena such as the consistently significant correlations between L1 and L2 reading abilities. These correlations exist even across quite dissimilar languages (e.g. Japanese and English) (Cummins, Swain, Nakajima, Green & Tran, 1984; Genesee, 1979) suggesting that the common underlying proficiency should be conceived not just as linguistic proficiency but also in conceptual terms. Thus, in the case of cognate languages that are derived from similar source languages (e.g. Greek and Latin in the case of Romance languages), transfer

will consist of both linguistic and conceptual elements. [1]

However, in the case of dissimilar languages, transfer will consist primarily of conceptual and cognitive elements (e.g. learning strategies). To illustrate, consider the scientific concept of photosynthesis. In languages such as Spanish, French, and English, the term is derived from Greek roots and a student who knows the term in L1 and understands the concept will be able to transfer both linguistic and conceptual elements from L1 to L2. By contrast, in a situation of very dissimilar languages, only the conceptual elements will transfer. This accounts for the higher correlations observed across similar as compared to dissimilar languages [5].

More recent research has shown that other aspect of literacy and pre-literacy skills transfer across languages (e.g. phonological awareness [1, p.9]).

In summary, depending on the sociolinguistic situation, five types of transfer are possible [1, p. 10]:

- Transfer of conceptual elements (e.g. understanding the concept of photosynthesis);
- Transfer of metacognitive and metalinguistic strategies (e.g. strategies of visualizing, use of graphic organizers, mnemonic devices, vocabulary acquisition strategies, etc.);
- Transfer of pragmatic aspects of language use (willingness to take risks in communication through L2, ability to use paralinguistic features such as gestures to aid communication, etc.);
- Transfer of specific linguistic elements (knowledge of the meaning of photo in photosynthesis);
- Transfer of phonological awareness—the knowledge that words are composed of distinct sounds.

The question sometimes arises as to whether we are talking about transfer or the existence of underlying attributes based on cognitive and personality attributes of the individual. In reality, these dimensions are not separate. The presence of the underlying attribute makes possible the transfer. Attributes develop through experience; in other words, they are learned. Once they exist within the individual's cognitive apparatus or operating system [6, p. 2], they are potentially available for two-way transfer across languages (from L1 to L2 or from L2 to L1) if the sociolinguistic and educational context is conducive to, or supports, such transfer. [6, p. 2]

In summary, the research evidence suggests that the interdependence hypothesis at this point represents a stable explanatory construct that can be employed as a powerful tool in educational language planning. It explains why bilingual instruction (representing less time in both languages than monolingual instruction) entails no adverse effects on the development of either L1 or L2 academic abilities .[7, p. 250]

References

1. Cummins, J. (1981). *The Role of Primary Language Development in Promoting Educational Success for Language Minority Students*. In *Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Framework*. p. 3
2. Willig, A. C. (1985). *A meta-analysis of selected studies on the effectiveness of bilingual education*, *Review of Educational Research*, 55,269-317
3. Krashen, S. 1996. *Under Attack: The Case Against Bilingual Education*. Culver City, CA: Language Education Associates
4. Greene, J. (1997). *A meta-analysis of the Rossell and Baker review of bilingual education*. *Bilingual Research Journal* 21(2/3),103-122
5. Baker, Colin, and Hornberger, Nancy H., eds. 2001. *An Introductory Reader to the Writings of Jim Cummins*. Clevedon, Eng.: Multilingual Matters.
6. Cummins, James. 1979. "Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children." *Review of Educational Research* 49:222–251

ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ ЖОБАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А. Е. Саденова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы. Алматы қ., Қазақстан.

А. С. Айтпаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушы. Алматы қ., Қазақстан.

К. С. Якубаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан.

Резюме: В этой статье обсуждается важность использования проектных технологий и технологий проблемных обучения в обучении на русском и казахском языках. Рассмотрены различные способы использования проектных технологий и технологий проблемных обучения. Представлена особенность использования проектных технологий и технологий проблемных обучения в формировании коммуникативной компетенции иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки, даются различные рекомендации.

Ключевые слова: проектная технология, технология проблемных обучения, ориентиры, тренировка, прогнозирование.

Түйіндеме: Бұл мақалада орыс және қазақ тілдерін меңгертудегі жобалық технология мен проблемалық оқыту технологиясын қолдану маңыздылығы туралы сөз болады. Жобалық технология мен проблемалық оқыту технологиясын қолданудың түрлі жолдары қарастырылады. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда жобалық технология мен проблемалық оқыту технологиясын қолданудың ерекшелігі көрсетіледі, түрлі ұсыныстар беріледі.

Түйінді сөздер: жобалық технология, проблемалық оқыту технологиясы, бағыттар, оқыту, болжау.

Summary: This article discusses the importance of using project technologies and technology for problem-based learning in teaching in Russian and Kazakh. Different ways of using project technologies and technologies for problem training are considered. A feature of the use of project technologies and technologies of problem training in the formation of communicative competence of foreign students studying Kazakh and Russian languages is presented, various recommendations are given.

Key words: project technology, technology of problem training, reference points, training, forecasting.

Барлық кезде адамдар шет тілін жоғары деңгейде меңгеруге талпынады. Тілді меңгертуде негізгі мәселе – басқа мәдениет өкілімен еркін қарым-қатынас жасау үшін тілдік және коммуникативтік-тілдік құзыреттілікті арттыру болып табылады.

Қазіргі уақытта әдіскерлер шет тілдерін оқытуда түрлі инновациялық технологияларды қолдану мен тәсілдеріне көп көңіл бөлуде. Әдіскерлер шет тілдерін оқытуда жақсы нәтижеге жету үшін проблемалық оқыту технологиясын қолдануды ұсынуда.

Проблемалық оқыту теориясының негізін салушы америкалық психолог Дж. Дьюи екені белгілі. Ресейде осы теорияның дамуына А.В. Брушлинский, Т.В. Кудрявцев, И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов және тағы басқа ғалымдар үлкен үлес қосқан.

Тілді меңгертуде негізгі коммуникативтік әдіс болып табылады. Кез келген қарым-қатынас түсінуге бағытталады. Осыдан шетелдік студентке қажетті дағды мен икемділікті қалыптастыруға көмектесетін шет тілінде сөз тудыру мен түсіну үдерісіне жету шарттарына ерекше көңіл бөлу қажеттілігі туындайды. Тілге оқыту технология мәселелерін қарастыру оқытушыға коммуникативтік міндеттерді шешу үшін өзінің әдіс-тәсілдерін дамытуға мүмкіндік береді.

Проблемалық оқыту – проблемалық жағдаяттарды құру және мәселені шешу жолдарын қарастыруда шығармашылық үдерісті моделдеу негізгі болып табылатын оқытудың әдістері мен оқыту құралының жүйесі болып табылады. Мұнда тіл үйренушілердің алдында жағдаятты шешудің белгілі бір міндеттерін қоятын оқытушының рөлі маңызды болып табылады.

Тіл оқытудың жоғары деңгейінде проблемалық оқыту технологиясын қолдану тіл үйренушінің ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ынталандырады. Дегенмен аталған технологияны қолдану мәтінмен жұмыс барысына негізделеді, яғни мазмұнын талқылаумен байланысты негізгі міндеттер қойылады және шешіледі және оқылған мәтін мазмұны бойынша пікірталас ұйымдастыруға негіз болып табылады. Әрине, аталған әдісті жаңа тақырыпты меңгерту кезінде тіл үйренушілердің жеткілікті тілдік дайындықтары болғанда ғана қолдануға болатындығын қарастыруға болады, бұл әдісті тек оқытудың жалғастырушы деңгейдегі топтарында ғана қолдануға болады. Бірақ тіл үйренушілердің уәждемесін ең басынан көтеру керек. Шет тілін меңгеріп бастаған және ең элементарлы сөздерді жаттаған кез келген адам қарсы жақ тілдесушісі түсінеді деп сенеді. Демек, тілдесудің негізі ақпаратты жеткізу ғана емес, өзінің ойын басқа біреуге

түсінікті етіп жеткізуге талпынуы болып табылады.

Аталған мақаланың пәні шет тілін оқыту кезінде аталған әдістің сапасына әсер ететін факторлардың оқытудың бастапқы деңгейінде оқытудың проблемалық технологиясын қолданумен байланысты мәселелер болып табылады.

Авторлар проблемалық оқытуды тек мәтінмен жұмысты талқылау, пікірталас жолдарымен жұмыс істеу және тек жалғастырушы деңгейде ғана жұмыс жүргізу деп түсіну – өте тар ұғым деп есептейді. Тіл үйренушіге дұрыс бағыт алатын, лексикалық және грамматикалық минимумдарды дұрыс қолдана алатын, тілдесудің түрлі жағдаятында қарсы тілдесушіге түсінікті болуды қадағалайтын нақты күнделікті немесе білімдік сөйлеу жағдаяттарын құру – бұл да проблемалық оқытудың түрі болып табылады. Осы аталған жұмыс түрін бастапқы деңгейде жүргізу керек.

Ойын технологиясы мен проблемалық оқыту технологиясы әдістеде әрекеттің әрқилы түрі ретінде қарастырылады. Дегенмен түрлі ойын тапсырмаларын қарастыра отырып, авторлар мұндай тапсырмаларды да мәселені шешетін міндеттерге қосуға болады деген ойға келді, себебі ойында тіл үйренушілерге проблемалық жағдаяттар және белгілі бір міндеттер беріледі. Сондықтан тек қана проблемалық мәтінмен жұмыс істеп қоймай, тіл үйренушілерге проблемалық жағдаяттарды беріп, тапсырманы белгілі бір оқытудың деңгейінде меңгерген кішкене тілдік және сөйлеу білімдері және икемділіктері арқылы шешуді ұсыну керек.

Әрекеттің мұндай эмоционалды диалогтық тілдесу түрі – тіл үйренушілерге тілдік материалды белсенді меңгеруге деген уәждемесін көтереді, әрі өзін еркін ұстауына мүмкіндік береді.

Шетелдік студенттердің қателіктері ана тілінің интерференциясымен байланысты болып келеді, оны студенттер тек практикада ғана түсінеді. Сөйлеуді дұрыс грамматикалық тұрғыда құрастыруда және мәдениеттік ерекшеліктерге қатысты қорқынышты тек сәтті коммуникативтік әрекет үдерісінде ғана жеңе алады. Егер тіл үйренуші оқытудың басынан өзін сенімсіз сезінсе, сабақ барысында үндемей отыруға тырысады, онда алдағы тілді меңгерту үдерісі сапасыз болады.

Ана тіліндегі айтылымдарды көп рет естиді, оқиды, жазады, айтады, яғни оларға түсінуде және қолдануда қиындық тудырмайды. Қандай технологиялардың бірі орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқытуда шынайы жолмен көмектесетінін байқау үшін авторлар оқытудың бастапқы деңгейінде түрлі елдерден келген шетелдік студенттердің екі тобында проблемалық және жобалық технологиялардың элементтерін қолдануда сапалығын анықтау үшін зерттеу жүргізді.

Мәселені зерттеу оқытудың бастапқы деңгейіндегі топтарда оқу және тұрмыстық жағдаяттар материалы бойынша жүргізілді. Жұмыста мынадай зерттеу әдістері қолданылды:

- әлеуметтік-педагогикалық әдіс (орыс және қазақ тілі сабақтарында шетелдік студенттердің тапсырмаға әсерін және шынайы оқу әрекетін бақылау);

- статистикалық әдіс (орындалған тапсырманың сандық және сапалы нәтижесін анықтау).

Авторлар тапсырмаларды дайындау үдерісінде студенттің лексикалық қорын және диалогқа түсу үшін меңгерген сөйлеу құрылымын есепке алды, студенттер өздерінің діттерін іске асыра алатын жағдаяттарды қолданды. Оқытушылар үдеріс барысын қадағалап отырды және дер кезінде көмектесіп отырды. Оқытушылар студенттердің сөйлеу қызметін қолдай әрі бағыттай отырып, сөйлеудің барлық әрекетін қолданып, грамматикалық тұрғыдан бекітіп отырды.

Егер жұмыстың басында студенттердің қиналысы байқалса, кейін тапсырманы орындау үдерісінде эмоционалды басымдылық пен уәждемелік деңгейінің жоғарылауы байқалған.

Жұмыс келесі жоспар бойынша жүргізілді:

1. Оқытушы студенттерге таныс лексикалық минимумдар мен жалпыға түсінікті қимылдармен жағдаят пен мәселені ұсынады;

2. Студенттерге меңгерілген лексика мен грамматика аясында қандай да бір сұрақ бойынша қарама қайшы, түрлі пікірлер ұсынылды, қарсы болуды және қолдауды білдіру, жауап беру, диалогқа түсу секілді тапсырмалар берілді;

3. Студенттерге мысалы, кітапханада, деканатта, базарда, автобуста орысша және қазақша сөйлейтін адамдардың диалогтарын бақылау ұсынылды, қандай да бір мәселенің вербалды түрде қалай шешілетінін есте сақтау тапсырмасы берілді;

Оқытушы жағдаяттарды айтқан соң, тіл үйренушілер жасау қажет болды:

А.1. Аталған жағдаяттағы қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қайталау;

2. Қажетті сөздер мен сөз тіркестері бар сөйлеу құрылымдарын түрлі интонациялық құрылымдарды қолдана отырып айту;

3. Аталған сөйлеу құрылымдарын және лексиканы өз орнымен қолдануға болатын жағдаяттарды атау;

4. Қолдау және жоққа шығару жауаптары бар мысалдар келтіру;

5. Жағдаяттарды қолдану;

6. Мәселені түсіндіру және мәселені шешуде өз ұсыныстарын айту.

Б) Тапсырманы топпен шешу. Мысалы, ұжымдық жұмыс түрі: «Қатені табамыз және оны түсіндіреміз». Топ екіге бөлінеді. Әрбір топ лексикалық, орфографиялық, грамматикалық, стилистикалық, логикалық түрлі

қателері бар шағын мәтін бойынша тапсырма алады. Студенттер топпен мәтінді белсенді түрде талқылайды, қателерді табады, басқаларға көрсетеді, өзінің дұрыстығын дәлелдейді. Жұмыс соңында екі топ та талқылау нәтижесін көрсетеді. Табылған қателерді түсіндіреді.

Тілді 4 ай меңгеріп жатқан бастапқы деңгейдегі студенттер үшін тапсырманы күрделендіру керек. Мұнда жобалық технологиясын қолдануға болады [2, 266].

1. Студенттер грамматикалық тақырыптарға, сөйлеуге арналған тақырыптарға ауызша шағын презентация дайындайды («Менің қалам», «Кім болғым келеді», ж.т.б.). Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін студенттерге өтілген грамматикалық материалды қайталау бойынша шағын жобаларды орындауды ұсынуға болады. Мұндай тапсырманы бірігіп жұмыс істеу үшін екі-үш студентке беруге болады. Әрине оқытушы әрбір шағын жобаның жетекшісі болады. Топтың алдында студент сөйлеу кезінде біріншіден, дұрыс сөйлеуі керек, екіншіден, тақырып бойынша қалған студенттер оған сұрақтар қоя алады. Ал ол үшін студент өзінің сөйлеуін ойластыруы керек, қойылатын сұрақтарға дайын болуы керек. Бұл сұрақтар оны да қызықтырады. Оны оқытушымен бірге талқылай отырып, студент алған білімін сенімді түрде сөйлеуде қолдана алады.

2. Әрбір студенттер тобы бір тақырыпқа өздерінің сюжеттерін құрады. Көріністен кейін әрбір топ мүшелері бір біріне сюжет бойынша сұрақ қояды, әрқилы түрлерін талқылайды.

3. Топ екіге бөлінеді. Мәтінді оқыған соң әрбір топ мәтінді түсіндіріп береді және оны берілген тапсырма бойынша аяқтайды. Студенттер жағдаятты меңгерген лексика-грамматикалық материалды қолдана отырып негіздеу керек; 4. Студенттер таңдалған тақырыпқа жазбаша презентация дайындайды.

Қорыта айтқанда, топта өткізілген жұмыс нәтижесі бойынша бекітуге болады:

- оқытудың бастапқы деңгейінде оқитын тіл үйренушілер мәселені шешу барысында шет тілінде тілдесудің психологиялық қиындықтарын жеңе алады, олардың белсенділігі артады;

- қарым-қатынастың сәтті басталуы тілді игеру уәждемесінің артуына мүмкіндік береді;

- тіл үйренушілер алған білімдерін түрлі жағдаяттарда оңай қолдана алады, өздерінің қателіктерін бақылайды, оқу материалын нәтижелі меңгереді, өзін көрсете алады;

- мұндай әдістер тіл үйренушілерге естуге, басқа адамды тыңдауға, әңгімелесушінің ойын құрметтеуге үйретеді;

- тіл үйренушілер өзінің әлеуметтік тәжірибесін жағдаят түрлерін игеру арқылы дамытады;

- тіл үйренушілер келеңсіз жағдайларды шешуді немесе күнделікті өмірде келісуге үйренеді.

Аталған жұмыс түрін өткізуді жоспарлай отырып, авторлар ұсынады:

1. Проблемалық жағдаяттарды таңдауда студенттің лексикалық қорын және диалогқа түсу үшін сөйлеу құрылымдардың қатарын есепке алу керек;

2. Тіл үйренушілерді өмірлік және эмоционалды түрде қызықтыратын мәселені ұсыну керек. Сұрақ күнделікті және оқу тұрғысынан болу керек, мысалы, сабаққа кешігу немесе сабақтан қалу туарлы оқытушыға түсіндіре алу, сатушымен келісе алу, жағдаятты түсінбегенін немесе өзінің келіспейтінін айта алу;

3. Топтың эмоционалды жағына мұқият қарау керек және проблемалық жағдаятты шешуде жеке студентке қарау керек, дер кезінде көмек көрсету керек;

Қойылған мәселені сараптау нәтижесі бойынша авторлар орыс және қазақ тілдерін шетелдіктерге меңгерту барысында сөйлеу практика үдерісінде қолданған тілдік материалды бекітуде тек жалғастырушы деңгейде ғана емес, сондай-ақ бастапқы деңгейде де жобалық технология және проблемалық оқыту технологиясын қолданудың маңызын зор деп есептейді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Айтпаева А.С. Технологии проблемного обучения / А.С. Айтпаева // сб. Авторские технологии в преподавании языков / под общ.ред. Ж.А. Нуршаиховой. – Алматы: Бастау, 2010. – С.194-199*

2. *Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному / под. Ред. А.Н. Шукина. – М.: Рус.яз. Курсы, 2008. – 312с.*

3. *Торохтий Л.С. «Проблемность» как один из способов презентации и отработки материала на уроках русского языка как иностранного / Л.С. Торохтий // сб. Авторские технологии в преподавании языков / под общ.ред. Ж.А. Нуршаиховой. – Алматы: Бастау, 2010. С.179-183*

OBSERVATION OF REFLEXIVITY VIA RESEARCH PROCESS

Tasybaeva Saltanat Baltabaevna

English teacher, International Kazakh-Turkish University named after Ahmet Yassawi, Turkestan

***Түйін.** Мақаланың материалы рефлексиялықты зерттеу дағдысы ретінде үйретуге арналған курста қолданылатын тәсілді сипаттайды. Рефлексиялық зерттеу зерттеушінің белгілі бір зерттеуге қатысуына қалай әсер ететінін және қалай хабарландырылатынын зерттеуге шақырады.*

***Түйінді сөздер:** рефлексиялық, зерттеуші, оқу әсерлері, инерция, әлеуметтік дағдылар, прaxis.*

***Резюме.** В материале статьи описывается подход, используемый в курсе, предназначенном для обучения рефлексивности как навыка исследования. Рефлексивность побуждает нас исследовать, как влияет участие исследователя в конкретном исследовании, воздействует и информирует о таких исследованиях.*

***Ключевые слова:** рефлексивность, исследователь, влияние исследований, инерция, социальные навыки, практика.*

***Summary:** The material of the article outlines an approach used in a course designed to teach reflexivity as a research skill. Reflexivity urges us to explore the ways in which a researcher's involvement with a particular study influences, acts upon and informs such research.*

***Key words:** reflexivity, researcher, study influences, inertia, social skills, praxis.*

Reflexivity is ubiquitous. For instance, T. Nightingale and F. Cromby suggest that: reflexivity requires an awareness of the researcher's contribution to the construction of meanings throughout the research process, and an acknowledgement of the impossibility of remaining 'outside of' one's subject matter while conducting research. Reflexivity then, urges us to explore the ways in which a researcher's involvement with a particular study influences, acts upon and informs such research.

Reflexivity is the condition of taking account of the personality and presence of the researcher. S. May adds: "The concepts of reflexivity may be a way of bringing qualitative methods to account for themselves in a way that goes some way to satisfy the demands of scientific method. This is generally a matter of questioning how the process of research and analysis have an effect on research outcomes. This whole process of self-examination has become known as 'reflexivity'".

Self-examination is popular today since improving and building from within are widespread educational goals. We are committed to questioning in order to examine and improve teaching, our curricula, and ourselves. The teacher-researcher is continually adding to current knowledge and skills by building onto what exists. Often new constructions require significant modification to overcome inertia, existing structures, and established norms. The reflexive teacher-researcher resembles, social constructionists who are always faced with the problem of having to 'parenthesize' their substantive claims (e.g. about the nature and functions of the self) as 'not true' and 'not real', in order to foreground the antiobjectivism of their claims (that any account is 'local' and value-laden, rather than universal and morally neutral). But such an 'outside stance' is an enormously powerful critical tool it enables people to question 'what their doings are doing'. It is this reflective and reflexive ability which allows for social personal change, and which has been captured in most theories of the self, though especially attended to in developmental theories [25, 210].

Causing an educator whether new or experienced, to reconsider, change, or adapt requires inner forces. For instance, educators moving through action research projects are both excited and worried as they reflexively question their actions and thoughts. Researchers record their experiences (journals, memos, notes, photos, video) and yet, these records are unavoidably riddled with bias, misperception, and lacking detail? The goal may be to capture the experience however, "identity and reality reflect one another... The observer and the observed are inextricably tied together in a reflection". Sorting out what is, and what is not may confuse even the most capably teacher-researcher since the action within the research is situated not only in phenomenon, it is embedded in social systems. This situated learning, the "processes of knowledge development and ... practice development are explicitly connected as they are embedded in the interactions". Therefore, each observation needs to be connected reflexively to self and the immediate social system of the classroom.

Understanding your role as teacher will help you to deal with conflict, issues, and tension among many elements that seem to underpin praxis. For instance, I explain to my pre-service teachers that educators, by law act as parents for the children in the absence of the actual parents (in loco parentis). Therefore, it may be that you need to put aside academics in order to deal with self-esteem issues and conflicts may provide opportunities to teach social skills.

Knowing when and how to shift roles will improve outcomes and your relations with individual students: the curricula, parents and administration will change as some tensions increase while others decrease. Your roles may include parent, coach, teacher, friend, and counselor and your relations with students, the environment, and curricula that will alter your inner voice and at times affect the voice you choose to make public. Each voice can help you to understand how to move forward in an effort to build healthy report in the classroom, school and community.

In conclusion, self-analysis is vital to your practice and systematic reflection can enhance your ability to view issues at a higher resolution with increased accuracy classroom manager is able to self-monitor while teaching and make required relation to a situation or student. Being reflexively aware can assist teachers as they put in place reflective coping strategies that have been devised from previous observation of self. Being able to recover reflexively is essential to improve classroom management and instruction as each teacher needs to create and refine a healthy learning environment, which includes classroom control, discipline and governance.

Casual reflective actions can lead to improved praxis however: the teacher/ researcher needs to become reflexively aware of self (mind and body). The reflexive teacher is not a spectator of classroom management. Classroom management is systematic, disciplined, and is a means to instruct just as reflexivity is a mode and tool to improve praxis. Both management and reflexivity are systematic because each requires a number of deliberate, informed, and recursive actions to create substantive improvement [26, 129].

References

1. Rebecca L. *Language Learning strategies. What every teacher should know.*-Oxford: Heinle & Heinle Publishers, 1989-191p.
2. Wanda Pillow. *Reflexivity: freedom or habit of gender? Theory, Culture and Society.* New York, 2003.
3. Patai, D. Gitlen, A. *When method becomes power. Power and Method pp.61-73, Routledge, New York, 1994.*
4. Arber A. *Reflexivity: A challenge for the researcher as practitioner? - Journal of Research in Nursing, 2006, -150p.*
5. Airasion P.W. *Classroom assessment.* – London: MCGRAW – Hill Book Company, 1994. – 225p.
6. Hubbard P., Jones H., Thornton B., Wheeler R. *A training course for TEFL.* – Oxford: University Press, 1987. – 335p.
7. Beck U., Beck U., Giddens A. and Lash S. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order.* – Cambridge: Polity, 1994. – 220p.

ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ КІШІ ТОПТАРДЫ КОЛДАНУ

Төлепбергенова Багира Алдабергенқызы

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, аға оқытушы

Даулетова Меруерт Дайрабайқызы.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, м.ғ.к., доцент м.а.

Түйін. Серіктестік құрып жұмыс істеу әдісі білім алушылар үшін тиімді болып табылады. Клиникалық оқытуда кіші топтарда оқыту әдісін қолдану денсаулық сақтау саласындағы қызметкерлерге халыққа қызмет көрсету бойынша қауіпсіз, жоғары сапалы медициналық қызмет әдістерін меңгеруді қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: кіші топтар, клиникалық оқыту, серіктестік, білім алушылар, пікірталас.

Резюме. Обучение в сотрудничестве является эффективным методом обучения. Использование малых групп в клиническом обучении дает возможность в сфере здравоохранения освоить методы оказания качественной и безопасной медицинской помощи населению.

Ключевые слова: малые группы, клиническое обучение, сотрудничество, обучающиеся, дискуссия.

Summary. Training in cooperation is an effective method of training. The use of small groups in clinical education makes it possible in the health sector to master methods of providing quality and safe medical care to the public.

Keywords: small groups, clinical training, cooperation, students, discussion.

Білім алушыларға білім беруде қандай жағдайда, қандай студенттерге, қандай мақсатпен деген сұрақтарға жауап бере отырып, қандай оқыту әдістерінің тиімді екендігін алдын-ала анықтап алған дұрыс [1].

Студенттерді интерактивті оқыту әдістері арқылы дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде оқушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауға, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуға толық мүмкіндік береді. Интерактивті оқыту әдісі қажетті ақпаратты игеруге уақытты көбірек бөлуді, бағалауда жаңа, күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етеді және білім алушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруда тәжірибесі аз оқытушыларға көптеген қиындықтар туғызады. Оқытушылар оқу үрдісіне қатыса отырып, білім беруде ненің көмектесіп, ненің кедергі болатынын білуі тиіс. Бірақ медицина саласы бойынша оқытушылар арнайы педагогикалық білімдері болмауына байланысты көбіне өздерін оқытқан ұстаздарының тәжірибесін қайталауға тырысады. Нәтижесінде клиникалық оқыту үрдісі үнемі өзгеріссіз деңгейде қалып қояды. Сондықтан білім алушылар үшін қызықты әрі тиімді жолмен білім алу үшін жаңа интерактивті әдістерді қолдану өте маңызды.

Көптеген клиникалық оқытушылар өздерінің тәжірибесінде жоғары медицина оқу орындарының студенттері ешқандай медицина негізін меңгермегендей сезім қалдыратынын байқаған [3]. Сондықтан білім беру үрдісінде қандай ең тиімді оқыту әдістерін қолдануға болатыны туралы ой тудырады [4].

Серіктестік құрып жұмыс істеу әдісі бойынша кіші топтарда оқыту барлық білім алушылар үшін тиімді болып табылады. Бірігіп кіші топтарда оқыту (cooperative learning, collaborative learning) – ортақ жұмысты орындау үшін білім алушыларды микротоптарға біріктіру әдісі. Білім алушылар проблемаларды шешу үшін берілген материалды толық игеріп, жалпы ортақ бір шешім қабылдағанша топта жұмыс істейді.

Бірігіп топта жұмыс істеу барысында білім алушы өзін және айналасындағыларды оқытуды, қарым-қатынас жасауды, тыңдауды, ұжым болып проблемаларды шешуді, бірін-бірі түсінуді үйренеді. Топтың барлық мүшесі жұмысқа қатысады. Топтағы әлсіз студенттер өздерінің кемшіліктерін жойса, «күштілері» білімдерін одан әрі шыңдай түседі. Білімдерімен, түрлі әдістерімен өзара байланысып, білімдері жоғарылайды. Дұрыс ұйымдастырылған серіктестік жұмыста белсенділік пен рефлекстік дағдылар шыңдала түседі. Көптеген зерттеулер барысында дұрыс ұйымдастырылған топтар, алғашқы деңгейіне қарамастан, оның барлық мүшелері үшін тиімді екені анықталған.

Микротоптардың жұмысын тиімді ұйымдастыру үшін оқытушының өзі де оларға үлгі болатындай тыңдауды, сұрақты дұрыс қоюды, «кері байланысты» нақты беруді көрсете білуі тиіс.

Клиникалық дағдыларды оқыту бойынша курстың үйреншікті академиялық оқытудан айырмашылығы болады.

Клиникалық оқыту кезінде халықаралық стандарттарға сәйкес әртүрлі оқыту әдістері қолданылады.

Клиникалық оқытудың мақсаты денсаулық сақтау саласындағы қызметкерлерге халыққа қызмет көрсету бойынша қауіпсіз, жоғары сапалы медициналық қызмет әдістерін меңгеруді қамтамасыз ету.

Сабақ барысында оқытушы мен білім алушының белсенді қатысуын іске асыру үшін кіші топтардағы жұмыстарды қолдануға болады.

Бұл әдіспен оқыту барысында қатысушыларды бірнеше кіші топтарға (4-6 адамнан) бөлу керек.

- қатысушыларға өздерінің ойлары мен көзқарастарын ортаға салуға мүмкіндік беру керек.
- үлкен топтарда талқылау барысында кейбір қатысушылар өз ойларынан көбіне бас тартатын болса, кіші топтарда олар ашық түрде жеткізе алады.
- қатысушылар өз білім деңгейлерін жоғарылатып, көзқарастарын өзгерту үшін әрбірі тәжірибе-

лерімен және ойларымен алмаса алады.

- сабақ барысында назар аудару клиникалық оқытушыдан қатысушыларға ауысады.
- қатысушыларға білім алу кезінде жауапкершілікті өзіне алуын талап етеді.

Сонымен қатар, кіші топтарда жұмыс істеудің кемшіліктері болады:

- ұзақ уақытты және қосымша орынды талап етеді.
- қатысушылардың біреуі басымдылық көрсетіп топты басқаруды өз қолына алуы мүмкіндігі туады.
- топ өз тапсырмасынан ауытқып кетуі, нұсқауға сәйкес емес жұмыс істеу немесе тапсырманы дұрыс түсінбеуі мүмкін.

Жоғарыдағы мәліметтерді ескере отырып, оқытушыларға келесі кеңестер беріледі:

- топтарды бөлу барысында бірін бірі дұрыс танымайтындарды бірге бөлу керек.
- тапсырманы қалыптастырып және ол барлығына түсінікті болғанына көз жеткізу қажет.

Нұсқаулар топтарға төмендегідей берлуі мүмкін:

- парақтармен;
- флип – карталармен;
- транспаранциялармен;
- клиникалық оқытушы ауызша нұсқаулықты қайталау арқылы беруі мүмкін.

Қатысушыларға бөлмеде орналасуларына уақыт беріп, содан кейін ғана тапсырманы бастауды сұрану керек. Кейде тапсырма берілгенге дейін қатысушылардың өздерінің алдын ала топтарға бөлінуін сұрануға болады. Топ ішінде мәселені талдау барысында қатысушылардың нұсқаулық бойынша дұрыс жұмыс істеп жатқанын және тапсырмадан ауытқып кетпегенін бірнеше рет тексеру керек.

Кіші топтармен жұмыс істеу барысында қатысушылардың үнемі бір топта болмауын қадағалау қажет.

Клиникалық оқытушы кіші топтарды әртүрлі жолдармен құруына болады:

- қатысушыларды өз қалаулары бойынша немесе белгілі бір тапсырмаларға байланысты ерекшеліктеріне сәйкес алдын-ала бөлек топтарға бөлуге болады.
- қатысушыларға сандарды таңдауын (немесе топтың атын) ұсынуға болады.
- топтарға бөлінуді қағаз қиындыларымен (бірнеше құттықтау қағаздардың әрқайсысын топ құрамындағы білім алушылар саны бойынша бөліп, оларды араластырып, таратады).
- қатысушылардың ұқсас ерекшеліктері (туған жылы, айы, киген киім түсі) бойынша.
- қатысушылардың сап түзуіне (бойы биіктер, орташалар, аласалар) байланысты.

Кіші топтардағы жұмыс қызықты және нақты, қысқа уақытқа жоспарланған болуы тиіс, сонымен қатар қатысушылардың білім деңгейіне сәйкес берілуі керек. Әрбір кіші топ бір тапсырманы немесе өз жұмыстарының мәселелері бойынша, клиникалық жағдайлар немесе рөлдік ойындарды орындау жаттығуларын жүргізуі мүмкін. Жаттығулардың түріне қарамастан, дайындалуға уақыт шектеулі болады. Мұндай жағдайда топтарды тапсырманы аяқтауға бес минут қалғанын және аяқталғанын алдын ала ескертіп отырған жөн.

Қатысушылар кіші топтарда клиникалық жағдайларды талдап біткен соң оларға бұл мәселеге байланысты өз көзқарастарын білдіруге уақыт беріледі.

Кіші топтарда жұмыс істеуге арналған нұсқаулықтарға төмендегілер кіреді:

- тапсырманы орындау бойынша нұсқаулық.
- тапсырманы орындауға берілген уақыт.
- талдауға, шешуге ситуациялық жағдайлар немесе проблемалар әзірлеуге, рөлдік ойындарды дайындауға арналған нұсқаулық.
- қатысушылардың рөлдері (егер рөлдік ойындар болса).
- топ ішінде дискуссия жүргізу үшін сұрақтар.

«Ойын» сөзі сабақта инсценировканың орын алып, әрекеттердің спектакль түрінде көрсетілетіндігін меңзейді. Ал «рөлдік» сөзі әр қатысушының белгілі бір рөл орындайтынын және де бұл рөлдің басқа рөлдерді қатарында болып, олармен тығыз қарым-қатынаста болатындығын білдіреді. Мұнда білім алушылар тиімді әрекеттерді меңгеруді мақсат тұтады. Білім алушылар пікірталастағыдай өз түсініктері мен көзқарастарынан туындаған позицияларды ұстанбай, өздерін басқалардың орнына қояды. Рөлдік ойындарда қатысушы өзінің теориялық білімдерін практикада кездесетін ситуацияларды қолданады. Ол мұндай ойындарда проблемалардың мазмұны мен мән-жайын дұрыс түсінетіндігін көрсетеді, олардың шешу жолдарын қарастыру арқылы өзінің шығармашылық деңгейін дамытады. Бұл ойын түрін ретсіз жиі қолдануға болмайды, өйткені ұзақ уақытты талап етеді [2].

Топтар өздеріне жүктелген жұмыстарды аяқтағаннан кейін клиникалық оқытушы оларды атқарылған жұмыстарды талқылау үшін бір үлкен топқа біріктіреді [2].

Клиникалық оқытушы мен білім алушылар арасында талқыланатын жұмыстарға кіретіндер:

- әр топтың есебі.
- мәселелер бойынша сұрақтарға жауаптар беру.
- кіші топ қатысушылары дайындап, көрсеткен рөлдік ойындар.
- әр топтың ұсынған нұсқаулары.

Топтық пікірталасу барысында клиникалық оқытушы координатор ретінде оның бағытын көрсетіп отырады. Қатысушыларда сұрақтар, түрлі ойлар және оларға қандай да жауаптары болса міндетті түрде ортаға салады.

Кіші топтардағы жұмыстан кейін клиникалық оқытушы тиімді, қорытындылайтын талқылауды өткізуі өте маңызды болып табылады. Бұл қатысушылардың жүргізілген іс-шаралардың мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, серіктестік құрып кіші топтармен жұмыс істеу әдісі білім алушылар үшін тиімді болып табылады. Кіші топтар арқылы клиникалық оқытудың денсаулық сақтау саласындағы қызметкерлерге халыққа қызмет көрсету бойынша қауіпсіз, жоғары сапалы медициналық қызмет әдістерін меңгеруді қамтамасыз етеді.

Литература:

1. *Worley P, Esterman A, Prideaux D: Cohort study of examination performance of undergraduate medical students learning in community settings. British Medical Journal. 2004; №328. P. 2090.*
2. *Алимов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. //Оқу құралы. Алматы, 2009, 328 бет.*
3. *DeWitt D, Carline J, Paauw D, Pangaro L: Pilot study of a 'RIME'-based tool for giving feedback in a multi-specialty longitudinal clerkship. Medical Education. 2008; №42. P. 1209.*
4. *Lempp H, Seale C: The hidden curriculum in undergraduate medical education: a qualitative study of medical students' perceptions of teaching. British Medical Journal. 2004; №329. P. 2073.*

Бахрамова Гульмира Абдурасуловна
п.ғ.к., «Педагогика және психология» кафедрасының доцент м.а., ОҚМПУ

Абдраманова Нурсулу Шермаханбетовна
«Педагогика және психология» кафедрасының магистр, аға оқытушысы, ОҚМПУ

Салмырза Жайна Ізбасарқызы
т.ғ.к., оқу бөлімінің маманы, М.Сапарбаев атындағы ОҚГПИ

Алдабергенов Нурлан Абдухаликович
п.ғ.к., «Бастапқы әскери дайындық» кафедра меңгерушісі, М.Сапарбаев атындағы ОҚГПИ

БІЛІМ БЕРУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ДАЯРЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Халыққа білім беру ісін жетілдіру мемлекет саясатының өзекті мәселелерінің бірі .

Білімнің мазмұны оқу үдерісі компоненттерінің бірі, ол ғылым білім, іскерлік, дағдылардың жүйесі. Осы жүйенің негізінде оқушылардың ақыл-ойы, қабілеті дамиды, ғылыми-материалистік қарым-қатынасы, мінезі қалыптасады .

Білім мазмұны мына мәселелерді қамтуы керек:

- табиғат, қоғам, техника, мәдениет, адам жайындағы білімді қалыптастыру;
- диалектикалық-материалистік көзқарасты тәрбиелеу;
- адамды жан-жақты дамыту міндеттерін шешу;
- жастарды өмірге, еңбекке мамандық тандауға даярлау.

Білім мазмұнына қойылатын критерийлер:

1. Білім мазмұнының тұтастығы;
2. Жоғары ғылыми және практикалық мәнділігі;
3. Мазмұны көлемінің уақытқа сай болуы;
4. Халықаралық тәжірибені есепке алу;
5. Оқу-әдістемелік және материалдық базасына білім мазмұнының сәйкестігі.

Білім берудің құрамдас бөлігі

1. Жалпы білім. Жалпы білім мазмұнына пәндердің үш циклі кіреді: ғылыми-жаратылыс, гуманитарлық, еңбек және дене дайындығы.

а) ғылыми-жаратылыс пәндері - табиғат заңдары жайында оқушыларға терең білім береді, олардың ойлау қабілеттерін дамытудың негізгі құралы болып табылады .

ә) гуманитарлық пәндер - оқушыларды педагогикалық даму заңдарымен таныстырады, ойлау аппаратын дамытудың, қарым-қатынас жасаудың құралы, оқушылардың эстетикалық талғамын, адамгершілік сезімін қалыптастырады, дүние тарихымен, мәдениетімен, рухани байлықтармен таныстырады.

б) еңбек, дене шынықтыру пәндері - оқушылардың денсаулығын нығайтады, түрлі іс-әрекеі процестерінде олар іскерлікке, дағдыға иемденеді, кәсіптік бағдар береді.

2. Политехникалық білім - оқытудың әр түрлі сатысында, яғни еңбек сабақтарының процестерінде қарастырылады. Өндіріс негіздері, "есептеу техникасы", "информатика" сабақтары, әр түрлі құралдар, шеберханалар т.б.

Білім мазмұнын анықтайтын құжаттар

1. Оқу жоспары ~ оқу пәндерінің құрамын, әрбір курс, сынып және пән бойынша апталық сағат санын анықтайтын мемлекеттік құжат.

2. Оқу бағдарламалары —білім мазмұны сипатталады, пәндер бойынша әр жылға және оқытылатын курс тараулары мен тақырыптарына бөлінетін сағаттар саны белгіленеді. Әр пән бойынша түсінік хат жазылады, онда пәндерді оқыту жайындағы негізгі міндеттер көрсетіліп, мұғалімдерге әдістемелік нұсқаулар ұсынылады.

3. Оқулықтар - оқу бағдарламасының негізінде жасалады, олар білім берудің негізгі көзі.

Білім беру ұғымы — өте күрделі, нақты ұғым. Жалпы түрде бұған адамның жүйелі білім, дағды, іскерліктерді меңгеруі және сезім мен ақыл-ойдың дамуы, танымдық процестер мен дүниетанымның қалыптасуы деген анықтама беруге болады.

Білімді көптеген фактілер мен құбылыстардың қағидасын, әдіс-тәсілін меңгерген, өте жоғары дәрежеде қабілеті жетілген, іскерлігі бар, тез және дұрыс пайымдап, тұжырым жасай алатын адамды айтады. Сонымен бірге адамгершілік тұрғысынан дұрыс сын айта алатын, ойлай білетін, жаңалыққа жаны құмар, бағалай алатын, қарым-қатынас пен іс-әрекет іскерлігі қалыптасқан адам.

Білім беру — мектептен басталады. Мектеп — жалпы білім беретін, жан-жақты дамудың негізін қалайтын, алғашқы мамандық тандау мен мамандыққа даярлаудың бастауы болып табылатын, жалпы дамудың баспалдағы.

Мектептегі жалпы білім берудің мазмұны - жалпы әдіснамалық қағидалармен, ғылым, өнер, еңбек, дене шынықтыруды қалыптастырудың қағидаларымен анықталады.

Орта білім берудің мазмұнын қалыптастырудың жалпы әдіснамалық қағидалары:

1. Оқу материалының жалпы білім берушілік сипаты;
2. Білім мазмұнының азаматтық және гуманистік бағыттылығы;
3. Оқу материалының қоғамдағы өзгерістермен байланыстылығы;
4. Гуманистік — этикалық бағыттылығы;
5. Оқу материалының дамытушылық сипаты;
6. Пәндердің өзара байланыстылығы;
7. Білім мазмұнының эстетикалық аспектісі;

Болашақ пән мұғалімі өз пәнін оқытудың жалпы заңдылықтарын, мақсаттары мен міндеттерін, мазмұнын, әдістемелік-зерттеулерді, оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін қолдана білуі, педагогика ғылымы мен озат тәжірибе жетістіктерін өзінің қызметіне батыл енгізу тәсілдерін жоғары оқу орны қабырғасында жүріп игеруі тиіс. Заңдылықтар мен заңдар ғылыми теорияның маңызды компоненттері. Заңдылық белгілі бір жағдайдағы объективті, тұрақты, жалпы, қажетті өзара байланысты сипаттайды.

Оқытудың заңдылықтары оқу пәнінің құрамдас бөліктерінің арасындағы объективті, мәнді, тұрақты байланыс.

Оқу процесінің ішкі және сыртқы заңдылықтары бар. Сыртқы заңдылықтар оқыту процесінің танымдық процестер мен жағдайларға, әлеуметтік, саяси жағдаятқа, мәдени құндылықтар, медениет деңгейі т.б. тәуелділігін сипатайды.

Ішкі заңдылықтарға оқу пәнінің компоненттерінің, яғни құрамдас бөліктерінің мақсат, мазмұн, әдіс, құрал, форма т.б. өзара байланысы жатады.

Заңдылықтар моделінде көрсетілгендей:

1. Дидактикалық компонент оқу пәнінің дидактикалық сипатын жалпылау, яғни оқытудың мақсат, мазмұны.

2. Гносеологиялық компонент мұғалімнің басшылығымен оқушылардың (объективтілікті) нақтылықты тануы. (Факті-дәлелдер, заң, өзін-өзі тану, т.б.)

3. Психологиялық компонентке оқыту процесі барысындағы оқушылардың танымдық іс-әрекеттері жатады.

4. Кибернетикалық аспектіде көптеген байланыстар көрініс береді (ақпаратты меңгеру, т.с.с.)

5. Әлеуметтік компонент оқу пәніне қатысушылардың қарым-қатынасы (мұнда оқытушы мен оқушылардың ғана қарым-қатынасы емес, сонымен бірге бағыттылығы, оқытудың әлеуметтік маңыздылығы т.с.с.)

6. Ұйымдастыру компоненті ақыл-ой еңбегі арқылы оқытуды бейнелейді.

Сонымен бірге жалпы және жекеленген заңдылықтар болып бөлінеді.

Барлық жүйені қамтитын заңдылықтарға жалпы, жекеленген, дидактикалық, психологиялық, әлеуметтік заңдылықтар жатады.

Жалпы заңдылықтар

1. Оқытудың мақсаттылығы: мақсаттың қоғам дамуының деңгейі мен жылдамдығына, қоғам қажеттілігі мен мүмкіндігіне, педагогика ғылымы мен практикасының даму мүмкіндігі мен деңгейіне байланысты.

2. Оқытудың мазмұны. Ол қоғам қажеттілігі мен оқытудың мақсатына; әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогрестің дамуына; оқушылардың жас ерекшелік мүмкіншілігіне, оқытудың теориясы мен практикасының даму деңгейіне; оқу орнының материалдық-техникалық және экономикалық мүмкіндігіне байланысты.

3. Оқытудың сапалы болу заңдылығы:

- оқытудың әрбір жаңа кезеңінің тиімділігі;

- оқытудың алдыңғы кезеңінің өнімділігі мен қол жеткен нәтижелер;

- оқытатын материалдың көлемі мен сипатына; оқытушылардың ұйымдастыруы мен педагогикалық әсеріне;

- оқыту уақытына байланысты.

4. Оқу әдістерінің заңдылықтары дидактикалық әдістердің тиімділігі, әдістерді білу, қолдана білуге, оқытудың мақсатына, мазмұнына, оқушылардың жас ерекшелігіне, материалдық-техникалық базаға, оқу пәнін ұйымдастыруға байланысты.

5. Оқытуды басқару заңдылықтары:

- оқыту жүйесін кері байланыстардың интенсивтілігінен;

- әсердің негізделінгенінен.

6. Оқытуға ынталандыру заңдылықтары

- мотивке (ішкі, сыртқы) байланысты.

Нақты заңдылықтар)

Дидактикалық

- оқытудың нәтижесінің оқытудың мерзіміне тікелей байланыстылығы;
- оқушылардың оқудың мақсатын саналы түрде ұғынуларына байланыстылығы;
- қолданылатын әдістерге;
- оқыту құралдарына;
- оқыту жағдаяттарына;
- мұғалім шеберлігіне.

о) Гносеологиялық

- оқытудың нәтижесін оқушылардың оқи білуіне;
- оқушылардың танымдық іс-әрекетінің көлеміне;
- білім, іскерлік, дағдыны іс-жүзінде пайдалана білуіне;
- үй жұмысын жүйелі түрде, үнемі орындауға;

б) Психологиялық

- оқуға деген қызығушылық пен ынтаға байланыстылығы;
- белсенділікке, психикалық процестерге байланыстылығы;

Оқытудың қоғамның мұқтаждығына және жағдайдың байланыстылық заңдылығы (ономикалық дамуына байланысты).

2) Оқытудың, білім берудің және дамудың өзара байланыс заңдылығы

(П.С. Выготскийдің пікірі бойынша оқыту дамудың алдында жүріп отырса, егер оқушы оқуды өзінің міндеті әдіснамаса, өз жауапкершілігін сезінбесе, онда оқуды жақсы оқиды, тереңдейді, ақыл-ой қабілеті, білімді өз бетімен меңгеру белсенділігі дамиды, заттың мәнін ғылыми ұғымдарды терең түсінеді.

3) Оқыту процестерінде оқушылардың жас, дербес ерекшеліктерін есепке алу.

Жалпы білім баланың адамгершіліктік қасиеттері мен сенімін жетілдіруге ықпал етеді, жеке адамның рухани жан дүниесінің негізін қалайды.

Азаматтық-гуманистік бағыт ғылыми дүниетанымның негізгі және басты шарты. Әрбір пән өз зерттеу мәселесіне байланысты диалектикалық-материалистік ұғымды қалыптастырады.

Әдебиеттер:

1. Абилдаева Р.А., Тасыбаева Ш.Б. *Инновациялық оқыту технологиясының оқыту процесінде қолдану ерекшеліктері /«Ғаламдық бәсекелестік ортадағы заманауи білім беру» жаңашыл педагогтардың 2-ші Республикалық форумы. – Шымкент.: М.Әуезов атындағы ОҚМУ. 2014, 3-6 б.*

2. Баймолдаев Т.М. *Педагогикалық менеджмент және қазіргі мектепті басқару. – Алматы, 2016. –136 б.*

3. Қарақұлов Қ.Ж. *Педагогикалық менеджмент және мектепті басқару. –Шымкент, 2016. -140-150бб.*

4. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М.. *Педагогика.- А., 2002.*

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ӘРТҮРЛІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҮРЛЕРІН САБАҚ ҮРДІСІНДЕ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Тасенова П.Б.

Магистр-оқытушы, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

***Түйіндеме:** Бұл мақалада оқытуда жаңа технологияны пайдалану әдістері және оқушылардың таным белсенділігін арттыру баяндалған.*

***Резюме:** В статье докладываются методы применения новых технологий в обучении биологии*

***Summary:** This article is about the improvement of the students cognitive interest, the formation of the aesthetic taste and the education of the students patriotism and humanism by using the new technology.*

XXI ғасыр – ғылым ғасыры. Ғылымды дамытпайынша, оның саласын, атап айтқанда педагогикалық ғылымды жетілдірмейінше, жаңа инновациялық технологияларды оқу үрдісіне енгізбейінше біздің экономикалық өркендеуіміз, рухани және мәдени түрленуіміз мүмкін болмайтыны анық. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында: «Білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз» - деген болатын. Бүгінгі таңда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналуда. Дүниежүзінде білімнің әлеуметтік рөлі артып, адамның болашағы оның алған білімінің сапасының көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты болады. Оқытушының міндеті білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралдармен қамтамасыз ету және студенттің жеке тәрбиесін дамуға, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін - өзі жетілдіру және қоршаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыру. Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды дамыта оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарлатуды көздейді. Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру оқытушының басты міндеті. Сондықтан, әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан, оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың, студенттердің жас ерекшеліктеріне қарай тандап алудың маңызы зор. Қазіргі таңда оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Сабақта қолданылған жаңа технологиялардың өзі әрбір оқытушының шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылуы мүмкін. Осыған байланысты жұмыстың негізгі мақсаты – биологияны оқыту үрдісіндегі қойылған мақсаттарға және күтілетін нәтижеге жету жолдарын қамтамасыз ететін оқу бағдарламаларында қамтылған білім мазмұнын меңгерудің жүйеленген формаларын, яғни, технологияларын қолданудың әдістемелік негіздерін ашу. Әрбір оқытушы сабақ өткізген кезде оқушыларға, студенттерге сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың, студенттердің қызығушылығы арта түсері анық. «Қазіргі заманда жастарға жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа технологияны оқу үрдісінде онтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы өте зор. Биология пәнінде білім берудегі инновациялық технологияларды пайдалану тиімділігі. Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Осы орайда келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет. Қазіргі уақытта арнайы бағыттағы ақпараттық коммуникативті технологияның құралдарын құру үрдісінде көптеген білім беру бағыттары мен оқу пәндері бойынша мультимедиялық энциклопедиялар жасалған. Оқытудың жаңа әдістерін пайдалана отырып, оқу үрдісін ұйымдастыру мүмкіндігін беретін ойындық ситуациялық тренажерлер және мультимедиялық оқыту жүйелері құрастырылған.

Оқу жүйесіндегі ақпараттық технологиялар (АТ) – компьютерлік техника мен программалық құралдардың көмегімен оқушыға ақпаратты дайындауды және беруді жүзеге асыратын процесс. Оқу жүйесіндегі ақпараттық технологияларда ақпаратты беріп үйренуде екі нәрсені бөліп айтуға болады: техникалық құралдар, оған компьютерлік техника, байланыс жолы, және әртүрлі жүктеме бойынша берілетін программалық құралдар (ПК). Оқытушы компьютердің көмегімен берілетін сабақты өңдеуде оның функционалдық мүмкіндіктерін және жоғарыда аталған компоненттердің әрқайсысын қолдану шартын білуі тиіс. Техникалық құралдардың да программалық құралдардың да өз ерекшеліктері бар және оқу барысына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Қай елде болмасын, балаға білім беру ісі елеулі орын алып, онымен арнайы шұғылданатын мамандарды

ізденіске итермелеп отырған. Еліміздің тәуелсіздік алып ұлттық даму жолына түсуі білім беру ісін жолға қояды талап етіп әлеуметтік маңызды істерді алға қояды талап етті. Осы маңызды талаптардың бірі, білім беру жүйесін ақпараттандыру.

Қазіргі заманғы оқыту технологияларына келесі талаптар қойылады:

-оқыту мақсатының нақты қойылуымен, оның ғылыми негізделуі, оқу іс-әрекетінің нәтижесінің жоғары сапалы болуы;

-ақпараттық –технологияларды пайдалану арқылы білім сапасын көтеру, оқушылардың танымдық әрекеттерін дамыту;

-оқу материалын толық қабылдау мүмкіндігінің болуы;

-оқу процесінде шетелдіктер мен қарым-қатынастың еркін болуы;

-оны үнемі жетілдіріп, толықтырылып отыру мүмкіндігінің болуы.

Бүгінгі таңда оқу үрдісін сапалы, әрі тиімді өткізудің басты шарттарының бірі әр түрлі инновациялық технологияларды ұтымды пайдаланып, сабақ беру болып табылады. Солардың бірі – ақпараттық технология. Сабақ барысында ақпараттық технологияны пайдалану арқылы мұғалім сабақтың дамытушылық, тәрбиелік, білімділік мақсаттарың ашады. Ақпараттық технологияны оқу үрдісінде пайдаланудың негізгі көзі сабақ барысында компьютерді пайдалану, интерактивті тақталарды қолдану болып табылmaq. Компьютер мен орындалатын тапсырмалар оқушыларды өте қызықтырады. Ең басты бала жеке компьютерге отырады, онда берілген тапсырмаларға қызығушылық көрсетеді, өйткені тапсырмалардың мазмұны, берілгені бір біріне ұқсамайды. Оқушы қарапайым тапсырмадан күрделі тапсырмаға ауысып отырады. Электронды оқулық видео-материалмен, дыбысталып қамтамасыз етілген. Бұл оқулықтың ішінде бірнеше тапсырмаларында мәтіндік ақпарат беріледі, осы тапсырмалар оқушылардың сауаттылығын ашады, бала биологиялық терминдердің атауларын, түсініктемелерін, жазылуын есте сақтайды. Көп электронды оқулықтарда деңгейлік тапсырмалар беріледі. Тапсырмалардың күрделенуі жеке бағыттық оқыту технологиясының принципін сақталуын көрсетеді. Электронды оқулықтардың қызықты графикалық безендендіруі оқушыларға карталармен, кестелермен, суреттермен, диаграммалармен және де өз бетімен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Сабақ барысында электронды оқулықты пайдаланған білім сапасын арттырады, сабақты қызықты өтуіне ықпалын тигізеді, және де бұл оқулықтар қол жетімді, көрнекті,білімдерін тексеруге ыңғайлы.

Сабақта слайд-презентацияны қолданған жақсы, және де слайд-презентацияларды оқушылардың өздері дайындайды. Презентация дайындаған оқушыларға көп қиындық туғызбайды, осы жұмысты олар ұнатады. Кез келген уақытта презентацияны толықтырып, жаңартуға болады. Презентация дайындап келдеп оқушыға тапсырма бергенде, қандай мақсаттар қойылады:

-оқушылардың көз қарастарын кеңейтеді,

- деңгейлік сабақ, оқушылар қабілеттеріне қарай, қызығушылықтарына қарай тапсырмаларды бөліп алады,

-оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырады

Ақпараттық технологиялар мұғалімге не береді?

Өз пәніміз бойынша толық және жаңа ақпаратты тез арада алуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологиялар сабақ үстінде көрнекілік ретінде қолданылу мүмкін.

Сабақ үстінде белгілі бір тақырып бойынша карта болмаса, интернет арқылы керек картаны немесе суретті интерактивті тақтаға шығаруға болады.

Компьютер – қазіргі заманның ең керемет жетістігінің бірі, осы жетістік мұғалімнің ең бірінші көмекшісі. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Оқу мен тәрбие саласындағы мұғалімдердің алдында тұрған аса маңызды міндет — талабы таудай дарынды жеке тұлғаны іздеп тауып, оны жетілдіріп шығару. Бұл жетістіктерге арнайы курс, тәжірибе алмасу және жалықпай іздену арқылы жетеді. Демек, білім беру мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту - бүгінгі күннің объективті заңдылығы.

Оқушылардың ақпаратпен жұмыс жасау іскерлігін қалыптастыру арқылы коммуникативтік қабілеттерін, ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, алған білімдерін практикалық іс-әрекетте қолдануға үйрету.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырзабаев А.Б., Биологияны оқыту әдістемесі, Қарағанды, 2006.
2. С.Г.Мамонтов, В.Б. Захаров, Н.И.Сонин, Ә.Қ.Қисымова «Биология. Жалпы заңдылықтар». Оқулық, А.2006.
3. Валиева М. Білім беру технологиялары және оларды оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары. Алматы, 2002.
4. Өстеміров К. Оқыту құралдарын пайдалану негіздері. Алматы, 2002.
5. Юсупов Б.Ю. Мұғалімге тән педагогикалық қасиеттер. Алматы. 1999ж.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІ

Таштауова Ж.Х.

«Сырдария» университеті ғ.м., аға оқытушы

Теңізбаева Г

«Сырдария» университеті, 2 курс магистранты

Түйін: Мақалада қазіргі таңдағы инновациялық үдеріс қарқыны, оның мазмұны, бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық қабілеттілігінің маңызы қарастырылып, даярлау үдерісін үлгілеу кезеңдері мен инновациялық қабілеттер топтамасы ұсынылды.

Резюме: В статье описывается темп инновационного процесса, его содержание, рассматривается значение инновационных способностей учителя начальных классов, а также прилагаются образцовый ряд подготовительного процесса и набор инновационных способностей

Summary: The article describes the pace of the innovation process, its content, and discusses the importance of the innovative abilities of primary school teachers, as well as exemplary included a number of preparatory process and a set of innovative abilities

Қазақстандағы инновациялық жүйені қалыптастыру үшін инновациялық типтегі мамандарды даярлаудың жоғары білім беру жүйесін дамытуды талап етеді. ЖОО білім берудің ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке бағытталғандығына байланысты инновациялық іс-әрекетке даярлығы қалыптасқан бастауыш сынып мұғалімін дайындау жоғары білім беру деңгейінде жүзеге асырылуы әбден мүмкін, сондықтан мамандарды инновациялық іс-әрекетке даярлаудың үлгісін құру және оны жүзеге асырудың дидактикалық жағдайы өзекті болып табылады.

Ғалымдар университеттердегі инновация қарқынының төмендігін бірнеше себептермен түсіндіреді. Біріншісі - өзгеретін университеттен тыс орналасқан арнайы агенттің жоқтығы. Екіншіден, университеттердің инновациялық әрекеті педагогикалық жаңашылдықтың ғылыми негізінің жоқтығынан қиындық көреді. Үшінші себеп университеттің ұйымдастырушылық сипаттамасымен байланысты, әсіресе университет пен оның клиенттері арасындағы. Сонымен қатар, университеттердегі жаңаны ендіруге деген ынтаның болмауы, дәстүрлі ұстанымда қалуы, инновация алдындағы қорқыныш сезімі инновацияның төмен қарқынының бірден бір себептері болып табылады[1].

Инновация қарқынына әсер ететін ерекше факторлар да қарастырылады: жалықтыратын тәжірибе; әкімшілік тарапынан ұстамдылық, білім беру саласындағы бюрократия; қаржы тапшылығы, қоғам тарапынан қарсылық көрсету және селкостық таныту; оқытушыны даярлау мен қайта даярлаудың біркелкі бағдарламалары, білім беру аймағындағы өзгерістер туралы білімнің жетіспеушілігі. Соңғы себепті басты фактор ретінде қарастыратындардың қатары артып келеді.

Қазақстан университеттері үшін инновация – бұл ерекше сипатқа ие жаңаны ендіру. Бұл инновациялық әрекетке жұмылдырылған және оның әсерінде жүрген оқытушылар; жаңаны ендіруге түрлі көзқарастағы оқытушы; оның әрқайсысының мықты және осал тұстары бар, оларда қорқыныш пен күмән да болуы мүмкін.

Ғалымдардың пікірінше, оқытушы қоғамда оқыту құралына қатысты оның мақсатын анықтайтын төреші емес, сарапшы ретінде қарастырылады. Егер қандай да университеттің оқытушысы білім мазмұнын, оқыту әдістерін анықтауда басты рөл атқаратын болса, онда мәдени мұра түсінігін толық түсінбеу, оның құндылықтық бағдарының субъективизмі сол университеттің оқыту үдерісіне кері әсерін тигізу қаупі туындайды. Оқыту мақсатын және мазмұнын анықтауға байланысты маңызды мәселелерді қоғаммен бірге шешу керек, ол оқытушының жеке құзырына берілетін нәрсе емес. Келесі мәселе оқытушының оқу материалдарын даярлауда, курстарды өңдеуде туындайтын шеберліктің жеткіліксіздігі. Тағы бір мәселе, оқытушылар жаңаны қолдануда ғылыми зерттеулерге сүйене бермейді, сол себепті де оқытудың басты ұстанымдарын ескермейді[2].

XXI ғасыр – қазақстандық инноватор оқытушының инновациялық іс-әрекетінің өрлеу уақыты. Кез-келген әрекеттің субъектісі бар, ол мақсат қойып оған жету әдістерін анықтайды. Инновациялық әрекетте субъект көп жағдайда басшылық болып табылады да, оқытушы біреудің құрастырған мақсаты мен жоспарын орындаушы ғана болып келеді. Университет басшылары мұны былай түсіндіреді:

- кейбір оқытушылар оларға ұсынылған инновацияны ендіруге қарсылық білдіреді;
- педагогтар шын мәнінде өз жұмысында көп өзгеріс енгізбей-ақ жалған инновациялық белсенділік көрсетеді;
- жаңаны ендіру нәтижесі күтілген нәтижемен сәйкес келмейді;
- кейбір жаңашылдықты енгізе отырып, кейін одан бас тартқан оқытушылар да болды;
- қандай да бір инновацияны ендіру барысында педагогтар ол үдерісті соңына дейін жеткізбейді.

Білім берудегі жетістіктер оқытушылардың жаңаны меңгере отырып, оны тәжірибеде іске асыра отырып

өз әрекетіне өзгеріс енгізу деңгейіне байланысты.

Білім берудегі инновациялық үдерісті жеделдету қарқыны педагогикалық ұжымның толықтай қатынасуынсыз жүзеге асыру мүмкін емес. Инновациялық іс-әрекетке оқытушы-профессорлық құрамды толықтай қатыстырудың қажеттілігі бірнеше себептермен түсіндіріледі, олардың бастысы инновациялық іс-әрекет педагогикалық іс-әрекет секілді формасы және ұйымдастыру бойынша біріккен іс-әрекет болып табылады.

Ортақ мақсатқа біріккен күш салудың нәтижесінде жетуге болады. Кез-келген жеке әрекет біріккен әрекеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Себебі, жеке субъект әрекет барысында ұжымдық тәжірибе мен танымдық әрекет жүйесінде саналы қимыл-әрекет етеді. Бұл субъектінің ұжымға тәуелділігін білдірмейді, ұжымның өзі жекеленген субъектісіз тіршілік етпес еді[3].

Ұжымшылдық ондағы көптеген индивидтердің өзара әрекеттесу үдерісімен ғана сипатталмайды. Өзара әрекет ұжымдық іс-әрекеттің ерекше заңдарымен, жеке іс-әрекеттен ершеленеді. Жеке индивидтің қоғамдық еңбек етуге дайындығын қалыптастырудың қажеттігі екі белгімен анықталады: ұжымдық субъектінің жетуге талпынған келешек нәтижесі ретіндегі ортақ мақсаттың болуы, индивидтерді біріккен әрекетке ынталандырушы ортақ мотивацияның болуы.

Біріккен әрекет оның қатысушылары әрекетінің өзара келіскендігін, жоспарға сәйкес әрекет ретінің қатаң сақталуын қарастырады. Келісім басқару арқылы жүзеге асырылады. Басқарудың қажеттілігі жалпы әрекетте жаңа қиындықтың пайда болуына алып келеді. Жеке әрекетте басқа адамдардың әрекетіне тәуелсіз өз әрекетін, қарқындылығын, жұмыс көлемін жоспарлай алады. Ал біріккен әрекет қызметтер мен міндеттердің қатаң тәртіппен бөлінуін талап етеді.

Ұжымның инновациялық әрекетке қатысуы сол ұжым тұрғысынан үлкен мәнге ие: өзіндік әрекетінің туындауынан әлеуметтік топтың даму деңгейі артады, шығармашылық дамиды, өзіндік әрекет дамиды. Осылайша, білім беру әрекетінде ұжымның дамуы үшін де, субъектінің дамуы үшін де ұжымның біріккен әрекеті дамушы болуы маңызды. Басшылар оқытушылардың инновациялық іс-әрекетке белсенді қатысу міндетін шешуі керек, ол үшін ғылыми білімге сүйену қажет болып табылады[4].

Даярлау үдерісін үлгілеу келесі кезеңдерден тұрады:

- үлгілеудің мақсаты мен міндеттерін қою;
- маман түлегіне әлеуметтік тапсырыс талаптарын талдау;
- маманның инновациялық іс-әрекет ерекшеліктерін талдау;
- инновациялық ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке даярлық компоненттерінің мазмұнын анықтау;
- инновациялық ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке даярлық өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтау;
- маманның инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру үлгісін құрастыру.

Үлгілеудің мақсаты – мамандардың инновациялық ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекеті туралы әдіснамалық білімдер мен тәжірибелік дағдылар қалыптастыруды қамтамасыз ететін маманның даярлық үлгісін құру.

Бастауыш сынып мұғаліміне әлеуметтік тапсырысты талдау негізінде үлгі өңдеудің екінші кезеңінде инновациялық өнімдерді өңдеп, ендірудің жоғары білікті дағдылары мен қабілеттерін меңгерген, шығармашыл ойлайтын, топта жұмыс істей білетін, инновациялық мәдениетті элиталы мамандарды даярлау деңгейіне қойылатын талаптар анықталды.

Мамандарды инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру үдерісін үлгілеудің үшінші кезеңінде маманның кәсіби іс-әрекетінде инновациялық бағыттылығының ерекшеліктері анықталды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімі дайын болуы керек іс-әрекеттің негізгі түрлері ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекет болып табылатындықтан, біз инновациялық инновациялық, ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекет байланыстарына талдау жүргіздік. Талдау барысында олардың тығыз байланыста екендігі анықталды. Бір жағынан, инновациялық іс-әрекеттің алғашқы кезеңдерінде іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулер және эксперименталды жұмыс түріндегі ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет жүрсе, екінші жағынан, ғылыми-зерттеушілік жұмыс қызметтерінің бірі инновация болып табылады. Осылай, ғылыми-зерттеушілік ұйымдар, ғалымдар тобы және жеке ғалымдар инновациялық жобалар құрып, ғылыми сайыстарға, гранттарға қатысады[5].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлау барысында бұл іс-әрекет оларды инновациялық жобаларды өңдеуге қатыстыру, ғылыми сайыстарға, гранттарға қатыстыру инновациялық-техникалық, ғылыми-білім берушілік орталықтарда жұмыс түрінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Инновациялық қабілеттілік оқытушыға өз педагогикалық іс-әрекетін зерттеу үшін және білім алушыға өзінің оқу іс-әрекетін жетілдіру үшін қажет.

Оқытушы іс-әрекетін тиімді жүзеге асыруға бағытталған барлық инновациялық қабілеттерді келесідей топтарға бөліп қарастырдық:

- операциялық инновациялық қабілет (ғылыми таным әдістерін қолдану, болжам жасау, зерттеу мақсаты мен міндеттерін анықтау, алынған нәтижеден қорытынды шығару);

- ұйымдастырушылық инновациялық қабілет (инновациялық жұмыста өзін-өзі ұйымдастыру тәсілдерін қолдану, ҒЗЖ ұйымдастыру, өзіндік талдау, өзіндік бақылау жүргізу, жұмыс барысында өз іс-әрекетін реттеп отыру);

- тәжірибелік инновациялық қабілет (әдебиеттермен жұмыс жасау, тәжірибелік зерттеулер жүргізу, айғақтар мен құбылыстарды бақылау, мәліметтерді жинақтау және өңдеу, алынған нәтижені іс жүзінде қолдану және т.б.);

- коммуникативті инновациялық қабілет (инновациялық әрекет үдерісінде әріптестік тәсілдерін қолдану, тапсырманы және ұжымдық инновациялық іс-әрекетте міндеттерді бөлу мәселесін талқылауға қатысу, өзара көмек және өзара бақылау жүргізу, нәтижесімен бөлісіп отыру).

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыруды жетілдіру шарттары ғылыми-әдістемелік жұмыс, озат педагогикалық тәжірибе мен инновациялық педагогикалық технологияларды үйрету, жинақтау, пайдалану, инновациялық педагогикалық-психологиялық зерттеулер нәтижесін іс-тәжірибеге кеңінен ендіру, әртүрлі инновациялық педагогикалық-психологиялық теория мен практиканың өзара байланысқан іс-әрекетін жүзеге асыру, педагогикалық инновациялық іс-әрекет, инновациялық зерттеушілік ізденістер, инновациялық оқыту және т.б. болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *«Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» атты дәріс, 2009 жыл.*
2. Бургин М.С. *Инновации и новизна в педагогике // Советская педагогика. -1989. - №12. –С.25-31.*
3. Загвязинский В.И. *Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука –Тюмень. 1990. –С. 5-10*
4. Лапин Н.И. *Структура инновационного процесса. – М.: ВНИИСИ, 1981. – 144с.*
5. Таубаева Ш.Т. *Исследовательская культура учителя: от теории к практике. Монография. –Алматы НИЦ «Ғылым», 2001. -350 с.*

ЖОО-ДА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ БАҒДАРЛЫЛЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Усембаева Индира Бахытовна

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік Университеті, «Медицина» факультеті,
«Жалпы хирургия» кафедрасының PhD докторы, доцент м.а.

Түйін. Бұл мақалада физиканы оқытудың қолданбалы бағдарлылығы жайлы ғылыми зерттеулерге сараптама жасалып, жоғары оқу орындарында физиканы оқытудың пәнаралық байланыстары анықталып, физиканың қолдану салалары зерделенді, «оқытудың қолданбалы бағдарлылығы» ұғымының мәні талданды. Осы талдаудың нәтижесінде «ЖОО-да физиканы оқытудың қолданбалы бағдарлылығы» ұғымына анықтама тұжырымдалды.

Кілтті сөздер: физиканы оқыту әдістемесі, қолданбалы бағдарлылық, жоғары оқу орны, пәнаралық байланыс

Резюме. В этой статье проанализированы научные исследования посвященные прикладной направленности обучения физике и сущность понятия «прикладная направленность обучения», а также определены междисциплинарные связи в преподавании физики в высших учебных заведениях. По результатам этого анализа дано определение понятию «прикладная направленность обучения физики в вузах».

Ключевые слова: методика преподавания физики, прикладная направленность, высшее учебное заведение, межпредметные связи

Summary. In this article the scientific researches devoted to the applied orientation of physics teaching and the essence of the concept "applied orientation of training" are analyzed, as well as interdisciplinary connections in the teaching of physics in higher educational institutions. Based on the results of this analysis, the definition of "applied orientation of physics teaching in higher education institutions" is given.

Keywords: teaching methods of physics, applied orientation, higher education institution, intersubject communications

Елімізде білім берудің өзіндік ұлттық үрдісі қалыптасуда. Оқыту үдерісін жоспарлау және бағалаудың тиімді әдістерін ұсынатын жаңа педагогикалық технологиялардың түрлері көп. Жаңа педагогикалық технология оқушылардың білім сапасын арттыруға, ой-санасының дамуына мүмкіндік жасайды. Үнемі өзгеріп тұрған әлем адамнан да қабілет пен қажеттіліктерді толассыз дамытуды талап етеді.

Қазақстандағы білім беруді модернизациялаудың негізгі бағыттарына: білімнің тұлғаға бағдарлануы; оның әрекеттік сипаты; оқу, танымдық, коммуникативтік, практикалық және шығармашылық іс-әрекеттерін қалыптастыруға білімнің бағытталуы; білімгерлердің алған білімдерін, икемділіктерін күнделікті өмірінде практикалық мәселелерді шешуге қолдана білуге үйренуі жатады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек» деп атап көрсетілген [1].

Білім берудің кадрлық ресурстарын дамытуға деген күшті ынта-жігер –білім қызметкерлерін іріктеу мен қабылдау саясатын жетілдіруді қарастыратын, түлектер мен жұмыс істеп жүрген мамандардың біліктілік деңгейлерін реттейтін Ұлттық біліктілік шеңбері болмақ. Қазірдің өзінде түлектердің білімін тәуелсіз бағалау жүйесі енгізілген, оқу үдерісі ғылым, білім және тәжірибенің бірлесуі негізінде жүзеге асырылады. Әлемдік білім беру кеңістігіне дендеп ену үшін үлкен, бірақ қажетті қайта құру жүргізілуде.

Қазақстан Республикасы 2011-2020 жылдарда білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында «Қазақстан Республикасында ел басшылығының адами капиталды дамытудың қажеттілігі мен маңыздылығын түсініп, білім беру жүйесін реформалауды бастауға және жүргізуге жан-жақты қолдау көрсетуінің нәтижесінде білім беруді қарқынды дамыту мен жаңғырту мүмкін болып отыр» деп көрсетілген [2].

Олай болса, Қазақстанның білім беру жүйесінің өтпелі кезеңі аяқталып, дамыған елдер моделіне сәйкес келетіндігін және ТМД елдерінің арасынан мемлекетіміз көшбасшы орынға шығып, 2020 жылға дейін жоғары білім сапасы мен халықаралық деңгейде нәтиже беретінін айқындайды.

Математикалық және жаратылыс-ғылыми білім сапасы мәселесі бойынша халықаралық зерттеулер жүргізу практикасында пәндердің қолданбалы құраушысына үлкен мән беріледі (TIMSS, PISA). PISA халықаралық зерттеулерінің мақсаты білімгерлердің алған білімдері мен икемділіктері қоғамда толыққанды жұмыс істеуге мүмкіндік бере алатындығын бағалау болып табылады. Сонымен қатар, осы зерттеулерде олардың жаратылыс-ғылыми сауаттылығын бағалау мақсаты қойылған. Жаратылыс-ғылыми сауаттылығы дегеніміз алған білімдерін практикалық мәселелерді шешуге пайдалана алу, жүргізілген бақылаулар мен эксперименттер негізінде қорытынды жасай алу қабілеттілігі.

2011-2020 жылдарға ҚР білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған Мемлекеттік бағдарламасы біздің оқушыларымыздың PISA халықаралық зерттеулерінде мақсатты индикаторларды анықтады, оның ішінде

2015 жылы 50-55 орын, 2018 жылы 40-45 орынға ие болатындығын болжайды.

Соңғы жылдары біздің еліміздің білім беру саласында білім мазмұнын жаңартуға бағытталған көптеген жұмыстар атқарылды. Атап айтсақ, білім беру мазмұны жаңартылды, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер (ОӘК) жасалды, жалпылай алғанда мектепте оқытудың деңгейі артты. Дегенімен, соңғы жиырма жылдың көлемінде мектепте жаратылыс-ғылыми білім беру сапасының, тек біздің елімізде ғана емес, жаппай төмендегені байқалады [3].

PISA халықаралық зерттеулері аясында білімгерлердің жаратылыстану бағытында функционалдық сауаттылығы тексерілетіні белгілі. Сондықтан, жас ұрпаққа теориялық мәліметтермен қоса әлеуметтік ортада алған білімдерін өмірмен байланыстыра алатындай деңгейге жеткізу – педагогтардың басты міндеті деп білеміз.

Қазіргі кезде білім алушының ой-өрісін дамыту, шығармашылық қабілетін арттыру, алған білімін практикада қолдана білуге баулу, әр түрлі ғылыми әдебиеттерді пайдаланып, өзінің білімін тереңдетуге үйрету мәселелеріне айрықша мән беріліп отыр. Себебі, мемлекеттік стандартта әрбір шәкіртті жеке тұлға деп санап, оларды өз сұраныстарына, мүдделеріне сай оқыту мен тәрбиелеудің сан қилы үлгілерін қолдану керектігі көзделген. Бұл жағдайда оқыту технологиясын өзгертуді, білімгерлерді өз бетінше білім алуға, өзін-өзі дамытуға, ұйымдастыруға үйрету мәселелеріне көп көңіл бөлуді талап етеді.

Жаратылыстану ғылымдарының, соның ішінде физиканың да мақсаты табиғаттағы және қоғамдағы құбылыстар мен сол құбылыстарды басқаратын заңдарды алған ғылыми білімдерін практикалық іс-әрекетінде пайдалану үшін ашып, сипаттау болып табылады.

Табиғаттағы заттар мен құбылыстар сандық және сапалық анықтаушылықтардың бірлігін іске асырады. Олар бір-бірінен сандық түрде өзінің дамуының арнайы қасиеттері мен заңдарымен ерекшеленеді.

Физика ғылымының өркендеуі, салыстырмалылық теория, кванттық механика, кванттық электродинамика, ядролық физика, элементар бөлшектер физикасы, қатты денелер физикасының ашылуы оны жаратылыстану саласының іргелі ғылымдардың қатарына қосты.

Физика ғылымының теориялық және Эксперименттік әдістері химияның, биологияның дамуына серпін берді. Нәтижесінде жаратылыстану ғылымдардың тоғысуында жаңа ғылыми бағыттардың дамуына мүмкіндік туғызды: астрофизика, радиоастрономия, космонавтика, физикалық химия, экология және т.б.

Осы міндеттерді жүзеге асыруда басқа пәндер мен қатар физика пәнінің де атқаратын рөлі зор. Себебі, физика жаратылыстану ғылымдарының тірегі, ал оның зерттеу әдістері - қазіргі заманғы ғылыми танымның тұғыры.

Біздің ойымызша, қазіргі заманғы кәсіби білім берудің мазмұны мен мақсаты маманның атқаратын іс-әрекеттерінің ішінен ең бастыларын нақты көрсетуді талап етеді. Өйткені, орындалатын іс-әрекеттер сипаты орындалатын іс-әрекеттің мазмұны мен оны шешу жолдарына байланысты болады. Қазіргі таңда болашақ мұғалімдерге ғылыми білімдер жүйесін беру ғана емес, сонымен қатар оларды танымдық және практикалық сипатта болатын іскерлік дағдылармен қаруландыру болып табылады. Сондықтан, оқыту үдерісін жетілдіру әдістерін іздестіруде тек жаңа білімдер беру жолдарын жетілдіру ғана емес, сонымен бірге студенттердің икемділіктері мен дағдыларын қалыптастырудың әдістемесін жетілдіруді де ескеру керек.

Заманауи талаптар бойынша студент білімді өз бетімен меңгеруді, практикалық жұмыс барысында бақылап, бақылауларын тәжірибе жүзінде тексеріп, алынған ғылыми жетістіктерін күнделікті тұрмыста пайдалануды жүзеге асыруы қажет.

Педагогтың жетекші қасиеттерінің бірі – білімі. Ол үшін студент физика курсына толық меңгермейінше, құбылыстар мен процесстердің физикалық маңыздылығын жете түсінбейді [4].

Студенттер пәнді оқу барысында алған білімдерінің болашақ кәсіби іс-әрекетіне пайдалылығы мен қолданбалылығын білуі қажет. С.Л. Рубинштейн айтқандай, егер де олай болмаса, «Адамның әлемге деген практикалық көзқарасы сөнеді» [5].

Қазіргі таңда ақпараттың ағымы қарқынды дамыған заманда ЖОО-да оқытудың мақсаттары мен қызметі елеулі түрде өзгеріске ұшырап отыр. Енді студенттен тек аса көлемді ақпаратты игеру ғана емес, оны нақты өмірде және болашақ кәсіби іс-әрекетінде қолдана білу талап етіледі. ЖОО-да білім беру сапасы мәселесі қазіргі қоғам талаптарына да байланысты болмақ.

Біздің ойымызша, білімгерлерді оқуға ынталандыратын факторлардың бірі – пәннің практикалық маңыздылығы мен болашақ мамандығымен байланысы.

ЖОО-да физиканы оқытудың қолданбалы бағдарлылығы жайлы ғылыми зерттеулерге шолу жасау оның анықтамасын тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Ендеше, ЖОО-да физиканы оқытудың қолданбалы бағдарлылығы деп – оқытудың мазмұны мен әдістерін, физикалық теориялар мен заңдарды ғылыми білімнің жаратылыстану салаларындағы, физиканың басқа да пәндеріндегі, болашақ кәсіби іс-әрекетіндегі мәселелерді физика ғылымына тән әдіс-тәсілдерді АКТ-ны пайдалану арқылы шеше алу икемділіктерін қалыптастыруға бағдарлауды түсінеміз.

Әдебиеттер

1. ҚР президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2012
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы ҚР Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсанындағы №1118 Жарлығы.
3. PISA халықаралық зерттеулері аясында оқушылардыңғылыми - жаратылыстану функционалдық сауаттылығын дамыту» тақырыбы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының типтік оқу бағдарламасы. – Қарағанды, 2014. – 36 б.
4. Түркменбаев Ә.Б. Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы мектептерде жаратылыстану пәндерін интеграциялап оқыту процесінің педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд. ... автореф. – Түркістан, 2006. – 28 б.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 416 с.

ТИПОЛОГИЯ ЗАДАНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ АУДИРОВАНИЮ УЧЕБНО-НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ

Якубаева Клара Сабиржановна

кандидат педагогических наук, Казахский национальный
университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Айтпаева Аида Садыковна

старший преподаватель, Казахский национальный
университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Резюме. В данной статье представлены задания по формированию у иностранных учащихся умений воспринимать на слух текст лекций и записывать основную информацию.

Summary. In this article, we present tasks for developing the ability of foreign students to listen to the text of lectures and record basic information.

Түйін. Мақалада шетелдік тыңдаушылардың лекция мәтіндерін тыңдап-түсіну мен негізгі мәліметті жазып алу қабілетін қалыптастыратын тапсырмалар берілген.

Главной задачей, стоящей перед иностранными учащимися факультетов предвузовской подготовки, является овладение русским языком в объёме, необходимом для обучения на основных курсах вузов по избранной специальности. «В этот период создается языковая база для последующего обучения специальности, и от успешного решения вопросов организации и методики обучения языку специальности на этом этапе во многом зависит успех овладения студентами специальными и профилирующими дисциплинами в вузе» [1, с.3].

Одной из важных методических задач, связанной с подготовкой иностранных студентов к занятиям на первых курсах вузов, является формирование навыков и умений аудирования учебных материалов, поскольку лекция является основной формой вузовского образования. При этом необходимо учитывать психофизиологические особенности аудирования, психолингвистические факторы, трудности восприятия и понимания звучащей речи. В этой связи актуальным является формирование следующих умений:

- умение прогнозировать на уровне текста, используя разнообразные содержательные опоры (название темы, начало сообщения, визуальные материалы и т.п.);
- умение выделять наиболее информативные части сообщения;
- умение записывать названия основных пропозиций текста лекции;
- умение делить текст на смысловые части;
- умение выбирать и записывать главную информацию лекции;
- умение задавать уточняющие вопросы;
- умение сокращенно записывать выделенные лектором места;
- умение компрессии главной информации и ее перекодировка с использованием речевых действий, усвоенных в процессе аудирования;
- умение репродуцировать написанное и самостоятельно строить высказывание на идентичном материале, пользуясь речевыми действиями, усвоенными в ходе лекции;
- умение объединять отдельные факты в смысловое целое;
- умение ассоциировать вербальную информацию с визуальной в виде схем, таблиц, рисунков;
- умение выделять смысловые ориентиры в сообщении (слова-сигналы, слова-указатели);
- умение владеть скорописью и навыками сокращения слов.

Анализ психолингвистического механизма аудирования и записи лекций показывает, что соотношение основных составляющих этого процесса можно представить в виде модели: исходные знания, установки, восприятие на слух, понимание, усвоение, перекодировка, конспектирование. Методическая работа по формированию стадий процесса аудирования и конспектирования лекций может быть реализована через задания нескольких типов, которые построены на материале лекций по анатомии.

Стадия формирования исходных знаний – это активизация предметных знаний учащихся. Лектор должен четко представлять, на какие знания учащихся он может опереться при изложении материала, как уже на известные им, а что требует детального объяснения, толкования. Например:

Задание 1. Скажите, как называется наука:

- о клетках растительных и животных организмов;
- о строении и жизнедеятельности микроорганизмов;
- о внутреннем строении организма и его отдельных частей;
- о тканях организма;
- о жизнедеятельности организма.

Задание 2. Вспомните и скажите, из чего состоит: тело, вещество, молекула, атом.

Задание 3. Посмотрите на рисунок и скажите, какие части входят в состав скелета человека.

Стадия формирования установки, на которой должна быть дана инструкция, четко сформулированная и понятная обучающимся. Она ориентирует учащихся на сознательное и целенаправленное извлечение информации, предотвращает «распыление» внимания и помогает неопытному аудитору сконцентрироваться на главном.

Задание 1. Слушайте аудиотекст «Место анатомии в системе медицинских учебных дисциплин». Составьте схему, показывающую связь анатомии с другими науками.

Анатомия человека – это наука, которая изучает форму и строение человеческого организма и составляющих его органов и систем. Анатомия изучает внутреннее строение организма и его отдельных частей, органов в неразрывной связи с их функцией.

Анатомия – это основа медицины. Без знания анатомии невозможно дальнейшее изучение и получение медицинских знаний. Для понимания строения организма анатомия пользуется данными физиологии – науки о жизнедеятельности организма.

Анатомия и физиология рассматривают один и тот же объект – структуру живого, но с разных позиций: анатомия – с точки зрения формы, организации живого, а физиология – с точки зрения функции, процессов в живом.

Сама анатомия изучает не только внешнюю, но и внутреннюю форму, структуру органов с помощью микроскопа. Это микроскопическая анатомия. Здесь анатомия тесно связана с наукой о тканях – гистологией, которая изучает закономерности строения и развития тканей, а также с наукой о клетке – цитологией, исследующей закономерности строения, развития и деятельности различных клеток, составляющих ткани и органы.

Задание 2. Ответьте на вопросы по тексту:

- назовите, с какими науками связана анатомия, используя составленную схему.

- почему нельзя овладеть курсом физиологии (цитологии, гистологии) без знания анатомии?

Задание 3. Напишите письмо другу, который собирается поступать в медицинский университет. Расскажите в этом письме о том, что изучает анатомия, с какими науками она связана.

Стадия формирования восприятия. Восприятие – это первый уровень получения информации (звуки, факты, мысли), на котором еще нет ни анализа, ни оценки информации. Студент должен уметь воспринимать голоса разной силы и тембра, речь с индивидуальными отклонениями, различной произносительной манерой. Замедленный темп речи отрицательно сказывается на понимании и усвояемости услышанного, т.к. при этом ослабляется внимание учащихся. При повышенном темпе речи лектора нарушается полное усвоение содержания услышанного, возникает быстрое утомление в результате перегрузки памяти.

Задание 1. Прослушайте микротекст. В каких словах вы заметили неправильное произношение?

Дается текст в записи с нарушением произносительных норм: неправильная артикуляция звуков: а) р, л, б, в; б) ж, ш, щ, с, з.

Задание 2. Прослушайте микротекст. Определите, какие слова затрудняют восприятие.

Дается текст в записи с большим количеством шумов, отвлекающих внимание.

Задание 3. Прослушайте микротекст. Определите тему текста. Скажите, что вам мешало пониманию текста?

Дается текст в записи высоким, резким, неприятным женским голосом.

Задание 4. Прослушайте микротекст. Скажите, четко ли были заметны границы между предложениями?

Почему?

Текст в записи дается монотонным, однообразным голосом.

Задание 5. Прочитайте микротекст из задания 4, определите границы предложений, прочитайте их, соблюдая интонационные конструкции.

В слабых группах преподаватель дает образец интонационного рисунка, студенты повторяют за ним.

Стадия формирования понимания. Понимание – сложная мыслительная деятельность, включающая в себя анализ, синтез, сравнение, абстракцию, конкретизацию, ассоциацию и др. Понимание воспринимается по предикативным связям. До тех пор пока не назван предикат, аудитор не может прогнозировать синтаксическую структуру фразы, он записывает без изменений всю субъектную часть. Восприняв же глагол (шире – предикат), студент сразу улавливает самый общий смысл и структуру фразы, более свободно оперирует конкретными лексическими заполнителями предиката (объектными и обстоятельственными позициями).

Важную роль в процессе контроля понимания играет механизм антиципации или вероятностного прогнозирования, который дает возможность по началу слова, словосочетания, предложения, целого высказывания предугадать его конец. Здесь важно прогнозирование структурной, языковой и смысловой стороны речи.

Задание 1. Прослушайте микротекст. Сформулируйте вопросы, на которые он дает ответ.

Пищеварение – это совокупность процессов, в результате которых питательные вещества из окружаю-

щей среды переходят в кровь. Глотание – это рефлекторный акт, в котором участвуют мышцы полости рта, глотки, пищевода. Желудок – это расширенная часть пищеварительного тракта. Желудочный сок – это жидкость, которая содержит соляную кислоту и способствует расщеплению углеводов.

Задание 2. Восстановите отсутствующие структурные части предложений.

- Пищеварение – это ... процессов, в результате которых

- Глотание – это рефлекторный ... , в котором участвуют

- Желудок - ... часть ... тракта.

- Желудочный сок – это ... , которая содержит ... и способствует расщеплению

Задание 3. Прослушайте начало предложений. Закончите предложения.

Пищеварение – это совокупность процессов, в результате которых питательные вещества из окружающей среды

Глотание – это рефлекторный акт, в котором участвуют

Желудок – это расширенная часть

Желудочный сок – это жидкость, которая содержит

Задание 2. Прослушайте ряд глаголов, образуйте от них существительные с суффиксом –ени(е).

Задание 3. Прослушайте ряд прилагательных (глаголов), назовите существительные, которые чаще с ними употребляются.

Задание 4. Прослушайте название текста, а также опорные слова и словосочетания. Определите тему аудиотекста.

Задание 5. В прослушанном микротексте выделите предложение, которое не подходит по смыслу.

Задание 6. Прослушайте словосочетания, укажите те, которые используются при переходе к объяснению новой информации: остановимся на изучении ..., сделать вывод, перейдем к изучению ..., а теперь переходим к ..., как вам уже известно, таким образом

Стадия формирования усвоения и перекодировки. Усвоение – это умение производить отбор получаемой информации. В результате отбора неизменно сохраняются все предикаты, все предложения, составляющие основу содержания темы; те части текста, которые обеспечивают его связность.

Задание 1. Прослушайте микротекст и ответьте на вопросы, выбрав подходящий вариант из ряда предложенных.

Задание 2. Прослушайте аудиотекст, определите в нем количество смысловых частей, составьте план.

Задание 3. Внесите поправки в предложенный план аудиотекста в соответствии с логикой изложения.

Задание 4. Прослушайте абзац текста и выделите в нем главную информацию одним предложением.

Задание 5. Прослушайте словосочетания, замените их одним словом.

Задание 6. Прослушайте сложные предложения, замените их несколькими простыми (и наоборот).

Стадия формирования конспектирования. Письменная фиксация фрагмента текста, прошедшего мыслительную обработку – процесс, результатом которого является запись, позволяющая студенту немедленно или через какой-то срок с необходимой полнотой восстановить полученную информацию [2].

Задание 1. Запишите сокращения следующих слов:

Организм – орг-зм, клетка – к/л/-ка, вещество – в-во, результат – рез-т, функция – ф-ция, сокращение – сокр-ие, образование – образ-ие, двигательная – двигат-ая, эпителиальная – эпит-ая, межклеточное – меж-кл-ое, различаются – разл-ются, развиваются – разв-ются, сокращается – сокр-ется, соединительная – соедин-ая.

Задание 2. Прочитайте предложения. Сокращенные слова читайте полностью.

В орг-ме человека существует 4 группы тканей. Мышечные к-ки сокр-ются в рез-те сокр-ия волокон. Жидкие соедин-ые ткани выполняют троф-скую ф-цию.

Задание 3. Запишите аудиотекст, используя известные вам сокращения.

Задание 4. Прочитайте записанный аудиотекст, расшифровывая сокращения.

Представленные задания позволяют более четко разграничить аудитивные умения на каждом из этапов и помогут снять трудности, возникающие у иностранных учащихся при аудировании лекций по специальности.

Список литературы.

1. Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. – М.: Русский язык, 1988. – 176 с.
2. Павлова В.Р. Обучение конспектированию. – М., 1978.
3. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного / Сост. Л.В.Московкин, А.Н.Щукин. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 552 с.
4. Саденова А.Е., Якубаева К.С. Қабылдау дағдыларын қалыптастыруға арналған коммуникативтік тапсырмалар. // Наука и жизнь Казахстана, № 2 (44) 2017.- Астана, 2017. – С. 246 – 248.

ЖАСӨСПІРІМДЕР ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАНЫ ҚОЛДАНУ БОЙЫНША ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

А.А.Якуб

аға оқытушы

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, «Бейнелеу өнері» кафедрасы

Р.Н.Елжанова

аға оқытушы

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, «Бейнелеу өнері» кафедрасы

Түйін: Еліміздің болашағы, көркейіп өркеніетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Заманауи педагогикалық теория елеулі өзгерістерге еніп, білім беру мазмұны жақсарып, жаңа көзқарастар пайда болуы мен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келуде. Музыкалық тәрбиені, шығармашылық жұмысты өмірмен байланыстыру, музыкалық өнерге деген қызығушылығын арттыру, оның тәрбиелеудегі әсерін күшейту сияқты қажетті міндеттерді жүзеге асыруда музыка мұғалімі өз пәнін жақсы меңгеріп және әрдайым жеке тұлғалы оқушыға көңіл бөлуін талап етеді. Оқушы-ол тыңдаушы, орындаушы екендігін есте сақтау керек. Оның білгендігі мен тәжірибесі мұғалімге қарағанда аз бола тұрса да, музыкаға деген өзінің қатынасын білдіре алады. Заманауи педагогикалық теория елеулі өзгерістерге еніп, білім беру мазмұны жақсарып, жаңа көзқарастар пайда болуы мен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келуде.

Кілтті сөздер: галерея, көркемөнерпаз, екпін, динамикалық күш, штрих, комплект, категория.

Резюме: Будущее нашей страны, его вхождение в ряд цивилизованных стран отражается в наших сегодняшних поколениях. Осуществление таких необходимых задач преподавателя музыки, как связывание музыкального воспитания и творческой работы с жизнью, повышение интереса к музыкальному искусству, повышение его влияния на воспитание требует хорошего освоения своего предмета, обязывает уделять большого внимания к обучающимся студентам, как к индивидуальным личностям. Надо помнить что студент – это слушатель и исполнитель. Хотя он много чего не знает, у него мало опыта, чем у преподавателя, но он может показать свое отношение к музыке через музыку. Значительное изменение современной педагогической теории, улучшение содержания образования, новые взгляды способствуют появлению новых технологий в структуре музыкально-образовательного процесса.

Ключевые слова: галерея, любитель, акцент, динамическая сила, штрих, комплект, категория.

Summary: The future of our country, its occurrence in row of civilized countries is reflected in our today's generations. Implementation of such necessary aims of the music-master as binding of musical education and creative work with life, increase of interest in musical art, increase of its influence on education demands good development of the subject, obliges to give great attention to the trained students, as to individual persons. It is necessary to remember that the student is listener and performer. Though he doesn't know a lot of things, he has not enough experience, than at the teacher; but he can show the attitude to music through music. Considerable change of the modern pedagogical theory, improvement of education content, new views promote emergence of new technologies in structure of musical and educational process.

Keywords: gallery, fan, accent, dynamic force, stroke, set, category.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын жүзеге асыру елімізді арманына адастырмай жеткізетін темірқазық десе болады. Ол жүзеге асырылғанда Елбасы айтқандай, Қазақстанның мемлекеттілігі нығаяды, қандай да күрделі кезеңнен сенімді өтуге мүмкіндік туады [58]. Ол үшін «100 нақты қадамда» қамтылған мәселелер бойынша нақты жұмыстар жүргізілуі тиіс. Қазіргі отандық білім беру жүйесінің басты мәселелерінің бірі келешек ұрпақ заман талабына сай интеллектуальды мен мәдениеттілігі ұштасып жататын елжанды азамат етіп тәрбиелеу міндетін жүзеге асырумен байланысты.

Білім беру саласындағы проблемалар, өнердің сипаты, қоғамның материалдық және рухани қабілеттіктерінің алдындағы жаңа міндеттер, оның ішінде балаларды сұлулық заңына сәйкес өмірлерін құруға ұмтылдыру, олардың күш-жігерін дамыту басты мақсат болып табылады. Эстетикалық тәрбие адамды жан-жақты дамытудың бөлінбейтін бөлігі болып көркемдік - эмоционалдық сезімін дамытып қана қоймайды, сонымен қатар оның адамгершілік, интеллектуалдық, дене бітімін де жетілдіреді. Осы орайда оқушыларға эстетикалық тәрбие беру көкейкесті мәселе болып отыр. Эстетикалық тәрбие берудің негізі өнер оның ішінде дәстүрлі музыкаға ерекше назар аударылуда.

Музыка өнерін оқыту жасөспірімдердің эстетикалық шығармашылық қабілетін дамытады. Олар қоғамдық өмірдің адамдар қатынасының эстетикасын тануға үйренеді.

Тұлғаны барлық жағынан дамытып тәрбиелеу, жас ұрпақты қоғам құрылысына белсене қатысуына әзірлеу міндеттері мектептегі тәрбие жұмыстарына байланысты мектепте білім және тәрбие алу барысында жас түлектердің ақыл-ойы дамиды, адамгершілік қасиеттері қалыптасады ой еңбегіне төселеді, рухани өмір байлығын меңгереді, эстетикалық сезім, талғамы артады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Жастар тәрбиесі - басты мақсат. Оқушыларды жас кезінен парасат биігіне, руха-

ни өмірдің әдемі әлеміне жетелеу үшін олардың құлақтарына бесік жырын, ана әлдиін сіңіріп, туған халқын сүйетін, тілін қастерлейтін, мейірімді, тәрбиелі азамат етіп тәрбиелеу керек» [59]. Тәрбие дегеніміз - баланың қоршаған ортасымен тіл табысу дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез құлқын қалыптастыру.

Эстетикалық тәрбиенің негізгі мақсаты жас ұрпаққа халқымыздың асыл дәстүрі мен салтынан мағлұмат бере отырып, дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, ойлау дәрежесі биік рухани мәдениетті, парасатты, ар-ұжданы мол, еңбекқор, адам тәрбиелеу.

Дәстүрлі музыка арқылы эстетикалық тәрбие беру міндеті музыканың идеялық мазмұнынан туындайды. Тұлғаның мақсатқа бағытталған даму жүйесін құру талабы эстетикалық тәрбие беруде музыканың, қолданбау мүмкін емес екенін дәлелдейді, оның адамға әсерін ескерусіз қалдыруға болмайды.

Эстетикалық тәрбие дегеніміз оқушыларды, оның ішінде жасөспірімдерді қоғамдағы, ғылымдағы, өнердегі, табиғаттағы әсемдік қасиетін қабылдауға тәрбиелеу. Яғни, әсемдікті қабылдауға, ұғынуға бейімдеу. Сұлулық, әсемдік адамның ойына, ақылына, еркіне рухани өміріне әсер етеді. Эстетикалық тәрбиеде көркемдік білім мен саяси идеялық тәрбие байланысқан. Эстетикалық тәрбие тек өнерді ғана қастерлеп қоймай, өмірдегі барлық әсемдікті бағалай білуге де үйретеді. Оқушылардың эстетикалық талғамын арттыру үшін мұғалім олардың назарын дыбыс, дауыс сұлулығына, маңайдағы әсем көріністерге, оларға қуана білуге үйретуі тиіс. Эстетика бұл өмірдегі сұлулық және өнер туралы, таным ерекшеліктері және өнердің жалпы заңдылықтары туралы философиялық ғылым «Әрбір оқушыны эстетикалық әрекетке тарту дегеніміз олардың әрқайсысын өз қолымен әсемдік жасауға үйрету, соған деген қажеттілігін ояту деп түсіну қажет» - дейді С.Жұмбаев [60], А.С.Бейсенова [61]. Ол үшін музыкамен шұғылдануға жағдай туғызу қажет. Талғампаздық ол туа біткен қасиет емес, ол өсе келе пайда болатын нәрсе.

Қазіргі таңдағы жалпы музыкалық тәрбие музыкалық және эстетикалық танымы дамыған ой-өрісі кең, рухани бай жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталып отыр. Сол бағытты іске асырушының бірі-музыка пәні. Музыкалық шығарманы немесе әнді тындау, оның шығу тарихымен танысу музыкалық аспапта ойнап үйрену, музыка дүниесін түсінуге кең есік ашады.

Музыка - әсері күшті адам жанын жарқындататын өнер. Мұғалім оқушыларын музыканы тыңдап, қабылдай білуге жүйелі түрде дағдыландырса, олар тыңдай отырып түрлі сезімдерге үніле алады. Музыканы ұғыну - оны тек сезіммен қабылдау ғана емес, саналы түрде түсініп қабылдау демекпіз. «Музыка - жүрек тілі», яғни сезім, қобалжу, көңіл күйдің тілі деп ұққан жөн. Олай болса, музыка орасан зор эмоциялық күші арқылы тұлғаның музыкалық-эстетикалық талғамын оятады. Музыка сабақтарында оқушылар музыкалық эстетикасын дамыта отырып, көркемдікті сезінумен және эстетикалық талғаммен қатар, олардың рухани дамуына күш салу қажет.

Жалпы, адам өмірі үшін музыканың қасиеті туралы былайша ой тұжырым-дауға болады: жақсы ән немесе көркем музыкалық шығарманы тыңдап, түсіне білген адамның қатал жүрегін жібітуге, музыка арқылы рухани ләззат алуға, белгілі бір оқиғадан хабар беруге немесе суреттеуге, адамның мінез-құлқын айыруға, көңіл күйін байқауға, өткен музыка арқылы тарихи кезеңдер туралы мағлұмат алуға болады.

Р.Қ.Таубаеваның ойынша халқымыздың өткеніне терең үңіліп, музыкалық өнер деген қазынамызды оқушыларға жүйелі бағытта меңгертсек теория мен іс-тәжірибеде қолдана білсек, оқушылардың рухани байлығын шығармашылық бағытта тәрбиелей аламыз, бұл деген:

- қазақ дәстүрлі музыкасының шығу тарихы туралы мәліметтер;
- қазақ дәстүрлі музыкасының тәрбиелік мәнін ашып, талдау;
- қазақ дәстүрлі музыкасын жеткізуші өнер қайраткерлері туралы мәлімет беру[62].

Сондықтан қазақ дәстүрлі музыкасының шығу тарихы мен зерттелуі туралы жасөспірімдерге мәліметтер бере отырып, қазақ дәстүрлі музыка өнерін білу қаншалықты қажет екенін түсіндіріп, дәстүрлі музыкаға деген сүйіспеншілік пен құрметтеу сезімін оятуымыз керек.

Қазақ халқының мақтаныш етер асыл мұра, рухани жәдігерліктерінің ішінде ғасырлар сүзгісінен өтіп, бүгінге жеткен көл-көсір ән қазынасы ерекше орын алады. Қазақ әні – қазақ жанының ғасырлар көшінде шаң баспаған сырлы айнасы, халық рухының ықылымнан тіл қатқан тірі куәгері. Күнделікті тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүрге орайласа туған ғұрыптық ән, қара өлеңдерден тартып, адам баласының аңсар-мұратын, қайғы-мұң, сағыныш-шерін, өзек өртер өкініші мен жарқын үміт, қуаныш-шаттығын – сан алуан сезім-күй, жан әлемін өрнектеп, формалық, мазмұндық тұрғыдан кемеліне келе түрленіп, биік кәсіби өреге жеткен дәстүрлі ән өнері ұлттық музыка мәдениетіміздің алтын өзегі, ықылымнан бүгінге арқауын үзбей жетіп, қазіргі рухани болмысымызға нәр беріп тұрған сарқылмас қайнар іспетті. Тал бесіктер жер бесікке дейін әнмен, жырман көмкерілер адам ғұмыры және бұл тағдырдың қазақ баласына қатысы туралы данышпан Абай: «Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денең», – деп толғайды[5]. Әнді осынша сүйген, әнге осынша мән берген халық, шын мәнінде, «санын сөз етсеңіз де, сапасын сөз етсеңіз де мақтануға тұрарлық қымбат дүние» (А.Жұбанов) – ұрпақтың ұрпағына кетер, тозбас, өшпес ән қазынасын жасады. Қазақ елінің әлемдік мәдениетке қосар үлесі де күйімен, жырымен бірге осынау дәстүрлі ән мұрасы екенінде күмән жоқ. Қазақтың дәстүрлі ән үлгілерін әзірге тұтастай дерлік мол қамтыған «Қазақтың дәстүр-

лі 1000 әні» аталатын осы антология жоғарыда айтылған сөзімізге толық негіз бола алады деп ойлаймыз.

Қазақтың әншілік өнері жанрлық сипаты жөнінен алуан түрлі. Фольклортанушылар мен музыка зерттеушілері қазақтың дәстүрлі ән өнерін тұрмыс-салтқа байланысты ғұрыптық әндер, халық әндері және кәсіби әндер деп жіктеп қарастырып жүр. Ғұрыптық әндердің өзі – бесік жыры, тойбастар, беташар, жоқтау, көрісу, сыңсу, жар-жар, жарапазан болып тармақталса, әншілік өнердің кең өріс алған кезінде пайда болған кәсіби ән өнері – халық әндері (анонимды-авторлық) және кәсіби халық композиторларының әндері болып салаланады. Осы жинаққа ғұрыптық әндердің түр-түрі, мүмкіндігінше, толық енгізілді: бала жұбатқанда айтылатын – бесік жыры, қыз ұзатылғанда айтылаын – сыңсу, аужарлар, той кезінде айтылатын – тойбастарлар, ораза кезінде айтылатын – жарапазандар, бұрынғы заманда малдың ауруына байланысты айтылған – күләпсан, науқастың дертін аластау үшін айтылған – бәдік, бақсы сарындары, бір-біріне сәлем жолдағанда айтылатын – хатөлең, кісі қайтыс болғанда айтылатын – дауыс, жоқтаулар бар. Көшпелі өмірден отырықшылық тұрмысқа бейімделе бастағаннан кейін ел ішінде ғұрыптық әндер сирек айтылатын болды. Қазіргі кезде мүлдем айтылмайтындары – бәдік, күләпсан, хат-өлең т.б. Жинаққа, негізінен, Қазақстанның Алматы, Қарағанды, Маңғыстау, Павлодар, Қостанай, Шығыс Қазақстан облыстарында, және Қытай, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан жерінде тұратын қазақтар айтатын ғұрыптық әндердің үлгілері кірді.

Әдетте, екіншісі бірі, яғни әншілік дайындығы жоқ кез келген адам орындай беретін, қарапайым әндерді қара өлең дейді. Қара өлеңдер көпшілік жиналған жерде, думан, тойларда, дастарқан басында, көбіне, аспап сүйемелінсіз айтыла береді. Қара өлеңнің тақырыптық аясы өте кең, оған ел жайы, жер сағынышы, ғашықтық сезім жалпы адам өмірі мен болмысына тән барша құбылыстар арқау бола береді. Қара өлеңмен айтысатын айтыс түрлері де болған. Осы жанрды зерттеп жүрген ғалымдарымыздың пайымдауынша, «қара» деген сөздің өзі «ескі» деген ұғымды да білдіретін көрінеді. А.Затаевичтің «Қазақтың 1000 әні» атты еңбегінде «ескі ән» деген атаумен де кездесетін әндер бар. Ертеректе қара өлеңді «қара әуез» деп те атаған. Қазіргі күнде де Моңғолия қазақтары қара өлеңді «қара әуез» деп айтады. Осы жинақтағы №49,50 күйтабақтар қазақ әндерінің осы жанрына арналған.

Неғұрлым көне болғандықтан жоғарыда айтылған ғұрыптық, фольклорлық қара өлең үлгілері музыка мәдениетіміздің дамуындағы алғашқы баспалдақ ретінде қарастырылып жүр және олардың халық әндерімен етене жақындығын ешкім жоққа шығара алмайды. Ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, уақыт өте келе, авторлары ұмытылып, бүгінгі күнге халық әндері санатында жеткен рухани жәдігерліктер дәстүрлі музыкамыздың ең бір мол қазынасын құрайды. Халық әндерінің құрылымы, әуендік тілі қарапайым, диапазоны шағын, әуезді келеді. Дегенмен, халық әндерінің ішінде құрылымы күрделі, диапазоны кең дәстүрлі кәсіби әндермен пара-пар келетін үлгілер де кездеседі. Мысалы: «Алқоңыр», «Ақбақай», «Сұржекей», «Гауһар тас», т.б. – осы сипатты әндерге жатады. Бір есептен осындай үлгідегі әндерді әлдебір себептермен авторлары беймәлімге айналған кәсіби әндер деуге де болар еді. Сонымен бірге, әр өңірде қалыптасқан орындаушылық мәнер, интонациялық, ладтық ерекшеліктерге байланысты халық әндерінің әуен-сазы, пішін, құрылымы алуан түрлі болып келеді. Жинаққа Қазақстанның барлық өңірлерінде айтылатын 500-ге жуық халық әндері енді.

Осы арада дәстүрлі қазақ әндерінің аспаптық сүйемелі жөнінде айта кеткен орынды. Қазақ әндерінің басым көпшілігі домбыраның сүйемелімен орындалады. Қобыз, сырнай, жетіген, үш ішекті домбырамен де айтылатын әндер бар. Үш ішекті домбырамен ән айту дәстүрі, негізінен, еліміздің шығыс өңіріне тән. Осы жинаққа үш ішекті домбыраның сүйемелдеуімен – «Жорғатай», «Керім-ау, айдай», «Ақ ерке», «Іркүжан» сияқты бірнеше халық әндері енді.

Ш.Уәлиханов (XIX ғ.) бала күнінде қобызбен ән айтқан Жанақ ақынды көргенін жазады. Бұдан басқа да зерттеулерде қазақ даласында қобызбен ән-жыр айтушылардың көп болғандығы айтылады. Осы жинақтағы Сматай Үмбетбаев («Ай, сәулем»), Қазбек Әдікей («Ағажай, Алтай», «Бозторғай») орындаған әндер сияқты, қазіргі бірде-екілі үлгі, тәжірибелер болмаса, қазақ ән өнерінде үзіліңкіреп қалған үрдістің бірі – осы.

Тайжан, Шашубай, Нартай, Майралардың қалыптастырған сырнаймен ән айту дәстүрін бұл күнде Мұхаметжан Рүстемов, Құрманбек Бекпейісов, Клара Төленбаева, Назгүл Қилыбаевалар жалғастырып отыр.

Жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдарында қазақ музыка мәдениетіне күйсандықтың (фортепиано) сүйемелімен ән айту үрдісі ене бастады. Бұл үрдіс орындаушылық өнерге қазақтың төл дәстүріндей сіңіп кетті. Күйсандықтың сүйемелімен ән айтқан Күләш Байсейітова, Шабал Бейсекова, Жамал Омарова, Рахия Қойшыбаева, Елубай Өмірзақов, Рәбиға Есімжанова, тағы басқа біраз әншілердің таспаға жазылып, сақталған дауыстары осы жинаққа енгізілді.

Дәстүрлі кәсіби әндер кемел құрылымымен, кең диапазон, күрделі ырғақ-ірімдерімен ерекшеленеді, сондықтан кәсіби әндерді, негізінен, арнайы ұстаз алдын көрген әншілер ғана орындайды. Әуендік, орындаушылық, құрылымдық өзгешеліктеріне, орнығып, өрістеген өлкелеріне қарай дәстүрлі ән өнерінде, шартты түрде, бірнеше кәсіби әншілік дәстүрлер мен мектептер қалыптасты. Олар – Арқа, Жетісу және Батыс әншілік мектептері деп аталады. Кәсіби әндердің көбісі – жоғарғы регистрде айтылатын қаратпа әуен-сөздерден басталады. Музыкадану ғылымында ол «ақындық мелодиялық формула» деп аталды. «Көбінесе ән басы келеді ащы, – Кел, тыңда деп өзгеге болар басшы», – деп Абай осыны айтса керек. Қазақтың кәсіби ән өнері, әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өз дамуының шырқау биігіне жетті. Қазақ

өнерінде сал-серілердің пайда болуы кәсіби ән өнерінің шарықтап дамуымен тығыз байланысты құбылыс. Сал-серілер деп, әдетте бір басына бірнеше өнер қонған, сегіз қырлы, бір сырлы өзгеше дарын иелерін айтқан. Айрықша киініп, сұлу ат мініп, маңына өнерлі жастарды жинап, ел аралап, қызық думанға бөлеу – сал-серілер ұстанған тұтастай бір өмір салты еді. Қазақ даласының әр қиырынан Біржан, Ақан, Мұхит, Кенен сияқты сал-сері тұлғалардың шығуы жоғарыда аталған ән мектептерінің қалыптасуына зор ықпал етті.

Ғалымдардың жұмыстарының теориялық қорытындыларынан келесі байламды жасауға болады. Ол дегеніміз, жасөспірімдерге қосымша білім беру мекемелерінің оқыту ортасын мейірімділікпен бағдарланған әлеуметтік-мәдени кеңестік деп оның құрамы баланың қызығушылығы мен талабына жылдам бағытталған өзінің тәрбиеленушілерінің жетістіктеріне және салт-дәстүрлерге бай негізгі құндылықтардың бірі ретіндегі шығармашылық-бірлестік (немесе бірлескен шығармашылық) атмосферасы, әр түрлі жастағы тәрбиеленушілердің бірлесіп қызмет атқаруы, педагогтардың тәжірибесі ретінде танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Касенова Р.К. Танкешова Ф.С. Музыкалық білім берудің әдістемесі - Шымкент ОҚМУ, 2008.
2. Құлманова. Ш., Сүлейменова М., Оразалиева Б. Жалпы білім беретін мектептің мұғалімдеріне арналған музыканы оқыту әдістемесі. - Алматы : Атамұра, 1998.
3. Әбиев Ж. Педагогика тарихы: Оқу құралы. Алматы: Дарын, - 2007. - 480б.
4. Абдуллин Э.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе
5. Джердемалиева Р.Р. Научно-педагогические основы методической подготовки учителя музыки
6. Абдуллин Э.Б. Сущность структура методологического анализа проблем музыкальной

Бахрамова Гульмира Абдурасуловна

п.ғ.к., «Педагогика және психология» кафедрасының доцент м.а., ОҚМПУ

Абдраманова Нурсулу Шермаханбетовна

«Педагогика және психология» кафедрасының магистр, аға оқытушысы, ОҚМПУ

Салмырза Жайна Ізбасарқызы

т.ғ.к., оқу бөлімінің маманы, М.Сапарбаев атындағы ОҚГПИ

Алдабергенов Нурлан Абдухаликович

п.ғ.к., «Бастапқы әскери дайындық» кафедра меңгерушісі, М.Сапарбаев атындағы ОҚГПИ

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЙШЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Оқушы өзінің тұлға ретінде қалыптасу процесінде әлеуметтік тәжірибені меңгеруі керек, ол бұл оның өз іс - әрекетінсіз мүмкін емес. Бірақ, ол іс - әрекет тәсілдерін өз бетінше меңгере алмайды тек қана басқалардың көмегі арқылы ол іс - әрекеттің субъектісі бола алады. Яғни, қайшылық "адам" жүйесінде пайда болады, ол оның жетілуі жаңа "адам - адам" жүйесінің, оған бірінші жүйе қосымша жүйе ретінде кіреді, пайда болуы арқылы шешіледі.

Ұстаз көрсетілген жүйенің бір бөлігі ретінде өзінің міндеті етіп оқушыға пайда болған танымдық міндеттер мен оның өзінің ойлау тәсілдерінің және іс - әрекеттері арасындағы, қайшылықтарды оны оқушыда пайда болған қиыншылық ретінде субъективті қабылдайды және жеңуге көмектеседі. Бұл қайшылық әлеуметтік тәжірибенің әртүрлі саласына қатысты болғандықтан, мұғалім оқушыға әртүрлі іс - әрекеттер түрлерінің тәсілдерін меңгеруге көмектеседі, олармен көптеген ұрпақтар бойы әлеуметтік тәжірибе жасалады.

Мұғалім нақтылы кезеңдегі қайшылықтың анықталған ерекшелігіне байланысты оқушыларға (педагогикалық басшылықтың мәні міне осында) өз орнын табуға керекті тәсілдерін меңгеруге көмектеседі. Демек, кең мағынада түсіндірілетін заттық (пәндік) іс - әрекет, оған мұғалімнің басшылығымен оқушы енгізілінеді, қайшылықтарды шешудің құралы болады, ал ол индивидтің субъект ретінде қалыптасуына әкеледі.

Қайшылықтар дамуының ерекшелігі мынада, мұғалім міндетті- түрде оқушының өзіндік ерекшеліктерін сол нақтылы коллективтің кіші микро топтарының ерекшеліктерін және әрбір оқушының тұлға қатынастары жүйесіндегі орнын бетке ұстауы керек балалар ұжымымен оны басқарудың әлсіздігі, қайшылықтардың көп жағдайда дау — жанжалға өсуіне ұласып отырады. (Ф.М.Бородин, Н.М.Коряк, М.Ю.Красовицкий, Р.С.Немов және т.б.). Маманданған мұғалімнің педагогикалық сауатты басшылығы пайда болып келе жатқан қайшылықтарды, тану біліктерімен байланысы ұжымдағы дау жанжалдар оқушылардың өздерінің және үлкендердің азғана араласуымен шешуіне әкеледі.

Қайшылық оқушылар коллективі жүйесінде пайда болғанымен оларды шешу одан жоғары деңгейдегі "сынып ұстаздары - сол сыныптың оқушылар коллективі" жүйеде шешілуі мүмкін. Сонымен бірге қайшылықтардың бір бөлігі пән мұғалімдерінің оқушылардың коллективтік танымдық іс - әрекеттерін ұйымдастыру барысындағы күш жұмсауы барысында шешілуі мүмкін. (М.С.Виноградова, Н.С. Дежникова, В.В. Котов, И.Б. Лиймете, В.Б. Первин, Н.Н. Хан және т.б.) Басқа қайшылықтарды шешу сынып жетекшіге байланысты болады. Ол бастапқы сынып ұжымына жалпы мектеп қатынастары жүйесінде өз орнын табуға, яғни өз оқушыларының сыныптан жалпы мектеп ісіндегі әлеуметтік белсенділік кеңістігін кеңейте түсінуіне көмектеседі.

Мұғалім мақсаты педагогикалық процестің дамуына ықпал еткісі келсе "ұстаздар — оқушылар" жүйесіне тән бірнеше қайшылықтар тобының болатындығын қайшылықтар топтары өзара байланысты болатындығын, ал оларды шешу педагогикалық процесс субъектілерінің іс-әрекеттерін қайта құру арқылы болатындығын ескеруі керек. Сонымен бірге, мұғалім өзінің әрбір нақтылы практикалық іс - әрекеттерінің қас қағым уақытында оқушы тұлғасының нақтылы даму қайшылықтарына бір ғана емес бірнеше оқу, керем өнер, спорт және т.б. ұжымның жүйесі болатын (А.Т. Куракин), онда жетекші іс-әрекет әртүрлі қайшылықтарды шиеленістіре түсуі мүмкін. Нақтылы педагогикалық процестегі қайшылықтар оның сыртқы бетінде жатпайды. Мұғалім процесс барысында ауытқудан пайда болып келе жатқан қайшылықтарды білуді, олардың ерекшеліктерін анықтау үшін және осыған байланысты өз әрекетінің ұзақ мерзімдік жоспарын, ал қажет болса тез шешім қабылдау үшін керекті оған сай теориялық және әдістемелік дайындық керек.

Егер мұғалім, сол нақтылы қайшылықтың басқа топтар жүйесіндегі орнын көре білсе, онда оның қабылдаған шешімі педагогикалық процестің негізгі интерактивтік қасиетін оқушы тұлғасына өзара қиылыстағы қосымша жүйелердің үздіксіз ықпалын көрсетеді. Ұстаздың басшылығымен жұмыс істейтін адамдардың әрекеттерінде қалай, болса да педагогикалық процестің - белсенділікпен қатынастың бірлігі, қосымша жүй-

енің қызметтік мамандануы, көп жақты қатынастардың процесс субъектілерінің өзара әрекетінің нәтижесі сияқты қасиеттері көрінеді.

Қайшылықтардың бағыттылықпен шешілуі педагогикалық процестің табиғатына сай дұрыс қызмет істеуіне әкеледі. Мұғалімнің алатын негізгі нәтижесі оқушылардың оқу және оқудан тыс кеңістікте белсенді түрде іс-әрекет тәсілдерін меңгере түсуімен байланысты, бұнсыз олардың әрекетінің дамуы мүмкін.

Ғылыми-әдістемелік зерттеу нәтижесінде мыналар анықталады:

- карама-қайшылықтарды қалай болса солай тұжырымдау дұрыс емес, нақтылы педагогикалық процесті жүйе ретінде олар зерттелетін объектінің мәнін, ашуы тиіс;

- карама-қайшылықты ұстаздар мен оқушылар іс-әрекетін-педагогикалық процесті басты құрамын көрсеткіш ретінде сипаттау керек;

- карама-қайшылықтар жүйесін ғана емес, сонымен бірге оларды шешу әдістемесін негіздеу керек.

Педагогикалық процестің мақсаты оқушылар тұлғасын қалыптастыру болады. Демек, бірінші және негізгі карама-қайшылықтар тобы - бұл даму үстіндегі тұлғаның карама-қайшылықтары. Бұл педагогикалық процестің карама-қайшылықтар тобын психологтар жеткілікті дәрежеде жақсы зерттеген. Олардың санына Г.К. Костюк келесі карама-қайшылықтарды жатқызады:

- жаңа қажеттілік, мүдделер, ұмтылушылық пен тұлға мүмкіншілігінің жеткен даму деңгейі арасындағы ;

- жаңа ғылымдардың міндеттерінен бұрын қалыптасқан ойлау тәсілдері мен іс-әрекет тәсілдері арасындағы;

- тұлға дамуындағы жеткен деңгейімен оның өмір сүру қалпы, қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын, оның орны, атқаратын қызметі арасындағы;

- жақсы жетістіктерге ұмтылушылық пен қиыншылықты жеңе алмайтындық қорқынышы арасындағы;

- дербестікке, тәуелсіздікке ұмтылушылық пен жеке тәжірибенің жетіспеуі арасындағы;

- мақсаттылық, стереотиптік (еліктеушілік), тұрақтылық пен ширақтылық, өзгергіштікке ұмтылушылық арасындағы;

- тұлғаның ерікті әрекет пен қоғамдық қажетті іс - әрекет арасындағы:

Өз күшіне деген сенімділікті оқушы педагогикалық процеске басқа да қатысушылар меп бірлескен іс - әрекет барысында жеткен жетістіктері арқылы алады. Бұл тұлғасының қалыптасуы ол жүйе болатын коллективтің дамуымен тығыз байланыстылығы мен анықталады, М.Ю. Красовицкийдің зерттеулерінде көрсетілгендей оқушы коллективінің тәрбиелік ролі қоғамдық пікір арқылы жүзеге асады, онда құндылық бағыттың жүйесі белгіленеді. Бірақ керекті тәрбиелік деңгейдегі қоғамдық пікір ұстаздардың аса қадағалаумен қамқорлықтарын талап етеді. Оны қалыптастыру барысында мұғалім балалар ұжымын қалай даму үстінде екендігін, оған дамудың қандай қайшылықтары тән екендігін ескерілмейінше болмайды.

Олардың қатарына келесі қайшылықтарды жатқызуға болады:

- ұжым мүддесімен индивидтің жеке мүдделері арасында ;

- индивидтердің бірлесуге ұмтылушылығы мен тұлғаның өзінің тәуелсіздігіне өз еркімен безбеу арасындағы;

- тұтас еріктілігі мен коллективтің тәртібіне бағыну қажеттілігі арасындағы;

- ұжымның талаптары мен тұлғаның тілектері арасындағы;

- ұжымдағы пайдалы әдеттерінің қажеттілігі мен формализм қауіптілігі арасындағы;

- бастапқы ұжым ұйымының қажеттілігімен топтық бөлініп шығуы қауіптілігі арасындағы .

Көрсетілген ұжымның даму қайшылықтары көптеген жылдар бойы бақылаудың негізінде қалыптасқан. Қайшылықтардың алғашқы екі топ қайшылықтарын шешу мұғалімдердің оқушылармен бірлескен іс-әрекеттерін - ұйымдастыру барысында мүмкін болады. Бірақ бұнда да мұғалім пайда болған қиындықтарға назар аудармай болмайтынын көреді. Бұл қиындықтар оқушылар іс - әрекетін ұйымдастырудың мәні;

- педагогикалық басшылықтың міндеттілігі мен оқушылардың бастамасы мен қайраткерлігі арасындағы;

- мектептегі іс - әрекеттің ұжымдық сипаттылығы мен әрбір оқушының адамға тән барлық өзіндік қасиеті бар тұлға ретіндегі даму қажеттілігі арасындағы;

- ұжымның қоғамдық мәні мақсатына байланысы жүйесін ұйымдастыру қажеттілігі мен бір жастағы балалардың әлеуметтік тәжірибесінің шектелгендігі арасындағы;

- оқушыларды атадан қалған, адамға тән іс - әрекет түрлерінің (қатынас, ойын, еңбек, таным, өнер, табиғатты қорғау іс-әрекеті дайындау қажеттілігі мен оқушылардың осы іс - әрекеттер түрлерін меңгеруінің келешегі арасындағы;

- әрбір оқушының өзін - өзі билеушілігін қалыптастыру қажеттілігі мен жеке жауаптылықтың жеткіліксіздігі арасындағы;

-оқушылардың қоғамдық өмірдегі қатынасу ықыласы мен өмірде өзін жүзеге асыру тәсілдерінің жеткіліксізділігі арасындағы.

Тұлға дамуындағы қайшылықтарды білу жеткілікті дәрежеде әдісін біліп педагогикалық әрекеттің жұмыс жемісін жасауға мүмкіндік береді, ол оқушыларға дербес тәуелсіздікке, өз орнын табуға ұмтылушылықтағы оның формалары мен әдістерін табуға көмектеседі. (Г.К. Костюк).

Дұрыс педагогикалық басшылық жасай алынбаса қайшылық шешілмейді, түйыққа кіргізеді, әкеледі, ол бұл әдетте қатты дау жанжалға әкеледі, дамуда тоқырауларға әкелетін кейбір үзілістер пайда болады.

Бір құбылыстың ішінде пайда болған қайшылық оның өз ішінде шешілмейді, басқа жоғары деңгейдегі құбылыстармен байланыстары арқылы, яғни жаңа, өте күрделі даму формасы құрылуы арқылы жүзеге асады (Э.В. Ильенков).

Қайшылық дегенміз қарама -қарсылықтардың бірлігі. Егер субъектінің іс - әрекеті арқылы қарама - қарсылықтардың бірі басқаға сәйкес келсе онда қайшылық шешіледі деген сөз. Бұл деректі анықтау қозғаушы күштерге ықпал ету әдістемесіне оқытумен тікелей байланысты.

Әдебиеттер:

1. Бахрамова Г.А. Педагогикалық-психологиялық қарым-қатынас мәселесі – тарихи мұра /«Ұлы дала Елі – Тәуелсіздік мұраты» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Шымкент, ОҚМПИ. 11.11.2016 ж. 210-214 б.

2. Баймолдаев Т.М. Педагогикалық менеджмент және қазіргі мектепті басқару. –Алматы, 2016. – 136б.

3. Қарақұлов Қ.Ж. Педагогикалық менеджмент және мектепті басқару. –Шымкент, 2016. -140-150бб.

**ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІШКІ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОРАЛМАНДАР

Жапақов Сабыржан Мәліұлы

НАРХОЗ университетінің 2 курс PhD докторанты, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

Түйін. Ұсынылып отырған мақалада оралмандардың Қазақстанның ішкі еңбек миграциясына әсер етуі қарастырылады. Мақаланың кіріспе бөлімінде автор оралмандардың қазіргі кездегі құқықтық мәртебесінің заңмен айқындалу мәселесіне, олардың мемлекет тарапынан қандай көмектер мен жеңілдіктерге ие болып отырғандығына тоқталады. Автор оралмандардың елімізге келген соң бетте бет келетін проблемаларын айқындап, оларға жеке-жеке тоқталып өтеді, әр проблеманың орын алу себебін айқындауға тырысады. Оралмандардың елге келгенде кездестіретін ең басты проблемасы ретінде жұмыссыздықты атап өтеді. Тұрақты жұмыспен қамтылмаудың салдарынан оралмандардың ішкі еңбек миграциясының субъектісіне айналатындығын көрсетеді. Автор оралмандардың саны, білімі, орналасуы жайлы әртүрлі статистикалық мәліметтерді келтіре отырып нақты қорытындылар жасайды. Сонымен қатар, автор мемлекеттің орын алған проблемаларды шешу үшін атқарып жатқан істеріне талдау жасайды. Мақаланың қорытынды бөлімінде оралмандардың ішкі миграцияға белсенді араласып, тұрғылықты жерлерін жиі ауыстырмас үшін өз тарапынан ұсыныстар береді.

Кілт сөздер. оралмандар, ішкі еңбек миграциясы, жұмыссыздық, жұмыспен қамту, біліктілікті арттыру

Резюме. Данная статья посвящена анализу влияния оралманов на внутреннюю трудовую миграцию Казахстана. В вводной части автор обращает внимание на проблему правового регулирования правового статуса оралманов, и на получаемые оралманами льготы и поддержки от государства. Автор по отдельности рассматривает проблемы, с которыми оралманы сталкиваются после возвращения на Родину, старается выявить причину каждой проблемы. Он отмечает как основную проблему - безработицу среди оралманов. Из за не обеспечения постоянной работой оралманы чаще становятся субъектами внутренней трудовой миграции. Автор на основе различных статистических данных о количестве, образований, расположений оралманов, делает конкретные выводы. А также, автор анализирует реализуемые государством мероприятия по решению имеющихся проблем. В заключительной части статьи автор дает конкретные рекомендации по предупреждению участия оралманов во внутренней трудовой миграции.

Ключевые слова. оралманы, внутренняя трудовая миграция, безработица, трудоустройство, повышение квалификации

Summary. This article is devoted to the analysis of the influence of oralman on the internal labor migration in Kazakhstan. In the introduction, the author draws attention to the problem of legal regulation of the legal status of oralman, and benefits and support received by oralman from the state. The author separately examines the problems that oralman face after returning to their homeland, trying to identify the cause of each problem. He notes as the main problem - unemployment among oralman. Because of the lack of a permanent job, oralman often become subjects of internal labor migration. The author on the basis of various statistical data on the number, formations, dispositions of oralman, makes specific conclusions. And also, the author analyzes the measures implemented by the state to solve existing problems. In the concluding part of the article the author gives concrete recommendations on preventing the participation of oralman in internal labor migration.

Key words. oralman, internal labor migration, unemployment, employment, professional development

Қазіргі кезде елімізде орын алып жатқан ішкі еңбек миграциясына халықтың нақты бір бөлігін құрайтын шет елден оралған қандастарымыздың қатысуы жайлы дербес зерттеулер жоқтың қасы. Соңғы жылдары халықтың белгілі бір пайыздық мөлшерін құрап үлгерген оралмандардың ел ішіндегі әлеуметтік-экономикалық үрдістерге қалай әсер етіп жатқанын зерттеп, оларға қатысты өзекті мәселелерді талдап, шешу жолдарын іздеу бүгінгі күні өзекті мәселеге айналып отыр. Осы себептен ұсынылып отырған зерттеу мақаласында ішкі еңбек миграциясына оралмандардың әсерін талдауға тырысатын боламыз.

Тәуелсіздік жылдары өзге елдердегі этникалық қазақтарды қайтару бойынша мемлекетіміз көптеген жұмыстарды атқарды. Сәйкесінше, оралмандар елге орнығып, елдегі қазақ ұлтының үлес салмағының артуына ықпал етті. ҚР Ұлттық Экономика Министрлігінің Статистика Комитетінің соңғы мәліметі бойынша еліміздегі халық саны 18 137 000 жетті [1]. ҚР еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің берген мәліметіне сәйкес, 1991-2016 жылдар аралығында тарихи отанына 284 361 отбасы немесе 1 006 473 этникалық қазақ қоныс аударып, оралман мәртебесін алды, олар халықтың жалпы санының 6%-ын құрады. Оралмандардың көбісі Өзбекстаннан – 61,6%, ҚХР-нан – 12,1%, Моңғолиядан – 11,7%, Түркменстаннан - 7,1%, Ресейден - 3,8% және өзге елдерден көшіп келгендер - 3,7% келді. Еңбекке қабілетті жастағы тұлғалар - 56,1%, 18 жасқа дейінгі балалар – 39,3% және зейнеткерлер – 4,6%-ды құрайды. Білім деңгейі бойынша еңбекке қабілетті жастағы оралмандар қатарынан 8,9%-ң жоғарғы білімі, 20,5%-ң арнайы орта білімі, 61,1%-ң жалпы орта білімі бар, 9,5%-ң білімі жоқ [2]. Ал, 2017 жылдың 9 айы бойынша республикаға 7 220 отбасы немесе 13 578 этникалық қазақ қоныс аударып, оралман мәртебесін алды. [3]. Оралмандардың басым бөлігі Оңтүстік Қазақстанға қоныстанды – 21,2%, Алматы облысында – 16,3%, Маңғыстау облысында – 13%, Жамбыл облысында – 9,4% және басқа аймақтарға – 40,1% [4].

Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңының 17-1-бабына сәйкес, оралмандар мынадай санаттарға бөлінеді: 1) оралмандарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізілген оралмандар; 2) Қазақстан Республикасының аумағына өз бетінше келген және тұрып жатқан оралмандар. Этникалық қазақтарға оралман мәртебесін беру бойынша Қазақстан Республикасы Еңбек және

халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2013 жылғы 22 шілдедегі № 329-Ө-М бұйрығымен бекітілген Оралман мәртебесін беру қағидалары қолданылады. Халықтың көші-қоны туралы заңының 23 бабының 4-2 тармақшасына сәйкес, оралмандарды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізілген оралмандарға және олардың отбасы мүшелеріне Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту туралы заңнамасына сәйкес жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шараларына қатысушыларға көзделетін мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылады. Жалпы, еліміз оралмандардың квота бойынша қабылдауда үлкен қауқарға ие емес, сондықтан, қазіргі кезде елге келуші кейбір этникалық қазақтар өз бетінше қоныс аударуды жүзеге асыруда.

Оралман мәртебесін алған адамдар елімізде кең жеңілдіктер спектріне ие, олардың негізгілері: жұмысқа орналастыруда, біліктілігін арттыруда және жаңа кәсіпті меңгеруде көмек көрсету; мемлекеттік және орыс тілдерін меңгеру үшін жағдай жасау; ҚР заңнамасында белгіленген тәртіпте Қарулы күштер қатарындағы қызметтен босату; орта кәсіптік және жоғары кәсіптік білім беру ұйымдарына түсу үшін квоталар бөлу; мұқтаждар үшін мектептерде, мектепке дейінгі мекемелерде, сондай-ақ әлеуметтік қорғау мекемелерінде орындар беру; зейнетақылар мен жәрдемақыларды төлеу; азаматтығы қалпына келтірілгендердің жаппай қуғын-сүргін құрбандары үшін берілетін өтемақыға құқықтарын іске асыру; ҚР кіруге виза беру үшін консулдық алымдардан босату; Заңнамаға сәйкес кепілдік берілген тегін медициналық көмек көлемін алу; ҚР азаматтарына көзделген атаулы мемлекеттік көмек көрсету; шекара арқылы кедендік төлемдер мен салықтарды төлеусіз өту; тұрақты мекенжайына ақысыз жол жүру және жолжүгін (соның ішінде малды) алып өту; келген жерінде тұрғын үйді алуға қаражат бөлу және біржолғы жәрдемақыны төлеу [5].

Мемлекет тарапынан оралмандарды жұмыспен қамтуға жәрдемдесу шаралары жүзеге асырылып, олар мақсатты топтардың біріне жатқызылған. Сондықтан жұмыспен қамтамасыз ету орталықтары мақсатты топтарды бірінші кезекте жұмыспен қамтамасыз ету шараларын жүзеге асырады. Еліміздің кейбір облыс орталықтарында ашылған оралмандарды бейімдеу және ықпалдастыру орталықтарындағы іске асырылып жатқан бейімдеу бағдарламалары біріншіден, құқықтық мәселелер бойынша кеңес беруді; екіншіден, мемлекеттік тілді және қалауы бойынша орыс тілін үйретуді; үшіншіден, кәсіптік даярлауды, қайта даярлауды және біліктілікті көтеруді көздейді. Осы бағыттарда біршама шаралар жасалуда [6, 22 б.]. Дегенмен, оралмандарға қатысты барлық проблемалар шешімін тапты деуге әлі ертерек.

Мемлекет оралмандардың келген жерлеріне орнығып, тұрақталып қалуын қамтамасыз ету үшін көптеген іс-шараларды ұйымдастыруда. Алайда, елге оралған этникалық қазақтар көптеген проблемаларға кез болады, олардың кейбірі осы проблемалардың салдарынан келген жерінен басқа аумаққа қоныс аударуға, өмір сүру үшін қолайлы тұрғылықты жер, тиімді жұмыс орнын іздеп ішкі еңбек миграциясына қатысуға мәжбүр болуда. Жалпы, ішкі көші-қонға жыл сайын 418 мың адам өңіраралық (228 мың адам (облыс арасында) және 190 мың адам өңірлік (бір облыс ішінде) қатысады. Соңғы бес жылда Астана (153 мың адам) мен Алматы қалалары (216 мың адам) еліміздің негізгі халықты тарту орталығы болып табылады. Бұл ретте халықтың аздаған бөлігі Алматы (94,5 мың адам), Оңтүстік Қазақстан (54,7 мың адам), Жамбыл (36 мың адам) облыстарынан көшеді. Көші-қонның оң сальдосы Астана (+81,8 мың адам), Алматы (+112,6 мың адам) және Маңғыстау облыстарында (+7,9 мың адам), көші-қонның теріс сальдосы Жамбыл (-42,8 мың адам), Оңтүстік Қазақстан (-67,4 мың адам), Шығыс Қазақстан облыстарында (-26,4 мың адам) тұрақты сақталады. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің алдын ала мәліметі бойынша 2016 жылы ішкі көші-қонға 610 мың адам (293,9 мың адам өңіраралық (облыстар арасында) және 316,7 мың адам өңірлік (бір облыс ішінде) қатысқан [2]. Халықтың 6 пайызы болған оралмандар да осы статистикалық сандардың белгілі бір бөлігін құрайды. Оралмандардың азаматтық алғаннан кейінгі өміріне қатысты арнайы мониторингтің жүргізілмеуі, статистикалық ақпараттардың жоқтығы бұл турасында тек болжамдар жасауға итермелейді.

Өз кезегінде біз оралмандар жиі кездестіретін, олардың қоныс аударуына себеп болатын проблемаларды тарқатып қарастырып көрсеткіміз келеді. Оралмандардың қоныс аударуына себеп болатын жағдайдың ең алғашқысы ауылдық жердегі жағдайдың төмендігі, соның салдарынан олар қалаға немесе қала маңына жұмыс іздеп қоныс аударады. Зерттеулерге сүйенсек, оралмандардың 24%-і тұрған жерлерін кем дегенде 1 рет өзгерткен. Қайталанған көші-қон үрдісі әсіресе ауылдық жерде қоныстанған оралмандар арасында жиі кездеседі және әлі де жалғасуда. Мұндай миграцияның жоғары деңгейіне ауылдық жерлерде жұмыс орнының болмауы (колхоз, совхоздардың күйреуі); мектептер мен ауруханалардың тапшылығы, кейбір аудандарда бала оқыту мүмкіншілігінің болмауы; жақын қалаға бару үшін көлік ақысының жоғары болуы және ауылдық инфрақұрылымның нашар дамығандығы сияқты факторлар жатады [7].

Мұндай проблемалардың ең маңыздыларының бірі оралмандардың көшіп келген жерге бейімделе алмауы, климатты қабылдамауы болып табылады. Себебі, мемлекеттік квота бойынша аймақтарға орналастырғанда оралмандардың бұрын қандай климаттық ортада өмір сүргені, олардың қаншалықты жергілікті климатқа бейімделе алатындығы ескерілмейді. Оны келесі Жамбыл облысы мен Қостанай облыстарына келген оралмандардың орнығып қалу көрсеткіштерінен көруге болады. Мысалы, 1992-2009 жылдың 1 қаңтары аралығында Жамбыл облысына 13 мемлекеттен 11409 оралман отбасы, 65101 адам келіп тіркелген. Олардың ішінде 6681 отбасы - 39348 адам немесе 58,6 пайызы квотаға енген. Оралмандар Байзақов ауданына

-2294 отбасы, Қордай ауданына -2031 отбасы, Жуалы ауданына – 1500 отбасы, Рысқұлов ауданына – 991 отбасы, Меркі ауданына – 875 отбасы, Шу ауданына – 97 отбасы, Тараз қаласына – 2323 отбасы орналасқан. Аудандар мен Тараз қаласы әкімдіктері берген ақпаратқа сәйкес келген оралмандардың 8041 отбасының өз баспанасы бар (70,5 пайыз) [8, 7 б.]. Берілген мысалдан Жамбыл облысына оралмандардың тез үйренісіп, басым бөлігінің толықтай орнығып қалғанын байқаймыз. Ал, келесі Қостанай облысында жағдай мүлдем басқаша орын алғандығын баспасөзде жарияланған мына ақпараттан бағамдауға болады: «Күнделікті өмірде кездескен қиындықтарға шыдамаған ағайындардың көбі Қостанай облысынан қазақтар басымдау тұратын өзге өңірлерге көшіп кетті. Келген жақтарына қайта кеткендерде де бар. 1999 жылы Пәкістан арқылы Ауғанстаннан келген 28 отбасы бұл жақтың қысына шыдай алмай өзге өңірлерге қоныс аударуға мәжбүр болды. 1991-2002 жылдар аралығында Моңғолиядан, Ауғанстаннан, Өзбекстаннан, Ресейден, Түркіменстаннан, Украинадан, Әзірбайжаннан және басқа да елдерден Қостанай облысына 8900 адам көшіп келген болса, 2003 жылдың басында соның 3739 ғана тұрақтап қалғандығы айқындалды. Барлығы 975 шаңырақ» [9, 2 б.]. Берілген мысалдар климаттың қоныс аударушылар үшін маңызын көрсете алады.

Жұмыссыздық оралмандардың көшіп-қонуына әсер ететін басты фактордың бірі болып табылады. Көптеген жағдайда оралмандар орыс тілін білмегендіктен, Қазақстан қоғамын толық түсіне алмауына байланысты және өздерінің құқыларын толық білмейтіндіктен өз бетінше жұмыс таба алмауда. Оралмандардың жұмыс істеу және жұмыссыздық проблемасын қолөнер, ұлттық үлгідегі істелетін кілем тоқу, тері илеу, тағы басқа шаруалар арқылы шешіп, осы тектес кәсіпорындарды ашу үшін ұзақ мерзімді несие беріп, жұмыспен қамтуға әбден болар еді. Республика банктері оралмандарға несие беру үшін олардан мүлктік кепілдік сұрайды. Ал ондай материалдық игіліктер оралмандарда жоқ [10].

Оралмандар арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейін «Қазақстан Республикасындағы оралмандардың, азаматтығы жоқ адамдардың және босқындардың құқықтарының ахуалы туралы» арнайы баяндамада келесідей себептермен түсіндірген: Баяндама авторлары экономикалық ықпалдастырудың төмен деңгейінің маңыздылығы жағынан негізгі үш факторды атап көрсетеді. Олардың біріншісі тілдік кедергі, яғни орыс тілінде сөйлей алмайтын немесе нашар білетін оралмандар жұмыс іздеу кезінде, әсіресе Қазақстанның солтүстік өңірлерінде айтарлықтай проблемаларға тап болуы мүмкін. Авторлардың пікірінше, қазақ тілі кең тараған оңтүстік облыстарда тілдік кедергінің болуы проблемасы аз болғанымен, бұл аудандар да тілдік қиындық жоқ деп айтуға болмайды. Мысалға, Қытайдан, Ауғанстаннан және Пәкістаннан келген оралмандар көне қазақ әліпбиімен (төте жазу – араб әліпбиі негізінде) жазса, Түркияда латын графикасын пайдаланады. Осы елдерден келген кейбір оралмандар қазақ тілінде оқып, жаза алмағандықтан қиындықтар тап болып жатады. Осылайша, екі тілді жеткілікті білмеу оралманға жұмысқа тұру мүмкін емес жағдайға апарып соғады. Екіншіден, білім беру жүйесіндегі айырмашылықтар да жұмысқа тұруға әсер етеді. Жоғары білімі туралы дипломы бар оралман егер де оның дипломы танылмаса жұмыс іздеу кезінде қиындыққа тап болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда оралмандар мамандығы бойынша жұмысқа тұра алмайды. Үшінші мәселе ретінде этникалық иммигранттардың өңірлер бойынша өндірістік күштердің аумақтық орналасуын ескермей қоныстануы оралмандардың жұмысқа тұруын қиындататындығы атап көрсетіледі, оның салдарынан екінші көші-қон орын алады. Оралмандардың басым бөлігі бүгінгі таңда еңбек күші артық өңірлерде – Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Алматы және Жамбыл облыстарында тұрып жатыр, ал солтүстік өңірлер білікті еңбек ресурстары тапшылығын бастан кешуде [11].

Оралмандардың ішкі еңбек миграциясына қатысуына әсер етуші фактордың бірі еліміздегі жемқорлық болып табылады. Көптеген оралмандар әртүрлі жемқорлық фактілеріне тап болып, өздеріндегі проблемаларды шешу үшін әртүрлі алаяқтардың құрбанына айналды. Жалпы оралмандарды елге қабылдау, орналастыру, әлеуметтік жағынан қолдау бойынша елімізде көптеген бағдарламалар мен жоспарлардың жеткілікті дәрежеде іске аспауына жемқорлық пен жауапты лауазымды тұлғалардың өз міндеттеріне салғырттығының тигізген әсері жоғары болды. Оның жарқын мысалы ретінде 2009-2011 жылдарға арналған Нұрлы Көш бағдарламасын айтуға болады. Аталмыш бағдарлама Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 2 желтоқсандағы N 1126 Қаулысымен бекітілген болатын. Бағдарламаның мақсаты өңірлерді демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамыту және Бағдарламаға қатысушылардың әлеуетін іске асыру мүддесімен этникалық көшіп келушілерді, Қазақстан Республикасының аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін келген Қазақстанның бұрынғы азаматтарын және еліміздің қолайсыз аудандарында тұратын Қазақстан азаматтарын ұтымды қоныстандыру және олардың жайғасуы мен кірігуіне жәрдемдесу еді. Үш жылда бұл бағдарлама бойынша, 60 мың отбасын, орта есеппен 300 мың адамды көшіріп алу жоспарланған болатын. Алайда «Нұрлы көш» бағдарламасына жұмсалған қаржы жағдайын тексерген Қазақстан Республикасының Есеп комитеті 2009-2011 жылдардағы «Нұрлы көш» бағдарламасы тиімсіз іске асырылыпты деген қортындыға келді. Аталмыш комитеттің мәлімдеуінше, «Нұрлы көш» бағдарламасының шараларын іске асыру барысында тиісті мониторинг және ведомствоаралық өзара іс-қимыл ұйымдастырылмағандықтан жоспарланған 21 іс-шараның 9-ы ғана орындалып, 3-уі орындалмаған, ал 9 іс-шара сапасыз орындалған. 2009-2011 жылдары Бағдарлама шеңберінде 2567 этникалық қазақ отбасына тұрғын үй берілген. Бағдарлама шеңберінде жалпы құны 2,6 млрд. теңгеден астам сомаға салынған 3223 пәтердің 622 пәтеріне ел

қоныстанбаған. Ақмола облысындағы Красный Яр ауылында 138 екі пәтерлік тұрғын үй төменгі сапамен салынған. Бос тұрған құны 51,6 млн.теңгелік 18 пәтер тұруға жарамсыз, жөндеу жұмыстарын қажет етеді. Солтүстік Қазақстан облысында құны 42,0 млн.теңгеден астам соманы құрайтын бір пәтерлік 10 тұрғын үйдің құрылысы аяқталмай қалған [12].

Оралмандардың құқықтық сауатының төмен болуы, Қазақстан заңдарын білмеуі олардың жиі алаяқтардың алдауына түсіп қалуына себеп болады, осының салдарынан көптеген оралмандар алданып, мал-мүлкінен айрылып, еркісіз қоныс аударуға душар болуда. Оралмандарға мемлекет ақшалай көмек бере бастағаннан-ақ алаяқ делдалдардың асығы алшысынан тұра бастады. Көші-қон мекемесіндегілер де делдалдармен сөз байласып, оралмандардың құжаттарынан күнде бір кемшілік тауып, қабылдамай, делдалдарға жүгінуге мәжбүр етті. Амалы таусылған оралмандар делдалдардың дегеніне көніп, мемлекеттен алған ақшасының жартысын беріп, квота иеленді [13, 3 б.]. Астана маңындағы Қоянды елді мекеніндегі жағдай да осының дәлелі бола алады [14].

Жоғарыда келтірілген проблемалардың салдарынан елге келген соң жиі қоныс аударып, ішкі еңбек миграциясына белсенді түрде қатысқан оралмандардың жағдайына қанық болған шеттегі этникалық қазақтар елге қоныс аударуды азайтты. Соңғы кездері шеттен келетін қандастардың азаюын Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасында келесідей түсіндірген: 1) ел өңірлерінің еңбек ресурстарына қажеттілігін есепке алмағанда, оларда этникалық репатрианттардың біркелкі қоныстанбауымен. Этникалық репатрианттардың табиғи климаттық жағдайлары қолайлы халқы тығыз орналасқан не салыстырмалы түрде әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі жоғары мекендерге жаппай қоныс тебуі тиісті аумақтағы әлеуметтік шиеленіске ықпал ететін фактор болып табылады; 2) этникалық репатрианттардың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері және тілдік кедергілерінің себебінен қазақстандық қоғамға әлеуметтік-мәдени жағынан етене араласуының төмен болуымен; 3) жұмысқа орналасу мен бейімделу проблемаларымен; 4) шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерінің арасында ақпараттық-түсіндіру жұмысының жеткіліксіздігі [15]. Яғни, мемлекеттік билік орын алып жатқан жағдайларды бағамдап, басты проблемаларды айқындауға тырысқан, дегенмен, ең басты мәселе оралмандармен жұмыс істеу менеджментін жақсарту мәселесі қаперден тыс қалып отыр.

Шет елдегі қазақтардың әлі де болса санының бірнеше миллионнан асатындығы, елге келген оралмандардың санының халықтың 6 пайызын құрағандығы шеттегі этникалық қазақтардың елге оралуы мен оларды жергілікті жерде бейімдеу мәселесіне мемлекеттің аса зор мән беруін талап етеді. Ал, осы уақытқа дейін бұл мәселемен жеке дербес орган айналысып келген жоқ. Оған қатасты Т.Мамашев келесідей пікір білдіреді: «Көші-қон» комитеті алғашында Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің құрамында болды, кейін оны ҚР ІІМ еншілігіне берді. Осылай қолдан қолға өтіп жүргенде берекесі кетіп қалды ма деймін. Негізі, әу-баста өздерін жеке агенттік етіп құру керек пе еді? - деген пікір білдірген еді [16, 3 б.]. Қазіргі кезде көші-қон комитеті Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің құрамына қайта берілді. Бұл өз кезегінде әлі де болса бұл салаға қатысты мәселелердің дербес шешілмей қалу ықтималдығын білдіреді.

Қазіргі кезде мемлекет оралмандардың келген жерлеріне орнығып қалуын қамтамасыз ету мақсатында көптеген іс-шараларды қолға алуда. Адам құқықтары бойынша Әмбебап кезеңдік шолу шеңберінде Қазақстан Республикасының екінші кезеңдік Ұлттық баяндамасында «барлық оралмандардың медициналық қызмет көрсетуге, білімге және әлеуметтік қамсыздандыруға қолжетімділігі қамтамасыз етілді. Олар нысаналы топтардың біріне жатқызылды, оларға қатысты жұмыспен қамту шаралары қолданылды. Еңбекке қабілетті жастағы оралмандардың 66 %-ы өндірістің әртүрлі салаларында, әрбір төртіншісі ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылған», - деген мәлімет беріледі [17].

Этникалық репатриацияны ынталандыруға және ел аумағында халықты ұтымды қоныстандыру проблемаларын шешуге бағдарланған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне халықтың көші-қоны және жұмыспен қамтылуы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру үшін: этникалық қазақтарға қоныстану өңіріне қарамастан оралман мәртебесін бір жыл мерзімге беру; ықтияр хатты алған соң азаматтықты жеңілдетілген тәртіппен бір жыл ішінде алу; халықты қоныстануға ынталандыру және қажетті жағдай жасау, басымды өңірлерге жұмыс күші көп өңірлерден жұмыс қорын қайта бөлу арқылы; жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шаралары шеңберінде заңнамаға сәйкес этникалық қазақтарға және қоныс аударушыларға Үкімет айқындаған өңірлерге қоныстанып оралмандарды қабылдаудың өңірлік квотасын белгілеп әлеуметтік қолдау көрсетуге бағытталған шаралар қабылданды [18].

Орын алып жатқан проблемалар этникалық көші-қонның мемлекеттік реттелуін одан әрі жетілдіруді қажет ететіндігін ескеріп, этникалық көші-қонды басқару жүйесін жетілдіру шеңберінде: шетелде тұратын этникалық қазақтардың ұлттық бірігуі және тарихи отанына оралуы үшін жағдайлар және стимулдар жасау; олардың еңбек ресурстары қажет өңірлерге қоныстануын ынталандыру; олардың Қазақстан Республикасында бейімделуі және етене араласуына жәрдемдесу қарастырылады. Осы мақсатта біріншіден, шетелде тұратын қазақтармен мәдени-гуманитарлық байланыс жандандырылады. Мемлекеттік саясатты іске асыруға Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде тұратын этникалық қазақтарды тарту үшін Дүниежүзі қазақтары

қауымдастығының қолдауымен олар тұратын жерлерде мәдени орталықтар құрылатын болады. Екіншіден, Қазақстан Республикасына келген этникалық қазақтарды оңтайлы қоныстандыруды ынталандыру бойынша шаралар қабылданатын болады. Үшіншіден, этникалық қазақтар қоныстандыру өңірлерінде жұмысқа орналасуға басым құқыққа ие болады. Белгіленген квоталар шеңберінде олар уақытша жұмысқа (тұрақты қоныс аударуды мемлекеттік қолдаусыз), 1 жылдан 3 жылға дейінгі мерзімге жұмысқа, ұзақ мерзімді жобаларға жұмысқа (тұрақты қоныстандыруды мемлекеттік қолдаумен) құқық алады. Төртіншіден, этникалық қазақтарды қабылдау және бейімдеу процестерін басқаруға өзгерістер енгізіледі. Бейімдеу және етене араластыру орталықтары ең алдымен Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын өңірлерде жұмыс істейтін болады [15].

Германиялық зерттеуші Хенрих Альфф Қазақстандағы оралмандардың жергілікті жерге бейімделуі мәселесіне қатысты зерттеу жүргізіп, кейбір мәселелерді ашып көрсете білген. Оның бірі оралмандардың өз проблемаларын өздері шешуіне байланысты. Оралмандар мемлекеттің қолдауымен қатар әлеуметтік және экономикалық мәселелерін өздері шеше бастады. Олар бейресми қарым-қатынастар мен туыстық қатынастарға сүйенеді, сонымен қатар, үкіметтік емес ұйымдар мен өзге де азаматтық қоғам ұйымдарына жүгінеді. Өз бастамасы бойынша қолдау көрсету мысалы ретінде Алматы қаласының солтүстік бөлігінде орналасқан Байбесік ауылын алуға болады. Байбесік 2001 жылы Асар ҰЕҰ өтініші бойынша қала әкімдігі ресми түрде құрылысқа жер бөліп бергеннен кейін құрылған еді. Бүгінгі таңда мұнда 200-ден аса отбасы тұрады, олар негізінен Моңғолия, Қытай мен Өзбекстаннан келген оралмандар. Олардың негізгі кәсібі шағын кәсіпкерлік, мысалы, жиһаз жинап сату, көтерме сауда базарларда сауда жасау және т.б. Байбесік оралман қазақтардың шоғырлана қоныстануының алғашқы жобасы болып табылады [19, 13 б.]. Бұл мысал оралмандардың шоғырлана орналасуы тиімді нәтиже беретіндігін көрсете алады. Оларды ауыл-ауылмен бірге жаңа жерлерге қоныс аударып, кейбір қалалардың маңынан өздеріне баспана салуға жер бөліп беру арқылы оралмандардың нақты бір аумаққа орнығып, бейімделіп кетуіне мүмкіндік ашуға болатындығының осы мысал дәлелі болады.

Оралмандардың келген аумаққа тез бейімделіп, орнығуына олардың өзара бірігіп, әртүрлі азаматтық қоғам институттарын құруы да оң ықпал ете алады. Мысалы, оралмандардың республикалық «Асар» қоғамдық бірлестігі 1999 жылы құрылған. Республиканың 12 облыс, қалаларында заңды тіркеуден өткен бөлімшелері жұмыс жасауда. Еларалық басылым «Көш» газеті көші-қон саласының дамуына ықпал ету бағытында 2001 жылдан жарық көріп келеді. Веб портал www.atameken-asar.com ашылып, әлемнің кез-келген мемлекетіндегі ағайындардың республикадағы көші-қон мәселесі туралы ақпараттарды алуына, ой-пікірлерін білдіруге мүмкіндік беруде [20, 38 б.]. Асардан өзге оралмандарды қолдау үшін құрылған елуден аса ұйым бар, солардың қатарында «Жебеу», «Атажұрт мейірімі», «Нұр-қоныс», «Атақоныс», «Атамекен», «Томирис», «Шарапат», «Отандастар», «Отандас ел», «Оралмандар», «Ел аманаты» сияқты қорлары мен орталықтары бар [21]. Дегенмен, олардың көбісі толыққанды, мақсатқа сай жұмыс істеу үшін қолдауды қажет етеді. Оралмандардың ішкі проблемаларын біліп, оларға қатысты тиіді шаралар қабылдау үшін мемлекеттік органдардың аталған қоғамдық ұйымдармен бірлесе қызмет атқаруы көптеген мәселенің шешілуіне септігін тигізеді еді.

Жоғарыда айтылғандар негізінде ойымызды келесідей қорытындылағмыз келеді:

Біріншіден, оралмандармен, жалпы шет елдегі этникалық қазақтармен жұмысты мемлекеттік басқаруда жаңаша ұстаным қажет. Яғни, бұл саланы жалпы көші-қон мәселесінен бөліп қарап, дербес мемлекеттік тұжырымдама жасау керек. Мұнда мемлекетіміздің шет елдердегі этникалық қазақтармен байланысы, оларды қолдау, елге көшіріп әкелу, елге келген оралмандарды қоныстандыру, оларды әлеуметтік-экономикалық жағынан қолдау, жаңа ортаға бейімделуіне жағдай жасау, азаматтық алған соң олардың жағдайына бақылау жасау, арнайы зерттеулер жүргізу және т.б. мәселелер кіреді.

Екіншіден, бірінші ұсыныста қамтылған мәселелерді жүзеге асыру үшін халықтың көші-қонымен айналысатын дербес агенттік құрып, оның Премьер-Министрге тікелей бағынуын қамтамасыз ету керек.

Үшіншіден, оралмандардың солтүстік өңірлерге қоныстануын қамтамасыз ету үшін олардың ауыл-ауылмен, бірлесе қоныс аударып, нақты елді мекендерге шоғырлана қоныс аударуын қамтамасыз ету қажет. Сонымен қатар, солтүстік облыстардан тұрғылықты жер таңдау мүмкіндігін оралмандардың өздеріне беру қажет.

Төртіншіден, қала маңында орналасуды қалайтын оралмандарға ірі қалалардың маңынан баспана тұрғызуға қажет жер телімдерін беруде олардың басым бөлігі оралмандардан құралған елді мекен түзуіне жағдай жасалуы тиіс.

Бесіншіден, оралмандардың барынша көп азаматтық қоғам институттарына бірігуі жағдай жасау қажет, олардың құрған әртүрлі ҰЕҰ немесе өзге де қоғамдық ұйымдарына арнап мемлекеттік гранттар қарастырып, мемлекет олардың өз бетінше қоғамға пайдалы әрекеттер жасауына мұрындық болуы қажет.

Алтыншыдан, мемлекет оралмандар арасындағы жұмыссыздықты жоюды мықтап қолға алғанымен олардың арасында шағын кәсіпкерлікті дамытудың басты тетіктерін қаперге алмай отыр. Ол оралмандарды шағын кәсіпті бастаған соң үш жыл салықтан және өзге де төлемдерден босату болып табылады. Сонымен

қатар, арнайы бағдарлама жасақтап Даму кәсіпкерлікті қолдау арқылы оралмандардың шағын және орта кәсіп ашуына көмек беру тетіктерін қарастыру қажет.

Оралмандармен жұмыс істеу тетіктерін жетілдіріп, осылай ынталандыру арқылы олардың арасындағы жұмыссыздықты азайтуды, өзара бір-бірін жұмыспен қамтуын және көшіп келген жерге тез орнығып кетуін қамтамасыз етуге болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Соңғы деректер. Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер // ҚР Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика Комитетінің ресми сайты - URL: http://stat.gov.kz/faces/homePage?_adf.ctrl-state
2. Көші-қон саласындағы анықтамалық материалдар // ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты - URL: <http://www.enbek.gov.kz/kk/taxonomy/term/521>
3. Этникалық көші-қон // ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты - <http://www.enbek.gov.kz/kk/taxonomy/term/521>
4. Қазақстанға қоныс аударған этникалық қазақтардың саны миллионға жетті // Қазақ үні ұлттық порталы: 27.09.2016 - URL: <http://www.qazaquni.kz/2016/09/27/58587.html>
5. Оралмандардың мәртебесі мен құқықтары // Электрондық үкімет сайты - URL: http://egov.kz/cms/kk/articles/oralmans_rights_conditions
6. Шапақ. Ү.Ш. Оралмандарды әлеуметтік бейімдеу және ықпалдастыру қызметін ұйымдастырудың құқықтық проблемалары // Құқық және мемлекет, №1 (58), 2013 – 20-23 бб.
7. Қазақстандағы оралмандардың жай-күйі. Шолу. Халықаралық көші-қону ұйымы (ХКҚҰ). Алматы, 2006 - URL: <http://www.kz.undp.org/content/dam/kazakhstan/docs/library/7023-17217>
8. Токтагулов К. Реализация в Жамбылской области государственной программы переселения этнических казахов. // Оралманы – этнические казахи в поисках идентичности. Аспекты интеграции в современное казахстанское общество. Часть 2. - Алматы, 2009. – 53 с
9. Бейісұлы Ж. Оралманға оң ниет. // Егемен Қазақстан газеті, №209-212 (23511) 16 тамыз, 2003 жыл.
10. Божқараұлы А. Көші-қон үрдісіндегі оралмандар мәселесінің құқықтық реттелуі // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2010 - URL: <https://articlekz.com/kk/article/15876>
11. «Қазақстан Республикасындағы оралмандардың, азаматтығы жоқ адамдардың және босқындардың құқықтарының ахуалы туралы» арнайы баяндама. Жалпы редакциясын басқарған Қуаныш Сұлтанов, Тастемір Әбішев. Астана, 2012. – 157 бет.
12. Баймолда Д. «Нұрлы көш» бағдарламасы және Моңғолия қазақтары // Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының сайты: - URL: http://www.qazaq-alemi.kz/more?id=208&page_id=15
13. Бек Қ. Оралмандар ақишасына погон таққандар да ауыз сала бастады // Алаш айнасы газеті, №30 (712) 22.02.2012
14. Лаханұлы Н. Қояндыдағы жер дауы ұлғая бастады // Азаттық радиосының сайты: 05.11.2014. - URL: <https://www.azattyq.org>
15. Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Әділет кз. сайты - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000602>
16. Билян Л. «Оралмандар мәселесімен айналысатын арнайы қор құру керек» деген пікірмен келісесіз бе? Алаш айнасы газеті, №30 (712) 22.02.2012
17. Адам құқықтары бойынша Әмбебап кезеңдік шолу шеңберінде Қазақстан Республикасының екінші кезеңдік Ұлттық баяндамасы // Әділет.кз сайты: 26.08.2015. - URL: <http://www.adilet.gov.kz/kk/node/101885>
18. Анықтама. Әлеуметтік-еңбек саласы: 2016 жылдың қорытындысы және 2017 жылғы 5 айға, алдағы кезеңге арналған міндеттер // ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты: 29.06.2017. - URL: <http://www.enbek.gov.kz/kk/node/345180>
19. Альфф Х. Шет елдегі қазақтардың көшіп келуі және Қазақстанның көші-қоны мен қалыптасу саясаты бір-біріне сай ма, қарсы ма? // Оралманы – этнические казахи в поисках идентичности. Аспекты интеграции в современное казахстанское общество. Часть 1. - Алматы, 2009. – 53 с.
20. Бодаұхан Қ. Оралмандардың бейімделуіне қоғамдық ұйымның әсері. // Оралманы – этнические казахи в поисках идентичности. Аспекты интеграции в современное казахстанское общество. Часть 1. - Алматы, 2009. – 53 с.
21. Лаханұлы Н. «Оралмандарды қолдайтын» елуден астам ұйым бар // Азаттық радиосының сайты: 20.07.2012. - URL: <https://www.azattyq.org>

ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ОНЫ ТАЛДАУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Канабекова Алида Канабековна
НАРХОЗ Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Түйін: Бұл мақалада компанияның қаржылық жағдайының мәні және оған талдау жүргізу қажеттілігі қарастырылған.

Резюме: В данной статье рассматривается сущность финансового положения компании и необходимость проведения его анализа.

Summary: This article examines the essence of the financial position of the company and the need to conduct its analysis.

Ең алдымен компания қызметінің қаржылық аспектілерін зерттеу, қаржы ролінің артуы – барлық елге тән тенденция.

Қаржыны оңтайлы басқару, сөзсіз тереңдетілген көпжақты талдау жүргізуді талап етеді. Ол талдамалық зерттеу әдістерінің көмегімен жағдайды белгісіздігіне нақты баға беруге мүмкіндік береді.

Әрбір құбылыс немесе үдерісті тану талдау жүргізусіз орындалмайды. Талдау деп оған тән дәстүрлі көзқараста жиынтық құбылыстар мен үдерістерді құрамдас бөліктерге бөлу арқылы зерттеу тәсілін түсінеді.

Кең мағынада, талдау – бұл қарастырылатын жүйенің барлық элементтерін, құрамдас бөліктерін зерттеу болып табылатын базадағы құбылыстар мен үдерістерді тереңдеп қарастыру (зерттеу) және бағалау тәсілі. Талдау объектісі ретінде ұйымның барлық қызметін зерттеу кезінде оның қаржылық жағдайын талдау орын алады.

Нарық жағдайында қаржылық жағдайды талдаудың, нақтырақ айтсақ қаржылық талдаудың басыңқылығы мен мәнділігі арта түсуде. Бұл компаниялардың меншік иелері, банктер мен басқада қызығушылығы бар тұлғалар алдындағы өзінің қаржы-өндірістік қызметінің алынған нәтижелері үшін толықтай жауап беруімен байланысты.

Талдаушы-зерттеушілер арасында «қаржылық жағдай» терминіне анықтама беру жағынан біртұтас пікір жоқ. Қаржылық жағдайдың анықтамасы бойынша экономикалық әдебиеттерде көптеген көзқарас бар.

А.Д. Шеремет және Р.С. Сайфулин келесі анықтама береді: «қаржылық жағдай» мүліктің және оның пайда болу қайнар көздерінің (капитал мен міндеттемелердің) орналасуы мен пайдалануын көрсетеді [1].

Т.В. Зубованың анықтамасы бойынша қаржылық жағдай – бұл белгілі бір уақыт кезеңіне ұйымның қаржылық тұрақтылығының белгісі және оның қаржы қаражаттарымен қамтамасыз етілу дәрежесі [2].

Есипов В.Е. қосалқы авторлармен бірге, қаржылық жағдай бизнестегі әріптес, инвестициялық капиталдың салым объектісі, шынайы салық төлеуші ретінде және компанияның әлеуетті мүмкіндіктерін сипаттайтын көрсеткіштер жүйесімен бейнеленеді [3].

Г.В. Савицкая өзінің еңбектерінде келесідей анықтама береді: «Қаржылық жағдай – бұл компанияның өзінің қызметін қаржыландыра алуы, тұрақтылықты үздіксіз ұстап тұруы және инвестициялық қызығушылығы бар болуы» [4].

Л.В. Донцованың пікірінше, қаржылық жағдай деп компания активі мен капиталының жекелеген элементтерінің үйлесу деңгейін, сонымен қатар оны тиімді пайдалану деңгейін түсінеді [5].

Т.У. Турманидзе атап өткендей, компанияның қаржылық жағдайы – ол қысқа және ұзақ мерзімді сипаттағы бар міндеттемелердің өтелуін сипаттайтын көрсеткіштер жиынтығы [6].

Қаржылық жағдай компанияның дұрыс қызмет етуіне, рационалды орналастыру және тиімді пайдалануға қажетті қаржылық ресурстармен қамтамасыз етілуін сипаттайды.

Қаржылық қызметті дұрыс ұйымдастыру үшін болып жатқан шаруашылық үдерістер мен құбылыстарды талдау дағдылары қажет. Талдамалық жұмысты сауатты ұйымдастыру кезінде компания мүмкін болатын жағымсыз жағдайларға тез әрекет етуге қабілетті.

Қаржылық талдауды жүзеге асыруда компания жұмысының мықты және әлсіз жақтары айқындалады. Қаржылық стратегия мен тактиканы әзірлеу үшін ең маңызды кезең болып қаржылық жағдайды талдау саналады. Ол орташа салалық мәліметтермен және ең мықты деген бәсекелестермен салыстырғанда көрсеткіштердің өзгерісін анықтауға және нәтижесінде, ең оңтайлы басқару шешімін қабылдауға қажеттілік туғызады.

Талдауды сапалы жүргізу үшін:

- оның барлық әдістемесі мен құралдарын қолдана білу;
- тиісті ақпараттық базаның болуы;
- штатта жоғары кәсіби мамандандырылған талдаушылар болуы қажет.

Осылайша, қаржылық талдау негізінде өндіріс цикліне оперативті бақылау жүргізіліп, және активтер мен капиталдың, пайда мен зиянның, өндіріс пен сату табыстылығының пайда болуы мен реттелуімен бай-

ланысты шаруашылық операциялардың салдарына болжам жасалады.

Қаржылық жағдайлы талдаудың басты міндеті ретінде компания жағдайы бейнесін объективті және дәл суреттеу үшін ақпарат алу, сондай-ақ қызмет ету тиімділігін арттыру және субъект жұмысын жақсарту жолдарын іздеу.

Бұл мақсатты іске асыру үшін: өткен кезеңдердегі компанияның жұмыс тиімділігіне талдау жасау; шаруашылық қызметті уақытылы бақылау үшін шараларды өңдеу; ұйым жұмысында және оның экономикалық қорытындысындағы жағымсыз жайттарды болдырмау бойынша процедураларды қалыптастыру; нәтижелілікті ұлғайту жолдарын айқындау; дәйектелген жобалар мен нормативтерді дайындау жүзеге асырылады.

Қаржылық жағдай елеулі деңгейде ұйымның бәсекеге қабілеттілігін, оның іскер ортадағы әлеуетін анықтайды, ұйымның өзінің экономикалық мүддесінің кепілдендірілгенін және оның серіктестерінің қаржы және басқа да экономикалық қатынастарын бағалайды.

Ұйымның қаржылық жағдайы тұрақты, тұрақсыз (дағдарыс алдындағы) және дағдарысты болуы мүмкін. Ұйымның тұрақты қаржылық жағдайы туралы оның төлемдерін толық және уақытында жүргізе алуы, өзінің қызметін кең көлемде қаржыландыруы, алдын ала күтпеген жағдайларды көтере алуы және өзінің төлем қабілеттілігін ұстай алу қабілеті, ол осы айтылған жайлар жоқ болса, онда қаржылық жағдайдың тұрақсыздығы туралы айтуға болады [7].

Қаржылық жағдайды талдау келесі талдамалық процедураларды орындауды талап етеді:

- болашақ кезеңге жоспар жасау үшін негізгі көрсеткіштерді анықтау;
- әрбір талданған көрсеткішті, оның өзіне тиесілі салаға лайықты теориялық мәндерге сәйкестігін зерттеу;
- есептік көрсеткіштің өзгеруіне әсер еткен факторларды анықтау және факторлық динамикада көрсеткіштің мүмкін болатын тербелістерді айқындау;
- болашаққа көрсеткіштер шамасының болжамын жасау және сол шамаға жетудің әдісін анықтау;
- ұйым жұмысын жақсарту үшін көрсеткіштердің әсерін анықтауға олардың тәуелділігін анықтау;
- ұйым жұмысындағы мән-жайлар өзгергенде қаржылық жағдай динамикасының пікірін растау;
- қазіргі жағдайды түзету және сапалы жоспарлар құру мақсатымен ең оңтайлы басқару шешімдерді таңдау үшін талдамалық есептеулерді жасау.

Кез келген компанияның қаржылық жағдайын сипаттайды:

- қалыпты жұмыс жасау үшін жеткілікті қаржылық ресурстармен ұйымның қамтамасыз етілуі;
- қаржылық ресурстарды ұйым активтерінде мақсатқа сай және тиімді бөлу, оларды тиімді пайдалану;
- клиенттермен, қаржылық және басқа ұйымдармен әріптестік өзара қарым-қатынастың беріктігі;
- нарықта басшының және ұйымның репутациясы.

Ұйымның қаржылық жағдайы жалпы оның қызмет етуінің параметрлерімен сипатталады: рентабельділік; өтімділік (төлем қабілеттілік); өнім өндірісін және сату үдерісін ұйымдастыруға қажетті меншікті қаржылық ресурстардың болуы; қаржылық тұрақтылық [8].

Компанияның қаржылық жағдайы тікелей оның қызмет нәтижесіне байланысты болып тұрады. Ұйымның операциялық қызметі, біз білетіндей, оның қаржылық жағдайына байланысты, себебі ақша қаражаттарының тиімсіз пайдалануы шикізат пен материалдармен қамтамасыз етілуде шалысқа және соның салдарынан, өндірістік шалысқа әкелуі мүмкін.

Тәжірибелік қызметте екі негізгі тәсіл бар: қаржылық талдау және қаржылық жағдайды талдау.

Қаржылық талдау деген кеңінен мол түсінік, онда қаржылық жағдайды талдау және ұйым ресурстарының тиімді пайдалануын, өнімнің өзіндік құны мен ассортиментін талдау, одан басқа компания жұмысының басқа бағыттарын талдау қамтылады. Ол бизнес-жоспарлардың барлық түрін нақты өңдейтін жұмыстың ажырамас тарауы ретінде қаралып және жалпы алғанда ресурстарды басқарудың негізгі құралы болып саналады.

Компанияның қаржылық жағдайы қаржы қаражаттарын бөлу және шебер пайдалану үдерісін сипаттайтын көрсеткіштер кешенімен сипатталады.

Қаржылық жағдайды талдау – бұл қаржылық талдаудың міндетті тарауы және бухгалтерлік есептің құрамдасы болып саналады. Ақпараттық қамтамасыз етуге байланысты талдаудың қаржылық (сыртқы) және басқарушылық (ішкі) түрлері ажыратылады.

Басқарушылық пен қаржылыққа қарай жүйелеуде талдауды зерттеу тәжірибеде есептік операцияларды басқару және қаржылық есепке бөлумен түсіндіріледі.

Мұндай жіктелім шартты болып есептеледі, өйткені басқарушылық талдауды қаржылық талдаудың жалғасы және керісінше ретінде түсіндіруге болады.

Қаржылық жағдайды талдау есептілікке негізделеді. Қаржылық есептілік ұйым басшылығы сияқты, сырттағы пайдаланушыларға да қажетті ұйымның жұмысы туралы ең бастапқы ақпарат көзі болып табылады. Алынған есептілік мәліметтері негізінде басқару шешімдері қабылданады.

Э. Хелферт атап өткендей: «Есептілік бизнеске қатысты көптеген талдамалық жұмыстың негізі» [9].

Осылайша, зерттеу барысында «қаржылық жағдай» категориясына қатысты негізгі теориялық сәттер қарастырылды. Ол толықтай белгісіздік кезінде компанияның қаржылық жағдайын талдау мен бағалау бойынша шараларды жүргізудің маңыздылық дәрежесіне баға беруге мүмкіндік береді. Өйткені талдау нәтижелері жою мақсатымен әрі қарай шараларды өңдеуді талап ететін ұйымның әлсіз тұстарын айқындауға мүмкіндік береді.

Осыдан, талдау нәтижесі бойынша ұйым қаржылық жағдайға әрбір көрсеткіштің немесе фактордың (есептелінген коэффициенттерге байланысты) әсер ету дәрежесін бағалай отырып, өзінің шынайы экономикалық жағдайы туралы қорытынды жасай алады. Сондықтан, қаржылық жағдайды талдаудың қорытындысы болып ағымдағы жағдайды анықтау, сондай-ақ тиісті шаралар жүргізілгеннен кейін әрі қарай болжамды айқындау болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С., Негашев Е.Ф. *Методика финансового анализа предприятия*. - М.: Инфра-М, 2005 – 218 с.
- 2 Зубова Т. В. *Анализ финансового состояния предприятия*. - Учебно-методическое пособие. - Астана, Фолиант, 2007.- 152 с.
- 3 Есипов В.Е., Маховика Г. А., Терехова В. В. *Оценка бизнеса: Учебное пособие*. – СПб.: Питер, 2006.- 457 с.
- 4 Савицкая Г.В. *Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник*. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 536 с.
- 5 Донцова Л.В. *Анализ финансовой отчетности: учебник*. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2006. – 368 с.
- 6 Турманидзе Т. У., *Финансовый анализ. Учебник*. — 2-ое изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. — 287 с.
- 7 Андыбаева Г.Т., Канабекова А.К., Абитова А.К. *Экономикалық талдау: Оқулық*. – Алматы: «Лем» баспасы. – 2016.
- 8 Джанишанло Р.Е., Андыбаева Г.Т. *Ұйымның қаржылық жағдайын талдау: оқу құралы*. Алматы: ЛЕМ, 2012 – 72б.
- 9 Хелферт Э. *Техника финансового анализа : пер. С англ./ под. Ред. Л.П. Белых*. М.: Аудит: ЮНИТИ, 1996.

HISTORY OF ECONOMIC SYSTEM REFORMATION OF CHINA, THE OCCURRENCE OF LEGAL STANDARDS OF REGULATION AND APPLICATION OF FOREIGN INVESTMENTS

Li Shan

Master of Law, the second year doctoral student of the Higher School of Law «Adilet» of the Caspian Social University, Republic of Kazakhstan, Almaty

Түйін: Мақалада Қытай экономикалық жүйесін реформалау тарихы және экономикалық өсу үшін қолайлы даму факторлары мен шарттары кешені сипатталады. Автор Қытайдағы экономиканы реформалаудың моделін әзірлеу тарихы, қытайдағы экономикалық реформалар туралы экономиканы түрлендіру негізіне біртіндеп жүру қағидасының қолданылғандығы қуәландыратынын атай отырып, экономиканы реформалаудың қытайлық моделінің негізгі белгілерін егжей-тегжейлі қарастырады.

Түйін сөздер: экономиканы реформалау, ашық нарықтық экономика, инвестиция, шетелдік инвестиция, ұлттық инвестициялық саясат, шетелдік инвестициялар туралы құқық, инвестициялау.

Резюме: В статье анализируются история реформирования экономической системы Китая, описываются комплекс факторов и условий для благоприятного экономического роста и развития. Автор подробно рассматривает основные черты китайской модели реформирования экономики, отмечая, что история разработки модели экономических реформ в Китае свидетельствует о том, что в основу преобразования экономики был положен принцип постепенности.

Ключевые слова: реформирования экономики, открытая рыночная экономика, инвестиция, иностранная инвестиция, национальная инвестиционная политика, право об иностранных инвестициях, инвестирование.

Summary: The article analyzes the history of China's economic system reformation, describes a set of factors and conditions for favorable economic growth and its development. The author examines in detail the main features of the Chinese model of economic reform, noting that the history of the development of economic reforms model in China certifies that transformation of the economy was based on the principle of gradual advancement.

Keywords: economic reforms, open market economy, investment, foreign investment, national investment policy, the law on foreign investment, investment.

The beginning of the reformation policy in China is usually associated with the decision of the 3rd Plenum of the 11th Central Committee Convocation of the CPC, which was held in December 1978. The Plenum put forward the task of «commencing a serious reformation of the system of economic management and methods of management.» A major breakthrough in this period was the transition to a family labor contract in a village. In the 1950s, the collectivization of the People's Republic of China was carried out in about one year.

In December 1979, the Financial and Economic Committee of the State Council of the People's Republic of China prepared a document «Initial Opinions on the Draft Reformation of the Economic Management System,» in which the leading role of the state and the principle of state planning were declared. Expansion of rights at the local level mainly referred to agriculture, services, urban construction. Three stages of reforms were scheduled: a) preparatory; b) the stage of «average reforms» associated with the accumulation of experience; c) the stage of all round comprehensive reform.

Modern China is a rapidly developing country. China has a set of factors favorable for economic growth and development. First of all it is a considerable territory (which has a decisive meaning from a geopolitical point of view). According to the size of the territory (9.572 million square kilometers) in the world, China is the second by a territory scope only to Russia and Canada.

The second factor is applied to considerable significant land and mineral resources. The country has large reserves of energy resources (especially coal, as well as oil and natural gas); ferrous and nonferrous metals, uranium ores and other minerals. China provides its huge population with its own food and is the world's largest producer of cereals, meat, vegetables and fruits.

The third factor is referred to the presence of a powerful civilized resource. Chinese civilization is one of the oldest in the world; they are just civilization resources that are the source of confidence of the Chinese people in their strengths and possibilities. Specialists distinguish the following features of Chinese civilization resources: flexibility and the ability to reinterpret traditional values in the spirit of modernity, to continuous self-renewal, to creative perception of other cultural influences based on national traditions; in accordance with the Confucian traditions, the state is in the center of China's economic system; the Chinese authority underlines that the task of Chinese socialism (socialism with Chinese characteristics) is modernization but with preserving the vitality of one of the oldest civilizations; legislative and executive power in China is complemented by specific Chinese functions – examination (a detailed inspection) and control; Confucianism has many ecological elements [1, C.537-540].

In order to bring these resources into action, a skilful organizational and managerial system is required provided with an effective theory of economic development. Such management power in China actually exists.

The main features of the Chinese model [1, P.547-548]: a powerful state sector; the existence of a large and efficient private sector that emerged after 1978; the leading role of engineering in the structure of the economy and production; a powerful central branch of power; the aim to expand the domestic market in every possible way by

constant incomes increase of the population and the activity of enterprises of all forms of ownership; improvement the structure of exports (as a result of industrial growth) and a sharp increase of its volumes; lofty openness of the Chinese economy.

In his book «China and Russia: transition to the market,» Professor Xu Min (Harbin Pedagogical University) describes the reasons of the outstanding achievements of the PRC as follows. In his opinion, the subjective-political factor had played a decisive role. The «architect» of new China was Deng Xiaoping. Xu Ming calls him «General Constructor» of the economic reform. [2, p. 60].

The reform of the PRC economy underwent several stages. The first stage covered the period from 1978 to 1991 and was associated with the search for the forms of connecting market and policy under the leading role of the state and of planning principles [3, C.13].

Large amounts of capital investment and other factors have caused the so-called overheating of the economy. Dramatic events of summer of 1989 and the departure from the political arena of the radical reformers Hu Yaobang and Zhang Ziyang had intensified the struggle between the supporters of the planned economy and the reformers. Under the pressure of the conservative group in the CCP, a campaign of «struggle against bourgeois liberalization» had begun. At the same time, everything in China reflected well that the changes over the decade of reforms are so deep that the Chinese leadership cannot turn back without reckoning with them.

In 1989 - 1991 years a policy of «improving and regulating the economy» began to be pursued [3, P.5]. A dangerous moment for the continuation of the reforms was an attempt to reanimate the priority of directive planning, to increase the degree of centralization in the management of the economy.

The following formulas were proposed: «one country - one chessboard», «to achieve unity of understanding and unity of action» that had limited the independence of the lower economic groups.

The discussion about property problems was suspended, there was declared the thesis that «only socialism can develop China.»

In 1992, Deng Xiaoping stated that the market mechanism can be used successfully under both capitalism and socialism. The main feature of socialism is not a plan, but the development of productive forces, and if the market facilitates to it, then it does not contradict the principles of socialism.

In 1993, conceptually there was legalized the program of creating a system of «socialist market economy», which meant the transition from a «double-track» economy to a mixed one. In the sphere of distribution of material goods, the principle «to each according to work» was retained, but other forms of distribution were recognized too.

In the field of macro regulation and macro control, the advantages of both a planned and a market economy had to be simultaneously manifested. Among the most important tasks, it is necessary to highlight the expansion of external relations, creation of a favorable investment environment, the effective use of foreign investment, resources, technology, and managerial experience.

Since 1992, the rapid growth of foreign direct investment has begun. After the adoption of the Decree «On the Encouragement of Foreign Investments» by the State Council of the People's Republic of China in October 1986, the policy of openness became an integral part of the reforms. Since 1992, the zone of regions accessible to foreign capital has been expanding: deep into the Yangtze River along the Xinjiang-Gansu-Shanghai line and along the border regions. Already in 1993, according to the total volume of actually used foreign direct investments, China ranked first among developing countries and was the second in the world, behind only the United States.

During this period, some well-known transnational corporations began to carry out large-scale investments into China, which entailed the emergence of a certain monopoly of a transnational corporation in some industries and some new forms of employing foreign capital.

In 1992-1995, there 216,760 enterprises were established with the participation of foreign capital. In the late 90's a new task was set: to expand the policy of openness by creating a market for services and capital [4, pp. 53-57].

This period was marked by a fairly radical reform of tax and banking systems, the system of currency regulation.

In 1995 the following laws were adopted: for the People's Bank of China as the central bank of the country; on commercial banks, pledges of bills, and a new Law on labor.

The next stage in the development of the model of economic reforms is connected with the implementation of the decisions of the Fifteenth CPC Congress (1997). In the report of Jiang Zemin the tasks of transition to large-scale reforms of the entire system, including ownership structure, were put forward.

The decisions of the congress provoked ambiguous assessments both in the People's Republic of China and abroad. A part of the society grasped these innovations as a signal to «capitalize» the economy, as to abandon the state monopoly in those industries where it still exists, as an appeal for «reorganization of property» as a whole.

The East Asian crisis of 1997-1998 caused a negative impact on the Chinese economy, but it was able to withstand, in particular, ensure the stability of the RMB (Renminbi, yuan) exchange rate. This convinced the country leaders in the necessity to continue the policy that was approved by the Fifteenth Congress of the CCP.

So, the history of the development of economic reforms model in China evidenced that the transformation of the economy was based on the principle of promotion gradualness. The strengths of the model are: orientation to strategic, long-term goals, a sufficiently complete consideration of objective conditions of the country, ensuring high

rates of production growth, the ability to alternate phases of rapid growth and the subsequent «settlement». In the contemporary economic model realized in practice, the market basis is clearly traced.

Great significance of China lies in the fact that, without making a radical break-up of the socialist economy, the country managed to adopt the best features of the market system. A key role in the implementation of the Chinese strategy of economic reform belongs to the national investment policy, including in the sphere of foreign capital.

The goal of Deng Xiaoping's economic reform was to build an open market economy that is why the legal system of the People's Republic of China was urgently subject to alteration. Introduction of serious amendments into the Constitution of the People's Republic of China in 1982 [5] were inserted four times: in 1988, 1993, 1999, and 2004 [6]. Hundreds of laws and thousands of by-laws were adopted [7].

At present, the law of the People's Republic of China consists of seven branches. The main is the Constitutional Law. It is formed by the Constitution of 1982 and related laws (for example, the law «On the Election of the National People's Congress of the People's Representatives and Local Meetings of People's Representatives of Different Instances» of 1979).

In addition to the Constitutional Law in the People's Republic of China, there are the following branches of law: civil (the main source is the «General provisions on civil law» of 1986) and commercial law (for example, «Law on Maritime Commerce» of 1992 [8]), administrative law (The law «On Administrative Punishment» of 1996 [9]), economic law («Patent Law» of 1984 [10]), social law («Law on Labor» of 1994 [11]), criminal law («Criminal Law» of 1979), judicial («Law on Legal Proceedings» of 1979, the «Law on Civil Procedure» of 1991 [12]) and the non-judicial procedural law (the law «On arbitration» of 1994 [13]).

Contemporary Chinese legal system is a socialist juridical system. The legal system of the People's Republic of China was created following the model of the Soviet law. The law on foreign investment in China didn't exist generally. Until 1978, investment relations with foreign groupings in China were not practically governed.

At the beginning of the reforms, the government had no experience in regulating foreign investments and this was the reason to treat them with caution, China did not draw up a single law on foreign investment, but proceeded from the principle of «purposeful legislation». Special laws or by-laws were issued applicable to a certain group of investment relations.

The main intended purpose of these laws was the regulation of a specific type of enterprises with foreign investments (hereinafter referred to as EFI). Then the State Council of the People's Republic of China adopted an act providing a guarantee.

At the same time, China started to cooperate actively with other countries in legal direction. During the 80s of the twentieth century, China signed 20 treaties on the promotion and protection of investments with different countries. So, inevitably, the rules of international law affect the development of new legislation on foreign investments.

On July 1, 1979, the Law chronologically the first «On the exploitation of mixed enterprises based on Chinese and foreign capital stock» was adopted [14] (hereinafter the Law «On Mixed Enterprises on Capital»). This law regulates the establishment, registration, termination, forms of organization and activities of mixed enterprises on capital. This law is not only the first law on foreign investments, but also the first law for companies of general character. In accordance with the Law «On Mixed Enterprises on Capital», foreign investors were given the right to invest capital of mixed enterprises in China. In order to ensure the implementation of the Law «On Mixed Enterprises on Capital», in 1983 the State Council adopted the Regulation «On the Implementation of the Law «On Mixed Enterprises on Capital»» [15].

According to Article 18 of the Constitution, adopted on December 4, 1982, China «permits foreign enterprises, commercial organizations or individuals to invest capital in China or carry out economic cooperation with Chinese enterprises or commercial organizations in various forms in accordance with the laws of the PRC ... Their legal rights and interests are protected by laws of the People's Republic of China». The rights of foreign investors were primarily secured by the Constitution.

In the agreement between the PRC and Germany on the promotion and protection of investments of 1983, initially the title «enterprise of foreign capital» was used. In later-concluded contracts (Thailand 1985, Austria 1985, Switzerland 1986, etc.) the title «enterprise of foreign capital» was used repeatedly. That time the country did not have a special law «On Enterprises of Foreign Capital,» as a commentary to the «draft Law on foreign capital enterprises», this condition explains the creation of foreign capital enterprises without legal basis. [16]

Thus, in order to comply with national norms of international standards, on April 12, 1986, the Law «On Enterprises of Foreign Capital» was adopted. According to this law, foreign investors have the right to settle enterprises in China independently. In accordance with Article 2 of this Law, an enterprise of foreign capital is an enterprise created in China entirely on the basis of a foreign investor capital.

On April 12, 1986 (that is, on the day of the adoption of the Law «On Enterprises of Foreign Capital»), the «General Provision on Civil Law» was adopted. «The General Provision on Civil Law» can be called the Civil Code of the People's Republic of China. Paragraph 1 of Article 41 of the General Provision provides that mixed enterprises on capital, mixed enterprises on cooperation and foreign capital enterprises established within the People's Republic of China acquire the status of a legal entity after registration at the Department of Industry and

Trade. Thus, the status of EFI as a Chinese enterprise with foreign participation is determined by the civil law of the People's Republic of China.

On October 11, 1986, in order to deepen the reform and attract more foreign investments, the State Council adopted the provision «On the Encouragement of Foreign Investments». This provision established privileges for taxes, customs duties, imports and exports, the procedure for the establishment, use of land plots, and so on.

In 1988, the State Planning Council adopted the «Provisional Regulation on the Instructions for Attracting Foreign Investment Directions.» However, this decision was not officially published, it was distributed within the Planning Council as an «instruction on control over investments».

The «General Provision on Civil Law» of 1986 provided for the possibility of creating mixed enterprises on cooperation.

The law «On the exploitation of mixed enterprises based on Chinese and foreign cooperation» (hereinafter - the law «On mixed enterprises on cooperation») was adopted on April 13, 1988.

In 1991, the People's Republic of China became a member of the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC). The «voluntary code» of foreign investments, which was adopted in 1994 within APEC, provides for the principle of «transparency» in the national legislation.

In 1995, in order to implement the principle of «transparency» of the national legislation, the State Planning Committee, the State Economic and Trade Council and the Ministry for Foreign Trade and Economic Cooperation officially published the revised Provisional Decree «On Instructions for the Direction of Foreign Investments» (hereinafter - the «Instruction»).

The «Instruction» divided economic branches into four groups:

- 1) branches with the promotion of foreign investment (for example, new agricultural technologies, transport);
- 2) branches with permission of the foreign investment (all industries that are not provided for in the remaining three groups);
- 3) branches with limited foreign investment (exploration and development of rare-noble minerals);
- 4) branches with the prohibition of foreign investment (for example, creating a threat to state security or public interest).

In addition to the «Instruction», the State Planning Council, the State Economic and Trade Council and the Ministry for Foreign Trade and Economic Cooperation have developed an «Instructed Catalog of Industries for Foreign Investments». This document establishes which branches are considered to be «with encouragement», which are «restricted» and «forbidden» by industries. The catalog is often altered in connection with the situation in a particular industry.

Only 14 years later after specified law-making, on December 29, 1993, the Law «On Companies» was adopted. It divided enterprises into types according to the organizational and legal form. This law is effective both for EFI and for domestic capital enterprises.

On November 10, 2001, the «Protocol on the Accession of the People's Republic of China to the World Trade Organization» was ratified. Considering the Chinese legislation on foreign investment, we can identify three specific features:

- 1) Chinese legislation was developed under the influence of international law.
- 2) In China, unlike many other countries there is no special law on foreign investment.

Foreign investment relations are regulated by a number of special laws and by-laws. In addition, normative acts of general regulations are functioning related to investments (the law «On Companies», the law «On Trademarks» [17], the law «On Bill of Exchange» [18], the law «On Foreign Trade» [19], etc. Thus, in general, relations with foreign investments in China are regulated by civil legislation.

3) Various laws are applied to domestic and foreign investments (the «model of the double-rail track» [20, P.45]). For example, the Law «On the Enterprises on Shares» of 1997 regulates the activity of the enterprises of domestic capital, the Laws «On Mixed Enterprises on Capital» and «On Foreign Capital Enterprises» regulate the activity of enterprises with foreign investments.

A number of Chinese scholars (Professor of Chinese University of Politics and Law Tian Ping, Professor of Chungshan University Mu Yaping and others) believe that the main problem of Chinese legislation on foreign investment is that two different laws regulate one and the same relationship simultaneously («a dual-rail model way»). Mu Yaping writes that there are many issues in the «dual-rail track model», for example, creating an unequal regime between enterprises of different types, interfering with fair competition between enterprises [20, p. 45].

Deputy of the Supreme People's Court Zou Tianmi and Professor of East China Institute of Politics and Law He Xiong suggest combining the rules on foreign and domestic investment into a unified law on investment. «Improvement of the Chinese law on investment,» the scientists suppose, «is ultimately carried out by the combination of domestic investment law and foreign investment law. That is, all the rules of law applicable to domestic enterprises are also applicable to enterprises with foreign investment» [20, p. 45].

An employee of Jilin University Du Hau continues this idea. In his opinion, in a common «investment right» there are different laws on companies that regulate the establishment, activity and operation, as well as the termination of

activities of enterprises (domestic enterprises and enterprises with foreign investment); tax laws that equalize the regime of domestic enterprises and EFI in this field; and other laws (on economic contract, on currency control, on foreign trade, on customs, on finance, on bookkeeping, on labor, etc.).

It seems that one cannot agree with the opinion of the above-mentioned scientists. Equalization of the regime of domestic and foreign investment is not connected with the unification of rights into one single law on investments. The regime of foreign investment in China depends not only on national law, but also on international treaties. In case of conflicts between the norms of national and international law, acts of international treaties are applied.

The best way to solve the issue of differences in the regime between domestic and foreign investments is to use the national regime of national law for foreign investments and foreign investors.

Moreover, as the professor of Fujian University Zou Ligan points out, the national regime is not absolute. It is important whether the investment policy is relevant to the circumstances of the country and whether it is useful for controlling investments, and also whether it has no contradictions with international obligations. Professor of the Dalian University, Tsung Min, rightly points out, that the difference in the regime between domestic and foreign investments may be related in the national legislation of any country [21, p. 45].

Besides, according to Jiangsu Gong Peixiang, one cannot ignore the principles of stability and «prudence» of law when creating a universal law on investment. The investment policy of the country is constantly being reconsidered (following changes in the external and internal situation). Under such circumstances, the right to invest will necessarily lag behind the needs of time; it will not have enough «precaution» [22, p. 57].

Thus, on the one hand, it is necessary to provide for a national regime for foreign investment, on the other hand, it is necessary to agree with the objective nature of existence of varieties between domestic and foreign investments. Therefore, the integration of the law on domestic investment and the law on foreign investment into a single law on investments does not equalize the regime of domestic and foreign investments.

Some scholars (for example, Tan Shumei, Lui Yanfeng, He Chipen and Sun Lu) have a different point of view. They propose to abolish the «obsolete» laws on foreign investment and combine them into the Foreign Investment Code, which will regulate all «foreign investment relations» [23, P.42, 291]. However, professor of the Northeast University of Finance and Economics, Zhen Xianzhong, objects to this. He believes that China does not possess required conditions (political, economic, etc.) in the meantime for the adoption of the Code [24, pp. 46].

Lecturer of the Northeastern University, Liu Qingfei, draws attention to the process that had been taking place since the end of the 80s of the past century: the legislation is shifting from targeted for foreign investments into a common for any type of investments. Laws «On Companies», «On Bills of Exchange» and «On Foreign Trade» are applied to all types of investments, including foreign ones. Under such tendency processing of the foreign investment code provokes two consequences: the first is the development of a detailed «foreign investment code», major part of which will be identical with the norms of a more general nature; or processing of a defective foreign investment code [25, P. 100].

However, it is difficult to agree with the opinion of opponents concerning a single law on foreign investment. The Chinese law on foreign investment shows the absence of «unified authority». In this connection, the following problems arise: multiplicity of normative acts regulating foreign investment relations that cause difficulties for foreign investors to get acquainted with them; and, the most important - the contradiction between the rules of various normative regulations on foreign investment.

Thus, the «Chinese legislation on foreign investments» has appeared on the basis of China's economic reform and is developing under the influence of international law.

The institution of law on foreign investment was established in China, which covers the norms of Chinese economic law, civil and commercial law, as well as the administrative law. The Chinese law on foreign investment is in the process of improvement. This process is accelerated and is guided by international law. In order to regulate effectively foreign investment relations, the Chinese law on foreign investment should be combined into one law, which will perform the basis of Chinese legislation on foreign investment.

The practice of reforming the Chinese economy has fully proved that reforms and openness are the only ways to China's socialist modernization, and the use of foreign capital is an important condition for acceleration of the construction, modernization and promotion of reforms. The positive role of foreign capital contribution in to the economic development of the state is manifested by the following advantages:

- 1) this capital supplies the shortage of funds for development;
- 2) has a stimulating effect on rapid and sustained economic growth;
- 3) allows the introduction of advanced technologies and equipment;
- 4) contributes to the settlement and qualitative improvement of the structure of the national economy and sectoral development;
- 5) ensure the involvement of the experience of modern enterprise management, which stipulates the overall improvement of the management level at the Chinese enterprises;
- 6) stimulates the development of foreign-oriented sectors of the economy, thereby increasing the competitiveness and scope of exports.

The development of enterprises with foreign participation in China renders higher demands for financial, tax, investment, trade and currency systems of the country and for the mechanism of functioning of the entire national economy, thus promoting the reform of macroeconomic management and improving the socialist market economy.

Enterprises with foreign participation are radically different from the state enterprises under a planned system: they cannot be appendages of administrative bodies, but exist as a market entity, operating on the basis of market mechanisms in accordance with the law of value contribution. Enterprises with foreign participation, unlike state enterprises, are deprived of the channels for planned distribution of resources; they receive all production factors from the market, the perfection of which is an objective condition for their existence.

The positive role of the use of foreign capital in the sphere of stimulating the socialist market economy was first manifested in the coastal areas of China, where foreign investments started to be funded first, and then, owing to the steadfastly expansion of the openness of the economy across all over the country.

Precisely here that the influence of the state is concentrated on the course of the economic process, the basic tool of this influence is being worked out.

We must be seriously aware of that along with the positive contribution, the use of foreign capital has some negative aspects and may cause risks. In the activities aimed to attract foreign investment to China, there are still many problems:

- 1) the inefficiency of the sectoral regulation, which has an unfavourable effect on the industrial and regional balance of the development of the national economy;
- 2) causing damage to state-owned enterprises;
- 3) monopolies in mastering technologies;
- 4) negative impact on the currency balance;
- 5) risks in the field of foreign capital management.

All these problems require solution with a view to attract foreign investments.

After studying the circumstances of attracting foreign capital into the Chinese economy, we can say that the positive impact of foreign investment on the Chinese economy is quite perceivable. At present and in future it is necessary to continue the steady expansion of openness to the outside world on the basis of overcoming negative moments and preventing risks, meaning widespread use of foreign capital and the development of legal regulation of the institution for attracting foreign investment.

The strategy and tactics of attracting foreign investments into China in future should overcome problems that existed at the previous stage of working with foreign capital. Special attention should be paid to the prevention of potential risks associated with attracting foreign investment. To do this, first of all, it is necessary to improve the policy of the sectoral regulation, bringing it in compliance with the policy of benefits to foreign capital, stimulating the growth of the value of state assets, improving the investment climate, maintaining the optimal scale of attracting foreign capital.

After the start of reforms and the policy of openness, over the years of development, China's economic system has passed evolution from the traditional system of central planning through a planned commodity economy to a socialist market economy. Alongside with the subjective changes in the legal sphere and economies that took place during this time in China, foreign direct investments have objectively played a huge stimulating role.

At present, in order to improve the investment climate in China, a draft of a new law has been set up that served to regulate relations with foreign investments. China began to use foreign direct investments on the background of reforming investment legislation and the traditional planned economic system. It determined the fact that the attraction of foreign capital to China facilitated not only the economic development of the country, but also objectively the reform of the legal and economic system, namely, the creation of legal norms regulating foreign investment and the socialist market economy.

Literature:

- 1 Korolev I.S. World economy: Global trends for 100 years. Ed. Korolev I.S. - M.: «Lawyer». - 2003 - p.603.
- 2 Xu Ming. China and Russia: the transition to the market. // Soviet Russia. - No. 59 (12402). - 2003 - p.60.
- 3 Li Langqing, Lu I and others. Basic knowledge of the use of foreign capital in China. - Beijing. - 1995 - p.401.
- 4 Gong Cheng. Strategic reflection on attracting foreign capital in a new situation. // Xinhuaenzhai, -1995. - № 2 – p.236.
- 5 Li Buyun. The landmark of the rule of law // Zhen Minshi Bao. - 1999. - № 6 (in Chinese).
- 6 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1988 - № 3; Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1993 - № 2; Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress - 1999. - № 2; Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress - 2004 - № 3.
- 7 Liu Yanfeng, He Chipeng and Sun Lu. Textbook: International Investment Law. / Beijing: Higher Education, 2005. - p.291.
- 8 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1991 - № 7.
- 9 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1996 - № 3.
- 10 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1979. №. 2.
- 11 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1994. - № 6.

- 12 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1991. - № 3.
- 13 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1994. - № 5.
- 14 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1979. № 2.
- 15 Communiqué of the State Council of the People's Republic of China. - 1983. №. 6.
- 16 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - №. 4, 1986.
- 17 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1982. - № 5.
- 18 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 2004 - № 5.
- 19 Communiqué of the Standing Committee of the National People's Congress. - 1994 - № 3.
- 20 Mu Yaping. The system of international investment law. // The Guangdong people. - Guangzhou, 1999 - p.45 (in Chinese).
- 21 Cun Ming. National regime and socialist market economy // Reform and theory. - Beijing, 1996. - № 7 - p.45 (in Chinese).
- 22 Paysiang Gong. The principles of stability and foresight mean that the scope of regulation by law encompasses comprehensive investment relations, do not conflict with other laws and are intended for a long term. / Textbook: Theory of Law. - Shanghai: Fudan University, 2002 - p.341 (in Chinese).
- 23 Tan Shumei. Theory and practice of international investment law. - Beijing: Chinese Social Science, 2004 - p.42, Liu Yanfeng, He Chipen and Sun Lu. International investment law. - Beijing: Higher Education, 2005 - p.291 (in Chinese).
- 24 Zhen Xianzhong. Transformation of the domestic law on foreign investment under the system of the World Trade Organization // Research Newspaper of the Fujian Institute of Personnel Management in Politics and Law - 2000 - №8 - p.46.
- 25 Liu Qingfei. Liberalization of international investment law and the transformation of the domestic law on foreign investment. // Modern legal science. - 2001 - № 4 - p.100 (in Chinese).

**ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY**

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Б.М. Айтұарова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң доценті

Қ.Д. Арыстанбекова

аға оқытушы

А.К. Бегалиева

аға оқытушы

С.А. Нусипбаева

аға оқытушы

А.Е. Үсенбекова

аға оқытушы

Түйіндеме: Мақалада қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті жайында баяндалады.

Резюме: В статье рассматривается материальная и духовная культура казахского народа.

Summary: "Material and spiritual culture of peoples of Kazakhstan".

Қазақстан жерінде VI-XII ғасырларда өмір сүрген түрік тайпалары өздеріне тән үлкен материалдық мәдениет қалдырған. Түрік дәуіріндегі материалдық мәдениет қалдықтарының түрлері, негізінен, адамдардың шұғылданған шаруашылықтарымен байланысты болған. Оған археологиялық қазба зерттеулері нәтижесінде табылған заттар толық дәлел бола алады. Мәселен, түрік дәуірі кезіндегі обалардан көбірек кездесетін заттар: қол диірмендер, үккіштер, темір орақ, тағы да басқа құрал-жабдықтар жатады. Бұлар ол кездегі халықтардың егін шаруашылығымен айналысқан жағдайын байқатады. Ал түрік тайпаларының мал шаруашылығымен кеңінен айналысқандығын археологиялық қазбалардың барысында молырақ кездесетін темірден жасалған ат әбзелдері (ауыздықтар, олардың әшекейлері, үзеңгілер) құрал-сайман, қару-жарақтар, әсіресе темір семсерлер, найзалар, олардың ұштары, т.б. көрсетеді.

Түркі халықтарының материалдық мәдениеті жөнінде айтқанда, әсіресе зираттардың басына тастан жасалған мүсіндердің көптеп қойылатындығы көңіл аударады. Олар: бал-бал тастар, тас келіншектер, т.б. Бұл тас мүсіндер Қазақстанның барлық аймақтарында көптеп кездеседі. Олар түркі тайпаларының ішінде қолөнерінің, әсіресе тас қашайтын шеберлердің болғандығын көрсетеді [1. 86,87бб]

Ортағасырлық Қазақстанның материалдық мәдениетінің басты бір саласы - архитектуралық құрылыс өнері. Оның дамуы барысында қалаларда, қоғамдық ғимараттар, тұрғын үйлер тұрғызу, ислам және басқа да діни кешендерін салу ісі өрістеді. Бұлардың архитектуралық сыртқы көрінісі жинақы, қаланың орталық алаңдарында орналасқан іргелі құрылыстардан тұрған. Мешіт құрылысында, оның зәулім биік мұнарасын тұрғызуда сәулет өнерінің сол кездегі жетістіктері пайдаланылған. Ол кездегі құрылыстар қатарына Айша бибі кесенесі, Жошы хан күмбезі, Алаша хан күмбезі жатады.

Айша бибі күмбезі Тараз қаласынан 18 шақырымдай жерде орналасқан.

Бұл кесененің аумағы ені мен көлденеңі 7 метрден сәл астам, сыртқы беті тұтас оюланған. Әшекейлі қабырғаларының қалыңдығы - 80 см. Бұл ескерткіште қазақ халқының атадан балаға мұра болып келе жатқан ою-өрнектерінің бәрі ұшырасады. Бұған дейін ою-өрнектер әшекейлі кірпіштерден өріліп жасалса, бұл күмбезде олар құйма-оюмен алмастырылған.

Айша бибі күмбезінің бір ерекшелігі қабырғасының ішкі беті кірпішпен, сыртқы беті күйдірілген құйма тастармен өрілген, ал олардың арасын әк қосылған балшықпен жымдастырып, арша ағашымен ұстатқан. Ағаш жер сілкінгенде қабырғаларын құлатпай ұстап тұруға арналған. Түрлі оюлар салғанда қазақтың ежелгі бай тәжірибелерін қолданған. Айша бибі ескерткішінен XI-XII ғасырларда өркендеген қазақ қолөнерінің таңдаулы үлгілерін көреміз. Бұл ою үлгілер қазақ халқының бүгінгі өнеріне әсемдік беріп, оны байыта түседі [2.270б].

Жошы хан кесенесі XIII ғасырдың бірінші жартысында салынған деуге болады. Осы күмбезді салуға арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы елдерінің адамдары қатысқан. Мұны осы ескерткіштің өрнектерінде кездесетін осы тайпалардың таңбалары дәлелдейді. Күмбез бедері қалақ кірпіштерімен әшекейленген. Бұл құрылыста күйген кірпіш әк пайдаланылған.

Алаша хан күмбезі - Ұлытау өңіріндегі шоқтығы биік ескерткіш. Ол Жезқазған облысының Жезді ауданындағы Қаракенгір өзенінің оң жағасында «Сарыкенгір» совхозының орталығынан дауыс жетер жердегі дөң үстінде тұр. Аңызға қарағанда осы күмбезді салушылар оны атына лайықтап алаша кілем түрімен нақыштаған. Мұнда қиықша, жұлдыз гүл сияқты өрнек түрлері қолданылған. Әрбір күмбез қабырғалары-

ның жоғарғы жиегіне жұлдызды гүл салынған.

Ортағасырлық Қазақстан жеріндегі пұтқа табынушылықпен қатар белгілі дүниежүзілік будда, христиан, манихей, зороастризм діндері де тарай бастады[3.53-5566]. Олардың таралуына Ұлы Жібек жолы маңызды рөл атқарды. Шығыс Түркістан мен Қытайға будда діні Үндістаннан Орта Азия мен Қазақстан арқылы өткен. Зерттеушілердің пікірінше, түріктер VI ғасырдан бастап буддизмнің ықпалына түскен, ал VII ғасырдың бірінші жартысында батыс түркілерінің кейбір билеушілері буддизмді қолдап, оған қамқорлық жасаған.

Түркілер өздерінің діни наным-сенімінде ата-баба аруағына табынды, олардың о дүниелік болғанынан кейін де өмір сүретініне сенді.

Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тұрғындары арасындағы тараған келесі діндердің бірі - зороастризм. Бұл дін ең әуелі б.з.б. VIII-IV ғасырларда ертедегі Иран жерінде қалыптасты. Зороастризм діні суды, отты, жерді, ауаны қастерлеуді уағыздады. VI-VII ғасырларда Қазақстан қалаларына зороастра дінін Орта Азиядан соғдылар әкелген.

VIII ғасырда Қазақстан жерінде ислам діні тарай бастады. Әсіресе Орта Азиядағы саманилер әулеті тұсында ислам қарқынды түрде жүрді. Оны тарату үшін Қазақстанның оңтүстік аудандарына, Жетісуға көптеген жорықтар жасалды. Саманилер Искифжаб, Фараб, Тараз қалаларын басып алып өздеріне тәуелді етті. Искифжаб үшін болған шайқастар «дін жолындағы күрестің» орталығына айналды. XX ғасырдың аяғында ислам Жетісу қалаларына кеңінен тарады. X ғасырда Қарахан заманынан бастап Қазақстан жерін мекендеген түркітілдес халықтар бүтіндей ислам дінінің даму жолына түсті.

Дүниежүзілік өркениеттің сәулетті сарайы адамзаттың таңдаулы өкілдерінің ақыл-парасатымен тұрғызылғаны әмбеге аян. Қазақстан жерінде ежелден-ақ көптеген қалалар болған алғаш шағын елді мекендер ретінде салына бастаған қоныстар бірте-бірте тұрғын халқы көбейіп қалаларға айналады. Қалалардың көбі өзен-көлдердің жағасына, жері бай, топырағы құнарлы, ауа райы жылы жерлерге салынған. Қалалар әсіресе Талас, Іле, Қырғыз, Жоңғар Алатауының бөктерінде жиі кездеседі. Өйткені бұл аймақтардан Сырдария, Арыс, Шу, Талас, Сарысу, Кеңгір сияқты өзендер ағып өтетін. Ежелгі қалалардан өмір сүріп тұрғандардың бірі Түркістан, Отырар, Тараз қалалары болса керек.

Түркістан қаласы қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан ауданының орталығы, теміржол станциясы, Шымкент қаласынан 225 шақырым жерде орналасқан. IV-X ғасырларда бұл қаланың орнында Шабғар деген үлкен қала болған. IX-X ғасырларда бұл қала гүлденіп осы кезден бастап, Ясы қаласы деп атала бастайды. Ал XV ғасырдан бастап Түркістан деп аталды. Түркістан деген сөз «түріктер мекені, елі» дегенді білдіреді. Өйткені сол заманда бұл аймақты түркітілдес халықтар мекендеген.

Түркістан маңында егіншілік кәсібі жақсы дамыды. Оңтүстіктің жылы ауа райы, суы мол, шұрайлы шөбі қала төңірегінде егін шаруашылығының ойдағыдай дамуына жағдай жасады. Мұның өзі қаланың гүлдене түсуіне тікелей әсер етті. Шығыстан да, Батыстан да үздіксіз келіп жатқан сауда керуендерінің демалып аттанатын кіндігі болды. Сондықтан да Мағжан Жұмабаев:

Түркістан - екі дүние есігі ғой.

Түркістан - ер түріктің бесігі ғой.

Тамаша Түркістандай жерде туған,

Түріктің Тәңірі берген несібі ғой[5].

Түркістан қаласына бүгінгі таңда 1500 жыл болды.

Отырар - бүкіл Шығысқа танымал болған ежелгі қалалардың бірі. Кейбір деректерге қарағанда оның орнындағы алғашқы қоныстар осыдан екі жарым мың жылдай бұрын пайда болған екен. Отырар VI-VIII ғасырларда Сырдария өзенінің орта тұсындағы ірі мемлекеттің астанасы болды. IX-XII ғасырларда сол аймақтың бас қаласына айналды. Отырар алғаш рет Фараб деп аталған. Арабтың бұл сөзі «парық, парасат» дегенді білдіреді. Отырар қаласының тез өсіп-гүлденуіне оның тұрған жері де әсер етті. Бұл жердің табиғат жағдайы тіршілікке қолайлы, ауасы жылы, көктемі мен жазы көкөрай шалғынды, шөбі шүйгін болатын. Қаланың тез өсуіне ең алдымен жағдай жасаған Ұлы Жібек жолы болатын.

Отырарда үлкен медресе, базар, ұстахана, қонақ үй, мешіт, монша, сауда дүкендері, т.б. орындар болды. Ол сол аймақтағы халықтардың сауда-саттық жасайтын, оқып білім алатын қара шаңырағына айналды.

1218 жылы отырарлықтар моңғолдардың талауына түсті. Халқы түгелге жуық қырылды. Қала қиратылды.

XIV ғасырдың орта кезінде қала қайтадан көтерілді. Жаңадан бекініс қорған, түрлі ғимараттар салынды. Алайда қала бұрынғыдай гүлденіп бой көтере алмады. XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап қала азып-тозып құлдырай берді. Бірте-бірте өлі қалаға айналды.

Тараз (Талас) - орта ғасырдағы Қазақстан қалаларының аты әйгілілерінің бірі. VII ғасырдан бастап Тараз Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі қалалардың біріне айналды. Тараз бекіністі үлкен қала еді. Онда сәулет өнерінің тамаша ескерткіштері бар: Айша бибі, Қарахан, Бабаджа Хатун.

Қаланың гүлденген кезі - X-XII ғасырлар. Тараз қаласы орта ғасырда көпестер қаласы деген атқа ие болған. Осы дәуірде қаланың көп жері қайта салынды. Зәулім үйлер, керуен сарайлары пайда болды. Көшелерге қыш төселді.

XV ғасырдан бастап Тараз қаласы құлдырай бастады. Бірге-бірге халқы азайып, қала кішірейіп XVII ғасырда шағын елді мекенге айналды. XVIII ғасырдан бері ол Әулиеата деп атала бастады. Қазіргі кезде Тараз қаласы деп аталады. Тараз қаласына бүгінде -2000 жыл.

X-XII ғасырларда Қазақстан жеріндегі халықтардың ғылымы мен мәдениеті көрші елдерге қарағанда едәуір жоғары дәрежеде өркендеген. Орта Азия, Алдыңғы Шығыс және Шығыс Еуропа халықтарымен шаурашылық, сауда және мәдени байланыс жасау осы елдердің халықтары мен тайпаларының рухани мәдениетінің өсіп-өркендеуіне игі ықпалын тигізді.

Қазақстан жерінде туып-өскен философ әрі энциклопедист дүние жүзі бойынша Аристотельден кейінгі «екінші» ұстаз Әбу Насыр Мұхаммед-ибн-Мұхаммед-Тархан-ибн-Узлах-әл-Фараби ат-түрік шығыс пен батысқа X ғасырда мәлім болды[6.66,6766]. Ол 870 жылы түрік (қазақ) отбасында Отырар (Фараб) қаласында туған. Руы - қыпшақ, әкесі әскери адам болған. Әл-Фараби жас кезінде өте зерек, ақылды, аттың құлағында ойнайтын болған, садақты да жақсы ата білген. Ол алғашқы білімді туған қаласы Отырардан алады. Жас Фараби Отырар қаласының медресесінде оқып жүріп дүние жүзіне әйгілі болған атақты Отырар кітапханасында жұмыс істеп білімін толықтырады. Фараби Аристотельдің еңбектерін асқан табандылықпен көп зерттейді. Мәселен, «Жан туралы» деген еңбегін жүз рет, ал «Риторика» деген кітабын екі жүз рет оқыған.

Әбу Насыр әл-Фараби математика, астрономия, логика, дәрігерлік, музыка, тіл, риторика, философия салалары бойынша көптеген ғылыми тұжырымдар жасаған. Ол 150-ге жуық еңбек жазған. Оның философиялық еңбегі - «Қайырымды қала тұрғындары», сондай-ақ астрономия ғылымдары бойынша «Жұлдыз бойынша болжау» және ғылым саласына арнап «Ғылымдардың шығуы» атты ең әйгілі еңбектерін атап өтуге болады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің туғанына 1100 жыл толуын бүкіл дүние жүзі, соның ішінде біздің еліміз де үлкен салтанатты жағдайда атап өтті.

Орта Азияның ойшыл ғалымы, өз заманының белгілі ақыны - Жүсіп Баласағұни. Ол Жетісуда Баласағұн қаласында 1015 жылы дүниеге келген. Жүсіп өз заманына сай жақсы білім алған, ғылыми еңбектер жазумен айналысқан. Көп зерттеген салалары: әдебиет, тарих, басқа да қоғамдық ғылымдар.

Бізге жеткен ғылыми туындыларының ең ірісі - «Құтадғу білік», яғни «Құтты білік». Жүсіп Баласағұнидің он үш мың жолдан тұратын осы шығармасы өз кезінде жоғары бағаланып, халық арасына кең тараған. Онда кішіні де, үлкенді де имандылыққа, сыпайылыққа, саналыққа, тәртіптілікке тәрбиелеу ісіне үлес қосқан. Ол бұдан басқа да өсиет өлеңдер жазған. Олардың көбі жоғалып бізге жетпеген.

Махмұд Қашқаридің толық аты-жөні - Махмұд-ибн әл-Хусейн ибн Мұхаммед. Туған жылы бізге белгісіз. Ол Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауындағы Барысхан қаласында туған. Әкесі Хусейн осы қаланың басшысы болған. Қашқаридің бала кезінде-ақ әкесі қызмет бабымен Қашқар қаласына ауысады. Махмұд Қашқари алдымен Қашқарда оқиды. Сосын өз білімін Бұқар, Бағдат қалаларында жалғастырады.

Ғылым жолындағы табандылық оны өз заманының аса білімді тілші әдебиетшісі, тарихшысы, этнографы, географы дәрежесіне жеткізеді. Бізге Махмұд Қашқаридің «Түркі сөздерінің жинағы» («Диуани лұғат-ат-түрік») деп аталатын үш томдық еңбегі жеткен.

Бұл сөздіктің құндылығы түркітілдес халықтар қолданып жүрген көптеген мақал-мәтелдер жайында бізге жан-жақты мәлімет береді. Мәселен, еңбек жайында мақал-мәтелдердің ішінде: «Еңбек етсең емерсің», «Тас бас жарар, Еңбек тас жарар», «Жаз еңбек етсең, қыс қуанарсың», т.б. Сондай-ақ сөздікте ақылдылық пен білімділікке байланысты мәтелдер де жеткілікті: «Білімді болғың келсе, дананың айтқанын тыңда», «Ақылмен арыстан ұстауға болады» [7].

Қорығып айтқанда, VI-XII ғасырларда Қазақстан жерін мекендеген түрік тайпалары қыпшақ-оғыз, қарлұқ-ұйғыр тілдерінде сөйлеп, олар кейінгі ұрпаққа көптеген өшпес тарихи әдеби мұралар қалдырған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. А., 2008.
2. Археологическая карта Казахстана. А., 1960.
3. Сенигова Т.Н. Вопросы идеологии и культов Семиречья. А., 1968.
4. Бернштам А.Н. К происхождению мавзолея Бабаджи-Хатун //КСИИМК, 1956., вып. 61.
5. Жұмабаев М. Түркістан өлеңі. 1923.
6. Жұмақабеева Б.Д. Қазақстан тарихы. А., 2010.
7. Махмұд Қашқари. Түркі тілдерінің сөздігі. 1-2т.-А., 1996.

Жангабулова Жансая Максутказиевна

Магистр по направлению «Зарубежное регионоведение» преподаватель кафедры
«Мировой экономики и Международных отношений»

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
город Караганда

Түйін: Мақалада жаңа заман тарихының түрлі кезеңдердегі Ұлыбританияның европалық интеграциямен арақатынасы қарастырылады. Европалық одақтың сыртқы саясатында британ тағының басымдылығы европалық арена-ның жетекші ойыншыларының жағдайына әсер етпеуі мүмкін емес. Ұлыбританияның Евроодақтан шығуы туралы референдумның күтпеген нәтижелерінің басты себептері аталған. Мақала авторының ойынша, олар Ұлыбритания халқының елдің Евроодақтағы мүшелігінің сақталуының айқын экономикалық мүддесі, сондай-ақ Евроодақтың өзінің ұлттық деңгей астындағы идеологиясын біріктіретін мүддесінің жоқтығы болып табылады.

Түйін сөздер: евроинтеграция, халықаралық қатынастар, сыртқы саясат, геосаяси жағдай, Европалық одақ, референдум, жаһандану, евроскептицизм, аймақтық сепаратизм, этникалық сепаратизм, европалық консолидация, сыртқы саяси басымдылық.

Резюме. В статье рассматривается отношение Великобритании к европейской интеграции на разных этапах новейшей истории. Приоритеты британской короны во внешней политике Европейского союза не могли не влиять на положение ведущих игроков европейской арены. Названы главные причины неожиданных результатов референдума о выходе Великобритании из Евросоюза. По мнению автора, таковыми являются отсутствие у народа Великобритании выраженного экономического интереса к сохранению членства своей страны в Евросоюзе, а также отсутствие у самого Евросоюза скрепляющей его идеологии наднационального уровня.

Ключевые слова: евроинтеграция, международные отношения, внешняя политика, геополитическая ситуация, Европейский союз, референдум, глобализация, евроскептицизм, региональный сепаратизм, этнический сепаратизм, европейская консолидация, внешнеполитическая стратегия.

Summary. The article considers the British attitude to European integration at various stages of modern history. Priorities of the British crown in the foreign policy of the European Union could not but influence the position of the leading players in the European arena. There have been named main reasons for the unexpected results of the referendum on the withdrawal of Britain from the EU. According to the author, this is an absence pronounced economic interest of the Great Britain in preserving the membership in the European Union, as well as the absence of a supranational level of the superior ideology of the European Union.

Key words: European integration, international relations, foreign policy, geopolitical situation, European Union, referendum, globalization, euroscepticism, regional separatism, ethnic separatism, European consolidation, the strategy foreign policy.

ЕС, как продукт евроинтеграции, исторически является, прежде всего, межгосударственной организацией с функционально-федералистскими задачами. Необходимость развития интеграционных процессов в середине XX в. дала толчок формированию базовых концепций евроинтеграции, основные принципы которых проявились в нормативной базе ЕС. С созданием и развитием данной организации связаны классические теории международных отношений - реализм и идеализм, что делает упор на индивидуалистические и общественно-групповые ценности как двигатель развития международных отношений с акцентом на моральных принципах и нормах права.

Реализм и ее направление интергouverнментализм легли в основу современного британского подхода к европейской интеграции, истоки которого уходят послевоенных идей У. Черчилля. Он озвучил лозунг о «Соединенных Штатах Европы» на базе франко-германской межгосударственной кооперации без Великобритании. Это означало формирование континентального экономического объединения («Общего рынка») на основе пространства свободной торговли [1, 45 с.]. Историческая концепция парламентского суверенитета и стереотипы глобального статуса страны стали главным сдерживающим фактором в процессе присоединения страны к ЕЭС, состоявшегося в 1973 году, и в дальнейшем определяли политику правительств в Европе, особенно во времена М. Тэтчер [2, 20 с.].

Изменение геополитической ситуации в начале 1990-х гг. в Европе и в мире привело к кардинальному сдвигу приоритетов в области безопасности и обороны. Это, в свою очередь, оказало определенное влияние на положение ведущих актеров региональной безопасности в контексте трансатлантических отношений. Однако для Великобритании приоритет обязательств Западной Европы перед США в сфере безопасности остался неизменным [3, 11 с.].

Что касается концептуальных подходов Великобритании к участию в формировании ОВПБ ЕС в течение периода от предпосылок юридической фиксации этой сферы, то необходимо сказать, что данная политика Евросоюза была урегулирована в Маастрихтском договоре 1992 года и функционировала до современного постлиссабонского периода развития ЕС и европейской политики страны [4, 212 с.].

Эволюцию британского подхода к процессу создания Общей внешней политики, политики безопасности и обороны ЕС в контексте ее особенных отношений с США можно было проследить на основании официальных заявлений и выступлений представителей политических кругов Великобритании, таких, например, как

Д. Хэрд, Н. Киннок, Дж. Мейджор, Т. Блэр. В исследованиях английских ученых Д. Кеохэна, Дж. Стэфана, Р. Вестера, С. Бископа, Д. Чатера и Эл. Понд также проводится всесторонний анализ подходов консервативных и лейбористских правительств Великобритании к проблеме формирования «военно-политического измерения» Европейского Союза в контексте трансатлантических отношений.

Подход консерваторов, сформулированный осенью 1990 г. бывшим тогда министром иностранных дел Великобритании Дугласом Хэрдом, заключался в том, что европейская безопасность без активного и определяющего участия Соединенных Штатов невозможна, так же как не может быть никакой европейской обороны без опоры на военные структуры НАТО. Все меры, направленные на создание европейских оборонных структур, должны осуществляться с привлечением США на этапе их формирования и дальнейшего функционирования. При этом необходимо заметить, что Лондон всегда настаивал на отдельном рассмотрении вопросов внешней политики, безопасности и обороны. В результате этого только внешняя политика и политика безопасности были зафиксированы в Маастрихтском договоре как область, где требуется выработка общей политики. Вопросы обороны были оставлены на будущее. Великобритания настаивала на том, что вопросы внешней политики, безопасности и обороны должны оставаться прерогативой национальных правительств.

Великобритания всегда оставалась одним из самых верных союзников НАТО, вследствие чего не могла пренебрегать даже незначительной угрозой разрушения основ этой организации. Ослабление роли НАТО и США в Западной Европе угрожало одному из главных принципов британской внешней политики, основывающемуся на особенных отношениях с Соединенными Штатами, которые возникли вследствие выполнения Великобританией функции связующего звена между США и европейскими странами — членами НАТО. В результате этого, по мнению официального Лондона, понижение статуса трансатлантических связей могло привести к ослаблению роли Великобритании в Европе и в мире. Что совершенно не соответствовало ее национальным интересам. Именно поэтому особый интерес для британской стороны в ходе Маастрихтской межправительственной конференции представляла третья опора институциональной структуры ЕС, охватывающая вопросы внешней политики и политики безопасности.

Британское руководство, осознав неотвратимость институционализации военно-политического сотрудничества в рамках Европейского Союза, сосредоточилось на возможности перехватить инициативу у Франции и Германии в дальнейшем планировании данного направления сотрудничества, так как именно в области Общей внешней политики и политики безопасности ЕС наблюдались наиболее серьезные расхождения между Лондоном и его западноевропейскими партнерами.

В целом Великобритания признавала необходимость перемен в том, что касается политики ЕС в области внешней политики и безопасности, но делала акцент не на радикальных, а на эволюционных изменениях, предполагающих совершенствование структур, обеспечивающих обмен внешнеполитической информацией и проведение анализа международной ситуации. Белая книга правительства консерваторов (1996 г.) содержала ряд предложений по повышению эффективности сотрудничества стран - членов ЕС в области внешней политики [5]. В частности, речь шла об усилении сотрудничества в области внешней политики, назначении представителя по внешней политике Евросоюза для связей с внешним миром, выражающего коллективное мнение Совета министров относительно внешнеполитических проблем и подотчетного ему. При этом Лондон, традиционно выступая за усиление координации внешней политики стран - членов ЕС, в тоже время исходил из того, что общая политика не может заменить национальную внешнюю политику, что она является сферой сотрудничества, а не интеграции, и настаивал на сохранении межгосударственного характера сотрудничества. Таким образом, британское правительство отдавало предпочтение НАТО вследствие того, что это был альянс суверенных государств, не обладающий наднациональными полномочиями [6].

В период Маастрихтского саммита британское руководство выступило против планов Франции и Германии относительно углубления европейского сотрудничества в сфере внешней политики и политики безопасности, которое могло в будущем дублировать или даже заменить НАТО в качестве ведущей европейской оборонной структуры. Как отмечал в своей книге западный исследователь Р. Вестер, премьер-министр Дж. Мейджор (1990—1997 гг.) и министр иностранных дел Д. Хэрд предостерегали, что любые планы ЕС могут быть расценены Соединенными Штатами как ослабление роли НАТО в обеспечении европейской безопасности и приведут к сокращению американских обязательств по отношению к западноевропейским государствам. Вследствие этого, Великобритания настаивала на необходимости разделения в тексте Маастрихтского договора вопросов безопасности и обороны. Дж. Мейджор считал, что «именно новые вызовы европейской безопасности должны определять сотрудничество в области безопасности между странами - членами ЕС, а традиционная для европейской безопасности составляющая трансатлантической коллективной обороны, которая доказала свою эффективность на протяжении «холодной войны», должна остаться неизменной». Лондон вообще старался не предпринимать в области «общей обороны» никаких радикальных шагов, предпочитая укрепление «европейской опоры», а не конкурирующей с НАТО структуры [7, 342 с.].

Поскольку сотрудничество в рамках Западноевропейского союза осуществлялось на межгосударственном уровне, и он являлся «европейской опорой» НАТО, Великобритания увидела в ЗЕС приемлемую альтернативу идее наделения ЕС оборонными функциями. При этом, проявляя интерес к ЗЕС, британское правительство выдвигало условие, что он не должен дублировать НАТО, а иметь вспомогательный характер.

ЕС как бы перехватил в 90-е годы инициативу у Восточного блока, уже идущему к своему закату, и на первых порах вызывал общеевропейский энтузиазм. Сочувственно и доброжелательно отнеслись к возникновению Евросоюза многие страны мира, в том числе и Россия. Созданный Европейским Союзом общий рынок, введение Шенгенской зоны действительно гарантировали свободное движение людей, товаров, капиталов и услуг. Введенная в обращение единая валюта (евро) облегчала взаиморасчёты в 20 рамках еврозоны. Проведение общей внешней политики, по большей части направленной на создание и обеспечение коллективной безопасности, способствовало уверенности у всех стран-участниц ЕС в защищённости от реальных и мнимых угроз извне. Всё это порождало надежду на возможность использовать возникший исторический шанс для укрепления мира и безопасности на территории Европы.

Реализации целей ЕС способствовала его разветвлённая структура, которая включает такие институты как Европейский совет (Высший руководящий орган, определяющий общую стратегию объединения), Европейскую комиссию (Правительство), Совет Европейского союза (Совет министров), а также Суд Европейского союза, Европейскую счётную палату, Европейский центральный банк и Европейский парламент.

В целях проведения интересов ЕС на международной арене были учреждены постоянные дипломатические миссии ЕС во многих странах мира, действуют представительства в Организации Объединённых Наций, ВТО, Большой семёрке и Группе двадцати. Казалось бы, всё было сделано правильно и ничто уже не может помешать европейскому процветанию.

Однако дело повернулось несколько иначе, чем было задумано. Европейский Союз, как и ранее созданный военный блок НАТО строились при непосредственном участии и под руководством США, последовательно и целеустремлённо проводящих антисоветскую, а затем и антироссийскую политику.

Все кризисы возникали и проявлялись одновременно, как это бывает, когда речь идёт об объединениях и альянсах, связанных с попытками подняться над национальными и другими интересами участников.

Рано или поздно такой расклад должен был обнаружить шаткость устоев Евросоюза. И такое время наступило. Ещё в первом десятилетии XXI века обозначились признаки системного кризиса Евросоюза. Весьма убедительную трактовку этого кризиса даёт Т.А. Романова, руководитель Центра исследований Европейского Союза и Центра Превосходства им. Ж. Монне. Санкт-Петербург, СПбГУ. «На современном этапе, - пишет она, - можно выделить пять болевых точек ЕС: это кризисы внутривалютного лидерства и солидарности, стабильности единой валюты и экономического роста, нормативного лидерства, иммиграции и террористической угрозы и, наконец, легитимности».

Кроме того, США в это время активно прилагали усилия, направленные на новые проекты, призванные стать реальными проводниками их гегемонизма.

Здесь, кстати, следует отметить и то, что эти проекты остались практически вне внимания мировых СМИ, хотя по своей значимости они явно превосходили негативные для Евросоюза последствия «Брексита», поскольку в случае их успешной реализации Евросоюз со своими региональными проблемами сразу же переместился бы на периферию мировой политики. И здесь уже деятели Евросоюза, почувствовав эту опасность, также не поддержали указанные проекты.

Хотя, как стало ясно после избрания Д. Трампа и его первой встречи с новым британским премьером Т. Мэй, проект трансатлантического партнёрства получил новый импульс для своего осуществления. По-существу, это проект возрождения англо-американского альянса, к которому в будущем могут присоединиться две других англоязычные страны: Австралия и Канада. Все эти проекты были направлены на мобилизацию сторонников США в их геополитическом противостоянии с Россией и Китаем.

Тем не менее, идея интеграции Европы как цели Европейского союза всё ещё сохраняет свою привлекательность для значительной части его членов. Хотя «осторожность, проявляемая многими руководителями стран ЕС в вопросах политической интеграции, объясняется тем, что европейская общественность еще не готова к восприятию в полной мере европейских наднациональных институтов, в сознании европейцев еще глубоко сидит мысль о национальной идентичности, гарантом которой является государственный суверенитет» [8].

Проведение референдума о выходе Великобритании из Евросоюза свидетельствует, с одной стороны, об ослаблении позиций Евросоюза в глобальной геополитической игре, а с другой, следует признать, что сама инициатива проведения английского референдума и его неожиданные результаты говорят о серьёзных изменениях, происходящих в социальных настроениях европейцев. Результаты референдума подтверждают наличие у англичан сомнений в отношении участия своей страны в том политико-экономическом образовании, какое представляет собой нынешний Евросоюз.

Эти сомнения имеют разные причины, главными среди которых являются отсутствие у народа Великобритании выраженного экономического интереса к сохранению членства своей страны в Евросоюзе, а также отсутствие у самого Евросоюза скрепляющей его идеологии наднационального уровня.

Попытка выстраивания такой идеологии на базе меркелианского мультикультурализма оказалась полностью дискредитированной в результате массовой миграции на территорию Европы выходцев из стран Ближнего Востока и Северной Африки. Ментальные различия наряду с обострившимися проблемами социально-экономического характера поставили Евросоюз перед необходимостью защитить (сохранить) свою европейскую культурно-ценностную идентичность. И это сыграло, пожалуй, решающую роль в выборе англичанами своего

ответа на вопрос референдума: «Соединенному Королевству нужно остаться членом Европейского Союза или покинуть Европейский Союз?»).

Идея европейской консолидации уже не кажется безоговорочно притягательной для европейских стран. Об этом свидетельствует распространение в Европе настроений евроскептицизма. Результат проведенного референдума - это первое после создания ЕС практически-политическое проявление вырвавшегося на поверхность евроскептицизма.

В принципе, Великобритания всегда придерживалась осторожной позиции относительно темпов углубления европейской интеграции в области внешней политики, безопасности и обороны, отдавая предпочтение не единой системе обороны, а коллективным координированным действиям.

Лейбористы признают целесообразность развития общей внешней политики, сохраняя при этом собственную точку зрения относительно механизмов ее формирования. Например, что касается структуры обеспечения ОВПБ ЕС на современном этапе, Великобритания поддерживает идею создания представительств ЕС, но не видит смысла в учреждении должности министра иностранных дел ЕС и в создании соответствующего министерства Европейского Союза. Для британского правительства появление в структуре коммунитарных институтов должности, которая возьмет под оперативный контроль все внешние связи Европейского Союза, означает потерю определяющей роли национальных правительств в осуществлении внешнеполитических действий ЕС.

В общем, внешняя политика Великобритании во время своего пребывания в составе ЕС столкнулась с такими сложнейшими задачами, среди которых следующие:

- Мировой кризис оживил и дал новый импульс региональному и этническому сепаратизму (Квебек, Каталония), что для Великобритании чревато «головной болью» в связи с новыми импульсами по самоопределению Шотландии, Северной Ирландии, Фолклендов и других заморских территорий [9, 29 с.].

- В европейской политике перед Лондоном стоял вопрос - принять или отвергнуть шаги по дальнейшей интеграции в структуры ЕС, что само по себе предполагает принятие целого ряда документов, напрямую связанных с потерей части суверенитета и самостоятельности в принятии политических и экономических решений, с пересмотром отношений с членами Британского содружества наций [10, 35 с.].

- В конце концов, это не может не отразиться и на отношениях с США. ЕС находился на краю тех отношений, которые были регламентированы Маастрихтскими документами, а дальнейшая судьба ЕС зависела от нового качественного уровня интеграции с принятием таких документов, как единая фискальная политика, единая внешнеполитическая стратегия. Если эти документы не будут приняты Великобританией, она останется за бортом европейского процесса. Коротко говоря, вопрос будет стоять категорично: «или Вы с нами, или мы без Вас!», так как процесс дальнейшей европейской интеграции зашел в очередной сложный тупик [11, 39 с.]. В то же время нужно отметить и оптимизм, с которым британский истеблишмент относится к решению данной проблемы, что чревато для Британии либо большими просчетами, либо большими успехами. «Опасность упасть между атлантическим и европейским “стульями” сохраняется, - пишет Питер Мэнголд, специалист по вопросам внешней политики Великобритании. Однако Британия обладает уникальным опытом общения по обе стороны Атлантики, который в руках опытной дипломатии может принести существенные плоды» [12].

Список литературы

1. *Выбор приоритетов в сфере науки и инноваций в странах ЕС и Российской Федерации: лучшая практика* / А. Ю. Гребенюк, Я. Кайвойя, А. Г. Пикалова и др.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: НИУ ВШЭ, 2016. С. 45.
2. *Hurd D. Europe's Defence and Security in the 1990's // Arms Control and Disarmament Quarterly Review. 1991. January. P. 20.*
3. *Воробьева Л.М. Евросоюз: от кризиса к кризису / Воробьева Л. М. // Проблемы национальной стратегии. 2011. № 1 (6). С. 11.*
4. *The European Union and National Defence Policy / Ed. By J. Howorth and A. Menon. The State and the European Union Series. 1997. P. 212.*
5. *British Nationality Act, 1948. URL // <http://www.uniset.ca/naty/BNA1948.htm>.*
6. *The European Union and National Defence Policy / Ed. By J. Howorth and A. Menon. The State and the European Union Series. 1997.*
7. *Копійка В.В. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. К.: Знання, 2012. С. 342.*
8. *Ибрашев Ж.В., Енсебаева Э.Т. Об идее Соединенных Штатов Европы // Казахстан-Спектр. - 2001. - № 2.*
9. *Lehne S. The Big Three in EU Foreign Policy / S. Lehne // The Carnegie Papers. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, July 2012. P. 29.*
10. *Ломакин В.К. Мировая экономика. М.: Юнита-Данна, 2007. С. 35.*
11. *Кавешников Н. Конституция ЕС: неопознанный политический объект приближается // Космополис. 2004/2005. № 4(10). С. 39.*
12. *Кризис ЕС: последствия и перспективы // URL: // <http://www.ieras-library.ru/documenti/soveurope/2005/krisic.doc>.*

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ЖЕР ЖАННАТЫ - ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНІ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНЕ ТАРИХИ ШОЛУ

Уразымбетов Т.Е., Дарибаев Ғ.С.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,

Түйін: Бұл мақалада Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айтылған «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының маңыздылығын жас ұрпаққа кеңінен насихаттау мақсатында жер жаннаты болып есептелемін Жетісу өлкесінің киелі жерлері туралы мағлұмат берілген.

Негізгі сөздер: тарихи мұра, жәдігер, экспедиция, киелі жер, өңір.

Резюме: В этой статье представлена информация о священных местах Жетысуского края, который является земельным райом, в целях популяризации важности проекта «География священных мест Казахстана», о котором говорится в программной статье Главы государства Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

Ключевые слова: историческое наследие, экспонат, экспедиция, священное место, регион.

Summary: This article provides information in the sacred places of the Zhetysu territory, which is a land paradise, in order to popularize the importance of the project «Geography of the Sacred Places of Kazakhstan», which is mentioned in the program article «A Look into the Future: Modernizing Public Consciousness» by the Head of State N.A. Nazarbayev.

Keywords: historical heritage, exhibition, expedition, sacred place, region.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері елімізде көптеген маңызды саяси-экономикалық, мәдени, құқықтық сипаттағы реформалар мен бағдарламалар жүзеге асырылып келеді. Олардың қатарында атап айтар болсақ, «Қазақстан -2030» стратегиясы, «Мәдени мұра» бағдарламасы, «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы, «Қазақстан-2050» стратегиясы, «Нұрлы жол» бағдарламасы және т.б. Ал осы аталған бағдарламалардың өн бойында Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың сындарлы да салиқалы саясатының жемісі жатыр. Себебі тәуелсіздік жылнамасында Елбасымыз Қазақстанның алға қарай нық қадам басып дамуы үшін жоғарыда атап өткен және т.б. бағдарламаларды қабылдай отырып, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына бар күшін салды. Қазіргі таңда да Елбасымыздың бұл бағыттағы сарабал саясаты өзінің оң нәтижесін беруде және үздіксіз жалғасып келе жатыр. Оған дәлел ретінде Мемлекет басшысының жыл сайынғы халыққа жариялайтын жолдауларын атап кетуге болады. Солардың қатарында ең негізгілері 2015 жылғы 30 қарашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» және 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдаулары ел экономикасын дамыта отырып, әлеуметтің әлеуетін арттыруға бағытталған [1]. Ал 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақала Елбасының мемлекетіміздің болашақтағы бағытын айқындаған, халықтың санасын жаһандану үрдісіне сәйкестендіріп өзгертуге бағытталған ауқымы кең әрі бірегей жобаларының бірі болып саналады. Жалпы алғанда, бұл бағдарлама барша жұртшылық тарапынан ерекше қолдау тапты десек болады. Өйткені қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында әр азаматтың ой-санасы жаңа жағдайға бейімделе білуі, сондай-ақ, білімді, сауатты болуы өте маңызды. Осы тұрғыда бұл бағдарламалық мақаланың алар орны ерекше. Мақалада айтылған «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру», «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық», «Туған жер» бағдарламасы, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», «Қазақстандағы 100 жаңа есім» секілді жобалар өзінің терең мән-мағыналығымен, маңыздылығымен айшықтала түскен. Әрқайсысының мемлекет дамуына қосарлық үлесі де баршылық. Әсіресе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы ел бірлігін нығайтуға, жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруге үлкен серпін береді. Жалпы, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы еліміздің сан ғасырлар тоғысындағы бай тарихын негізге ала отырып, ата-бабаларымыз ерекше қастерлеп кие тұтқан қасиетті жерлердің біртұтас жүйесін құрып, сол арқылы оның маңызын өскелең ұрпаққа түсіндіріп таныстыруға негізделген. Бұл турасында Елбасы өз мақаласында: «Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді» -деп көрсетті[2]. Сондықтан біз мақаламызда аталған жобаны негізге ала отырып, жер жаннаты-Жетісудың киелі жерлеріне тарихи шолу жасауды жөн көрдік. Жалпы алғанда, Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында орналасқан Жетісу жері ежелден-ақ өзінің терең сырлы тарихы және көркем табиғатымен ерекшеленген өңір. Сонау XV ғасырда өмір сүрген белгілі жырау, ойшыл, абыз, Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі әз-Жәнібек ханның ақылшы бні болған Асан Қайғы да өз заманында: «Мынау Жетісудың ағашының әр бұтағы жеміс екен, шаруаға жақсы қоныс»-деп лайықты бағасын берген болатын[3]. Шын мәнінде де, Жетісу жері көрген көз тамсана қарайтын шұрайлы мекен. Бұл өлкеде биік таулар да, ұшы-қиыры жоқ дала да, жалпы айтқанда,

тұмса табиғаттың керемет көріністерінің барлығы бар. Сонымен қатар, бұл өңірде көне дәуірлерден мирас болып күні бүгінге дейін жеткен, ата-бабаларымыздың ізі қалған қасиетті жерлер де баршылық. Жалпы, Жетісудың киелі жерлері туралы мәлімет беруде біз Елбасы мақаласында айтылған негізгі ой-тұжырымдарды халық арасында кеңінен насихаттау мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының облыстық филиалы мен І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті бірлесіп өткізген «Рухы бекем, киелі мекен – Жетісу» атты ғылыми-танымдық экспедициясының жинақтаған материалдарына сүйендік. Бұл аталмыш экспедиция Алматы облысының Кербұлақ, Панфилов, Ақсу, Сарқан, Алакөл сынды 5 аудандарын аралап қайтты. Құрамында зиялы қауым өкілдері, ғалымдар мен сарапшылар, географ, тарихшылар, өлкетанушы, археологтар, сондай-ақ, этномәдени бірлестіктердің төрағалары мен белсенділері және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері болған экспедиция іс-сапар барысында шамамен 1500 шақырым жолды бағындырды[4]. Енді сол экспедиция жинақтаған материалдар негізінде және тағы басқа ғылыми-танымдық сипаттағы басылым беттерінде жарық көрген деректерді топшылай отырып, жер жаннаты-Жетісу өлкесінің киелі жерлерінің бірқатарына тоқталып өтейік. Біріншіден, Кербұлақ ауданындағы «Алтынемел» ұлттық саябағы аумағындағы атақты Айғайкұм(халық арасында «әнші құм» деп те жатады) жөнінде айтып өтейік. Айғайкұм –Іле өзенінің аңғарын бойлай орналасқан Үлкен Қалқан тауы және Кіші Қалқан тауы етегіндегі құмды төбе. Оның биіктігі 150 м-дей, ұзындығы 8 км, ені 3 км. Қалқан тауларынан соғатын желдің бағыты үнемі өзгеріп отыруы нәтижесінде құм түйіршіктері електеніп, бірегей құм қоспасынан тұратын төбеге айналған. Құм бетінде әуесқойлар шаңғымен сырғанап алады. Құм суынып жел әсерінен қозғалысқа келген кезде, одан кәдімгі сырнайдан шыққан таза ән ырғағына ұқсас үн естуге болады, ал егер жел күшейсе, онда реактивті ұшақтың гүрілі сияқты дыбыс шығарып, шырқай жөнеледі де, жаңбырдан соң үнсіз қалады. Бұл табиғат құбылысын көбіне түнде шығыстан салқын жел соққанда естуге болады. Жалпы, мұндай табиғаттың тосын құбылысын көру үшін жолаушылар, тіптен, басқа өңірлерден, шетелдерден туристер келіп тамашалайды. Сондықтан бұл таңғажайып табиғи орын табиғат ескерткіші ретінде мемлекет қамқорлығына алынған және әлемдік мәдени мұралар қатарына кірген[5].

Ал енді Панфилов ауданындағы Үлкенәғаш ауылдық округіне қарасты жердегі Әулиеағаш жөніндегі тарихи деректерді саралап өтейік. Әулиеағаш – аты тек елімізге ғана емес, сонымен қатар жарты әлемге белгілі қасиетті ағаш. Оның өсіп тұрғанына шамамен 700 жылдай уақыт болған. Сондықтан оның тарихы да тереңде жатыр. Жалпы бұл көне ағаш жөнінде көптеген аңыз-әңгімелер бар. Мәселен, бұл киелі ағаштың қазақ жеріне қалай өсіп шыққандығы туралы мынадай бір аңыз бар. Ертеректе Тәңірдің сүйікті деген 7 құлы осы өлкеден Меккеге қарай өткен екен, сол жеті кісінің ішіндегі Жаратқанның ықыласына бөленген біреуі жатар уақытта аса таяғын жерге қадап қояды. Таң ата әлгі асасы тамыр жайып, көктеп кетіпті. Бұл керемет құбылысқа таң-тамаша болып, Аллаға шүкіршілік етіп тұрғанда, «асаға тимей, өссін» деген аян алады. Осыдан кейін ағаш терең тамырлап, бүгінгі күнге дейін жетті. Тағы бір әңгімеде Бейбасы атты көпес Ұлы Жібек жолының жанданып тұрған уақытында Меккеге арнайы саудамен бара жатып, осында тынығып алмаққа бекініп, қолындағы таяғын шаншып қояды екен. Ертеңгісін оянғанында оның орнында жайқалған ағашты көріп, тимей өз жолымен кеткен екен деседі[6]. Ал енді бұл көнеден мұра болып келе жатқан ағаштың киелілігі жөнінде айтар болсақ, біз жоғарыда атап өткен «Рухы бекем, киелі мекен – Жетісу» атты ғылыми-танымдық экспедициясының жинақтаған материалдарын негізге алдық. Аталған экспедицияның мүшелері Әулиеағаштың басында шырақшы қызметін атқаратын Бердіқожа Саурықұлы деген ақсақалмен жүздесіп әңгімелесу барысында осы ағаштың киесі жайлы мынадай бір деректі анықтаған екен. Яғни, ақсақалдың айтуы бойынша, Әулиеағаштың шірігенін қолмен кесіп, тазалауға болмайды. Тек өздігінен үзіліп түскен бұтақтарын қасиетті құрбан айт, ораза айт секілді мерекелер мен ауызашарларда ас пісіруге қолдануға болады. Олай жасамаған жағдайда, ағаштың киесі ұрып, бұтағын сындырған адамның аузы қисайып, өміріне қауіп төнеді екен[7]. Жалпы алғанда, ағаштың киесі жайлы аңыз-әңгімелер өте көп. Біз тек экспедиция мәліметтері негізінде бір парасын айтып өттік. Қазіргі таңда еліміздің түкпір-түкпірінен қасиетті ағашты көріп тамашалау үшін әрі рухани тұрғыда жеңілдеуге және әртүрлі аурулардан айығу үшін көптеген адамдар, тіптен шетелдерден туристер арнайы келеді.

Сонымен қатар осы Панфилов ауданындағы «Алтынемел» ұлттық саябағы аумағындағы Іле өзенінің жағалауынан 3 км жерде, Желшағыр тауының бөктерінде орналасқан Бесшатыр қорғаны да әлемдік мәдени мұралар қатарына кірген жәдігерлердің бірі. Бесшатыр қорғаны – көне сақ дәуірінің аса ірі ескерткіші. Қорым құрамында үлкенді-кішілі 31 оба бар. 18 оба қазылып зерттелген. Ең үлкенінің диаметрі 104 м, биіктігі 18 м, айналасы шағын тастармен – менгирлермен тізбектеле қоршалған. Тізбектердегі көптеген тас плиталардың беттеріне таутеке, қабан, қасқыр сияқты аңдардың суреттері салынған. Үлкен Бесшатыр обасының маңындағы кейбір қоршаудың плиталарына түрлі таңба іспеттес суреттер де түсірілген. Олардың арасында күн рәмізіне жақын тұрған немесе қазақ халқының «көз» таңбасына ұқсас дөңгелек бейнелер кездеседі. Мұндай тізбектер қорымның тек жерлеу орны ғана емес, сондай-ақ, діни салт-жоралғылар шерулерін өткізетін ерекше салтанат орны болғанын да көрсетеді[8]. Жалпы, бұл қорғандар кешеніне қарап жергілікті сақ тайпаларының адамзат өркениетіне өзіндік үлес қосқандығын көре аламыз.

Ендігі кезекте Ақсу ауданындағы киелі жерлерге тоқталайық. Жалпы, бұл аудандағы киелі жерлер қата-

рында Тамшыбұлақ шипалы бұлағы, сондай-ақ, қастерлі орындар Ақын Сара және Ақсу аудандық І.Жансүгіров атындағы тарихи-өлкетану мұражайлары мен Мамания мектебі ерекше орын алады. Мәселен, Тамшыбұлақ шипалы бұлағы тек елімізге ғана емес, сондай-ақ, шетелдерге аты белгілі. Оның керемет әсемдігі кезінде Ұлыбританияның әйгілі саяхатшысы Томас Аткинсонды да таңқалдырған екен. Олар 1848 жылы Қазақстанға келіп, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрін зерттеген. Сол кезде қазақ жерінде дүниеге келген тұңғыш ұлдарының есімін киелі қайнар бұлақтың құрметіне Алатау-Тамшыбұлақ деп қойған. Бүгінде бұл есім Англиядағы үлкен бір әулеттің тегіне айналып отыр. Осы арада бір айта кететіні, 2016 жылдың 29 шілдесінде осы киелі бұлаққа Томас Аткинсонның Стив Браун есімді ұрпағы арнайы келді. Ол өз сөзінде бұл жердің Алатау-Тамшыбұлақ аталарының өмірге келген жері, сондықтан бұл киелі мекенге ерекше дайындықпен келгенін және сол мақсатта өткен тарихты еске түсіру үшін арнайы киім кигенін айтып ерекше ілтипатын білдірді[9]. Сондықтан бұл жағдайды үлкен тарихи маңызы бар оқиға деп есептеуге болады. Жалпы алғанда, табиғаттың тылсым құбылысы ретінде бұл бұлақ шын мәнінде таңғажайып. Ойпаңда тұрған жартасты қабақтың астынан су сыздықтап, көрушіні түрлі ойға жетелейді. Топырақтан қабатын бүлдірместен сыртқа ұмтылған су жолдары қараңғыда тылсым сырды шертетіндей, құлақ қойып тыңдаушысын ғасырлар қойнауына ертетіндей әсер қалдырады. Жүздеген тамшының сыбдыры ғасырлар қойнауынан сыр шертіп, көптеген құпияны айтқысы келетіндей[7, 76]. Жалпы, Тамшыбұлақтың басты ерекшелігі – оның көптеген ауруларға шипа, дертке дауа екендігінде. Сол себепті әр жылы еліміздің түкпір-түкпірінен, шетелдерден осынау таңғажайып табиғат мекенін көріп тамашалау үшін туристер көптеп келеді.

Сонымен қатар, Ақын Сара мұражайы да бұл өңірдегі қастерлі орындардың бірі болып саналады. Бұл мұражай 1993 жылы халқымыздың айтыскер ақын қызы Сара Тастанбекқызының 115 жылдығына байланысты оның өмірін, шығармашылығын жас ұрпаққа кеңінен насихаттау мақсатында арнайы ашылған. Мұражай экспозициясы Ақын Сараның өскен ортасы, балалық шағы, ақындық жолы және де халқымыздың әйгілі ақыны, әншісі болған Біржан салмен айтысы жөнінде, сондай-ақ, ақынның мұрасын зерттеушілер мен ізбасарлары жайлы құнды мағлұматтар береді. Қазіргі таңда мұражайда 700-ден астам экспонат бар. Экспонат қатарында ақынның қолданған тұрмыстық заттары бар. Оның ішінде әсіресе, ақынның қолына алғаш ұстаған домбырасы, тігін машинасы, қайшысы мен тұрмыста қолданған қара қазаны мұражайдағы ең құнды жәдігерлер қатарына жатады[10]. Жалпы алғанда, бұл мұражай жас ұрпақты патриоттық тұрғыда тәрбиелеуде, әсіресе, олардың қазақ халқының салт-дәстүрін, мәдениетін біліп, танымдық көзқарастарын қалыптастыруда маңызды орын алады.

Сондай-ақ, Ақсу аудандық І.Жансүгіров атындағы тарихи-өлкетану мұражайын ерекше атап өтуге болады. Бұл мұражай 1994 жылы қазақ поэзиясының құлагері атанған Ілияс Жансүгіровтың 100 жылдығына орай ашылған. Мұражай экспозициясы жалпы алты бөлімнен және тәуелсіздік бұрышы қойылған кіреберіс бөлмеден тұрады. Кіреберіс бөлмеде еліміздің басты нышандары – ту, елтаңба және әнұран мәтіні қойылған. «Археология» бөлімінде қазыналы мекен – Ақсу ауданын ежелгі мекендеушілер және олардың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті жайлы мәліметтер берілген. Олардың ішінде қазіргі Ақсу ауданының жерінде біздің дәуірімізге дейінгі кезеңде адамдардың мекен еткені туралы археологиялық деректер де бар. Ал «Табиғат» бөлімінде ауданның жан-жануарлары мен құстар әлемі және тамаша көрсетілген өсімдіктер дүниесі өлкенің табиғи байлығымен жан-жақты таныстырады. Сонымен қатар, «Тарих» бөлімінде қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресі туралы экспозициялар орналасқан. Әсіресе, 1723 жылғы әйгілі «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарында бүгінгі мемлекетіміздің шекарасын қасықтай қаны қалғанша сақтап, жеткізген халқымыздың хандары, билері, сұлтандары мен қас батырларының суреттері ерекше көз тартады. Ал мұражайдың «Этнография» бөлімінде қазақ халқының тұрмыс-салты, мәдениеті мен қорлөнеріне қатысты экспонаттар қойылған. Олар: қазақ киіз үйінің ішкі жиһаздары, тұрмыстық заттар, ұлттық киім-кешектер, күмістелеген ер-тұрман мен музыкалық аспаптар. Және де тағы бір айта кететіні, бұл мұражай Ілияс Жансүгіров есімімен аталғандықтан, мұражайдың бір бөлімі ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған. Экспозицияда ақынның өміріне қатысты құжаттар мен фотосуреттер хронология бойынша өрбіп, соңынан оның ізбасарлары – Жетісудың ақын-жазушыларымен аяқталады. Сондай-ақ, ауданның әр саласында табысты еңбек етіп, ел құрметіне бөленген азаматтарға арнайы «Ардагерлер» бөлімі ашылған. Бұл бөлімнің қабырғасында соғыс және еңбек ардагерлерінің суреттері, құжаттары мен марапаттары ілінген[11]. Жалпы, бұл мұражай құлагер ақын – Ілияс Жансүгіровтың туып-өскен өлкесі – Ақсу ауданы жайлы жан-жақты мәлімет береді және жастарды рухани тұрғыда тәрбиелеуде ерекше орын алады.

Ақсу өңіріндегі тағы бір қастерлі орын – ол Мамания мектебі. Бұл мектепті тарихи мектеп десек болады. Өйткені, қазақ даласындағы ең алғашқы мектептер қатарына осы аталған мектеп де жатады. Ол ХХ ғасырдың басында ашылған. Жетісудың атақты байы Маманның балалары Тұрысбек, Сейітбаттал және Есенқұл қажылар мектеп құрылысын 1899 жылы бастап, 1903-1904 жылдары салып бітірген. Жалпы, мектептің құрылыс жобасы, оқу бағдарламасы, ішкі тәртіп-ережелері Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінің оқу-тәжірибесіне негізделген. Бастапқы кезеңде сол замандағы көптеген ру басшылары «орысша оқыған соң балаларымыз діннен шығып кетеді» деп, балаларын оқуға бермегендіктен, алғашқы жылдары мектепте Маманның балалары мен қыздары және олардың малшы-жалшыларының балалары оқыды. Мектепте ар-

наулы оқу орындарын бітірген қазақ, татар мұғалімдері сабақ берген. Сабақ ана тілінде жүргізілген. Орыс тілі 4 сыныптан бастап жеке пән ретінде оқытылды. Мектепте діни сабақпен қатар жаңа пәндер (соның ішінде, география, есеп, орыс тілі, ана тілі және т.б.) оқытылған. Бұл мектепті бітірген қазақ жастары Ақсу, Қапал, Лепсі елді мекендерінде бала оқытып, мұғалімдік қызмет атқарған. Ал мектептің белгілі түлектері қатарында Б.Сүлеев, М.Ермектасов, Ә.Жайшыбеков және құлагер ақын І.Жансүгіров есімдерін ерекше атап өтуге болады. 1928 жылы қазақ байларын тәркілеу кезінде Маманның ұрпақтары жер аударылып, қуғын-сүргінге ұшырады. Ал “Қарағаштағы” мектептің өртенбей қалған бөлігі жөнделіп, жетім балалардың төрт сыныптық мектеп-интернатына айналды. 30-жылдары Шелек ауданынан 50 жетім баланың келуіне байланысты Қарағаштағы оқу ордасы жетіжылдық ШКМ (колхоз жастар мектебі) деп аталып, 200 орынды балалар коммунасына айналды. Мектеп жанында ағаш, темір, қағаз жұмыстарына арналған шеберханалар, су диірмені, наубайхана тұрақты жұмыс істеді. Шаруашылық қаржысымен коммуна балаларға қажетті тамақ, киім, төсек-орын, оқу құралдарын сатып алып отырды. 1935 жылы оқу орны аудан орталығы Ақсуға көшіріліп, мектеп Ақсу орта мектебі деп аталды. Ал 40-жылдардың басында мектепке Ы.Алтынсарин есімі берілді[12]. Қазіргі таңда халқымыздың ұлы ағартушысының есімімен аталған мектеп жас ұрпақты білім нәрімен сусындатып, саналы тәрбие беруде өз үлесін қосып келуде. Жалпы айтқанда, бұл мектеп сол кезеңдегі қазақ даласындағы, соның ішінде, Жетісу өлкесіндегі ағартушылық салаға өзіндік үлесін қосқан білім ордасы болған.

Ал енді Жетісу өлкесіндегі ең ірі тарихи мұралардың бірі – көне Қаялық(Қойлық, Қиялық) қаласы жөнінде айтып өтейік. Бұл көне қала Алматы облысының Сарқан ауданындағы қазіргі Қойлық ауылының солтүстік-шығыс шетіндегі Ащыбұлақ өзенінің бойында орналасқан. Жалпы, қала IX-XIII ғасырларда Қарлұқ қағанатының астанасы болған. Араб деректерінде оның қарлұқ елінің астанасы болғандығы XI-XIII ғасырларда белгілі бола бастаған. Сонымен қатар қала Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі қалалардың бірі болған. Оны осы қалаға белгілі академик Карл Байпақов мен Дмитрий Воякиннің жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі кезінде табылған будда храмы, шығыс моншасы – хамам, бай саудагерлер мен ақсүйектердің үйлері мен керуен сарайлары дәлелдейді. Осыған қарағанда, қала көпінді болған секілді. Дегенмен жоғарыда атаған «Рухы бекем, киелі мекен –Жетісу» атты экспедицияның мүшелері осы өңірге барған кездерінде бұл жерде мұсылмандар мешітінен табылған шамдал, араб жазуларынан өзге христиан, будда діндерінің белгілерін танытатын жәдігерлердің мүлдем жоқ екендігін, алайда будда ғибадатханасы деп аталған көне ғимараттың қирандысы көңілге күмән ұялатып, болжамдарын тағы жоққа шығарғандығын айтқан. Сондай-ақ, бұл ғимараттан будданың не мүсіні, не рәсімдік заттары да табылмаған[7]. Осыған қарап будда діні бұл қалада кең қанат жайған деп айту тағы қисынға келмейді. Бірақ, XIII ғасырларда өмір сүрген батыс жиһангезі Гильом Рубруктың жазбаларында қаладағы храмдарға сипаттама берілген. Храмдардың қалай салынғандығы жөнінде саяхатшы былай жазады: «Храмдар шығыстан батысқа қарай қойылған және бөлмелерді солтүстік бөлігінде ыңғайлап орналастырған»[13]. Бұл жоғарыда атаған сөзге тағы қарама-қайшы. Мүмкін, бұл жағдайға көптеген тарихи факторлар әсер етуі ықтимал. Мәселен, бұл уақыт моңғол империясының күшейіп тұрған кезі болғандықтан, аталған қаладағы көптеген нысандар, соның ішінде, жоғарыда айтқан будда храмдары шапқыншылық әсерінен жойылып кеткен шығар. Сондай-ақ, Ресей империясының, одан кейінгі Кеңес Одағының отарлау саясатының нәтижесінде көптеген тарихи қолжазбалар мен дереккөздер жойылғандығы тағы бар. Міне, сондықтан, бұл көне шаһар әлі де толыққанды зерттеуді қажет етеді. Алайда жоғарыда атап өткен белгілі академик, археолог-ғалым Карл Молдахметұлы Байпақовтың жетекшілігімен жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесіне сүйенер болсақ, Қаялық қаласының ерте ортағасыр дәуіріндегі өзіндік өркениеті қалыптасқан әрі маңызды сауда-экономикалық орталық болғандығын көре аламыз.

Сонымен, қорытындылай айтқанда, ежелден халық көп қоныстанған, шұрайлы әрі тарихи ескерткіштерге бай жер жаннаты-Жетісу өлкесі шын мәнінде, таңғажайып өңір. Бұл өлкенің әр тасы мен суы, ағашы мен өсімдігі тарихтың терең тұңғығынан сыр шертеді. Осы тұрғыда Елбасымыздың: «Жетісудың саф ауасы мен салқын самалын табу мүмкін емес. Ғажайып табиғат, сүйікті тауларымыз жылдар өтсе де, бұрынғыдай керемет»-деп айтқан сөзі Жетісудың шынайы келбетін ашып бергендей болады[5]. Жалпы алғанда, Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы халқымыздың сан ғасырлық бай тарихы мен мәдениетін қайта жаңғыртып түлету үшін жүзеге асырылып отырған жоба болғандықтан, біз мақаламызда Жетісудың киелі жерлері туралы мағлұмат бере отырып, жас ұрпақтың бойында өз отанына деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыруға серпін бердік деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауы // www.akorda.kz/.../memleket-basshysy-nazarbaevty-n-kazak.
2. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласы // www.inform.kz/kz/modern_t7106.

3. Асан Қайғының Жерұйықты іздегені » // bilimsite.kz/.../204-asan-kaygynyn-zheruyykyty-izdegeni.htm...
4. Жетісу университеті газеті №21 (162) 9 қараша 2017 жыл.
5. Жетісу жасуһарлары-Жемчужины Жетісу-Pearls of Zhetyсу Фотоальбом. Құрас: А. Жданко. Алматы: «Эф-фект» ЖШС, 2015.-157 б.
6. «Әулиеағаш» – жеті ғасырдың күәсі // El.kz.
7. Жетісу газеті №109 (18385) 30 қыркүйек 2017 жыл.
8. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Бесшатыр>.
9. Жетісу жеріндегі «Тамшыбұлақ» туристердің қызығушылығын арттыруда http://www.inform.kz/kz/zhetisu-zherindegi-tamshybulak-turisterdin-kyzygushylygyn-arttyruda_a3076973.
10. Ақын Сараның мұражайында 700-ден астам экспонат бар lenta.inform.kz/.../akyn-saranyn-murazhayynda-700-den-ast...
11. <https://seyful.wordpress.com/жансүгіров.../ақсу-аудандық-т...> Ақсу аудандық тарихи-өлкетану мұражайы
12. https://kk.wikipedia.org/wiki/Мамания_мектебі.
13. Оғни Алатау газеті №1 (17370) 4 қаңтар 2018 жыл.

**МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
MEDICINE**

ЖАЛПЫ БЕЙІМДЕЛУ СИНДРОМЫ

Аймаханов Мақсат Сакенұлы

Магистр-оқытушы, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ,
Медицина факультетінің «Жалпы хирургия» кафедрасы

Түйін: Бейімделу – ағзаның әлеуметтік жағдайларға климаттық, географиялық факторларға, сондай-ақ, бұлшық ет жүктемелеріне бейімделуі. Бейімделу туа біткен немесе жүре пайда болған реакциялардың нәтижесінде ағзада пайда болатын биохимиялық, физиологиялық, құрылымды өзгерістер жолымен жүзеге асады. Өзгерістер жасушааралық, жасушалы, ағзалы және жүйкелі деңгейлерде жүреді. Бұл реакциялар жынысқа, жасқа және жоғары жүйке жүйесінің түріне байланысты.

Кілтті сөздер: бейімделу, бұлшық ет, физиологиялық, төзімділік, медицина.

Резюме: Адаптация - адаптация организма к климату, географическим факторам и мышечной нагрузке на социальные условия. Адаптация осуществляется биохимическими, физиологическими, структурными изменениями, которые происходят в организме в результате врожденных или приобретенных реакций. Изменения происходят на внутриклеточном, клеточном, органическом и нервном уровнях. Эти реакции зависят от генов, возраста и типа высокой нервной системы.

Ключевые слова: адаптация, мышцы, физиологические, толерантность, медицина.

Summary: Adaptation - adaptation of the organism to climate, geographical factors and muscular load on social conditions. Adaptation is carried out by biochemical, physiological, structural changes that occur in the body as a result of congenital or acquired reactions. Changes occur on the intracellular, cellular, organic, and nervous levels. These reactions depend on the genes, age and type of the high nervous system.

Keywords: adaptation, muscles, physiological, tolerance, medicine.

Адам экологиясының негізгі мақсаты организмнің бейімделіс әсерленісін қамтамасыз ететін физиологиялық механизмін тексеріп, икемделу әрекетін жетілдіру болып саналады. Мұның басты міндеті адамның денсаулығын сақтау, оны жақсарту және аурудың алдын алуда өте тиімді жүйелер жасау.

Организмнің икемделу әсерленісінің негізін жүйкелік және гуморальдық механизмдер құрайды. Денеге күшті, өте күшті, орасан және төтенше тітіркендіргіштер оқыс әсер еткенде, оларды қабылдап, өңдейтін негізгі жүйке құрылымдарында шамадан тыс зорлану жағдайы пайда болады.

Қоршаған ортаның құбылмалы өзгерістеріне икемделуі жүзеге асыратын бейімделістің жалпы физиологиялық механизмдері әрекеттік жүйелер арқылы атқарылады. Ол қозғағыш және жағдайлық тітіркендіргішті бағалаудан басталып, шешім қабылдау мен болашақ нәтижені алдын ала болжауды қалыптастырады. Содан кейін іс-қимыл нәтижесін салыстырғыш (акцептор) аппарат іске қосылады. Әрекеттік жүйе лимбия, торлы құрылым және ми қыртысының белгілі аймақтарын қамтиды.

Бейімделіс кезінде ақиқатты бейнелеу негізі шартты рефлекстер арқылы жасалады. Ол әсіресе бейімделу жақтарының сақтық және ишаралық мәнін айқын бейнелейді.

Жоғарыда айтылғандай, әрбір бейімделіс, әсіресе төтенше жағдайларда, зор энергия шығынымен тіршіліктің маңызды жүйелерін реттеуші тетіктердің күш салуын талап етеді. Бұл бейімделістің алғашқы сәттерінде өтеміс механизмінің белсендірілуі арқылы жүзеге асырылады.

Жалпы өтеміс механизмдер ортаның төтенше түрткілерінен туатын алғашқы рефлекстік әсерленіс. Ол организмдегі әрекеттік өзгерістерді жоюға немесе азайтуға бағытталады. Бұл тетіктер биологиялық маңызы бойынша, организмнің қосалқы амалдарының негізгі бөлімі болып саналады. Олар өте жылжымалы, организмнің апаттан шығу жағдайларын қамтамасыз ететін, жедел пайда болатын физиологиялық амалдар. Сондықтан бұл тиімді өтеміс тетіктер организм барабар емес жағдайларға тап болғанда, ұзақ уақыт гомеостазды қажетті деңгейде, яғни бейімделістің тиянақты кезі шыққанша, ұстап тұрады.

Организмнің бейімделіс механизмдері ішінде эндокриндік жүйенің мәні өте зор. Мұны тұңғыш анықтаған канадалық физиолог-дәрігер, эндокринолог-ғалым Г.Селье (1935). Оның айтуынша, бейімделістің негізін гипоталамус-гипофиз андренокортикалық жүйенің белсенділігі құрайды. Мұны организмнің стресс жағдайларында байқауға болады. Стресс - ортаның күші мен қасиеті әртүрлі түрткілеріне жауап ретінде туатын организмнің арнайы емес әсерленісінің жиынтығы. Бұл күйдің биологиялық мәні – ортаның жаңаша жағдайларына икемдеуші механизмдерінің іс-әрекетін көтеру. Икемделу әсерленістері неғұрлым жоғары болса, соғұрлым организм қоршаған ортаның төтенше жағдайларына төзімді келеді және тез бейімделеді.

Г.Селье организмнің төзімділік қасиетінде жетекші мәні бар негізгі жүйелік әсерленіс тек аденогипофиз бен бүйрек үсті безінің гормондарының белсенділігі деп санады. Алайда, ол стресс кезінде гормондардың ролін ерекше дәріптегенімен, кейінгі еңбектерінде, бейімделіске басқа механизмдердің қатысатындығын теріске шығарған жоқ. Расында, тітіркендіргіштердің әсері вегетативтік жүйке арқылы әркімге ұлпаларға, оның ішінде бүйрек үсті безінің боз қабатына жететіндігі дәлелденді. Сөйтіп соңғыларда адреналин мен норадреналинді жұмылдыратындығы анықталды. Ал, басқа жүйке жолдары гипофиздің сыртқы бөлігінде вазо-

прессинді белсендіріп, қан тамырлары жүйесі мен бүйрекке ықпал жасады.

Сонымен қатар стрессордың әсерінен гипофиздің алдыңғы бөлігінде кортикотропинмен бірге соматотропин және гонадотропин гормондарының түзілуі жеделдейді. Қазіргі кезде бұл құбылыстар гипоталамустың «босатушы (рилизинг) түрткілері» арқылы жүзеге асырылатындығы күмәнсіз сипатталады. Ол, әрине, өзінің ықпалын мидың басқа құрылымдарымен (лимбия жүйесі, орталық ми) бірігіп іске асырады.

Организмнің стресс әсерленісіне бүйрек үсті безінің тағы бір гормоны-альдостерон қатысады. Ол өзінің әрекетін ренин ангиотензин жүйесі арқылы жүзеге асырады. Сондықтан бұл әсерленіс кезінде симпатoadреналин жүйесімен байланысты қан айналысы мен су, тұз гомеостазына қатысты бүйрек қызметінің көрсеткіштері өзгереді.

Организмде ышқыну кезінде жаңа жағдайларға икемделудің жалпыланған әсерленістері байқалады. Мұндай стереотипті жауаптардың жиынтығын Г.Селье бейімделістің жалпы синдромы деп атады. Ол үш сатыдан өтеді: абыржу, төзімділік (резистенттік) және түгесілу (әлсіреу). Абыржу сатысы шок және оған қарсы кездерден тұрады. Шок кезінде орталық жүйке жүйесінде шалық пайда болады, жабырқау, гипотония, гипотермия, мембрананың өткізгіш қасиеті мен зат алмасуы нашарлайы. Шокқа қарсы кезі қарама-қарсы көріністермен сипатталады.

Төзімділік (резистенция)-әркелкі зиянды түрткілер әсер еткендегі организмнің орнықты күйін көрсетеді, яғни оларға төтеп беретін қасиеті. Бұл оның әсіре белсенділік (реактивтік) қасиетін қалыптастырады. Әсіребелсенділік организмнің төзімділік механизмінің жалпы атын көрсетеді. Ал төзімділік - әсіребелсенділіктің қорғаныс және икемделу ісі екендігін айқындайды. Бұл сатыда бүйрек үсті безінің қыртысты қабаты белсендіріліп, кортикостероидтар көп түзіледі.

Төзімділіктің арнамалы және бейарнамалы түрлерін жіктейді. Арнамалы төзімділік қоршаған ортаның тек белгілі түрткілерінде ғана байқалады. Ол кейбір жұқпалы аурулардан немесе жасанды иммунизациядан кейін пайда болады. Сонымен бірге ортаның белгілі бір түрткілеріне (биік таулы жерде, суыққа, күшті жүктемелерге және т.б.) бейімделіс кезінде туады.

Кейбір тітіркендіргіштер әсер еткенде пайда болатын бейімделіс пен жоғары төзімділік басқа да түрткілерге қарсы байқалады. Мұны айқас төзімділік деп атайды. Алайда кейбір жағдайларда, керісінше, жоғары төзімділікпен қатар, басқа тітіркендіргіштерге айқас өте сезімталдық болуы ықтимал. Бұл айқас сезімделіс (сенсбилизация) деп аталады. Ол организмнің иммундық қасиеті арқылы ішкі және сыртқы антигендерге әсіресезімталдығын сипаттайды. Өйткені арнамалы төзімділік механизмі негізінен иммунитет арқылы жүзеге асырылады.

Организмнің бейарнамалы төзімділігі деп оның табиғаты әралуан көптеген түрткілердің төтенше әсерлеріне тұрақтылығын айтады. Бұл ғарышкер, ұшқыш, сүңгушілердің орасан жүктемелері кезінде байқалады. Бұл төзімділіктің шығу механизмі өте күрделі, толық анықталған жоқ. Алайда организмнің зиянды әсерлерге жауаптары, ол іс жүзінде асырылатын деңгейіне қарамастан, біртұтас жүйенің әсерленісі түрінде қалыптасады. Ол басқа ағзалар мен тканьдерге өз ықпалын жүйкелер мен сөліністік жүйелер арқылы жеткізеді. Әсіресе, Л.А.Орбели бұған симпатикалық жүйкенің қатысатындығын, оның бейімделу-нәрлендіру (адаптациялық-трофикалық) ықпалын жеткілікті дәлелдеді.

Ал А.Д.Сперанский улы және уытты (токсин) заттарға, жарақаттарға организмнің төзімділігі әртүрлі жүйкелер арқылы қалыптасатындығын, олай болмаған жағдайда, дистрофиялар пайда болатындығын көрсетті.

Организмнің бейімделіске даярлығы, оның бірнеше рет икемделуі кезінде немесе арнайы машықтануы арқасында бейімделген механизм қасиеттеріне байланысты. Осыған орай, қоршаған ортаға бейімделу қабілетіне сәйкес адамдарды екі топқа бөледі. Бірінші тобын спринтрлер («шашпаңдар») деп атайды. Олар төңіректің кенет және қысқа мерзімді құбылыстарына оңай және тез бейімделеді. Олардың бейімделісі тиянақты және тұрақты болып келеді.

Қорыта айтқанда негізінде организмнің бейімделіске даярлығын және оны нәтижелі жүзеге асыруын, яғни бейарнамалы төзімділігін нығайтатын көптеген маңызды түрткілер бар. Олардың қатарына ұтымды тамақтану, белгілі режим, бейімдеуші дәрі-дәрмектер, дене шынықтыру және машықтану, биологиялық ырғақтар жатады. Сондықтан бейімделіске толық даярлық гено және фенотиптік түрткілерге негізделіп, бейімдеуші және гомеостатикалық механизмдер арқылы қалыптасып, жетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Физиология человека. /Под ред. Г.И.Косицкого/. -Москва. «Медицина», 1985.*
2. *Физиология человека. /Под ред. Н.А.Фомина/. -Москва. «Просвещение», 1982.*
3. *Партиев Ө. Адам физиологиясының негіздері. Оқу құралы. –Алматы. 1996.*
4. *Керимбеков Е.Б. Русско-казахский толковый словарь физиологических терминов. –Алматы. «Қазақстан», 1991.*
5. *Сәтпаева Х.Қ., Нілдібаева Ж.Б., Өтепбергенов Ө.А. Адам физиологиясы. Алматы. «Білім»,1995.*
6. *Граевская Н.Д. Влияние спорта на сердечно-сосудистую систему. М., 1975.*
7. *Динейка К.В. Движение, дыхание, психофизическая тренировка. Минск, 1981.*
8. *Загрядский В.П., Сулимо-Самойло З.К. Физические нагрузки современного человека. Л.,1982*

АДАПТОГЕНЫ РЕКОМЕНДУЮМЫЕ ФИЗКУЛЬТУРНИКУ

Баатов Көпжасар Дүрменұлы

к.ф.н., профессор МКТУ. Кафедра «Дене мәдениеті» г. Түркістан

Баатов Биназар Көпжасарұлы

магистр физической культуры и спорта, старший преподаватель
Кафедры «Дене мәдениеті» г. Түркістан.

***Түйін:** Бұл мақалада отырып жұмыс істейтін адамдардың денсаулығы жайында баяндалады. Және адам ағзасына түрлі шөптердің пайдалы екенігі көрсетілген. Жас ұлғая келе адам бұлшық еттерінің жұмыс істеу қабілеттері жойыла бастайтыны және жұмыс істеу қабілетінің төмендейтіні алға тартылып, сол себептенбіріне шөптік тұнбалардың тізімі берілген.*

***Summary:** In this article given the information about condition of people whose work is related to sedentary work and that various herbs are useful for the human organism. Presented that as the age becomes older the ability of work muscles of person diminishes and the ability of work decreases, that is why given the list of some herbal infusions, and then written about issues of adapting human organism to its environment.*

***Резюме:** В этом статье говорится про людей работающие сидя. И о полезных трав для организма человека. Со временем мышцы человека перестают работать и снижается работоспособность человека и по этой причине дано несколько видов травяных настоек.*

В природе насчитывается немало растений, которые повышают устойчивость организма человека к воздействию неблагоприятных условий окружающей среды, помогают бороться с усталостью и переутомлением, способствуют профилактике заболеваний и продлению жизни. Эти растения - адаптогены образно называют лекарствами для здоровых. Несомненно, полезны они и людям, занимающимся физическими упражнениями, спортом.

Вот лишь некоторые из них (в алфавитном порядке).

З о л о т о й к о р е н ь (родиола розовая) – редкое высокогорное растение вполне оправдывает свое название. Корень действительно очень красивый: свежий он блестит, как золото, а высушенный – пахнет, как роза.

Алтайцы широко используют корень при переутомлении, малокровии, заболеваниях нервной системы и других недугах. Благотворное действие этого растения на организм человека подтверждено и современной наукой: корень даже имеет ряд преимуществ перед легендарным женьшенем.

К а р а г а н а г р и в а с т а я – небольшой кустарник, который встречается на Дальнем Востоке, Алтае, в Забайкалье, Туве. Используются молодые побеги растения. Однако химический состав растения полностью еще не изучен.

В Туве чай из караганы широко используется как средство для укрепления нервов, при бессоннице, гипертонической болезни, а также пьется просто для здоровья. Чай из караганы очень ароматен (запах напоминает медовый), а вкусовой букет создает впечатление многокомпонентной заварки.

К р а с н ы й к о р е н ь – растение, широко известное в Сибири. Зеленая часть его имеет неприметный вид, зато корень уникальной прочности и многометровой длины, который вытащить из земли не так-то просто: сибиряки издавна применяют для этого лошадиную силу.

Комплекс эфирных масел придает корню запах земляники или малины, только усиленный раз в десять. Поэтому заваренный с ним чай конкурирует с чаем из золотого корня.

Достоинства красного корня—общетонизирующее, выраженное дезинфицирующее и противовоспалительное действие на желудочно-кишечный тракт. Не случайно сибиряки пьют его вместо чая.

В настоящее время растение проходит всестороннюю проверку специалистами. Впереди—внедрение в практику.

Л и м о н н и к к и т а й с к и й – лиана, достигающая 12м длины. При растирании листьев, стебля и корня растения ощущается лимонный запах (присутствие эфирных масел), отсюда и название – «Лимонник».

Растение издавна применялось в народной медицине. Дальневосточным охотникам-нанайцам горсть сушеных плодов снимала усталость и, обостряя зрение, помогала преследовать зверя в течение нескольких дней. Во время великой Отечественной войны лимонник с успехом принимали советские летчики перед ночными вылетами. Благоприятное влияние растения на зрение позволило рекомендовать его водителям автотранспорта.

Замечено, что действие лимонника наиболее ощутимо во время психического и физического утомления: оно наступает через 30-40 мин, продолжается 4—6 ч. При многодневном приеме активность растения и препаратов постепенно нарастает, достигая максимума с 14—15-го дня.

Лимонник—и пищевое растение. Сок из его плодов пользуется большим спросом. Чай с лимонника вкусен и полезен.

Маралий корень (левзея сафлоровидная) – крупное светолюбивое растение с «бородатым» корневищем специфического вида и своеобразным запахом. Названо так за пристрастие к корню диких оленей, которые, «готовясь» к весенним боям с соперниками и спариванию, отыскивают его выкапывают.

На Алтае популярность растения очень высока. «Он излечивает человека от 14 болезней и наливает его молодостью»-- гласит старинное поверье. В на родной медицине отвар корней и корневищ применяли при общем упадке сил, импотенции, после тяжелых изнурительных болезней, недомогании.

Растение ценится и научной медициной. Маралий корень улучшает кровоснабжение мозга и мышц, повышает психическую и физическую работоспособность. Характерным, более выраженным, чем у других растений - адаптогенов, является его влияние на процессы кроветворения.

Очиток большой (заячья капуста) – многолетнее, травянистое растение высотой до 80 см с клубневидными корнями, сочным цилиндрическим стеблем и густым щитковидным соцветием. Растение довольно распространенное. Растет в кустарниках по опушкам, лесным полянам, иногда как сорное, по окраинам полей, у дорог. По одной из версий, былинного русского богатыря Илью Муромца от паралича вылечили соком этого растения, в народе называемым «живой водой». Близкое родство с золотым корнем дает о себе знать—в народе корень его применяли для общего укрепления организма. Целебные качества растения подтверждены наукой—в аптеках продается препарат-биостимулятор «Биосед», изготовленный из очитка.

Растение вполне пригодно для употребления в пищу. Листочки его, сочные, кисловатые и освежающие, можно использовать для приготовления салатов, крошек и т. п. Заячью капусту можно квасить как обычную.

Очень сходен с очитком большим очиток пурпуровый, в черноземных областях произрастает очиток степной. Особенность очитков – неприхотливость. Поэтому их очень легко выращивать на садовом участке, балконе. Горожане могут культивировать их даже в цветочных горшках—тонизирующая зелень будет на столе круглый год.

Соссюрея обернутая – Многолетнее травянистое растения до 80 см высотой, с одиночным пустотелым стеблем до 3 см толщиной. Встречается в Туве и на Горном Алтае. Род соссурея вообще богат лекарственными видами, некоторые из них давно уже применяются в народной медицине. Соссюрея обернутая высоко ценится тувинцами, зовется за тонизирующие и оздоравливающие свойства тувинским женьшенем, а места произрастания ее сохраняются в тайне. Русское названия соссуреи—«горькуша» -- указывает на ее вкусовые качества. И действительно, отвары соссуреи довольно-таки горькие.

Элеутерококк—невысокий красивый кустарник высотой около 2 м. Ветви его покрыты тонкими, очень ломкими шипами, оставляющими в теле занозы. Возможно, поэтому и зовется он местными жителями « чертов куст». Часто встречается в Приморье, Приамурье, на Сахалине. Интересно, что за рубежом элеутерококк пользуется большим спросом, а на бутылочках с ним можно увидеть надпись «сибирский женьшень».

Между тем растение имеет даже некоторые преимущества перед знаменитым «коллегой»: значительно менее токсичен, действие проявляется быстрее; падение эффективности в весеннее- летний период выражено незначительно, при приеме повышение умственной и физической работоспособности не сопровождается излишним возбуждением.

Элеутерококк стимулирует защитные силы организма, повышает тонус нервной системы, придает бодрость, улучшает настроение, повышает физическую выносливость. Рекомендуются в восстановительном периоде после напряженных спортивных тренировок.

Из упомянутых здесь растений - адаптогенов делают настойки, экстракты, отвары или же заваривают как чай.

Настойка делается 40-70о –ном спирте в пропорции (соответственно) 1:5—1:1. Можно говорить отвар (чай): 1ч ложка высушенной части растения на 0,5 л кипятка – настаивать всю ночь в термосе.

Принимают препараты обычно утром и днем: настойки и экстракты начинают с нескольких капель и постепенно увеличивают до 30 капель в день, а отвары и чай—с 0,25 стакана, но не более 1 стакана. После 2-3 недель необходимо сделать перерыв примерно на месяц.

Но все это весьма ориентировочно, ибо для каждого физкультурника должна быть найдена своя оптимальная дозировка. Поэтому без совета врача здесь не обойтись: именно он вам поможет сделать правильный выбор того или иного растения- адаптогена и укажет дозу.

Лечить многие заболевания можно не только антибиотика и другими медицинскими препаратами, но и средствами растительного происхождения. При умеренном потреблении они укрепят иммунитет и вылечат болезнь, а также воздействуют на весь организм в целом. Называют такие средства – растительные адаптогены, они тонизируют и повышают уровень жизненной энергии, устраняют воспалительные процессы. Каждый вид адаптогенов нужно принимать по определенной схеме, также перед употреблением не забудьте ознакомиться с противопоказаниями. Растительные адаптогены: список Изготавливают их из растений и отличаются такие средства широким спектром действия. В отличие от других средств в основе которых растительные компоненты, адаптогены комплексно воздействуют на большинство систем организма. Таким

образом, они не только лечат заболевания, но и улучшают состояние человека в целом: делают его выносливее, быстрее, спокойнее. Откуда такое название – адаптогены? Это объясняется тем, что данная категория препаратов помогает человеку выжить и приспособить свой организм к внешним изменениям. Благодаря их использованию вы сможете уберечь себя от болезней, утомляемости, стрессов. Адаптогены растительного происхождения помогают организму сопротивляться воздействию внешних факторов. А этих факторов не так уж мало – грязный воздух, стрессы, прием лекарств, неправильное питание, вредные привычки. На сегодняшний день растительные адаптогены пока только набирают популярность. Врачи уверены, что с каждым годом людей, которые будут использовать эти средства, будет все больше и больше. Зачем лечить болезни, если их можно предотвратить? Что касается состава, все адаптогены растительного происхождения отличаются, так как их изготавливают из разных растений. Показания и противопоказания к применению, а также дозировку каждого можно узнать из инструкции, которая прилагается к средству. И несмотря на то, что у этих средств в составе только растительные компоненты, это не означает, что их можно принимать бесконтрольно. Полезные свойства растительных адаптогенов: Улучшают мозговую деятельность, укрепляют мышцы, благотворно влияют на сердце и сосуды, укрепляют иммунитет, повышают выносливость и силу, восстанавливают организм после физических нагрузок и стрессов, повышают общую работоспособность. Принимать такие препараты нужно курсами, строго соблюдая указанную дозировку. Длительность приема зависит от того, какой именно адаптоген нужно принимать, а также от особенностей вашего организма. Их можно сочетать с другими препаратами, но перед приемом убедитесь в том, что они сочетаются, в противном случае это может привести к отравлению..

Литература

1. Ордабеков С., Тажбеенов С. Денім сау болсын десеңіз... – Алматы: Қазақстан, 1982. – 80 бет
2. Гусалов А.Х., «Истоки здоровой жизни» // М. ФИС, 1987 г.
3. Амосов Н.М., «Раздумье о здоровье» // М. ФИС, 1973 г.
4. 1. Абрамашвили Г.Г. Городские и спортивные газоны. – М.: Московский рабочий, 1999.
5. 2. Денискин Д. Н. Тренажеры во дворе. – М.: Физкультура и спорт, 1986.
6. 3. Кистяковский А. Ю. Проектирование спортивных сооружений. – М.: Высшая школа, 1990.
7. Стиаринин Ю.Л., Крапивник В. В., Усвицкий И. М. Машины, дарящие здоровье–М.:ФиС, 1996.
8. : <http://delafe.ru/page/rastitelnye-adaptogeny-polza-spisok>

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ВАРИКОЗНОМУ РАСШИРЕНИЮ ВЕН

Баатов Көпжасар Дүрменұлы

Филос.ғ.к., профессор МКТУ. Кафедра «Дене мәдениеті» г. Түркістан

Баатов Биназар Көпжасарұлы

Дене шынықтыру және спорт ғылымдарының магистр физической культуры и спорта, старший преподаватель Кафедры «Дене мәдениеті» г. Түркістан.

Түйін: Бұл мақалада отырып жұмыс істейтін адамдардың денсаулығы жайында баяндалады. Және аз қозғалудың денсаулыққа зиян екенігі көрсетілген. Жас ұлғая келе адам бұлшық еттерінің жұмыс істеу қабілеттері жойыла бастайтыны және жұмыс істеу қабілетінің төмендеп, аяқ тамырларының үлкеуі баяндалған. Сонымен қатар осы дертке қарсы тұру мәселелері баяндалған.

Summary: In this article given about the condition of people's health whose feet veins are bulged, and shown that the condition of feet veins when it is bulged seriously harmful for the health of people. As the age becomes older the ability of work muscles of person diminishes and the ability of work decreases, and then written about enlargement of feet veins. An addition given the issue of opposition to it.

Резюме: В этом статье говорится о людях работающие сидя. И что малоподвижный образ жизни вреден для здоровья. Со временем мышцы человека перестают работать и снижается работоспособность человека и о увеличении варикозы.

Известно, что сила тяжести влияет на кровоток. Сердце играет роль насоса, который обеспечивает постоянную циркуляцию крови. Для кровообращения органов, расположенных выше сердца, сила тяжести оказывает положительное действие. Однако в сосудах нижних конечностей сила тяжести действует против организма. Иногда при недостаточности венозных клапанов или при снижении тонуса вен сила тяжести оказывается достаточной, чтобы препятствовать нормальному кровотоку. При этом кровь застаивается в венах, приводя к тому, что сами венозные сосуды деформируются. Такие вены называются варикозно расширенными.

Обычно их можно обнаружить в области икроножных мышц и на задней поверхности коленных суставов. Приблизительно каждый десятый житель планеты страдает от варикозного расширения вен. Как правило, это женщины в возрасте от 30 до 60 лет с врожденным дефектом венозных клапанов. К этому заболеванию приводят также ожирение, плохая осанка, условия, когда человек вынужден длительное время стоять или сидеть, беременность. При каждом из этих состояний оказывается дополнительное давление на вены, и кровоток в нижних конечностях затрудняется.

Причины развития варикозного расширения вен:

- отсутствие венозных клапанов, их повреждение или наследственные дефекты, вследствие чего они не способны препятствовать обратному оттоку крови в нижние конечности, который в свою очередь обусловлен действием силы тяжести. Таким образом, вены переполняются кровью и расширяются;
- длительное пребывание в вертикальном положении.
- ожирение;
- повышенное давление, оказываемое на вены нижней половины тела при напряжении мышц во время дефекации, при поднятии тяжестей, беременности.

Симптомы варикозного расширения:

- извитые, темно-синего или багрового цветы вены на ногах;
- неравномерная коричневатая пигментация кожи в области голеней и лодыжек;
- интенсивные боли в ногах;
- эпизодическое возникновение судорог в мышцах нижних конечностей;
- утолщенные вены;
- язвенные дефекты на коже ног или в области суставов.

Осложнения

- экзема;
- кожные язвы;
- тяжелые венозные кровотечения при ранении нижних конечностей;
- тромбофлебит (воспаление определенного участка вены, которое сопровождается формированием тромба).

Профилактика:

Без лечебных мероприятий варикозное расширение не исчезнет. Однако вы можете самостоятельно облегчить боль и уменьшить дискомфорт следующими способами:

Избегайте длительного неподвижного стояния на одном месте. Без физических упражнений кровь в по-

раженных сосудах застаивается, давление увеличивается. Все это приводит к накоплению воды в области стоп, лодыжек и нижних частей голеней, что сопровождается нарастанием болевых ощущений.

Не забывайте регулярно двигаться, менять положение тела. При ходьбе сокращаются икроножные мышцы. При этом кровь быстрее оттекает к сердцу и тем самым снижается давление в венах. Кроме того, благодаря физической активности жидкость быстрее поглощается мягкими тканями, а тем самым уменьшаются болевые ощущения.

Носите специальные лечебные колготки или гольфы, таким образом вы препятствуете задержке жидкости в мягких тканях.

Не спите сидя.

Если вам приходится долгое время сидеть, сгибайте и разгибайте ноги в голеностопном суставе, чтобы поддерживать кровоток. В путешествиях обратите особое внимание на состояние ног. Не сидите долго на одном месте. Каждые 45-60 минут необходимо вставать и разминаться.

Не сидите близко к огню. Неподвижное положение тела в сочетании с высокой температурой окружающей среды, которая способствует расширению вен, приводят вместе к задержке жидкости и чувству дискомфорта в ногах.

Принимайте ванну по вечерам. Если принимать горячую ванну ранним утром, то это приведет к повторному расширению вен и задержке жидкости, и, следовательно, к болевому синдрому.

Страдающим варикозным расширением вен без каких-либо заболеваний сердца можно посоветовать спать в положении, когда стопы лежат выше уровня сердца. Таким образом, осуществляется гравитационный дренаж нижних конечностей. Поднимайте ноги выше уровня сердца 3-4 раза в день на 5-10 мин. Это особенно полезно беременным. Не ешьте много соленой пищи, т.к. в этом случае больше жидкости задерживается в организме.

Чтобы успешно бороться с той или иной болезнью, нужно знать ее причины. Варикозному расширению вен способствуют длительное напряжение мышц нижних конечностей, постоянная работа в положении стоя, связанная с поднятием тяжестей, тесная одежда, нарушение гигиенических правил беременными женщинами, перенапряжение при занятиях некоторыми видами спорта. В основе этой патологии лежит нарушение кровообращения, чаще всего в нижних конечностях.

Занятия посильными физическими упражнениями – основное средство борьбы с застойными явлениями в организме и восстановления всей системы кровообращения—особенно врезного. Физические упражнения повышают тонус венозных сосудов, так необходимый для передвижения крови по венам и наполнения кровью правой (венозной) половины сердца. Дыхательные упражнения также положительно влияют на изменение венозного кровообращения: во время вдоха емкость грудной клетки увеличивается, отрицательное давление в ней возрастает, в связи с чем сердце и крупные венозные сосуды оказываются под повышенным давлением. В момент расслабления мышц происходит прилив крови к ним, который чередуется с отливом ее в период сокращения мышц. В результате усиливается венозная циркуляция крови.

Во время сокращения скелетной мускулатуры ускоряется также и лимфоток. Сокращение и расслабление диафрагмы, стенок брюшной полости изменяют внутрибрюшное давление. При вдохе оно повышается, и крупные венозные сосуды, находящиеся в полости живота, выбрасывают кровь по направлению к грудной клетке, при выдохе кровь приливает из периферии к полости живота, и так происходит ее передвижение с каждым дыхательным движением. Под влиянием физических упражнений увеличивается минутный объем тока крови.

Для профилактики варикозного расширения вен рекомендуется также делать ежедневно самомассаж ног, а после работы давать отдых ногам, придав им возвышенное положение.

При начальной форме варикозного расширения вен советуем 3—4 раза в день лежать по несколько минут с поднятыми на опору ногами, после чего выполнять следующие упражнения. 1. Напрячь и расслабить мышцы бедра, двигая коленной чашечкой –10 раз. 2. Выпятив живот – вдох; втянуть – выход, 3—4 раза в медленном темпе. 3. Согнуть и разогнуть ноги в голеностопных суставах –10 раз в медленном темпе. 4. Руки через стороны вверх – вдох, опустить вниз –выход, 3—4 раза в медленном темпе. 5. Согнуть и разогнуть пальцы ног –10 раз в медленном темпе. 6. Руки вверх над головой—вдох, опустить—выход, 3—4 раза в медленном темпе.

При варикозном расширении вен советуем на день бинтовать ноги эластичным бинтом или носить специальные чулки. Во время сна рекомендуем подкладывать под ноги подушку так, чтобы они были приподняты на 20—30 см. Обувь надо носить свободную, особенно важно, чтобы она не давила под подъем, так как там проходят поверхностные вены. Полезно приобрести индивидуальный супинатор, корригирующий возрастное или приобретенное плоскостопие. Из питания советуем исключить продукты, способствующие склерозированию сосудов и отложению солей(мясные бульоны, студни, бобовые, соленья и др.).

Существуют различные способы лечения и профилактики варикозной болезни. При небольшом расширении вен полезно проводить профилактические мероприятия. При сидячей или стоячей работе рекомендуется периодически двигаться: энергично ходить, давать нагрузку мышцам, делать упражнения, которые

улучшают кровообращение, усиливают венозный отток крови. Многие врачи советуют носить специальную обувь, ведь нередко плоскостопие способствует развитию болезни вен.

1. Лекарственное лечение вен направлено на уменьшение отеков, чувства жара и других неприятных ощущений в пораженной конечности, а также на повышение устойчивости к статическим и физическим нагрузкам, на замедление прогрессирования рецидивов.

2. Компрессионный трикотаж способствует улучшению венозного оттока, предотвращению застоя и профилактике дальнейшего прогрессирования болезни, а также в качестве дополнения к флебосклерозирующему или хирургическому лечению. Регулярная компрессия достоверно снижает вероятность развития рецидива варикозной болезни и её выраженность.

3. Хирургическое удаление вен все чаще уступает склеротерапии. За рубежом 85% больных варикозом проходят лечение при помощи склеротерапии (Франция, США, Япония).

4. Склеротерапия - введение жидкого склерозирующего вещества в вену с последующим исчезновением симптомов и самих вен. В мировой практике склеротерапия применяется с 50-х годов прошлого века. Более эффективный вид склеротерапии – Фоам-склеротерапия (пенная склеротерапия) позволяет устранить как большие, так и маленькие варикозно расширенные вены. Пенная склеротерапия является на сегодняшний день золотым стандартом лечения варикозной болезни нижних конечностей и трофических язв, в большинстве случаев заменяет хирургическое лечение.

Выбор оптимального метода лечения определяет врач флеболог на приеме после обследования пациента.

Литература

1. Ордабеков С., Тажбеков С. Денім сау болсын десеңіз... – Алматы: Қазақстан, 1982. – 80 бет
2. Гусалов А.Х., «Истоки здоровой жизни» // М. ФИС, 1987 г.
3. Амосов Н.М., «Раздумье о здоровье» // М. ФИС, 1973 г.
4. 1. Абрамашвили Г.Г. Городские и спортивные газоны. – М.: Московский рабочий, 1999.
5. 2. Денискин Д. Н. Тренажеры во дворе. – М.: Физкультура и спорт, 1986.
6. 3. Кистяковский А. Ю. Проектирование спортивных сооружений. – М.: Высшая школа, 1990.
7. Стиаринин Ю.Л., Крапивник В. В., Усвицкий И. М. Машины, дарящие здоровье–М.: ФиС, 1996.

О ВРЕДЕ СОЛИ

Баатов Көпжасар Дүрменұлы

Филос.ғ.к., профессор МКТУ. Кафедра «Дене мәдениеті» г. Түркістан

Баатов Биназар Көпжасарұлы

Дене шынықтыру және спорт ғылымдарының магистр физической культуры и спорта, старший преподаватель Кафедры «Дене мәдениеті» г. Түркістан.

***Түйін:** Бұл мақалада отырып жұмыс істейтін адамдардың денсаулығы жайында баяндалады. Және тұздың зиян екенігі көрсетілген. Жас ұлғая келе адам бұлшық еттерінің жұмыс істеу қабілеттері жойыла бастайтыны және жұмыс істеу қабілетінің төмендейтіні баяндалған. Бұл мәсеге тұздың зияндығының көп екендігі баяндалған, және оған қарсы тұру мәселесі де көрсетілген.*

***Summary:** In this article given the information about dangers of salt for the health of human and shown that the salt is harmful. As the age becomes older the ability of work muscles of person diminishes and here written about that the ability of work faces with the risk of decrease, an addition given the analysis that the harm from salt is a lot and the issue of opposition to it.*

***Резюме:** В этом статье говорится о людях работающие сидя. И что поваренная соль вреден для здоровья. Со временем мышцы человека перестают работать и снижается работоспособность человека. Говорится о том что есть много вредных причин поваренного соля, и показано противостояние к этому.*

Поваренная соль, подобно двуликому Янусу, может быть человеку и другом, и врагом. Но обо всем по порядку.

Поваренная соль регулирует обмен веществ, влияет на физиологические процессы в организме. Она необходима для нормальной работы мышц и органов пищеварения: хлор идет в организме на построение соляной кислоты – важнейшей составной части желудочного сока, а натрий возбуждает мышечную ткань. Без ионов натрия не могли бы функционировать нервные клетки.

Сколько же требуется соли человеку ежедневно? Физиологи установили: для нормального функционирования организма ему достаточно 10—5 г, а при больших физических нагрузках, работе на жаре—20 г. С натуральными пищевыми, особенно мясными, в организм человека поступает примерно 3—5 г соли, столько же добавляется во время кулинарной обработки продуктов и с хлебом. Так что физиологическая потребность в соли удовлетворяется как бы исподволь, незаметно для самих людей. И здесь небезынтересно прокомментировать широко известную поговорку: «Чтобы узнать человека, надо съесть с ним пуд соли». Так вот, если употреблять соль в соответствии с физиологической нормой, то на это уйдет около полутора лет.

К сожалению, в последнее время наметилась тенденция к избыточному употреблению поваренной соли. И происходит это главным образом за счет большого содержания в рационе людей продуктов животного происхождения и всевозможных консервов, солений, маринадов и т. д. Многие пищевые изделия содержат в десятки раз больше соли, чем естественные продукты: например, колбаса—в 20 раз больше, чем мясо. А консервированный зеленый горошек в среднем посолен в 250 раз больше, чем свежие бобовые.

Ученые давно уже подметили, что существует прямая связь между количеством потребляемой соли и уровнем кровяного давления. Так, академик В.В. Парин указывал, что у гренландских эскимосов и аборигенов Австралии, у которых соль не в чести, артериальное давления, как правило, очень низкое.

Американский ученый Дал наблюдал за группой 1346 человек. Среди тех, кто круто солил пищу, было свыше 10% страдающих гипертонией, и напротив, только 0,7% таких больных было среди людей, редко пользовавшихся за столом солонкой. Это наблюдение заставило ученого поставить прямые эксперименты на лабораторных животных. Выяснилось: скормливание им больших количеств соли неизменно вызывало гипертонию. Это дало основание ученому заявить: соль является второй после атеросклероза причиной гипертонии.

У злоупотребляющих солью больных гипертонией стенки артерий, как показывают исследования, содержат большое количество натрия. Так, дополнительное употребление 15 г соли в день уже через две недели отрицательно сказывается на состоянии сосудов. Перегрузка солью ухудшает работу сердечно-сосудистой системы даже самого здорового человека: у него начинает нарушаться обмен веществ, в том числе внутриклеточный, который трудно восстанавливается. Знакомая всем картина: человек, с вечера «насолонившись», наутро просыпается с отеком лица. Это и не удивительно: ведь солевой и водный обмен неразделимы, а 10 г соли способны связать, т. е. удержать в организме, до полутора литров жидкости.

Особенно вреден избыток соли для людей, страдающих различными недугами сердечно-сосудистой системы и почек. Например, больное сердце не в состоянии обеспечить прохождение через почки необходимого количества крови, и соли задерживаются в организме. Особую опасность в этих случаях представляет задержка солей натрия, так как это вызывает накопление в организме избыточного количества воды. В результате появляются отеки тканей, начиная с легкой отечности стоп и лица до массивной водяники полости живота. А поскольку при заболеваниях почек всегда нарушается водно-солевой обмен, то избыток

поваренной соли, поступающей с пищей, еще больше усугубляет патологию, и у больных развиваются так называемые почечные отеки. Вот почему врачи рекомендуют резкое ограничение поваренной соли в диете больных с сердечной недостаточностью и патологией почек. В таких случаях пациенты получают блюда, приготовленные без соли, и бессолевой хлеб: хлористый натрий поступает к ним в организм лишь с натуральными пищевыми продуктами.

Задерживая жидкость в организме, хлористый натрий способствует также повышению внутричерепного и внутриглазного давления, о чем должны помнить страдающие сильными головными болями и глаукомой. Избыток натрия в крови является также одной из причин образования камней в почках.

Поваренная соль вредна и страдающим заболеваниями центральной нервной системы, поскольку натрий в больших количествах резко угнетает ее деятельность. Соль должна ограничиваться при любых воспалительных заболеваниях и при приеме стероидных гормонов (преднизолона, гидрокортизона), которые сами по себе задерживают натрий в организме.

Известно также, что ревматизм, воспалительные заболевания легких, язвенная болезнь желудка и двенадцатиперстной кишки лучше поддаются воздействию лекарственных препаратов, если соблюдается диета с пониженным содержанием поваренной соли. Имеется немало таких заболеваний и состояний организма, когда требуется существенное уменьшение поступления поваренной соли с продуктами питания.

Некоторые люди, к сожалению чрезвычайно мучительно переносят резкое ограничение соли в рационе. В таких случаях, чтобы пища не казалась слишком пресной, можно добавить в нее сок лимона или клюквы, тертое антоновское яблоко или же несладкое брусничное варенье, вымоченную квашеную капусту. Привыкнуть к гипонатриевой диете можно помочь и такая вот небольшая хитрость: сначала адо съесть немного пищи совсем без соли, после чего и слабосоленое блюдо покажется вкусным.

Без дополнительного подпаливания пищи вполне можно обойтись. Из того, что вам назначена диета с ограничением соли, не нужно делать трагедии. Кстати, при усиленных занятиях физическими упражнениями пищу подсаливать вовсе не обязательно.

Средняя ежедневная норма потребления соли в умеренном климате — 5—10 г.

Давайте не забывать: соль совершенно необходима организму, и ее дефицит, может быть, не менее вреден, чем избыток

Дело в том, что обычно частицы растворенного вещества несут еще и электрические заряды. В связи с этим их диффузия через мембрану зависит не только от разности концентраций, но и от разности электрических потенциалов. А наши металлы — калий и натрий находятся в растворе в виде катионов — положительно заряженных ионов. В противоположность им ионы хлора — составная часть хлористого натрия и хлористого калия заряжены отрицательно (их называют анионами). В результате того, что ионы хлора более подвижны, чем ионы калия и натрия, они будут быстрее диффундировать в менее концентрированный раствор, и вскоре он окажется заряженным отрицательно, так как в нем будут преобладать анионы. По другую сторону мембраны раствор с катионами будет заряжен положительно. Так возникает разность потенциалов...

Вот, оказывается, зачем мы солим пищу: чтобы снабдить организм положительными и отрицательными ионами. К тому же ионы хлора необходимы для образования соляной кислоты, которая, как мы знаем, входя в состав желудочного сока, участвует в процессе пищеварения.

Пряности используют для нейтрализации постороннего запаха и для придания нового запаха, аромата блюду. Пряности надо использовать крайне осторожно, ибо ошибка в их применении чаще всего бывает неисправимой. Применяются они в очень малых дозах и всегда в самом конце приготовления, после снятия с огня или не ранее чем за пять минут до готовности блюда. 3. Пряности нельзя вторично подогревать и долго оставлять в составе блюда. Поэтому нежелательно оставлять блюдо на другой день - подогретые, они становятся неприятными на вкус. Самой распространенной пряностью является лук. Без лука практически не может быть приготовлено ни одно блюдо, кроме сладких. Даже если по рецептуре в состав какого-то блюда лук не входит, его применение обязательно. Например, отваривание мучных изделий в воде предусматривает лишь ее подсаливание, но хороший повар обязательно добавит в эту воду еще и луковицу, и лавровый лист. Ни один суп не может быть приготовлен без лука. Суп без лука невкусен, как бы его ни подсаливали и что бы в него ни клали. Точно так же без лукового отвара, на одной воде, невозможно приготовить соус, обладающий хорошим вкусом. Вот почему лук, как и соль, нередко не упоминается в рецептах поваренных книг, рассчитанных на специалистов. После того как блюдо посолено, поперчено, оно еще может быть сдобрено соусом или иными приправами. Натуральные приправы - это сметана, сок и мякоть ткемали (алычи), граната, паста из томата, яблок, айвы и барбариса. Основное отличие приправ от пряностей состоит в том, что приправы можно съесть сколько угодно и употреблять с хлебом как самостоятельное блюдо, а пряности вносят в блюдо - и то лишь в крайне мизерных долях (сотые и десятые грамма!!!) - для придания ему ароматического оттенка. Использование приправ обогащает кухню, делает блюдо не только более вкусным, но и более питательным, сытным, лучше усвояемым. Но следует знать, что вносить их в любое блюдо без разбора нельзя. Здесь нужен вкус и такт. Еще следует знать: кисломолочные приправы (сметана, катык) применяются к мясным, овощным, тестяным блюдам; кисло - растительные (айва, кетчуп) - к мясным; солено-растительные (ка-

персы, маслины) - к рыбным. И еще: приправы никогда нельзя разводить водой, чтобы сделать их более жидкими, если они загустели. Молочные приправы разбавляют сывороткой, а растительные - яблочным или сливовым соком.»

Литература

1. Ордабеков С., Тажбеков С. Денім сау болсын десеңіз... – Алматы: Қазақстан, 1982. – 80 бет
2. Гусалов А.Х., «Истоки здоровой жизни» // М. ФИС, 1987 г.
3. Амосов Н.М., «Раздумье о здоровье» // М. ФИС, 1973 г.
4. 1. Абрамашвили Г.Г. Городские и спортивные газоны. – М.: Московский рабочий, 1999.
5. 2. Денискин Д. Н. Тренажеры во дворе. – М.: Физкультура и спорт, 1986.
6. 3. Кистяковский А. Ю. Проектирование спортивных сооружений. – М.: Высшая школа, 1990.
7. Стиаринин Ю.Л., Крапивник В. В., Усвицкий И. М. Машины, дарящие здоровье–М.: ФиС, 1996.

ЖЕДЕЛ ЖҮРЕК ЖЕТКІЛІКСІЗДІГІ

Егембердиева Жадыра Исаевна
оқытушы, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Медицина факультетінің
«Хирургиялық аурулар» кафедрасы

Түйін: Бұл мақалада жедел жүрек жеткіліксіздігінің емдеу салдары қарастырылған.

Кілтті сөздер: миокард, этиология, патогенезі, клиника, жедел жәрдем.

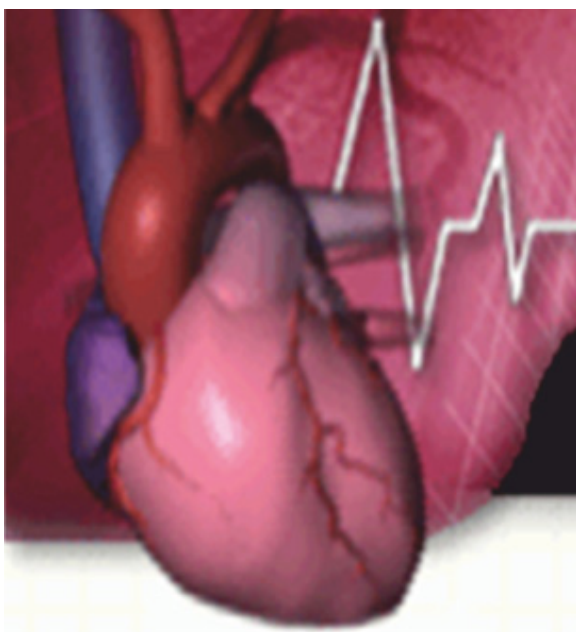
Резюме: В этой статье предусмотрены последствия оперативного лечения сердечной недостаточности.

Ключевые слова: миокарда, этиология, патогенез, клиника, неотложная помощь.

Summary: In this article are the effects of surgical treatment of heart failure.

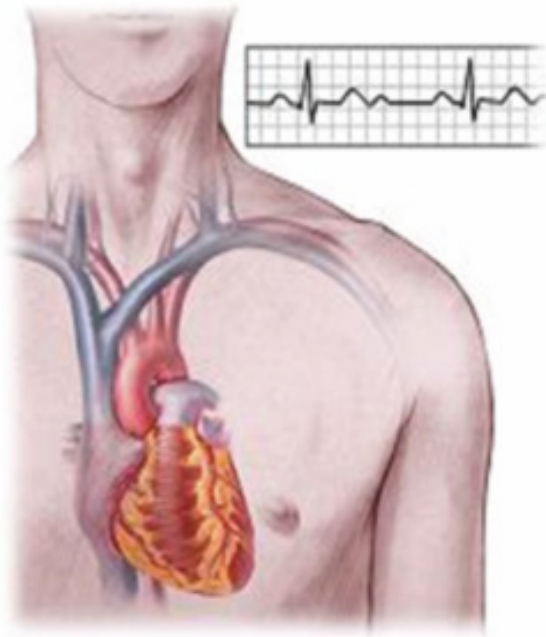
Keywords: myocardial, ethology, pathogenesis, clinic, first aid.

Жедел жүрек жеткіліксіздігі — миокардтың жедел немесе аяқасты дамитын жиырылғыштығының бұзылысы және қанайналым жеткіліксіздігі.

Сол қарыншалық жеткіліксіздіктің клиникалық классификациясы

- I класс - жүрек жеткіліксіздігінің клиникалық көріністері жоқ;
- II класс – шектелген ентік, ритм галопа немесе 50%ке дейін өкпенің тығыздалуы мен сырылдар;
- III класс - 50%тен жоғары өкпенің тығыздалуы мен сырылдар;
- IV класс - кардиогенды шок.

Жедел жүрек жеткіліксіздігінің этиологиялық себептері

- Жүректің қанмен немесе қысыммен зорығуы;
- Миокард жирылғыштығының бұзылысы;
- Жүректің дегенеративті өзгерістері мен жалпы массасының азаюы;
- Жаңа туылғандардың туа пайда болған жүрек ақаулары мен аномалиялары;
- Туа пайда болған бүйрекүсті безінің дисфункциясы;
- Туа пайда болған тыныс жеткіліксіздігі;
- Жаңа туылғандардың туа пайда болған ми қанайналым бұзылыстары;
- Ревматикалық емес жедел миокардиттер, перикардиттер, кардиомиопатиялар, жедел пневмониялар.

Патогенезі

Балалардағы жедел жүрек жеткіліксіздігінің патогенезінің негізінде Na-K-АТФ-азаның активтелігінің жоғарылауы энергодинамиялық жеткіліксіздіктің, актиномиозин синтезі төмендеп, электролиттер дисбалансы орнығып, миокардтың жиырылғыштығын төмендетеді. Жүрек қуысынан қан лақтырылымы азаюының салдарынан қанайналым төмендеп, өкпе тамырларын толтырып, тыныс алу алаңын кішірейтіп, оттегі жеткіліксіздігіне, яғни метаболикалық ацидозға алып келеді. Жасуша мембранасының өткізгіштігі гипоксия нәтижесінде жоғарылап, микроциркуляцияны бұзады, коронарлық жеткіліксіздік дамиды, миокардтың энергиямен қамтамасыз етілуі жеткіліксіз болып, оның нәтижесінде гемодинамиканың ауыр бұзылыстарына әкеп соқтырады.

- Гемодинамикалық жеткіліксіздіктер көбінесе жүректің туа немесе жүре пайда болған ақауларында болады. Гипоксия нәтижесінде гемопоз белсенеді, тіндік өткізгіштік жоғарылап, микроциркуляцияны бұзылады.

- Веналық іркіліс және қанмен қамтамасыз етілуі бұзылғандықтан бүйректе шумақтық сүзілу төмендейді, ренин, альдостерон және антидиуретикалық гормон бөлінуі жоғарылап, организмде су мен натрий ұсталады, калий сыртқа шығып кетеді.

- Осының нәтижесінде циркуляциялық қан көлемі жоғарылап, веналық қысым жоғарылайды, ісінулер пайда болады. Веналық іркіліс және гипоксиядан органдарда (бүйрек, бауыр, өкпе) бірте-бірте дәнекер тінденуі болып қайтымсыз дистрофиялық өзгерістерге алып соқтыралады.

- Жүрек қызметінің өшуі жүрекше-қарынша аралық өткізгіштіктің бұзылысына, миокардтың жиырылғыштық функциясының қарқынды төмендеуі, коронарлы тамырлардың қанайналым бұзылысына әкеп соқтырады, нәтижесінде жүрек қуысының үлкеюі болады.

Клиникалық көріністері

- Сол қарыншалық және оң қарыншалық жедел жеткіліксіздік түрлерін ажыратады. Балалардағы жедел

жүрек жеткіліксіздігінде көбіне сол қарыншалық түрі жүректік астма және өкпе ісінуі формаларында өтеді.

- Балалардағы жүректік астманың симптомы: жедел басталуы бала ұйқыдан ауа жетіспей тұншығып оянады, өлімнен қорқыныш сезімі, ендік болады. Кіші жастағы балалар өте мазасыз, жылауық, емшектен бас тартады.

- Үлкен жастағы бала мәжбүрлі қалыпта төсекке қолын тіреп аяғын салбыратып отырады.
- Жүректік астма ұстамасы болған кезде тері бозарып тез цианозға ауысады, суық терге оранады.
- Жалпы әлсіздік, бас ауру, түнгі диурез жоғарылауы, гипоксия, ми ісінуі мен комасы дамиды.
- Инспираторлық немесе аралас ендік, жиі құрғақ жөтел.
- Аускультативті әлсіз немесе қатаң тыныс бастапқы кезде.
- Өкпе толуына байланысты орта калибрлі сырылдар ашық қызыл көп мөлшерде көпіршікті қақырық.

Тыныс шулы.

- Пальпацияда жүрек ұшы тұрткісі әлсіреген, солға ығысқан.
- Жүрек тондары әосіреген, кардиальды шулар, жүрек ритмінің бұзылысы. Тахикардия. Пульс толымсыз және қысымды. Бастапқыда АД көтеріліп, кейін күрт төмендейді.
- Жедел ағымды болғандықтан күтпеген жағдайда, бірден басталатын ендігу, бала түрінің кенеттен қу-аруы, қанның іркілу белгілері дамып, ішінің ауыра бастауы, мойын веналарының кернеуі, дезадаптация шығуы (бет әлпетінің ерекше өзгеруі үйреншікті түрінің бұрынғы қалпында болмауы). Осындай қалыпқа бала бірнеше минуттың ішінде-ақ енеді. Балалалар есін жоғалтуы, қан тамыр жетіспеушілігі дамиды.

Дифференциалды диагностикасы

Жедел жүрек жеткіліксіздігін жедел тамыр жеткіліксіздігі, бронхиальді астма, жедел пневмония, жедел миокардит, гипертониялық криз, Церебральді және гипогликемиялық кома, жедел БҮБ жеткіліксіздігінен ажырата білу қажет.

Жедел жәрдем

- Тыныс орталығының қажуы мен өкпе ісінуін болдырмас үшін тезарада басталуы тиіс.
- Толықтай төксектік режим.
- қысып тұратын киімдерді шешу.
- Грелка қою.
- Кислород беру.
- Көктамыршілік коргликон немесе строфантин тезарада беру!!! 10—15 мл изотониялық ерітіндісі не 20% глюкоза ерітіндісі.
- Реттік дозасы 0,006% коргликон;
 - 1 жас — 0,1 мл;
 - 2—3 жас — 0,2 мл;
 - 4—7 жас — 0,3—0,4 мл;
 - 7 жастан асса — 0,5—0,8 мл;
- Реттік дозасы 0,05% строфантин ерітіндісі;
 - Жасқа дейінгі балаларға — 0,05—0,1 мл; •2—3 жас — 0,1—0,2 мл;
 - 4—7 жас — 0,2—0,4 мл.

Қорыта келгенде қазіргі таңда Қазақстанда жүрек-қан тамырлары ауруын емдейтін кардиологиялық орталықтар, осы салада түбегейлі ғылыми-зерттеу жүргізетін институттар саусақпен санарлық. Денсаулық сақтау сапасын нығайту үшін еліміздегі дәрілік көмектің қауіпсіздігі, тиімділігі мен сапасына аса мән беру керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Детские болезни» Л. А. Исаев
2. “Пропедевтика детских болезней” Шабалов
3. http://deti.mail.ru/serdechnie_bolezni/beremennosty/
4. <http://www.google.ru.doctor.end.narod.ru>
5. Земцовский Э.В., Гусейнов Б.А., Извекова А.В., Полухина Е.Л., Чистова И.Я. (1989) О точности реографического метода определения ударного объема крови // Кардиология. - 6: 75-79

МІНДЕТТІ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИЦИНАЛЫҚ САҚТАНДЫРУ – ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ МҮДДЕСІН ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ ТҮРІ

Жуниспаева А.Б.

ҚЭН магистрі, аға оқытушы. І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы

Түйін: Мақалада әлемдік тәжірибеде медициналық сақтандыру жүйесінің бірнеше модельдері, өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру түсінігі, жүйесі көрсетілген. Қазақстанда міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу мемлекеттің, жұмыс берушілер мен азаматтардың денсаулығы үшін жоғары жауапкершілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретіндігі туралы айтылған.

Кілт сөздер: Медициналық сақтандыру, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру, медициналық көмек.

Резюме: В статье рассмотрены особенности некоторых моделей из системы практики всемирного медицинского страхования. Указаны понятия и система обязательного социального медицинского страхования. Оговорено о том что введение обязательного социального медицинского страхования в Казахстане повысит ответственность за сохранность здоровья работодателей и граждан.

Ключевые слова: Медицинское страхование, обязательное социальное медицинское страхование, медицинская помощь.

Summary: In the article features of some model from system of practice of the world medical insurance are considered. The concepts and system of compulsory social health insurance are specified. It is stipulated that the introduction of compulsory social health insurance in Kazakhstan to increase responsibility for the health of workers and citizens.

Key words: Medical insurance, compulsory social health insurance, medical care.

Елбасының «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» мақаласында әлеуметтік жаңғыртуға ерекше көңіл бөлінген. Білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау салаларын реформалау арқылы адами әлеует өседі. Мемлекетімізде халықтың денсаулығын бақылауда ұстауға міндетті әлеуметтік сақтандыру арқылы қол жеткізуге басымдық берілген.

Еліміз озық елдердің тәжірибелерін ескере келе, 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік «Денсаулық» бағдарламасын, ҚР Конституциясының 29-бабында көрсетілген азаматтардың құқығын ескеріп, Елбасының «100 нақты қадам» институционалдық реформасының 80-қадамын жүзеге асыру мақсатында міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесін енгізуде.

Медициналық сақтандыру – халықтың денсаулығын қорғау жүйесі болып табылады. Дамыған елдердің көпшілігі оны денсаулық сақтау саласында қолданып, нәтижесін көріп отыр. Мұнда арнайы қорға жиналған қаражат есебінен тегін медициналық көмек алуға болады.

Әлемдік тәжірибеде медициналық сақтандыру жүйесінің бірнеше модельдері бар және соған орай өзіндік ерекшеліктерге ие. АҚШ-та ерікті медициналық сақтандыру енгізілген. Құрама Штаттардағы медициналық сақтандыру толықтай дерлік жұмыс беруші тарапынан қамтамасыз етіледі. Қазіргі таңда ерікті түрде халықтың 60%-ы медициналық сақтандырылған. Израильде денсаулық сақтау ұйымдарының ең үздік заманауи технологияларды былай қойғанда, жан басына шаққандағы дәрігерлердің көптігі жағынан да алдыңғы қатарда екенін атап өту керек. Сонымен қатар, Израиль өмір сүру ұзақтығынан да алда. Әйелдер үшін бұл 79,4 жас болса, еркектер арасында – 75,5 жас. Ал нәресте өлімі жағынан ең төменгі орында. Израильдегі медициналық сақтандырудың бір ерекшелігі – халықтан денсаулық сақтау салығы ретінде міндеттелген. Міндетті медициналық салық заңдастырылғандықтан, елде медициналық қызмет көрсету де ақысыз. Азаматтарға ұсынылатын тегін науқастық кассада барлық сырқаттың емі мен дәрі-дәрмегі қарастырылған. Алайда органдардың трансплантациясы, шетелде емделу, дәстүрлі емес емделу мен тіс дәрігерінің жеңілдіктеріне азаматтар қосымша ақы төлейді. Италия үкіметі азаматтардың денсаулық сақтауына көбірек қаражат бөледі [1].

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы 191 елдің денсаулық сақтау саласын жете зерттеп, Францияға ең үздік деп баға берген. Әлеуметтік сақтандыру жүйесінде жиырмадан астам сақтандыру түрлері бар. Францияда заңнама бойынша сақтандырудың бірыңғай тәртібі белгіленген. Француз халқының 80%-ы міндетті сақтандырумен қамтылған. Құрамына 90 сақтандыру компаниясы кіретін сақтандыру жүйесі ортақ ұлттық ұйым тарапынан қадағаланады. Қаржы сақтандыру салықтары арқылы толтырылады, бұл қор көлемінің 90%-ын құрайды. Сонымен қатар, Францияда міндетті мемлекеттік сақтандырумен қатар қосымша сақтандыру мен жергілікті сақтандыру қорлары да бар. Жергілікті сақтандыру қорлары арқылы медициналық көмекті сақтандырылмаған азаматтар алады. Францияда ондай азаматтар халықтың бар-жоғы 2%-ы ғана деседі [2].

1883 жылы Германия канцлері Отто фон Бисмарктың бастамасымен медициналық сақтандыру утуралы арнайы заң жобасы қабылданған. Бұл жүйені кейінірек бірқатар Еуропа елдері де тәжірибелеріне енгізген. Батыс Еуропа елдері негізінен міндетті медициналық сақтандыруға басымдық береді. Германия, Австрия, Франция, Бельгия, Нидерланды, Швеция, Швейцарияда міндетті медициналық сақтандырудың алдын ала төлемін заңмен бекіткен. Германияның бір жарым ғасырдай тарихы бар сақтандыру жүйесінің бір ерек-

шелігі – сақтанушының жеке басы ғана емес, сонымен қатар, отбасы мүшелері де оның полисін пайдалана алады. Медициналық сақтандыру құны жартылай жұмыс беруші тарапынан, жартылай жұмысшының өзінің қалтасынан төленеді. Германия үкіметі медициналық сақтандыруды мүлде мойнына алмайды. Мемлекеттің бар міндеті – жүйенің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Тек халықтың 2%-ын құрайтын белгілі бір топтың медициналық сақтандырылуы ғана мемлекеттің мойнында. Елдің 80-ы міндетті медициналық сақтандыруға жүгінсе, 8%-ы – жеке меншік сақтандыру компанияларының тұтынушылары [3].

Қазақстанда міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу мемлекеттің, жұмыс берушілер мен азаматтардың денсаулығы үшін жоғары жауапкершілігін қамтамасыз етуге, сонымен қатар медициналық қызметтің сапасы мен қолжетімділігін, бірінші кезекте, алғашқы медициналық-санитариялық көмектің әрі жеке медицинаның дамуы және медицина ұйымдары арасындағы бәсекелестіктің артуы есебінен жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Медициналық сақтандыру көптеген елдерде халық үшін, сонымен бірге жұмыс берушілер үшін денсаулық сақтау жүйесінің тиімді модельдерінің бірі ретінде танылған. Ол азаматтарға медициналық көмекті кеңінен алуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта 16 еуропалық мемлекетте, сонымен бірге Түркия мен Жапонияда міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесі қолданылуда. Дәл осы елдердің медицинасы қазіргі уақытта жоғарғы деңгейде және адамдардың өмір сүру ұзақтығы да жоғары – 80-85 жасқа дейін [4].

Қазіргі заман жаңа заман. Нарық талаптарына сәйкес біз жан-жақты білім жинап, заман ағынымен қатар жүзуіміз керек. Қай тәсіл өмірімізді жеңілдететінін жете зерттеп, оны қолданысқа енгізудің жолын табуымыз қажет. Сол жаңашылдықтың бірі медициналық сақтандыру. Бұл өз кезегінде, медициналық қызмет көрсететін - медициналық мекемелердің, олардың қызметкерлерінің, жеке машықтанушы дәрігерлердің еңбегінің саны мен сапасына нақты баға беруге мүмкіндік тудырады. Басқа жағынан, науқастар емдеу-профилактикалық мекеме мен нақтылы дәрігерді таңдау құқығы пайда болады. Бұл міндетті медициналық сақтандыру қоры тарапынан емделушілердің мүддесін қорғаумен қосарланады: ол медициналық қызметтер көрсетудің сапасы мен көлеміне сараптық баға бере алады, емдеу нәтижелеріне кінәрат-талап таға алады, ал қажеттік кезінде емдеуші мекемеге немесе жеке машықтанушы дәрігерге экономикалық санкциялар қолдана алады. Жалпы алғанда, медициналық сақтандырудың дамуы қазіргі кездегі денсаулық сақтау жүйесіндегі кемшіліктерді азайтып, осы саладағы жұмысты біршама жүйелеуге жол ашады.

2015 жылғы 16 қарашадағы «Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 1-бабына сәйкес, Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру – әлеуметтік медициналық сақтандыру қорының активтері есебінен медициналық көрсетілетін қызметтерді тұтынушыларға медициналық көмек көрсету жөніндегі құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық шаралар кешені болып табылады[5].

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесі – міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне қатысушылар арасындағы қатынастарды реттейтін, мемлекет белгілейтін нормалар мен қағидалардың жиынтығы.

Бұл жүйе денсаулық сақтау саласына 2018 жылдың бірінші қаңтарынан бастап енгізілді. Медициналық сақтандыру қоры құрылып, оған 2017 жылдың 1 шілдесінен бастап жұмыс беруші жеке кәсіпкерлер ақша аудары бастады.

Бұл жүйе бойынша медициналық қызмет екі пакет арқылы көрсетіледі. Біріншісі базалық пакет, оның құрамына жедел жәрдем, санитарлық авиация, әлеуметтік маңызы бар аурулар кезінде (онкологиялық аурулар, туберкулез, қант диабеті, т.б.) және шұғыл түрде көрсетілетін медициналық көмек, амбулаторлық-емханалық көмек және профилактикалық екпелер кіреді. Ал екіншісі – әлеуметтік пакет. Оның құрамына алғашқы медициналық санитарлық көмек-амбулаторлық және күндізгі стационар жағдайында профилактика, диагностика, ауруларды емдеу, жүктілікті бақылау, медициналық амалдар және т.б. тегін қызметтер кіреді.

«Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес азаматтар жеке басына арналған, өз қаражаты негізінде немесе жұмыс берушінің қаражатына жасалатын сақтандыру түрлерін де жасай алады. МӘМС-ды енгізумен ішкі жалпы өнімнен денсаулық сақтауға жұмсалатын жалпы шығын пайызы өседі, бұл медициналық қызметтердің жоғары сапасын және қолжетімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Қаржыландыру көздерінің әртарапандырылуы және қаржыландыру мөлшерінің көбеюі. Экономикалық ынтымақтастық және дамыған елдердің деңгейіне жету бойынша жүргізілетін нақты іс-әрекеттермен жалпы мақсаттарды нығайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, азаматтардың жеке шығындары азаяды. Мемлекет заңға сәйкес халықтың бірнеше топтары үшін үлкен жеңілдіктер жасауда. Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры жарнасын төлеуден азаматтардың 15 санаты босатылады, оның ішінде 12-сі – халықтың әлеуметтік тұрғыдан осал тобы. Яғни, қорға салатын қаражаты жоқ жан-дарға мемлекет ақша төлейді. Мысалы, «Алтын алқа», «Күміс алқа» иегерлері, «Батыр Ана» атағын алғандар, сонымен қатар I және II дәрежелі «Ана даңқы» орденімен марапатталған көп балалы аналар мен ҰОС ардагерлері және мүгедектерге мемлекет тарапынан төлемдер жасалады. Сонымен қатар, жұмыссыз жүкті

әйелдер мен зейнеткерлер және жұмыссыз ретінде тіркелген, т.б. азаматтарға да жеңілдіктер қарастырылған.

Медициналық сақтандыру – денсаулық сақтаудағы халықтың мүддесін әлеуметтік қорғаудың түрі, медициналық көмек қажет еткенде сақтандырылған жағдай бойынша науқасқа жинаған қаржы кепілдік болады. Міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесі толық енгізілгеннен соң жұмыс берушілердің міндеті арта түседі. Яғни, ол халықтың денсаулығын қадағалау мақсатында ай сайын қаржы бөледі. Қазіргі уақытта бұл қаржының белгілі бір мөлшері ғана бөлінуде. Бұл тұрғындардың денсаулығын сақтауға бағытталған жүйелі жұмыс. Мемлекет халықтың денсаулығы үшін сол азаматпен бірге жауап береді. Сонда ғана осы бағыттардың жемісті болары сөзсіз.

2017 жылғы 1 шілдеден бастап Қорға аударымдар мен жарналарды жұмыс берушілер мен дара кәсіпкерлер, 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап мемлекет және белсенді емес халық, ал 2019 жылғы 1 қаңтардан бастап жалдамалы қызметкерлер төлейтін болады.

Жұмыс берушілер жұмыскерлерге:

2017 жылғы 1 шілдеден бастап әр жұмыскер табысының 1%;

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап әр жұмыскер табысының 1,5%;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап әр жұмыскер табысының 2%;

2022 жылғы 1 қаңтардан бастап әр жұмыскер табысының 3% төлейтін болады.

Дара кәсіпкерлер өзіне және жұмыскерлерге 2017 жылғы 1 шілдеден бастап ең төменгі жалақының 5% (ЕТЖ) төлейді. 2017 жылы ЕТЖ мөлшері - 24 459 теңге, демек 1 қаңтардан бастап ДК жарналары - 2 445,9 теңге.

Жалдамалы жұмыскерлер:

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап табыстың 1%;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап табыстың 2% төлейді.

Белсенді емес халық 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап ең төменгі бір жалақы мөлшерінің (ЕТЖ) 5% төлейді. Шетелге кеткен азаматтар да осы мөлшерлеме бойынша төлейге тиіс. Мемлекет:

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап мемлекеттің жарналарды есептеу объектісінің 3,75%;

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап мемлекеттің жарналарды есептеу объектісінің 4%;

2022 жылғы 1 қаңтардан мемлекеттің жарналарды есептеу объектісінің 4% кем емес, бірақ 5% аспайтын мөлшерін төлейді .

Мемлекеттің жарналарды есептеу объектісі - ағымдағы қаржы жылының алдыңғы екі жылындағы орташа айлық еңбекақы төлемі болып табылады.

Қорыта келгенде, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру – мемлекеттің, жұмыс беруші мен азаматтардың денсаулықтарын сақтау бойынша ортақ жауапкершілігін қамтамасыз ететін жүйе болып табылады. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру тиімділігі денсаулықты сақтау үшін мемлекет, жұмыс беруші және азаматтың өзі де жауапты болатынына негізделеді

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесі – халықтың денсаулығын қорғайтын мемлекеттік жүйе. Бұл жүйе Қазақстанның барлық сақтандырылған азаматтарына жынысына, жасына, әлеуметтік жағдайына, тұрғылықты жеріне және табысына қарамастан медициналық және дәрілік көмекке тең қолжетімділік жасауға кепілдік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Роик В.Д. *Обязательное медицинское страхование: теория и практика. Учебное пособие.* – М.: «Дело и сервис», 2013. - 188 с.
2. Цыганова О.А., Ившин И.В. *Медицинское страхование: учебное пособие.* – Архангельск: Издательство Северного государственного университета, 2010. – 257 с.
3. Ганин О.В. *Правовые основы медицинского страхования граждан Российской Федерации.* – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2014. – 80 с.
4. Жүйріков К.Қ. *Қазақстандағы сақтандыру: күрделі мәселелер мен дамудың болашағы. Оқу құралы.* – Алматы, 1994. - 273 б.
5. «Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 16.11.2015 ж.

АЭРОБТЫ ЖӘНЕ АНАЭРОБТЫ ЖҰМЫСТАРДЫ ОРЫНДАУ КЕЗІНДЕГІ ЖҰМЫС ҚАБІЛЕТІЛІГІНІҢ ӨЗГЕРУІ

Исаев Надыр Изатуллаевич

оқытушы, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Медицина факультетінің
«Хирургиялық аурулар» кафедрасы

Түйін: Бұл мақалада аэробты және анаэробты жұмыстың орындалуы туралы қарастырылған.

Кілтті сөздер: бейімделу, гипоксия, физиологиялық, оттегі, медицина.

Резюме: В этой статье обсуждается эффективность аэробной и анаэробной работы.

Ключевые слова: адаптации, гипоксии, физиологии, кислорода и медицины.

Summary: This article discusses the effectiveness of aerobic and anaerobic work.

Keywords: adaptation, hypoxia, physiology, oxygen and medicine.

Адам организмінің аэробты мүмкіншілігі оның тотығу жолымен энергия түзу арқылы жұмысты орындау қабілетінен анықталады. Бұл блұшық ет жұмысы кезінде оттегінің организмге түсуімен және шығындалуымен байланысты: Организмнің аэробты мүмкіншілігі оттегінің тұтыну шегінен бағаланады. Оттегі тұтыну шегі ұзақтығы 5 минуттық жұмыс кезінде анықталады. Бұл шама жұмыс орындаушы адамның 1 минут ішінде оттегіні қажет ету деңгейімен сәйке келеді. Оттегі тұтыну шегі жүрек қантамырлары, тыныс алу және қан жүйелерінің мүмкіндіктеріне байланысты. Сонымен қатар оттегі тұтыну шегі жасқа, жынысқа, салмаққа байланысты. Ал, спортшыларда машықтану деңгейіне және спорттық дәрежесіне байланысты. Оттегі тұтыну шегінің ең жоғарғы мөлшері 15-20 жаста байқалады. Органикалық аэробты мүмкіндіктері негізгі 2-әдіспен анықталады:

1.Тікелей

2.Жанама

Ең көп қолданылатын түрі жанама әдіс. Жанама әдіске Астранд номограммасы жатады. Физикалық жүктеме орындау арқылы Астранд номограммасының көмегімен оттегінің тұтыну шегі анықталады.

Адам организмінің анаэробты мүмкіншілігі оның оттегінің қатысуынсыз энергия түзу арқылы яғни анаэробты жолмен жұмысты орындау қабілеттілігінен анықталады. Анаэробты жолмен энергия АҮФ, креатин-фосфат және глюкозаның ыдырауы арқылы пайда болады. Анаэробты мүмкіншіліктің негізгі көрсеткіштері анаэробты ең жоғарғы қуаттылық және анаэробты ең жоғарғы сыйымдылық болып табылады. Ең жоғарғы анаэробты қуаттылық қысқа мерзімде күшті жұмысты орындау кезіндегі қуатпен анықталады. Ең жоғарғы анаэробты сыйымдылық оттегі қарызының жоғары мөлшерінен және қандағы сүт қышқылының жоғарғы концентрациясынан анықталады. Спортпен шұғылданбайтын адамдарда оттегі қарызының жоғары мөлшері 4-10 литр аспайды. Ал спортшыларда 20-25 литр жетеді. Сүт қышқылының жоғары концентрациясы жәй адамдарда 10-12мг% - 100-150 мг% дейін.

Ал спортшыларда 250-300 мг % анаэробты қуаттылықтың өсуі шапшаңдықтың дамуына, анаэробты сыйымдылықтың өсуі төзімділіктің дамуына әсер етеді. Ең жоғарғы анаэробты қуаттылық эргометрлік сынама арқылы анықталады. Оны 1966 жылы Р.Маргария ұсынған. Бұл сынамада қысқа мерзімде 2-5 секунд ішінде жоғары жылдамдықпен баспалдақпен жүгірудің қуаттылығы анықталады. Төзімділікті қажет ететін спорттық жаттығуларға барлық циклды сипаттағы аэробты жаттығулар жатады. Оның ішінде 1500м жоғары қашықтыққа жүгіру, 3000м жоғары қашықтыққа спорттық жүріс велосипед тебу, шаңғы тебу және коньки тебу, 400м жоғары қашықтыққа жүзу жатады. Төзімділік 12-15 жаста жалпы төзімділік қалыптасады. 8-11 жаста тұлғаның өсуіне байланысты 11-14 жаста балтыр бұлшық етінің өсуіне байланысты статикалық төзімділік қалыптасады. Ер балаларда 13-17 жастан бел темірге асылып тұру ұзақтығы 4-5 есе, қыз балаларда 4 есе өседі. 10-14 жаста анаэробты төзімділік, 15-18 жаста аэробты төзімділік қалыптасады. Төзімділіктің ең жоғарғы мөлшері 20-30 жаста байқалады, 40 жастан кейін төмендейді [1,2].

Адам организмінің анаэробты мүмкіншілігі оның оттегінің қатысуынсыз энергия түзу арқылы яғни анаэробты жолмен жұмысты орындау қабілеттілігінен анықталады. Анаэробты жолмен энергия аденозинүш-фосфат, креатинфосфат және глюкозаның ыдырауы арқылы пайда болады. Анаэробты мүмкіншіліктің негізгі көрсеткіштері анаэробты ең жоғарғы қуаттылық және анаэробты ең жоғарғы сыйымдылық болып табылады. Ең жоғарғы анаэробты қуаттылық қысқа мерзімде күшті жұмысты орындау кезіндегі қуатпен анықталады. Ең жоғарғы анаэробты сыйымдылық оттегі қарызының жоғары мөлшерімен және қандағы сүт қышқылының жоғарғы концентрациясынан анықталады. Спортпен шұғылданбайтын адамдарда оттегі қарызының жоғары мөлшері 4-10 литрден аспайды. Ал спортшыларда 20-25 литрге жетеді. Сүт қышқылының жоғары концентрациясы спортпен шұғылданбайтын адамдарда 10-12мг% - 100-150 мг% аралығында. Ал спортшыларда 250-300 мг %. Анаэробты қуаттылықтың өсуі шапшаңдықтың дамуына, анаэробты сый-

ымдылықтың өсуі төзімділіктің дамуына әсер етеді. Ең жоғарғы анаэробты қуаттылық эргометрлік сынама арқылы анықталады. Оны 1966 жылы Р.Маргария ұсынған. Бұл сынамада қысқа мерзімде 2-5 сек ішінде жоғары жылдамдықпен баспалдақпен жүгірудің қуаттылығы анықталады. Төзімділікті қажет ететін спорттық жаттығуларға барлық циклды сипаттағы аэробты жаттығулар жатады. Оның ішінде 1500 метр жоғары қашықтыққа жүгіру, 3000 метр жоғары қашықтыққа спорттық жүріс, велосипед тебу, шаңғы тебу және коньки тебу, 400 метр қашықтыққа жүзу жатады. 12-15 жаста жалпы төзімділік қалыптасады. 8-11 жаста тұлғаның өсуіне байланысты, 11-14 жаста балтыр бұлшық етінің өсуіне байланысты статикалық төзімділік қалыптасады. Ер балаларда 13-17 жастан бел темірге асылып тұру ұзақтығы 4-5 есе, қыз балаларда 4 есе өседі. 10-14 жаста анаэробты төзімділік, 15-18 жаста аэробты төзімділік қалыптасады. Төзімділіктің ең жоғарғы мөлшері 20-30 жаста байқалады, 40 жастан кейін төмендейді.

Анаэробты қуат жүйесіне фосфагенді (аденозинүшфосфат, креатинфосфат) және лактацидті (гликолиз) жүйелері жатады. Олардың сыйымдылығы әйелдерде төмен, бұл ең алдымен әйелдердің бұлшық ет салмағының аздығына байланысты. Анаэробты қуат өндіру жүйесінің төмен сыйымдылығы анаэробты жұмыс қабілетінің төмен болуына соқтырады [3].

Әйелдер бұлшық етіндегі аденозинүшфосфат және креатинфосфат концентрациясы ерлердегі сияқты болады. (аденозинүшфосфат үшін бұлшық еттің 1 кг салмағына 4 мм, креатинфосфат үшін 16 мм шамасында). Әйелдерде ерлермен салыстырғанда бұлшық ет ұлпасының көлемінің аздығына байланысты бұлшық етте фосфагендердің жалпы саны төмен болады. Әйелдердегі фосфагенді жүйенің сыйымдылығының аздығы туралы оттегі қарызының жылдам өтетін фазасының (алақатты) шамасы бойынша болжауға болады. Тіпті ескек есуге маманданған жоғары класты спортшы әйелдерде фосфагенді жүйенің барынша жоғары сыйымдылығы (1 кг дене салмағына 100 калорий) дәл сондай машықтанбаған жас ерлердің көрсеткішіне тең болады. Машықтанбаған жас әйелдерде бұл көрсеткіш едәуір төмен (1 кг дене салмағына 60 калорий). Ал спортшы ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылық одан да жоғары. Егер фосфагенді жүйенің сыйымдылығын таза дене салмағына (бұлшық ет салмағы) шаққанда, онда әйелдер мен ерлер арасындағы айырмашылық аз болады [4].

Фосфагенді жүйенің қуаттылығы қысқа мерзімді сынама жұмыс кезінде анықталады (барынша жоғары жылдамдықпен тепшекке көтерілу). Ол машықтанбаған әйелдерде секундына 130 кгм/с және машықтанбаған ерлерге қарағанда 20 %-ға төмен. Ал дене салмағына келтіргенде әр түрлі жастағы ерлер мен әйелдерде бірдей.

Қандағы сүт қышқылының концентрациясы барынша жоғары аэробты жұмыстан соң әйелдерде төмен. Осы мәліметтерге сүйене отырып, әйелдерде анаэробты лактацидті жүйенің сыйымдылығы төмен болатынын болжауға болады. Бұл айырмашылық оны дене салмағына қатысты анықтау кезінде де байқалады. Орта есеппен машықтанбаған әйелдерде 1 кг дене салмағына 100 калорий, машықтанбаған ерлерде – 200 калорий, ескек есуші әйелдерде – 170 калорий, ерлерде – 250 калорий. Лактацидті қуат жүйесінің сыйымдылығының жыныстық айырмашылығы тек қана дене өлшемдерінің (бұлшық ет салмағының көлемі) айырмашылығына ғана байланысты емес. Сондықтан лактацидті (гликолиз) қуат жүйесіне өте үлкен дәрежеде сүйенетін энергиямен қамтамасыз етілетін қашықтықтағы жарыстарда әйелдер төменгі нәтижелер көрсетеді. Сондықтан басқа жаттығуларға қарағанда 400, 800 метрге жүгіру және 100 метрге жүзу әйелдер мәтижесі ерлер мәтижесінен анағұрлым қалып қалды [5].

Адам организмнің аэробты мүмкіншілігі оның тотығу жолымен энергия түзу арқылы жұмысты орындау қабілетілігімен анықталады. Бұл бұлшық ет жұмысы кезінде оттегінің организмге түсуімен және шығындалуымен байланысты: организмнің аэробты мүмкіншілігі оттегінің тұтыну шегімен бағаланады. Оттегі тұтыну шегі ұзақтығы 5 минуттық жұмыс кезінде анықталады. Бұл шама жұмыс орындаушы адамның 1 минут ішінде оттегіні қажет ету деңгейімен сәйкес келеді. Оттегі тұтыну шегі жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және қан жүйелерінің мүмкіндіктеріне байланысты. Сонымен қатар оттегі тұтыну шегі жасқа, жынысқа, салмаққа байланысты. Ал, спортшыларда машықтану деңгейіне және спорттық дәрежесіне байланысты. Оттегі тұтыну шегінің ең жоғарғы мөлшері 15-20 жаста байқалады. Органикалық аэробты мүмкіндіктері негізгі 2-әдіспен анықталады:

- 1.Тікелей
- 2.Жанама

Ең көп қолданылатын түрі жанама әдіс. Жанама әдіске Астранд номограммасы жатады. Физикалық жүктеме орындау арқылы Астранд номограммасының көмегімен оттегінің тұтыну шегі анықталады.

Аэробты жұмыс қабілеті барынша жоғары оттегі тұтыну шегімен және оттегі тасымалдау жүйесінің барынша жоғары мүмкіндіктерімен анықталады. Жыныстық оттегі тұтыну шегі жетілу кезеңіне дейін ұл бала мен қыз бала арасындағы дене құрамы мен мөлшері (өлшемі) арасындағы айырмашылық және оттегі тұтыну шегі бірдей болады. Ол бірдей жастағы ерлерде әйелдерге қарағанда 20-30%-ға жоғары. Жас ұлғайған сайын әйелдер мен ерлер арасындағы оттегі тұтыну шегі мөлшерінің айырмашылығы аз болады.

Егер оттегі тұтыну шегін дене салмағына келтірсе әйелдер мен ерлер арасындағы оттегі тұтыну шегінің айырмашылығы 15-20%-ға дейін төмендейді: 20-30 жастағы әйелдерде оттегі тұтыну шегі 1кг дене

салмағына орта есеппен 35-40 мл/кг•мин, сәйкес келеді, ал ерлерде – 45 мл/кг•мин. Егер оттегі тұтыну шегін дене салмағына жатқызса айырмашылық одан да азаяды, өйткені май ұлпасы метаболизмге белсенді емес болып табылады және оттегі тұтынбайды. Егер оттегі тұтыну шегін белсенді бұлшық ет салмағына жатқызса әйелдер мен ерлер арасындағы оттегі тұтыну шегінің айырмашылығы жойылады. Төзімділікті талап ететін спорт түрлерімен айналысатын спортшы-әйелдерде басқа спортшы әйелдерге қарағанда оттегі тұтыну шегі жоғары болады, ал спортпен шұғылданбайтын әйелдерге қарағанда одан да жоғары болады. Бірақ спортшы әйелдер мен ерлер арасындағы оттегі тұтыну шегінің айырмашылығы машықтанбаған әйелдер мен ерлер арасындағы айырмашылыққа қарағанда жоғары болады. Дене салмағына есептегенде оттегі тұтыну шегінің мөлшері спортшы әйелдерде спортшы ерлерге қарағанда 20-25%-ға төмен болады, машықтанбағандарда бұл айырмашылық 15-20 пайызды құрайды. Тіпті таза дене салмағына есептегенде оттегі тұтыну шегі марафоншы әйелдерде, ерлерге қарағанда 8,6 пайызға төмен. (ОТШ әйелдерде – 76,5 мл/кг•мин, ерлерде – 96,6 мл/кг•мин).

Қорыта келгенде келтірілген деректер бойынша әйелдерде барынша жоғары аэробты өндірушілік (куаттылық) ерлермен салыстырғанда төмен және төзімділікті талап ететін спорт түрінде әйелдердің нәтижесі төмен болатынын айқындайды. Бұл әсіресе қашықтық ұлғайған сайын ерлермен салыстырғанда әйелдердің рекордтық нәтижелерінің төмен болатынын түсіндіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Попов В.В., Зарифьян А.Г., Тимушкин А.В. *Аэробная производительность как прогностический критерий функционального состояния спортсменов в условиях высокогорья Проблемы оценки и прогнозирования функциональных состояний организма в прикладной физиологии.* - Фрунзе, 1988, с. 153-154.
2. Егоров П.И. *Влияние пониженного атмосферного давления на кровообращение и морфологию крови.* - В кн.: *Основы авиационной медицины.* - М.: Медгиз, 1939, гл. 5, с. 168.
3. Барбашова З.И., Григорьева Г.И. *О связи изменений осмотической резистентности эритроцитов и некоторых биохимических свойств составных элементов крови при адаптации к гипоксии.* - В кн.: *Материалы III конференции физиологов Средней Азии и Казахстана.* - Душанбе, 1966, с. 18-20.
4. Astrand P.O. *Circulatory and respiratory response to acute and prolonged hypoxia during heavy exercise.*- *Schweiz.Z.Sportmed.*, 1966, Bd.14, No 1-2-3, S.16-26.
5. Astrand P.O., Astrand J. *Heart rate during muscular work in man exposed to prolonged hypoxia.* *J. App. Physiol.*, 1958, v.13, No 1, p.75-80.

РЕВМАТОЛОГИЯЛЫҚ АУРУЛАРДЫ ДИАГНОСТИКАЛАУДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ПРОБЛЕМАЛАР

Мустафаева Айман Абдугапаровна
оқытушы, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ,
Медицина факультетінің «Профилактикалық медицина» кафедрасы

Калиева Нурзия Абдешовна
оқытушы, Түркістан қ., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ,
Медицина факультетінің «Профилактикалық медицина» кафедрасы

Түйін: Жетілдірілмеген артрит диагностикасының алгоритмі, интрациклдік глюкокортикостероидтерді немесе NSRiD-нің ерте басталуын артриттің клиникалық көрінісін тудыратын бастапқы диспансерлердің білімі жеткіліксіз және ерте диагностикалау проблемалары; артрит ерте нысандарын диагностикалаудың жіктеу критерийлерінің мүмкіндіктерін шектеу.

Кілтті сөздер: Ревматикалық аурулар, артрит, сүйек, бұлшық ет, медицина

Резюме: Проблемы ранней диагностики артритов в недостаточном знании и соблюдении врачами первичного звена алгоритма диагностики не уточненных артритов; в преждевременном назначении внутрисуставноглюкокортикостероидов или больших доз НПВП, что смазывает клиническую картину артритов; в ограничении возможностей классификационных критериев для диагностики ранних форм артритов.

Ключевые слова: Ревматические заболевания, артрит, кость, мышцы, медицина

Summary: Problems of early diagnosis of arthritis in the lack of knowledge of and compliance with primary care physicians diagnostic algorithm unspecified arthritis, premature appointment within articular corticosteroids or large doses of NSAIDs that lubricates the clinical picture of arthritis; to limit the possibilities of classification criteria for the diagnosis of early forms of arthritis.

Keywords: Rheumatic diseases, arthritis, bone, muscles, medicine

Өзектілігі: Ревматикалық аурулар, созылмалы және өрши түсетін, әсіресе сүйек-бұлшық ет жүйесінің тірек-қимыл жүйесінің зақымдану салдарынан болатын, халықтың жұмысқа қабілетті тобын негізі мүгедектік тобына әкелетін көзі болып табылатын әлеуметтік аурулар тобы [1].

Орыс ғалымдары Беневоленская Л.И., Бржезовский М.М. еңбектерінде [2] келтірілгендей EULAR бағдарламасы бойынша жүргізілген зерттеу қорытындыларына сай, «мүмкін болатын» артрит түсінігін енгізді. Бұл оныншы халықаралық аурулар жіктеуінде (ХАЖ-10) негізделмеген артрит ретінде қарастырылған. Жалпы ДДҰ деректеріне сай артриттің анықталмаған түрі жалпы буын ауруларының 10% алып отыр. Осы себептен артритті ерте диагностикалау мен заманауи емдеу тәсілдерін қолдана отырып алдын алу маңызды болып табылады.

Ревматоидты артритті (РА) дәл және ерте диагностикалау барлық тірек-қимыл аппараты аурулары ішінде өзектісі, себебі РА 95% мүгедектікке алып келеді. Бұл барлық әлем ғалымдарының қызығушылығын тудырып отырған медициналық-әлеуметтік жағдай [1.2].

Зерттеу мақсаты: РА диагностикалауды медициналық-әлеуметтік бағалау және мәселелерін айқындау.

Зерттеу материалы мен әдістері: Шымкент қ. облыстық аурухананың емханасына жіберілген науқастарды тексеру деректері мен статистикалық талондар және алынған деректерді статистикалық әдіспен өңдеу.

Зерттеу нәтижесі мен талдау: Негізделмеген артритті (НА) көп жағдайда алғашқы рет емханада жалпы тәжірибелі дәрігерлер, терапевттер қарап, тексереді. Артриттің алғашқы белгілерін қарай отырып, дифференциальды диагностикалау жүргізіп, пациентті жеке мамандандырылған дәрігерге жолдау үрдісі жүреді.

НА диагностикалау желісі біздің зерттеу жұмысының жоспары бойынша үш кезеңнен тұрды:

1-кезең. Отбасылық дәрігер не болмаса аймақтық терапевт НА диагнозын ХАЖ-10 сәйкес қойып, емхананың ревматолог дәрігеріне жолдайды.

2-кезең. Емханадағы ревматолог-дәрігер зертханалық, рентгенологиялық зерттеулерге сүйеніп, диагностикалау критерийін үш топқа бөледі.

- a) Ерте сатыдағы артрит
- b) Негізделмеген артрит
- c) Артрит анықталған жоқ

Емханадағы ревматолог-дәрігер науқасты егер екінші b тобына жатса оны міндетті түрде ревматологиялық орталыққа не болмаса облыстық кеңес беру мекемелеріне жолдайды. Алайда, науқастарды осы сатыдан базисті терапия жүргізу мақсатында мамандандырылған стационарға ем қабылдауға жіберу процесі де орындалады.

3-кезең. Ревматологиялық орталықта ем қабылдау.

РА ерте диагностикаланған болып саналады, егер біріншілік белгілерден бастап 3-6 ай ішінде анықталса. Бұл дегеніміз емханаға алғашқы қаралу сатысында дифференциальды диагностикамен, барлық зертханалық және инструментальды зерттеулерден өтіп диагнозыдың қойылуы. Бірақ бірінші мәселе ретінде отбасылық дәрігер мен учаскелік терапевт осындай тексеру іс-шараларына дайын болмауы саналады.

Екінші мәселе – қазіргі уақыттағы диагностикалық критерийлердің (хаттамаларға сәйкес) нормативтік белгілерінің басталып келе жатқан НА тек қана 40-48% мүмкіндік беруінде.

Үшінші мәселе – РА ауруын диагностикалауға кедергі болатын факторлар тобы. Ең негізгі факторларға: ревматолог-дәрігерге кеш қаралу, биохимиялық қан талдауларында ревмафактор (РФ) табылмауы, артриттің моно-олгоартрит болып басталуы т.с.с.

Зерттеу барысында науқас артриттің негізгі шағымдарына сай белгілер келтірілгенімен эритроциттердің тұну жылдамдығы мен С-реактивті ақуыздың теріс нәтижесі 32,7% қамтыды. Бұл да өз кезегінде науқастарды ерте диагностикалауға кері әсерін тигізеді.

Қорыта келе РА диагностикалаудағы мәселелерге: біріншілік кезеңдегі дәрігерлердің білімінің жеткіліксіздігі мен салғырттығы, клиникалық белгілердің көрінуін тежейтін уақытынан бұрын тағайындалған буынаралық глюкокортикостероидты ем мен стероидты емес қабынуға қарсы дәрілік заттар, диагностикалық критерийлердің шектеулі екендігі, науқастардың өз ауруы жөнінде толық ақпарат ала алмауы секілді факторларды жатқызамыз. Зерттелінген науқастардың барлығы дерлік ревматолог-дәрігерге кеш қаралған себебі, ерте диагностикалау мүмкін болмаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Насонов Е.Л. *Международная декада, посвященная костно-суставным нарушениям. // Русский мед. журнал. 2002. № 22.*
2. Беневоленская Л.И., Бржезовский М.М. *Эпидемиология ревматических болезней. — М.: Медицина, 1988. — С.27-45.*

УДЗ АПАРАТЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛАТЫН ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ОТАСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Е.Н.Түлежанов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Ф.Ж.Мусабекова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түйін: Мақалада, қазіргі таңда ОҚО, Түркістан және Кентау қалаларының соңғы статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, бір мың адамға шаққанда 5, 7-ші адам осы дертпен шалдығады. Ауруханада емделетін науқастардың 40-50% аппендицит диагнозымен емделеді. 2015-2017 жылғы Түркістан қаласының ауруханаларында, Клиника диагностика орталығында және Кентау қаласының ауруханасында осы уақытқа дейін 496 науқасқа «Жедел аппендицит» диагнозымен Лапароскопиялық аппендэктомия отасы барысында құрт тәрізді өсіндінің тұқылына сырғымалы Редер байламымен байланып, өңделген. Нәтижесінде отадан кейінгі науқастарда асқынулардың кездеспегендігі және байламының тиімділігі көрсетілген.

Кілтті сөздер: аппендицит, лапароскопиялық аппендэктомия, Волкович-Дьяконов, перитонит, маторика, некроз, Вереш инесі, троакар, экстрокорпральді, легатура, клипс, Редер, Мьелзе.

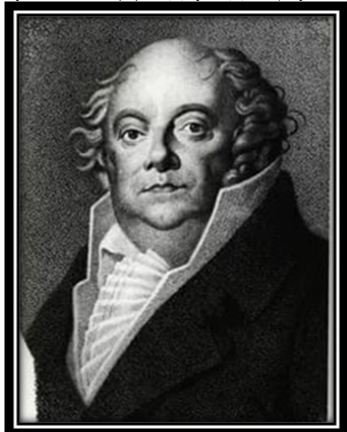
Резюме: В статье указано эффективность и история операции по эхинококкэктомии с ознакомлением с новейшим, современным методом проведения операции эхинококкэктомии с местным обезбаливанием тканей с помощью аппарата УЗИ. В народе связывают эхинококк с легко и быстро готовящимися блюдами приводящей к кисте. Сравнение традиционной и модифицированной, современной лапароскопической эхинококкэктомии а также операции сделанные последнее время с помощью УЗИ аппаратом. С 2015 года в отделении хирургии КДЦ в ходе исследования пациента поступивших с эхинококковой кистой по показаниям было сделано операции эхинококкэктомии с помощью УЗИ аппарата и доложено об отсутствии послеоперационных осложнений.

Ключевые слова: эхинококкэктомия, лапароскопическая эхинококкэктомия, Федоров, Рио-Бранко, лапаротомия, игла Вереша, троакар, холецистит, пальпация, эозинофилия, лейкоцитоз, нейтрофиль, гипоальбуминемия, диспротеинемия, рецидив.

Summary: The article describes the history of echinococrectomy, its history and its effectiveness through the ultrasound echinococrectomy by anesthetization of local tissue. Among the locals, it is easily and quickly presented to the echinococci system. Traditional and modest modern laparoscopic echinococcosis and ultra-recent ultrasonography have been shown to be comparable to the ultrasound operation. In the surgical department of the CSD, the study revealed that on echinococrectomy was performed using ultrasonography in patients with echinococcal cysts since 2015 and the absence of postoperative complications.

Key words: Echinococrectomy, Laparoscopic echinococrectomy, fedorov, Rio-Grande laparotomy, Needle veresh, troakar, cholecystitis, palpation, Eosinophilia, Leukocytosis, Neutrophil, Hypoalbuminemia, Recycled.

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемде және Қазақстан Республикасында хирургиялық ауруларда бауыр эхинококк ауруы жиілеу үстінде, себебі халықтың жеке бас гигиенасының толық сақтамауынан, қалалық орындарда жеңіл Fast Food, самса, кәуап т.б. тағамдарға халықтың сұранысының жоғары болуы, тағам дайындаушы аспаздардың толыққанды ет тағамдарының арнайы эпидемиологиялық стандартқа сай болмауы мен қатар жұмысшы қызметкерлердің уақытылы тексеруден өтбеуіне байланысты туындайды. Ауыл-аймақтарда және жеке бас гигиенасын сақтамаудан осы процестер жоғары деңгей көрсетуде. Халықтың арнайы мемлекет емханаларына уақытылы тексерістерден өтуі төмен болуынан бауыр эхинококктың өршуі қарқынды өсіп мемлекетке уайым келтіруде. Бауыр эхинококкты эпидемиологиялық статистика көрсеткіші бойынша ең жиі кездесетін аймақтар: Оңтүстік Европада, Солтүстік Африкада, Австралияда, Исландияда, Оңтүстік Америка ТМД елдерінде Қырым, Кавказ, Орта Азия [6.21 бет.].

Тарихқа шолу:

“Эхинококк”терминің алғаш рет 1801 жылы К.А.Rudolphi енгізген [6. 21 бет].

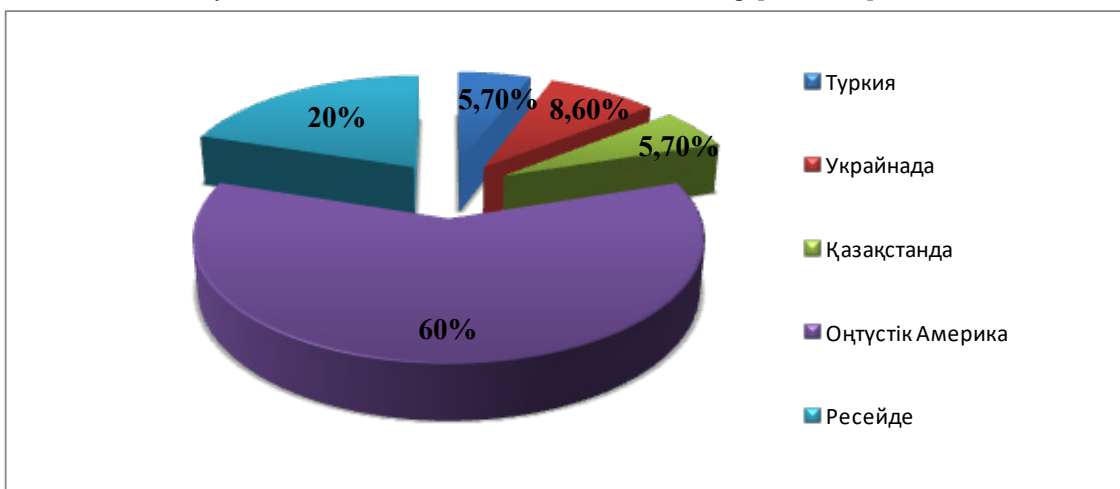
«American ling 2011» Журналының деректеріне сүйенсек соңғы жиырмасыншы ғасырдың аяғында жаңа аспаптарды операция алаңына ендіре бастады және жаңа саласын эндоскопиялық аспаптарды дәстүрлі хирургияда қолданыла бастады. Осы журналдың деректерінде Швеция және Солтүстік Америкада бауыр және басқада қуысты мүшелерде осы аспаптардың көмегімен ота жасаудың жолдары зерттеле басталды. Сол зерттеулердің нәтижесінде лапроскопиялық тәсілмен жасалған оталардың өзінде массивті қан ағумен және рецидивті эхинококктын қайталануы кездесіп жатты. Осы мақсаттарда жаңа тәсіл ретінде Удз аппараты көмегімен эхинококк эктомия отасы жарыққа шығарылды. Әрине бұл тәсіл сынақтардан және зертеулерден өтті. Сол зерттеулердің бірінде эхинококкы бар отыз қойға осы тәсілмен ота жасалған. Солардың жиырма тоғызында рецидив берілмеген. Зерттеулер әлі жалғасуда және бұл тәсіл әлі эксперименттік статусында. Бірақ сол Американың деректерінде, Осы операция тәсілінің арқасында эхинококк рецидиві төмендеген. Швецияда осы тәсілмен операциялар қарқынды түрде өтілуде. Бірақ өкінішке орай бұл тәсіл әлі дәстүрлі ретінде мойындалмай , және күнделікті хирургиялық ота ретінде жасалынбай келеді [10. 349-354 бет.].

Тақырыптың өзектілігі.

Бауыр эхинококкозы жиі кездесетін паразитті аурулардың бірі, яғни алиментарлы жолмен, ішектен сіңіріліп қан арқылы таралады. Көбінесе бауырдың оң жақ бөлігінде кездеседі. Клиникалық көрінісі жалпы белгілермен жүреді: жалпы әлсіздік, мазасыздық, дене қызуының көтерілуі, тәбетінің төмендеуі. Сонымен қатар оң жақ қабырға астының ауырсынуы болады, ал егер эхинококк өте жақын орналасса, холецистит белгілерімен өтуі мүмкін. Талақ үлкейеді. Пальпация кезінде бауырдың тығыздалып өскенін, ірі кистаны байқауға болады. Ауырсыну белгісі қатты болмайды. Перкуссияда тұнық дыбыс естіледі.

Қан талдауында эозинофилия, эритроциттің тұну жылдамдығының (ЭТЖ) жоғарылауы, лейкоцитоз, нейтрофильдің солға ығысуы, гипоальбуминемия және диспротеинемияның болуы мүмкін. Зәр талдауында аса үлкен өзгерістер болмайды. Науқасқа серологиялық сынамалар, профилактикалық рентгенограмма, томограмма, УДЗ өткізіледі. Сол сияқты бронхография, иммунологиялық әдістер де көрсетілімдер бойынша жасалады.

Қазіргі таңда әлемдік статистика деңгейде эхинококктің кездесу жиілігі Түркия мемлекетінде – 5,7%, Украина мемлекетінде – 8,60%, Оңтүстік Америка мемлекетінде – 60%, жақын көрші Ресей мемлекетінде – 20%, Қазақстан Республикасында – 5,7% жиілігінде кездесіп жатыр [6. 22 бет.].

Эхинококкоздың қазіргі кездегі емі – хирургиялық. Көп қолданылатын әдіс бір реттік лапаротомия, то-ракотомия жасап, эхинококкэктомияны орындау. Соңғы жылдары эхинококкэктомия отасы үшін эндоско-пиялық аппараттың көмегімен алып тастау әдісі жиі қолданылуда әсіресе ОҚО Кентау қаласының Орталық ауруханасында Хирургия бөлімінің меңгерушісі, жоғары санатты дәрігер хирург Ж.Беймаханов қолдануда.

Бірақ жоғарыда аталған дәстүрлік және заманауи эндоскоптық оталардың науқас үшін наркоз қабылдауы, жарақат көлемінің үлкендігі, жара көлеміне байланысты дискомфорттық сезіну, қан кету процесінің жоғары қауіптіліктің үрейлі болуы, ал отадан кейінгі асқынулар, отаның ұзақтығы, эхинококктық рецидивтің қайта қайталануы да және т.б. мәселелері бойынша медициналық және әлеуметтік мәселелердің бірі болып табы-лады.

Қазіргі таңда заманның қарқынды дамуына байланысты эхинококкозды жою, науқасқа аз жарақат жасау мақсатында және жоғарыда келтіріліп кеткен асқынулардың алдын алу үшін соңғы 27 жыл көлемінде УДЗ апараты жаңа Sanosa 400 аспабы арқылы, көлемі 0,3 мм ине арқылы Америка мемлекетінде жергілікті жан-сыздандыру, эхинококкэктомия, бауыр ішілік қуыс аймағын дренаждау отасы жасалып келеді. Бұл хирур-гиялық емдеу кезінде, эхинококкэктомияны перицистэктомиян және интраоперация кезіндегі қан кетуінің

аз шығындалуына мүмкіндік береді және де ота ұзақтығын қысқартады, науқас оталық үстелден еш қандай наркозды жұтпай палата деңгейінде бірден ауысып, активті қозғалыс жасап, еркін деңгейде бекітілген ас қабылдай алады. Науқаста жара аймағына байланысты тез бітеліп кету және дискомфорттық мәселе туындамайды.

Соңғы он жыл ішінде Қазақстан Республикасы бойынша тек қана 60 қа жуық осы аппараттың көмегімен ота жасалынды [16.4-5 бет.].

Тақырыптың мақсаты.

УДЗ асапабының көмегімен жергілікті жансыздандыру арқылы эхинококкэктомия, бауыр қуыс ішілік дренаждау отасының тиімділігін көрсету.

Тақырыптың міндеті. Бауыр эхинококкозды халық арасында дұрыс гигиенаны сақтау, қала ішілік жеңіл әрі тез тағайындалатын Fast Food, самса, кәуап т.б. тағамдарды қатаң түрде эпидемиологиялық тәртіпті қадағалау керек. Жаңа заманға лайықты, аз жарақатты келтіретін УДЗ аппараты, жергілікті жансыздандыру арқылы эхинококкэктомия отасын жасау және тиімді емдеу мәселесін көтеру, бекіту.

Негізгі бөлім.

1. УДЗ аппаратының көмегімен эхинококкэктомия отасының кезеңдері?

Суретте көрсетілген УДЗ аппаратының көмегімен, ота барысында науқастың зақымдалған бауыр аймағындағы эхинококкты кистасын тікелей бақылай отырып жасалынатын эхинококкэктомия отасы жайлы айтамыз. Бұл ота кезінде УДЗ аппаратының адам денесіне зияндығы төмен болады және науқас ота барысында тікелей өзі маниторға қарай отырып операция барысын бақылай алады [17.20 бет.].

2. УДЗ аппаратымен эхинококкэктомия отасына көрсеткіштері және қарсы көрсеткіштері [17.20 бет.].

Қазіргі таңда бауырлық эхинококкоз емдеу тәсілдері кең және травматикалық оталар жасалынууда. Лапаротомия арқылы резекция паразитті бауырлық бөліктерді немесе сегменттерді алып тастау, Жабық (эхинококкоты кистаны ашусыз) немесе ашық (эхинококкоты кистаны ашумен) эхинококкэктомия физикалық және химиялық тәсілмен паразитті қуысты өңдеу. Өңдеу уақытында немесе паразитті алып тастаудан кейін қалдық қуыстар және бауыр жарақаты көп жағдайда пайда болады. Осы факторларды ескере отырып альтернативті тәсіл ретінде минимальді хирургиялық ота ультрадыбыс бақылауымен жасалынады.

УДЗ арқылы жергілікті жансыздандыру, эхинококкэктомия отасының көрсеткіштері.

1. Бауыр эхинококкоздың диаметрілік көлемі 10-12 мм ге дейін, бір немес үш камералы киста;
2. Рецидивті эхинококк;
3. Бауыр эхинококкоздың оң жақ бөлігінде ешқандай магистральді тамыр және ағындыларға жақын орналаспаса;
4. Эхинококкты кистаның іріндеу немесе асқынуы болмаса.

УДЗ арқылы жергілікті жансыздандыру, эхинококкэктомия отасына қарсы көрсеткіштері.

1. Бауыр тінінде, эхинококкотың еншілес микроскопиялық көпіршіктерінде, көрінетін капсуладан әлдеқайда тереңірек орналасқанда, УДЗ, КТ, МРТ арқылы көрінбейді.
2. Көптеген эхинококкты кисталары бір органда, бір пациентте кездесуі.
3. Аса үлкен эхинококкты киста, ісік бауырда немесе көкбауырда.
4. Іріндеген эхинококкты киста ісіктерінде.
5. Эхинококкоты кисталардың беттік орналасуы, капсула ішілік, көбінесе ағздан тыс, жақын магистральдық тамырларға және ағындарға, бауырдың беткей тінінде және одан тыс орналасса.

3.УДЗ аппараты арқылы эхинококкэктомия отасының басқа эндохирургиялық және ашық оталардан артықшылығы.

Әлемдік статистика мәліметіне сүйене отырсақ соңғы жылдарда УДЗ апаратымен жергілікті жансыздандыру арқылы эхинококкэктомия отасының көрсеткіші – 3,1%; дәстүрлі ота Федоров әдісі арқылы – 24,9%; Рио-Бранко әдісі бойынша – 10%; лапаротомия әдісі бойынша – 14%; жаңа заманауи Лапароскопия әдісі бойынша – 48%; химиялық препараттар көмегімен – 23% [17.20 бет.].

ОҚО бойынша УДЗ апаратының көмегімен эхинококкэктомия отасы тек Түркістан қаласы, Клиника диагностика орталығының хирургия бөлімшесінде 2015 жылдан бері жасалып келеді. Осы уақытқа дейін 27 науқас қабылданып УДЗ паратының көмегімен эхинококкэктомия отасы жасалған. Ол науқастардың ішінде қайталамалы (Рецидивпен лапароскопиялық әдіспен жасалған 5 науқас, дәстүрлі Федоров әдісімен 2 науқас) бауыр эхинококк кистасымен 7 науқас, орта (17-40) жастағы 16 науқас, егде жастағы 4 науқас қабылданған. Бас қаламыз Астана қаласында да осы күнге дейін 58 науқасқа эхинококк кистасына көрсеткіш бойынша жасалған. Астана қаласында УДЗ апараты мен сүйене жасалған эхинококкэктомия отасы арқылы науқастарда рецидив берілмеген. ҚДО хирургия бөлімшесінде бауыр эхинококкозбен зақымдалған 27 науқаста отадан кейінгі асқынулар және рецидив берілмеген.

Байкеева Тыныштықбек 1982 ж.т. науқастың айтуы бойынша «Бауыр эхинококк» диагнозымен жоғарғы ортаңғы лапаротомия отасы жасалған. Бір жарым ай дан кейін оң жақ бауыр асты ауырсыну қайта маза лаумен науқас «Бауырдың оң жақ бөлігінің эхинококкты кистасы. Рецидив.» диагнозымен ҚДО хирургия бөлімшесіне жоспарлы ем алу үшін келіп түсті. Зерттелген аспаптық және мамандардың кеңесі бойынша:

УДЗ 18.06.2016ж. «Бауырдың VII сегментінде тегіс, өлшемі 7,7 см x 5,6 см эхинакоккты киста анықталады.» қорытынды: Эхинакоккэктомия отасынан кейінгі қалдық. Бауыр алмасуының өзгерісі. ӨТА. Созылмалы тасты холецистит.

КТ 23.06.2016ж. Бауырдың VII сегментінде анық фиброзды капсулалы көрінісі анықталады, пішіні дұрыс қалыптаспаған тығыз сұйықтықты капсула анықталады, көлемі 5,2 x 6,2 x 9,6 см, тығыздылығы +7+10ед. Н. Бауырішілік және бауырдан тыс өт жолы кеңеймеген. қорытынды: Бауырдың оң жақ бөлігінің отадан кейінгі өзгерісі және (Эхинакоккты кистасы) кисталық көрінісі. ӨТА. Созылмалы тасты холецистит.

Хирург дәрігердің кеңесі 29.06.2016ж. қорытынды: Бауырдың эхинакоккты кистасы.

Жоғарыдағы шағымдары және зертханалық, аспаптық, дәрігерлердің кеңесінен кейін жоспарлы оталық ем тағайындалды.

УДЗ аппаратының көмегімен жергілікті жансыздандыру арқылы эхинококкэктомия ота сипаттамасы арқылы жасалу ерекшелігі.

Ота аймағын бетадин ерітіндісімен 3-рет өңделінген соң. УДЗ-ның көмегімен оң жақ қабырға астын терең түсірілім жүргізілу барысында бауырдың оң жақ бөлігінде –VII сегментінде көлемі 8,0 x 5,5 см эхи-

накокке киста анықталады. УДЗ-ның көмегімен жалпы шолу арқылы жергілікті жансыздандыру анестезия (S.Novocaini 0,5%-20,0+S.Lidocaini2%-4,0ml) жүргізілді және 18 G селдингер инесінің көмегімен 100 мл сұйықтық орналасқан эхинококкоз кистасына енгізілді. 20 мл-лік шприцтің көмегімен киста ішілік сұйықтықты алынып тасталынды, киста ішіне контрасты сұйықтықты Омнипак – 300 мг 20 мл енгізілді. Жыланкөз анықталмады. Киста ішілік сұйықтықтың 80 мл шамасында алынып тасталынды, ішіне NaCl-30% 200 мл сұйықтықты 20 мин қойылды, хитинді қабықшасы анықталды. 18 G селдингер инесінің ішіне бағыттаушы қатты сым енгізілді. 18 G селдингер инесін алынып тасталынды және 8 Fg дилататор енгізілді. Одан кейін 14 F катеторын енгізілді. Теріге фиксациясы жасалды. Бетадин – асептикалық таңу қойылды.

Отадан кейін науқас бірденен хирургиялық палатаға ауыстырылды. Палата және палатадан тыс мекеме ішілік қозғалуына науқасқа рұқсат берілді, бекітілген тағам ұсынылды, отадан кейін науқаста жара аймағынан асқынулар және қайталамалы эхинококкке киста рецидив берілмеді.

Қорытынды.

Ашық хирургиялық араласулар бауырға ілеспелі айқын қан жоғалтумен, отадан кейінгі үлкен жарақаттармен, эхинококкпен залалданбаған сау бауырдың жарақаттары немесе түгелдей алынып тасталуымен, іш қуысында эхинококк таралуымен, отадан кейінгі асқынулар (іш қуысының гематомасы, абсцессы, жыланкөздер, іш қуысының сызаты) көп қан жоғалтумен және ауыр іріңді асқынулардан кейінгі өлімдерде кездесіп отырады. Осы салдарды біле тұра емнің альтернативті жолы ретінде УДЗ аппараты арқылы эхинококкэктомия ота түрі, экспериментальді статустан, дәстүрлі ота типіне айналдыру керек деген тұжырымға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Эндоскопическая хирургия Федоров И.В. Сигал Е.И. Славин Л.Е, Москва-2009г.
2. Госпитальдық хирургия Ж.Б.Бижігітов Қ.Ф.Сапарова, Алматы-2010ж.
3. Хирургия А.Ж.Нұрмақов, Алматы-2009ж.
4. Клиническая хирургия Б.Д.Нурахманов, А.С.Ибадильдин, А.Б.Нурахманов, Алматы-2008ж.
5. pro.med
6. Алышева Н.О. Эпидемиологический надзор за паразитарными инвазиями на примере эхинококкоза: автореферат. ... к. м. н. - Алматы, 2010. - 21 с.
7. Skeletal Manifestations of Hydatid Disease : Demographic Distribution, Site Involvement, Radiological Findings, and Complications/Djurdja Bracanovic, Marija Djuric, Jelena Sopta et. al // Korean J Parasitol. - 2013.- 51(4): 453–459.
8. Мнацаканян Э.Г. Место и значение высокотемпературных плазменных технологий в профилактике рецидивов заболевания при хирургическом лечении эхинококкоза печени: автореф. ... к. м. н.- Ставрополь, 2007.- 26с.
9. Гаффаров У.Б., Шамсиев Ж.А. // «Наука о человеке» Материалы VIII конгресса молодых ученых и специалистов / Под ред. Л.М. Огородовой, Л.В. Капелевич. - Томск: Сиб ГМУ. - 2007. - С. 27
10. Ali Hadidi (1982) Sonography of hepatic echinococcal cyst. Gastrointest. Radiol. 7, 349-354
11. Beggs, I. (1985) Review: The radiology of hydatid disease. Amer. J. Roentgenol. 145,639-648
12. Morris, D.L., Skene-Smith, H., Haynes, A., Burrows, G.O. (1984) Abdominal hydatid disease. Computed tomographic and ultrasound changes during albendazole therapy. Clin. Radiol. 35,297- 300 4.
13. Beggs, I., Walmsley, K., Cowie, G.A. (1983) The radiological appearance of the liver after surgical removal of hydatid cyst. Clin. Radiol. 34, 565-571
14. Chainoff, Ch., Lubin, E., Dintsman, M. (1980) The postoperative appearance of the liver in scanning following omentopexy of the hydatid cyst. International Surgery 65 (4), 331-333
15. Pant, C.S., Gupta, R.K. (1987) Diagnostic value of ultrasonography in hydatid disease in abdomen.
16. Казвесник №41 басылым, журналы 2016 жылғы (4-5 бет.).
17. Через кожная эхинококкэктомия печени с помощью УЗИ аппарата . Диссертация Никифорова Н.А. (20 бет).

ИЗУЧЕНИЕ АМИНОКИСЛОТНОГО СОСТАВА *INULA SALICINA L.*

Хабибуллаева Ш.Б.

Международный Казахско-Турецкий университет имени
Х.А.Ясави. г.Туркестан. Республика Казахстан.

Түйін: Біздің мақаламызда талжапырақ аңдыз өсімдігі аминқышқылдарының құрамын зерттеу нәтижелері берілді. Аминқышқылды анализатор тәсілімен сандық және сапалық құрамы анықталды. Алынған мәліметтерді белсенді диспансерлік бақылауды құруда пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: талжапырақ аңдыз, аминқышқыл, спектр, аминқышқылды анализатор, хроматография.

Резюме: В статье даны результаты исследования состава аминокислот талжапырақ аңдыз наша растительность. Определены качественный и количественный состав аминокислотному анализатор способом. Активное диспансерное наблюдение за полученные сведения можно использовать при создании.

Ключевые слова: сверкающая звезда, аминокислоты, спектр, анализатор аминокислотному, хроматографии.

Summary: Was defined the qualitative and quantitative composition of the amino acid content in *Inula salicina L.* Was identified the qualitative and quantitative content with amino acid analyzer method. The obtained data can be used in the development of active outpatient observation.

Key words: *Inula salicina L.*, amino acid, amino acid analyzer, chromatography.

Аминокислоты как составные части белков участвуют во всех жизненных процессах наряду с нуклеиновыми кислотами, углеводами и липидами [1]. Кроме аминокислот, входящих в состав белков, живые организмы обладают постоянным резервом свободных аминокислот, содержащихся в тканях и клеточном соке. Они находятся в динамичном равновесии при многочисленных обменных реакциях [2]. Аминокислоты используются в биосинтезе фосфатидов, порфинов, нуклеотидов. Тирозин и фенилаланин участвуют в биосинтезе флавоноидных соединений в растениях [3].

Свободные аминокислоты нужны в живом организме и для выполнения специфических задач. Так, глутаминовая кислота принимает участие в углеводном обмене, метионин - в синтезе холина [4].

Аспарагиновая кислота, являющаяся предшественником оротовой кислоты и далее пиримидинов, обладает иммуноактивными свойствами [5].

Многие аминокислоты выполняют важную роль в патогенезе сахарного диабета, некоторые из них стимулируют инкрецию инсулина клетками поджелудочной железы [6]. Метионин способен выраженно стимулировать ослабленную сердечную деятельность через активацию обменных процессов; аналогичный инотропный эффект обнаружен также у лейцина. Глицин и его производные оказывают гипополипидемическое действие [7]. Однако, до сих пор лекарственные растения не рассматриваются в качестве источников легкоусвояемой формы аминокислот в комплексе с микроэлементами и другими фармакологически активными веществами с целью их использования при лечении ряда патологий [8]. В связи с этим нами проведены исследования по исследованию компонентного состава свободных и связанных аминокислот и их количественного определения в корневищах с корнями девясила иволистного.

Методы и материалы. Материалом для исследования послужили образцы сырья надземной части девясила иволистного (*Inula salicina L.*) собранные в мае – июне 2016 года, в Южно-Казахстанской области, Ордабасинский район, село Кожатогай.

Определение связанных аминокислот проводили после кислотного гидролиза. Для этого сухие остатки водного извлечения (точные навески) помещали в ампулы и заливали раствором кислоты хлористоводородной (6 моль/л). Ампулы запаивали и выдерживали в сушильном шкафу в течение 24 часов при температуре 105-110С, после этого гидролизаты отфильтровывали. Остатки на фильтрах промывали горячей водой очищенной до нейтральной реакции (по универсальному индикатору). Фильтраты упаривали на водяной бане до густой консистенции. К остаткам прибавляли воду очищенную (20 мл) и продолжали упаривать до прекращения выделения паров кислоты хлористоводородной. После окончания упаривания остатки заливали 10 мл буферного раствора (рН 2,2), фильтровали в пробирки и проводили анализ на аминокислотном анализаторе [9].

При качественном анализе смешивали равные объемы исследуемых водных извлечений из корневищ с корнями девясила иволистного и свежеприготовленного раствора нингидрина 0,1% и осторожно нагревали. При охлаждении развивалось красно-фиолетовое окрашивание, свидетельствующее о наличии аминокислот.

Результаты и обсуждения. Результаты хроматографического анализа показали, что аминокислотный состав корневищ с корнями девясила иволистного представлен аспарагиновой кислотой, треонином, серином, пролином, глицином, аланином, лизином, цистеином, валином, метионином, изолейцином, лейцином, тирозином, фенилаланином, гистидином, аргинином, глутаминовой кислотой.

Для подтверждения хроматографического анализа проведено качественное и количественное определение аминокислот методом ВЭЖХ на хроматографе фирмы AgilentTechnologies с аминокислотным анализатором (модель 1100). Результаты количественного анализа приведены в таблице 1. Определение связанных аминокислот проводили после кислотного гидролиза.

Таблица 1 - Содержание свободных и связанных аминокислот в корневищах с корнями девясила иволистного, мг/100 мг

Наименование аминокислоты	Корневища с корнями	
	Содержание свободных аминокислот	Содержание связанных аминокислот
1	2	3
Аспарагиновая кислота	0,07	0,32
Треонин*	0,05	0,22
Серин	0,05	0,15
Глутаминовая кислота	-	0,30
Пролин	-	0,35
Глицин	0,67	0,16
Аланин	0,22	0,16
Цистеин	0,21	Следы
Валин*	0,07	0,47
Метионин*	0,22	0,10
Изолейцин*	0,02	2,12
Лейцин*	0,11	0,23
1	2	3
Тирозин	0,07	0,13
Фенилаланин*	0,05	0,25
Гистидин	0,04	0,10
Лизин*	0,07	0,30
Аргинин	0,11	0,35
Сумма аминокислот	1,23	3,70
Сумма незаменимых аминокислот	0,39	1,68

Примечание: * - незаменимые аминокислоты.

Из данных таблицы 1 видно, что в корневищах с корнями девясила иволистного содержание суммы свободных аминокислот колеблется от 0,67 мг/100 мг до 1,23 мг/100 мг, среди них сумма незаменимых аминокислот колеблется от 0,22 мг/100 мг до 0,39 мг/100 мг. Содержание суммы связанных аминокислот колеблется от 3,70 мг/100 мг до 4,44 мг/100 мг, среди них сумма незаменимых аминокислот колеблется от 1,68 мг/100 мг до 2,12 мг/100 мг.

Список литературы

1. Девясил иволистный - *Inula salicina subsp. Salicina* // Энциклопедия растений Сибири [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://skazka.nsk.ru/atlas/id.3753>, свободный.
2. Бубенчикова, В.Н. Полисахаридный и аминокислотный состав растений рода медуница и подмаренник / В.Н. Бубенчикова, Ю.А. Понарына, В.С. Казакова // Человек и лекарство : тез.докл. XV Рос.нац. конгр. (Москва, 14- 18 апр. 2008 г.). - М., 2008. -596 с.
3. Бубенчикова, В.Н. Аминокислотный и минеральный состав травы тимьяна блошиного (*Thymus pulegioides L.*) / В.Н. Бубенчикова, Ю.А. Старчак // Науч. ведомости БГУ. Сер. «Медицина. Фармация». - 2012. - № 10 (129), вып. 18/3. - С. 40-42.
4. Бубенчикова, В.Н. Аминокислотный и минеральный состав травы шалфея поникающего (*Salvia nutans L.*) //

Башкирский химический журнал. - 2012 г. - Т.19, №4 - С.154-155.

5. Аминокислотный жирнокислотный и углеводный состав сока некоторых видов рода *Betula* / Т.А. Шуляковская, Л.В. Ветчинникова, М.К. Ильинова [и др.] // Раст. ресурсы. - 2006. - Т. 42, вып.2. - С. 69-77.

6. Ковалев, В.Г. Нейроактивные аминокислоты и регуляция кро- вообращения / В.Г. Ковалев // Тр. ин-та / Волгоград. мед. ин-та. - Волгоград, 1977.- Т. 30, вып. 3. - С. 13-16.

7. Коновалова, Д.А. Биологически активные вещества рода *Inula L.* / Д.А. Коновалова, Ш.И. Хубиев // Раст. Ресурсы. - 1997. - Т. 33, вып. 3. - С. 87- 108.

8. Копытько, Я.Ф. Исследование аминокислотного состава настоек гомеопатических матричных мяты перечной, Melissa лекарственной, душицы обыкновенной и шалфея лекарственного / Я.Ф. Копытько, З.П. Костенникова, Е.А. Тимохина // Фармация. - 1997. - № 6. - С. 31-34.

9. Государственная фармакопея СССР. Вып.2: Общие методы анализа. Лекарственное растительное сырье / МЗ СССР. - 11-е изд., доп. - М. : Медицина, 1989. - 400 с.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журнал (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 2/2 (56) 2018 жыл**

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 25.02. 2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 43,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №03.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru